

GRÓF
ANDRÁSSY GYULA
ÉLETE ÉS KORA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL
KIADATLAN FORRÁSOK ALAPJÁN

IRTA

MONORI WERTHEIMER EDE

HARMADIK KÖTET

ANDRÁSSY ÉLETÉNEK UTOLSÓ ÉVEI ÉS JELLEMZÉSE

BUDAPEST
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA
1913

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

TARTALOMJEGYZÉK.

ELSŐ FEJEZET.

MÁSODIK FEJEZET.

HARMADIK FEJEZET.

NEGYEDIK FEJEZET.

ÖTÖDIK FEJEZET.

HETEDIK FEJEZET.

NYOLCZADIK FEJEZET.

KILENCZEDIK FEJEZET.

TIZEDIK FEJEZET.

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

ELSŐ FEJEZET.

OROSZ-TÖRÖK HÁBORÚ.

Azzal az állítással szemben, hogy Oroszország már 1866,[1] helyesebben 1877 óta gondolt a Törökországgal való háborúra, a melynek most a küszöbén állottak, Andrássy ellenkező véleményen volt. «Tudom — úgymond 1877-ben — hogy nem terveztetett és hogy mindkét részen el akarták kerülni. Voltak helyzetek — folytatta — midőn lehetségesnek látszott, hogy a status quoban érdekelt hatalmak alkalmas eljárása, főleg Anglia támogatásával, véget vethet a boszniai felkelésnek és elejét veheti a keleti háborúnak».[2] Andrássy nem Oroszországot, nem Törökországot, hanem kizárólag Angliát tette felelőssé az ellenségeskedések kitöréseért. A megegyezésre való reményt, a melyet az angol miniszterium az 1875 decz. 30-iki reformjegyzéknek, habár vonakodó jóváhagyásával is ébresztett, azonnal ismét lerombolta az 1876-ki berlini memorandumhoz való csatlakozás megtagadásával.[3] Angliától felbátorítva a Fényes Porta a három császári hatalomnak a memorandumban foglalt

[1] «La guerre russo-turque d'après des documents inédits», «La Nouvelle Revue»-ben, 1880. IV. kötet 474.

[2] Andrássy Beusthoz, Bécs, 1877 május 2. Gróf Andrássy-levéltár.

[3] Ugyanaz ugyanahhoz, u. o. «Wir haben damals unsere Befürchtungen nicht verschwiegen, und die Ereignisse haben dieselben bestätigt«.

követelését elutasította. Ennek ellenében Oroszország a maga részéről a felkelőket fokozottabb igények támasztására buzdította és Szerbiát és Montenegrót egyenest késztette a fölkeléshez való csatlakozásra és a háborúban való részvételre, a melynek kitörésében az orosz kormánynak ilyetén képen, legalább közvetve része volt. Így az angol miniszterek az elképzelhetőleg legváratlanabb dolgot követték el. A helyett, hogy a követeléseknek tőlük támogatott visszautasításához ragaszkodtak volna, mi által a háború előreláthatólag el lett volna mellőzhető, a britt kabinet hirtelen ellenkező sodorba terelte a dolgot. Egyszerre letromfolta, a hatalmak és a Fényes Porta nem csekély bámulatára, a berlini memorandum kikötéseit, a mennyiben Törökországtól sokkal többet követelt, mint az. Még mindig fennállott az a lehetőség, hogy Anglia segítségével sikerülni fog Keleten feltartóztatni a hógörgeteg megindulását. Az angol ellenzék «atrocity-meeting»-jei azonban teljesen tönkretették ezt a kilátást. Ezek a tüntetések nem maradtak hatás nélkül Anglia keleti politikájára. Keresztény, humanus, törökellenes hangot kölcsönöztek neki. Legközelebbi hatás az volt, hogy Oroszország sem akart a versenyben Anglia mögött maradni és követeléseit Törökország keresztény lakossága javára még inkább fokozta. A nagykövetgyűlés Konstantinápolyban sem nyujtott más képet.

Andrássy megegyezett Salisburyvel, hogy nem szabad egyedül Oroszországnak átengedni a keleti keresztények sorsának javítására vonatkozó kezdeményezést. De az angol államférfiú Ignatjev által rábíratta magát, hogy a megállapított mértéken jóval túl, a szultánnal szemben oly követeléseket támaszszon, a melyeket ez Törökország megsemmisítése nélkül nem teljesíthetett. «Én a nézetemet — jegyzi meg erre Andrássy — Londonban még kellő időben kifejezésre juttattam, de a cs. és kir. kor-

mánynak ismét lehetetlen volt ugyanazon az állásponton megmaradnia, a melyet Anglia Oroszországgal egyesülve feladott és így az összes hatalmak egyesülten oly követelésekkel állottak a Fényes Porta elé, a melyeknek *visszautasításhoz* és az ezzel kapcsolatos bonyodalmakhoz kellett vezetniök.»[1]

Oroszország időközben már sokkal előbbre merészkedett, hogysem tekintélyének sérelme és egy «világtörténelmi kudarcz»[2] nélkül megállhatott volna. Sokszoros ingadozás és ismételt békeigéretek után a czár végre mégis megengedte, hogy a pánszláv áramlat kezébe adja a kardot. II. Sándor mindenkori hangulata hosszú időn át hőmérője volt úgy a békés reményeknek, mint a háborús félelmeknek. Nem csekély befolyással birt erre a változásra az orosz czár fizikailag és lelkileg beteges állapota, a ki a szó szoros értelmében egy rendkívül felingerelt ideges ember benyomását tette. Nyugodt pillanataiban határozottan a béke mellett volt, annyival inkább, mert világossá vált előtte, hogy a Törökországgal való összeütközés csak a forradalomnak útjait egyengetné az ország belsejében. De ha a czár felizgult és Oroszország egész Európa előtt való megalázásának és becsülete sérelmének érzete vett rajta erőt, akkor megint nagyon harczias érzelmű volt. Így ellentétes irányok szakadatlan kényszerében lebegett, a mi az orosz politikának ingadozó, megbizhatatlan jelleget kölcsönzött.[3]

[1] Andrássy Beusthoz, 1877 május 2. Ezt a szót: «refus» Andrássy maga húzta alá.

[2] Báró Orczy használta ezt a kifejezést az édes anyjához intézett soraiban, 1877 május 22.

[3] A «Neues Wiener Tagblatt» 1877 január 26-iki számában megjelent egy czikk «Der kranke Czar», a mely akkor a legnagyobb feltünést keltette. Gróf Stolberg Bismarckhoz, Bécs, 1877 január 27., megjegyzi, hogy a czikk írója vagy a bécsi orosz nagykövetség, vagy annak egy tagja révén szerezve értesüléseit, jó forrásokból merítette.

Ebből magyarázható az is, hogy egyszer a háborús párt, máskor a béke barátai befolyásolták őt. Némi joggal a háborús hangulat próbájának lehetett tartani, hogy udvar és nép, mint 1870-ben Francziaországban, siettették a háborút és a háborús eszmék, ragályos betegség módjára a népesség minden rétegére kiterjedtek és népszerűségre tettek szert.[1]

De nem kevésbbé alaposak voltak más kortársak kijelentései, a kik épen az ellenkezőjét bizonyították. Szerintük hiányzott a lelkesülés szent tüze a keresztényeknek a török járom alól való megmentéséhez.[2] A katonatisztek állítólag nyomott kedvvel mentek a harczba,[3] a melyet az oroszok csak mint va-banque-játékot üdvözölték, hogy a tarthatatlan anyagi helyzetnek kivánt véget vethessenek. De bármennyire eltértek is egymástól a háború és a béke hívei, abban kivétel nélkül mind megegyeztek, hogy a háború feltétlenül az orosz zászlóknak fog győzelmi koszorút hozni.[4] Félre vezetve Ignatjev és a pánszláv üzelmek által, meg voltak győződve arról, hogy könnyű lesz a törököket legázolni. Jellemző erre nézve, hogy Gorčakov azt mondta: «Sapkáinkkal fogjuk őket agyonütni».[5]

De a mennyire hiányzott a határozott akarat kezdettől fogva az oroszoknál a viszálykodásra, ugyanabban a mértékben hiányzott a törököknél. Sokkal jobban ismerték katonai és pénzügyi gyöngeségüket, semhogy

[1] Lignitz «Aus drei Kriegen» 100. old.

[2] Okolicsányi Andrássyhoz, Pétervár, 1877 április 5. Gróf Andrássy-levéltár «Mais le feu sacré n'y est pour rien, on se soucie des chrétiens comme de l'an quarante».

[3] Gróf Pfeil «Erlebnisse eines preussischen Offiziers in russischen Diensten» 15. és 31. old.

[4] Okolicsányi Andrássyhoz, Pétervár, 1877 április 5. Gróf Andrássy-levéltár.

[5] Lignitz, i. h. 100. old.

nagy kedvvel vették volna föl a küzdelmet halálos ellenségükkel. Csak a helyzetük feletti kétségbeesés vezette őket arra az elhatározásra, hogy inkább becsülettel meghalnak, mintsem beleegyezzenek azon szégyenteljes feltételekbe, melyeket tőlük követeltek. A török államférfiak tehát a háborúban látták az utolsó eszközt, a melynek segítségével talán még lehetséges lesz elkerülniök az őket fenyegető pénzügyi és politikai válságot.

Visszafojtott lélekzettel figyelte egész Európa azt a háborút, mely által a világpolitika legfontosabb problémáinak egyike fog megoldást találni. Aggódva kérdezték egymástól, hogy vajjon melyek lesznek az orosz törekvések végczéljai ebben a hadjáratban. A hivatalos orosz proklamáczió ugyancsak azt a szándékot árulta el, hogy a Balkánon fegyveres erővel viszi keresztül a keresztények sorsának rég sürgetett javítását.[1] De valóban ez volt-e az utolsó gondolat, a mely egyedül vezette az orosz kormányt elhatározásaiban? Oroszország ebben a háborúban bizony csak kétes arczulatot mutatott. Bár ünnepélyes módon bizonyítgatta II. Sándor és mindjárt utána az államkanczellár is, hogy legkevésbbé sem gondolnak Konstantinápoly elfoglalására.[2]

Ilyen bizonyítgatásokkal azonban és azzal a hangoztatással, hogy Konstantinápoly birtokbavétele, a mit Oroszországról mindig feltételeztek, mint a Nagy Péter czártól örökölt politikai dogmák egyikét, «a politikai mythologia» birodalmába tartozik,[3] csak el akarták burkolni a czári birodalom politikai önérzetének valódi irányát. Becsületesebb és a későbbi események által igazoltabb volt, midőn a czár Miklós nagyherczegnek, az orosz hadsereg

[1] «Das Staatsarchiv», 32. köt. 218. old.
[2] U. o. 31. kötet, 210. oldal.
[3] U. o. 216. old.

kijelölt fővezérének, a hadjárat végső czélja felől hozzá intézett kérdésére ezt a lakonikus feleletet adta: «Konstantinápoly».[1] Alapjában véve a háború a szláv világ diadalmenetének indult és győzelmük jeléül az orosz lobogónak kellett volna Konstantinápolyban a Hagia Sofia tornyán lobognia. Ilyen álmoktól megmámorosodva a végső eredmény reményében, 1877 április 24-én lépték át az első orosz dzsidások Románia határait, a mely a legmélyebb titokban tartott egyezményben megengedte a földjén való átvonulást. E fejedelemség beleegyezése nélkül, Oroszország soha sem valósíthatta meg azt a tervét, hogy békés úton jusson tulajdonképeni hadműveleti területére. Az orosz hadsereg, a melynek az Ausztria-Magyarországgal kötött egyezség értelmében sem Szerbiát, sem Montenegrót, sem Bosznia és Herczegovinát nem volt szabad érintenie, csakis Románián keresztül juthatott a Balkánfélszigetre, a hová főczélja sodorta. Itt, a hol a lakosság fölkelése az oroszoknak segítségére jött, gyors döntést idézhetett elő, a mit a félre eső kaukázusi határon nem lehetett várni, a hol ezért csak egy melléktámadásról volt szó.

Mikor a Törökországgal való konfliktus komolyabb arányokat kezdett ölteni, Románia fölötte válságos helyzetben volt, a melyben igazában politikai létezése forgott koczkán. Oroszország és a szultán, melynek Károly fejedelem még mindig hűbérese volt, egyképen követelték csatlakozását. Vajjon nem Andrássynak az európai viszonyok által is sürgetett azt a tanácsát kell vala követnie Romániának, hogy az oroszok bevonulása után szigorú semlegességet tanusítson és támaszt Ausztria-Magyarországnál keressen, a mely biztosítani akarta számára a politikai létezés és összes követeléseinek kieszközlését a

[1] «La Nouvelle Revue», 1880. 4. kötet, 477. old.

Fényes Portánál?[1] Azonban Törökország maga, a mely Romániával ép ez időtájt éreztette függő helyzetét,[2] segítette Károly fejedelmet abban, hogy Andrássy ajánlatával ellentétes határozatra szánja el magát. Nemcsak arról volt meggyőződve, hogy Romániának az erősebb félhez, tehát Oroszországhoz kell csatlakoznia, hanem arról is, hogy ez a háború mindenesetre jelentős katonai eredményeket fog hozni az ő számára is, a mi a Törökországhoz való névleges hűbéri viszony bontásához fog vezetni.[3] Károly fejedelem ennélfogva ellensége volt a semlegességnek, mely nézete szerint, Romániának mint államnak megsemmisülését vonná maga után. Igyekezete tehát oda irányult, hogy az ország becsületének megvédése miatt részt vegyen a háborúban, természetesen Románia függetlenségének a megóvásával.[4] Oroszország, a melynek persze érdekében állott, hogy Károly fejedelem ne legyen ellensége, kötelezte is magát arra, hogy Románia politikai jogait fenntartja, valamint, hogy annak mostani integritását megvédi.[5]

Az oroszoknak nagy előnyükre szolgált, hogy önként megengedték nekik a Románián való keresztülvonulást, hogy ezt nem kellett erőszakkal kivivniok. A hadi szerencse is kedvezett nekik, midőn a törökök majdnem hihetetlen nemtörődömsége következtében, a kiknek egyáltalában nem volt áttekintő katonai szempontoknak megfelelő tervük, június 27-én Simnica és Sistov között a Dunaszoroson átkelhettek. A folyam átkelése után Gur-

[1] «Aus dem Leben König Karls von Rumänien» III. 81.

[2] Az új török alkotmány Károly fejedelmet, mint egy kiváltságolt török tartomány főnökét állította oda, a mi Károlyt méltóságában mélyen sértette.

[3] «Aus dem Leben König Karls» III. 113.

[4] U. o. 117.

[5] U. o. 120.

kót, a ki akkor a legünnepeltebb orosz lovassági tábornok volt, mint az előcsapat parancsnokát a Balkán magaslatain való előnyomulással bizták meg. E hegyekre mutatva azt mondta a tábornok övéinek: «Látjátok ott a Balkánt?» «Igen, Kegyelmes uram». «Azon megyünk át», felelte Gurko röviden, mire a katonák szájából az az örvendetes kiáltás hangzott feléje: «Örvendünk, hogy fáradhatunk.»[1] Mindegyiknek az volt az érzése, hogy Gurko az a férfiú, a ki azt, a mit akar, tetté is tudja váltani.

Roppant nehézségek között és minden útban álló akadályok legyőzése után július 19-én sikerült megszállania a Šipkaszorost. II. Sándor nagyon örült ennek a sikernek,[2] annál inkább, mert Ázsiából is kedvező hírek érkeztek. Ott Loris Melikov tábornok hirtelen rajtaütéssel foglalta el Ardachant (a török Örményországban), Kars-t körülzárta és már a fővárost Erzerumot fenyegette.

Ilyen körülmények között a török sereg vezérkara, a mely táborát Šumlánál vonta össze, nem gondolhatott többé támadásra. Csak arra kellett gondolnia, hogy erőit a Balkán déli részén összegyüjtse. Ebből a szempontból Ozman pasát Vidinből és Szulejman pasát Montenegróból hirtelen a bulgár harcztérre hivták. Az oroszoktól észrevétlenül érkezett meg Ozman pasa július 17. és 19. között Plevnánál, honnan a Šipkaszoroson át Kazanlikbe vonulhatott. De az oroszok is meg akarták szállni Plevnát, hogy a törökök előrenyomulását erről az oldalról a Balkán magaslatai felé megakadályozzák. A nélkül, hogy Ozmán pasa megérkezéséről tudott volna, Krüdener orosz tábornok Plevna ellen támadást vezényelt, a hol júl. 20-án véres vereséget szenvedett.

[1] Lignitz: «Aus drei Kriegen», 120. old.

[2] Báró Bechtolsheim Beck tábornokhoz, Bjela a Jantra mellett, 1877 július 21-én. Gróf Andrássy-levéltár.

Ezzel a csapással egyszerre megfordult a hadiszerencse. Az igen erélyes és tetterős Ozmán pasa Plevnát az oroszok részére áttörhetetlen sánczczá alakította át. Támadást támadás után vert vissza. Most megboszulta magát, hogy gőgösen túlbecsülve saját erejüket és teljesen lebecsülve az ellenfél erejét, tulajdonképen elégtelen eszközökkel kezdték meg a hadjáratot. Az orosz hadvezér, Miklós nagyherczeg, a ki minden inkább volt, mint széles látókörű hadvezér, képtelennek látta magát Plevna bevételére. Tehát kénytelenek voltak a román fejedelem segítségéhez felebbezni, kinek katonai hatalmát az oroszok szándékosan hagyták a Duna balpartján, hogy semmit se kelljen nekik köszönniök. Legfeljebb azt a terhet akarták rájuk hárítani, hogy a Nikopoli bevétele után elfogott 5000 törököt megőrzés végett nekik átadják. Károly fejedelem visszautasította a neki szánt e megtiszteltetést, nehogy katonai szereplését, mint az oroszok foglyainak őre, kezdje meg, a miért II. Sándor nagyon dühös volt.[1] Általában szivesen gúnyolódtak az orosz főhadiszálláson a román darabonton.

A románok ellen táplált megvető érzések mellett II. Sándornak és Miklós nagyherczegnek bizonyosan nagy keserűséget okozott és nagyon nehezükre esett, hogy most segítségért folyamodjanak Károly fejedelemhez, a kiről még májusban semmit sem akartak tudni. De bele kellett nyugodniok, ha nem akarták, hogy a töröktől fenyegetett jobb szárny katasztrófának legyen kitéve. Szulejman pasa részéről is veszély fenyegetett, a ki délről vonult fel és Gurko tábornokot előnyomulása közben feltartóztatta és visszaszorította a Šipkaszorosba. Ennél-

[1] Báró Bechtolsheim Beck tábornokhoz, Bjela a Jantra mellett, 1877 július 21. Gróf Andrássy-levéltár. Bechtolsheim közleményei igen érdekes részleteket tartalmaznak a románok és oroszok közötti folytonos viszálykodásokról.

fogva igyekezni kellett Ozmán pasát a lehető leggyorsabban kényszeríteni a kapituláczióra, a mit saját erejükből már nem voltak képesek megtenni.

Károly fejedelem ugyan vonakodott magát az orosz vezényszónak alávetni, de ez nem gátolta őt abban, hogy a czárnak és Miklós nagyherczegnek szóbelileg «engedelmes» közreműködését megigérje.[1] Az oroszok ismételt felszólításával szemben most kész volt a kivánt segítséget megadni, de kitartott álláspontja mellett, hogy csak teljesen független és önálló helyzetben akar cselekedni. Sok, kölcsönös követek által folytatott tárgyalás után, Károly fejedelem II. Sándor egyik meghivását követve, augusztus 28-án megjelent a főhadiszálláson. Miklós nagyherczeg kérdésére, hogy hadtestét maga akarja-e vezényelni, a fejedelem ezt magától értetődő dolognak jelentette ki; ő ugyan nem állhat egy orosz tábornok parancsnoksága alatt, ellenben tíz orosz tábornok bátran engedelmeskedhetik neki.[2] Hogy Károlyt lehetőleg hathatós segítségre buzdítsák Ozmán pasa ellen, felajánlották neki az egyesült orosz-román hadsereg feletti parancsnokságot, a mit némi habozás után el is fogadott.[3] Csak a Plevnánál uralkodó helyzet feletti végső kétségbeesés kényszeríthette a czárt és annak testvérét erre a lépésre, a mely őket önmaguk előtt is lealacsonyította. A czár arczáról le lehetett olvasni a szenvedett veszteségen érzett fájdalmat és a jövőért való aggodalmat, azonfelül, hogy már a fizikai fájdalmak is lesoványították.[4] Sándor nagyon jól tudta, mi vár ő reá és dynastiájára, ha a

[1] Bechtolsheim Beck tábornokhoz, 1877 júl. 11. Gróf Andrássy-levéltár.

[2] «Aus dem Leben König Karls von Rumänien», III. 237.

[3] U. o. III. 238. Bechtolsheim Beck lovag főhadsegédhez, Gorni-Studen, 1877 augusztus 29. Gróf Andrássy-levéltár.

[4] U. o. 237. old.

törököktől megvert fél gyanánt tér vissza Pétervárra.[1] A III. hadosztály főnöke Mezenzov főhadsegéd ezt ép oly jól tudta, mint császárja. «Ha mi kénytelenek volnánk — mondá 1878-ban — új hadjáratot kezdeni, Oroszország csak teljes katonai erejének megfeszítésével tehetné, faute de moyen.» «Az áldatlan háború, — tette hozzá, — legalább azokat az elvakitottakat seperné el, a kik előidézték!»[2] Most minden Ignatjev ellen fordult, a kit szemrehányásokkal halmoztak el és a kit azzal vádoltak, hogy hamis és téves informácziókat adott Törökország erejéről. Ez meg egy bűnbakot keresett, a kit a plevnai kudarczért felelőssé tehetett volna, hogy elhárítson magáról minden részességet. Beteg attól a dühtől — így nyilatkozott — a mely belsejében dúl az orosz tábornokok és vezérek ostobasága miatt.[3] Most látták be az orosz főhadiszálláson, hogy nagy hiba volt Ignatjev pártjától magukat belekergettetni a háborúba, a nélkül, hogy a törököknek egy utolsó haladékot adtak volna, a mely minden valószinűség szerint biztosította volna Oroszországnak Európa támogatását.[4] Mikor Andrássy ezt meghallotta, ezt jegyezte meg rá: «Nem vethetik szemünkre, hogy ezt nem mondtuk meg nekik.»[5] Sándor mélyen meg lévén rendülve a háború borzalmaitól, még 1877-ben kivánta a küzdelem befejezését[6] és ez a vágy annyira uralkodott rajta, hogy hallani sem akart többé a meg-

[1] Okolicsányi Andrássyhoz, Pétervár, 1877 április 5. Gróf Andrássy-levéltár — — «egy győzelem nélküli háborúnak itt nagyon jelentőségteljes következményei lehetnének».

[2] Bechtolsheim Andrássyhoz, Gorni-Studen, 1877 augusztus 16. Gróf Andrássy-levéltár.

[3] U. o.

[4] Ugyanaz ugyanahhoz, 1877 augusztus 20. U. o.

[5] U. o. Andrássy széljegyzete.

[6] U. o.

inditott hadjárat állitólagos czéljáról: a szláv kérdésről és a szláv érdekekről.[1] Azonban eredmény és a háborúnak Oroszországra nézve türhető befejezése nélkül, II. Sándor semmi áron sem köthetett békét. Ezért tette meg a nehéz lépést, hogy a fővezérséget Károly román fejedelemnek átadja, a kinek segítségével Plevnánál olyan győzelmet kellett volna kivívnia, a mely a háborúnak hirtelen végét vetheti.

* * *

Oroszország küzdelme Törökország ellen természetesen nem örvendhetett rokonszenvnek Ausztriában, a hol a liberális vezető ujság az április 16-iki átvonulási konventiót «szégyenfoltnak» nevezte Románia történetében.[2] Az orosz háború még kevésbbé talált pártolásra a magyaroknál, a kik rosszalásukat a törökök javára rendezett viharos tüntetésekben juttatták kifejezésre. Oroszország szlávofil politikájával szemben Magyarország a törökbarátság mellett tüntetett. A török államférfiak ezt az áramlatot ki akarták használni a maguk részére, hogy annak segítségével Ausztria-Magyarország külpolitikájára oroszellenes értelemben gyakoroljanak hatást.[3] Ezért elhatározták, hogy a szultán birtokában levő és a törökhódoltság idejében Mátyás király könyvtárából elrabolt nagyszerű ú. n. Corvin-kódexeket a magyar nemzetnek ajándékozzák. Ezeknek Budapesten való átadásával Tahir beyt, a szultán hadsegédét akarták megbízni. De Andrássy tiltakozott ez ellen. Nem lett volna semmi kifogása az ünnepélyes fogadtatás ellen, melyet ez alkalommal a szultán követének rendezni akartak, ha nem tartott volna

[1] Bechtolsheim Andrássyhoz, Gorni-Studen, 1877 augusztus 16. Gróf Andrássy-levéltár.

[2] «Neue Freie Presse», 1877 május 1.

[3] Gróf Radolinski Bülowhoz, Pera, 1877 április 24.

reakczióképen Horvátországban, Dalmácziában és a déli határokon túlnyomó oroszbarát tüntetésektől, melyek nemcsak Ausztria-Magyarországnak, hanem — mint a török nagykövetnek, Aleko pasának mondta — Törökországnak is kellemetlenek lesznek. Abból a meggyőződésből indulva ki, hogy minden hangos nyilatkozatot mérsékelni kell, azt az indítványt tette Aleko pasának, hogy Tahir bey ne menjen Budapestre, hanem a Corvinákat a külügymiuiszterium útján juttassa el Magyarországra. Andrássy itt arra az általánosan szokásos eljárásra utalt, hogy egy idegen kormány csak a külügyi hivatal útján léphet érintkezésbe egy másik ország belső hatóságaival. A török nagykövet teljesen méltányolta Andrássy álláspontját, megigérte, hogy felettes hatóságának jelentést tesz erről, miszerint az osztrák-magyar miniszter kívánalmainak megfelelően, a Corvinákat a külügyminiszteriumba fogják küldeni, a mely eljuttatja a belügyminiszteriumba, a honnan továbbítják a budapesti egyetemre.[1]

Hasonló nyiltsággal felelt Andrássy Alekó pasának a Fényes Porta ama tervére vonatkozólag, hogy államköltségen a softák (török diákok) küldöttségét meneszti Budapestre viszonzásul a magyar diákok mult évi látogatásáért Konstantinápolyban. Andrássy kijelentette, hogy ő ugyan nem tartja igen *valószinűnek* ezt a szándékot, ha azonban a budapesti diákok, mint *ilyenek*, török kollegáikat ünnepelni óhajtják, ez ellen nincs kifogása. «De — tette hozzá azonnal — Konstantinápolyban ne higyje senki, hogy politikai tüntetések hatással lehetnek reá. Legfeljebb azt érhetik el vele, hogy — meggyőződésem ellenére — ellentétes irányba terelnek, mivel egy kormánynak sem szabad megengednie, hogy ilyen ténye-

[1] Andrássy a magyar miniszterelnökhöz Tisza Kálmánhoz. Bécs. 1877 ápr. 22. Gróf Andrássy-levéltár.

zők hatást gyakoroljanak politikájára.» Ő a softákat, — mondta a miniszter tovább, — csak egyszerű diákoknak tekintheti; ha tüntetnének, úgy kell eljárni velük szemben, mint Prágában Černajevvel tettek.[1] Ha pedig a kihágásokban a budapesti főkonzul, Sermed efendi is részt venne, a király kénytelen volna tőle megvonni az exequaturát. A török nagykövet erre a pontra nézve is beleegyezőleg nyilatkozott és úgy vélte, hogy lehetetlen e felfogás helyességét el nem ismerni.[2]

A magyar miniszterelnökre ellenben igen kellemetlen benyomást tett az a hír, hogy Tahir beynek megtiltották a Budapestre érkezést. Ő az egész szabályrendeletet határozott taktikai hibának tekintette. Tisza Andrássy előtt sem titkolta el, hogy pártjának emberei közül sokan neheztelnek reá ezért és visszahúzódnak tőle. A miniszterelnöknek azt kellett tapasztalnia, hogy épen azok, a kik eddig el voltak tökélve, hogy ellene szegülnek a softademonstrácziónak, most a tilalom következtében azt támogatni akarták. Azon a véleményen volt, hogy Andrássynak, kölcsönös beleegyezésüknél fogva a külpolitika irányára nézve, nem lett volna szabad megakadályoznia Tahir megjelenését a magyar fővárosban. De miután ez megtörtént és Andrássy ezt a lépést munkálkodása érdekében elengedhetetlennek tekintette, minden esetre továbbra is arra fog gondolni, hogy semmi olyast ne tegyen, a miből azt lehetne következtetni, hogy nincsenek egymással teljes egyetértésben. Ha azonban Andrássy kivánja, hogy ő a helyén maradjon és igazán hiszi, miszerint senki se tudná őt nálánál jobban támogatni, akkor arra kell őt kérnie, hogy tekintettel legyen a Magyarországon uralkodó viszonyokra. Tisza biztosította Andrássyt, hogy őt nem a sze-

[1] Černajevet Prágából, mikor ott agitált, kiutasították.
[2] Andrássy Tiszához, Bécs, 1877 április 22. Gróf Andrássy-levéltár.

mélyét fenyegető bántalmak és árulásoktól való félelem indítja ilyen beszédre, hiszen ő az efféléhez már miniszterelnöksége előtti idejéből eléggé hozzászokott. Egyedül az a meggyőződés vezeti, hogy a királyt és a hazát sem a külpolitikában, sem más fontosabb kérdésekben nem szolgálhatja haszonnal, ha a magyar viszonyok negligálása következtében olyan mellékes dolgokban hanyatlik alá tekintélye és népszerűsége, a mik pedig a befolyás alapjai.[1]

Tisza valóban nem volt az a férfi, a kit pillanatnyi fölbuzdulás vagy lehangoltság letéríthetett volna útjáról, a melyen haladni jónak látta. Egy perczig se habozott, hogy Andrássy politikáját egész rendelkezésére álló hatalmával támogassa. Nem zavarta a szoftáknak, a magyar társadalom minden rétegében nagy arányokban előkészített fogadtatását, mikor a rendezők arról biztosították, hogy politikai tüntetésre nem kerül a sor. «Ha ezt megtartják — írta a külügyminiszternek — mulathatnak; de légy meggyőződve, hogy én abban a pillanatban, a mint máskép járnak el vagy épen kihágásokra vetemednek, elexpediálom a szofta urakat, szükség esetén katonai hatalommal is.»[2] A Corvinák átvételére való tekintettel, szintén úgy intézkedett, hogy azoknak ünnepélyes átadása is ment legyen minden politikai színezettől és tisztán tudományos jelleggel bírjon. Azon is igyekezett, hogy a független szabadelvű párt nevében Földváry Mihály és társai által benyújtott határozati javaslatnak, hogy az országgyűlés szavazzon jegyzőkönyvi köszönetet a szultánnak a Corvinákért és utasítsa a miniszteriumot, hogy a török kormányt értesítse erről,[3] élét vegye. A miniszterelnök-

[1] Tisza Andrássyhoz, Budapest, 1877 április 23. Gróf Andrássy-levéltár.

[2] Tisza Andrássyhoz, 1:77 április 28. Gróf Andrássy-levéltár.

[3] A határozati javaslatot április 28-án hozták be.

nek az volt a szándéka, hogy az erre vonatkozó tárgyalásokat oly időpontra halasztja el, a mikor a Földváry-féle inditvány elfogadása nem adhat többé oly könnyen okot veszélyes félremagyarázatokra, mint a jelen pillanatban.[1]

De Tisza előtt világos volt, hogy ha veszedelem nélkül haladhat is el a zátonyok mellett, mégse tudja elkerülni a magyar országgyűlésen előterjesztett interpellátiókra való feleletet a monarchia külpolitikájára vonatkozólag.[2] A képviselők kérdezősködései erről a tárgyról egymásra halmozódtak.[3] Ezért Andrássyval összeköttetésbe kellett lépnie, hogy annak elveivel megegyező választ adhasson. Legszívesebben érdemleges felvilágosítással szolgált volna. De mert belátta, hogy ez most teljesen lehetetlen, többé-kevésbbé kitérő közleményekre akart szorítkozni. A külpolitika érdekében az országgyűléstől azt szándékozott kikérni, hogy a háború esélyeire való tekintettel, a kormány jövendőbeli magatartására vonatkozó nyilatkozatok alól mentessék föl. Bár sajnálatos, hogy a béke fenntartása nem sikerült, most az a semleges hatalmak feladata, hogy odahassanak, miszerint megakadályozzák egy általános háború kitörését. Ezen igyekszik a kormány is, a mely nem mulasztja el, hogy teljes cselekvési szabadságát megőrizze s a monarchia érdekeinek minden koczkáztatását meggátolja. Tisza ezenkívül az országgyűlésen még hangoztatni akarta Andrássyval való teljes egyetértését «a mit én — mint megjegyzi — multkor folytatott megbeszélésünk alapján biztosan meg is tehetek.»[4]

[1] Tisza Andrássyhoz, Budapest, 1877 április 28. Gróf Andrássy-levéltár.

[2] U. o. «Egészen hallgatni nem tudok.»

[3] Chorin és társai, Somssich, Irányi interpelláltak.

[4] Tisza Andrássyhoz, Budapest, 1877 április 28. Gróf Andrássy-levéltár.

Ebben az értelemben felelt is a miniszterelnök május 4-én az interpelláczió politikai részére. De még hozzátette és ez valószínűleg Andrássy fölszólítására történt, hogy bizonyos abban, miszerint a császár és király, a hol Ausztria-Magyarország valamely érdekének megőrzéséről van szó, számíthat alattvalóinak odaadására és népeinek hazaszeretetére azzal a bizalommal, a melyet a parlamentek előrelátása által eredményesen kifejlesztett haderő kölcsönöz. S mivel ezekből a szavakból kiérzett az egész Európának szóló ama teljes katonai készenlét, hogy szükség esetén fegyverhez folyamodnak: Tisza egyidejűleg azzal nyugtatta meg a kedélyeket, hogy a semlegesség alapján álló kormány még mindig abban a helyzetben van, hogy a monarchia szavának katonai hatalom igénybevétele nélkül is biztosíthatja a kivánt tekintélyt.[1]

Andrássy boldog volt, hogy Tiszának sikerült ezeket a kényes interpellácziókat, a melyekre a választ Magyarországon és Ausztriában mindenki feszült figyelemmel leste, vitatkozás nélkül elintézni, «a mi — mondá a külügyminiszter — a softa tüntetésekkel szemben, melyeket még most sem értek, nagyon örvendetes.» Andrássy mindenekelőtt arra törekedett, hogy Ausztria és Magyarország kormányainak nyilatkozatai által mindkét országgyűlésen kifejezve lássa a külügyminiszterium határozott és komoly akaratát, minden körülmények között megőrizni a monarchia tekintélyét es érdekeit. Egyidejűleg arra nézve sem volt szabad kétségnek felmerülnie, hogy semmiféle, bármilyen természetű presssziónak nincs reménye, hogy a külpolitika felelős vezetőjét, Oroszországot kihívó vagy szükségtelenül fenyegető magatartásra kény-

[1] «Pester Lloyd» estilapja, 1877 május 4. Ugyanakkor az osztrák miniszterium a Reichsratban egybehangzó választ adott azzal az egyetlen különbséggel, hogy Tisza «magyarázatról», Lasser miniszter ellenben «kijelentésről» beszélt.

szerítheti.[1] Óhajtotta, hogy ilyen módon nyerjen elintézést a Somssich-féle interpelláczió is, a mely a Dunahajózás szabadságának Orosz- és Törökország által való megsértéséről szólt. Tisza válaszának meg kellett mutatnia, hogy a külügyminiszter, be sem várva az interpellácziót, kötelességének tartotta úgy Péterváron, valamint Konstantinápolyban is azonnal megtenni a szükséges lépéseket, hogy a lehető leggyorsabban ismét helyreállítsa az előbbi állapotot a Dunán.[2] Andrássy valóban már május 6-án előrelátva a magyar országgyűlés nagyon élénk érdeklődését az alsódunai hajózás megszakítás után, megbízta báró Langenau nagykövetet, hogy erről Gorčakovval tárgyaljon. Az orosz államkanczellárnak a titkos konventio 4. §-a értelmében fogalmazott nyilatkozatot mielőbb Bécsbe kell juttatnia, a melyet nyilvánosságra is hozhatnának. Ebben Gorčakovnak ki kellene jelentenie, hogy az orosz kormány a dunai hajózás megszakítását csak «ideiglenesnek» tekinti, mely a háború eseményei miatt szükséges, de a jövőnek semmikép nem præjudikál; továbbá kötelezi magát, hogy a mint lehet, azonnal összeköttetésbe lép a külügyminiszteriummal az előbbi állapot helyreállítása végett. «Ha mi ilyen nyilatkozatnak értéket tulajdonítunk — írta Andrássy Langenaunak, — ez nem azért történik, mintha nekünk legcsekélyebb kétségeink is lennének a pétervári kabinet szándékai felől. Érdekünkben áll, közzététele által a napról-napra jobban előtérbe nyomuló nyugtalanságot lecsillapítani és ily módon minden ürügyet eltávolítani a tüntetésekre, melyek e tekintetben észlelhetők.»[3] Hogy ennek az eljárásnak az Oroszország iránti ellenségeskedés minden látszatát elvegyék, báró Lange-

[1] Andrássy Tiszához, Bécs, 1877 május 5. Gróf Andrássy-levéltár.
[2] U. o.
[3] Andrássy Langenauhoz, Bécs, 1877 május 6. U. o. Lásd ennek előmutatható táviratát Langenauhoz: «Rotbuch», 1873—1877. 602. oldal.

naunak meg kellett értetnie Gorčakovval, hogy Törökországhoz is ment hasonló felszólítás az aldunai közlekedés biztosítása végett.[1]

Andrássy általában úgy mutatta, mintha abban a reményben ringatná magát, hogy Pétervárott azt a bizalmatlanságot, a mely a szofta-tüntetésekben a parlamenti interpellácziókban, valamint az osztrák-magyar sajtónak Oroszország ellenes, heves kirohanásaiban napfényre került, nem fogják túlságosan komolyan venni.[2] A lecsendesítés annál is ajánlatosabb volt, mert az orosz udvarnál épen akkor, gróf Zichy Ferencz Konstantinápolyba való visszarendelése nagy lehangoltságot keltett.[3] Andrássy elejétől fogva rosszallotta a nagykövetek visszahívását, de miután a konstantinápolyi konferenczia teljesen eredménytelenül végződött, egyáltalában azon a nézeten volt, a miben eleinte Bismarck is vele egyetértően nyilatkozott,[4] hogy a hatalmak képviselői csak akkor térjenek vissza Stambulba, ha a Fényes Porta a londoni jegyzőkönyvet elfogadta.[5] Midőn azonban Anglia az eddigi madridi nagykövetet, Sir Charles Layardot Konstantinápolyba küldte, mint mondták, titkos angol megbizatások képviselete czéljából,[6] akkor Bismarck úgy vélte, hogy nem maradhat el az angol kabinet mögött. Túltette magát azon a boszúságon, a melyet egy ilyen rendelkezés épen az ellenségeskedések kezdetekor Péterváron fog ébreszteni[7] és ezen-

[1] Andrássy Langenauhoz, 1877 május 6. Gróf Andrássy-levéltár.

[2] U. o.

[3] Károlyi Andrássyhoz, Berlin, 1877 április 30. Cs. és kir. külügyminiszterium.

[4] Bülow Vilmos császárhoz, Berlin, 1877 április 4.

[5] Andrássy Károlyihoz, 1877 április 1. Cs. és kir. külügyminiszterium.

[6] Gróf Radolinski Bülowhoz, Pera, 1877 április 19.

[7] Károlyi Andrássyhoz, 1877 április 23. Cs. és kir. külügyminiszterium. — Orczy báró az édes anyjához, 1877 május 1.

felül rábeszélte Andrássyt, hogy ebben vele egyértelmüleg járjon el.[1] Minthogy az osztrák-magyar külügyminiszter ezekben a válságos napokban a legnagyobb súlyt helyezte a Berlinnel való egyetértésre, nem habozott kijelenteni, hogy a császár és király hajlandó a német nagykövettel, Reuss herczeggel egyidejűleg gróf Zichyt is Konstantinápolyba visszaparancsolni.[2] Csak az a különös ebben, hogy Pétervárt nem annyira Bismarck herczegre haragudtak, hanem sokkal inkább gróf Andrássyra, a ki ebben az ügyben mégis csak a második szerepet játszotta. Épen ezért fontosnak látta, hogy a már lappangó gyűlöletet ne engedje mélyebbé válni. Ennélfogva Langenaunak az volt a feladata, hogy Gorčakovot meggyőzze, miszerint a lármás tüntetésektől a softák fogadtatása alkalmával Magyarország komoly férfiai távol állottak, az inkább csak fiatal, éretlen emberek műve volt és hogy ezt a tüntetést csak egy érdekszövetség használta ki, a mely mindig a jó alkalomra vár, hogy a hatóságnak kellemetlenséget okozzon.[3]

* * *

A «clique», — az érdekszövetség — melyről Andrássy meglehetős kicsinylő módon beszélt, a törökbarát mozgalmat Magyarországon csakugyan saját czéljaira akarta kihasználni. A Törökországnak teljesen hódoló egykori honvédtábornoktól, Klapkától támogatva, a Fényes Porta zsoldjában álló emberek azt az egészen alaptalan hírt terjesztették, hogy Ferencz József császár és királyt kizárólag a czár iránti személyes érzései vezetik és ez megakadályozza Andrássyt abban, hogy az ozmán birodalom érdekeiért

[1] Károlyi Andrássyhoz, 1877 április 23. Cs. és kir. külügyminiszterium.

[2] Andrássy Károlyihoz, 1877 április 24. U. o.

[3] Andrássy Langenauhoz, Bécs, 1877 május 6.

sorompóba lépjen.[1] Egyetértésben a törökbarát közvéleménynyel, mely őszintén hitt Magyar- és Törökország érdekei közösségében, a magyar országgyülés konzervativ jobb pártja sem maradt távol a monarchia külpolitikája elleni tüntetésektől. A leghatározottabban állítják, hogy a jobb pártnak néhány előkelő tagja Bécsben a Fényes Porta ügynökeivel tárgyalt és a török nagykövetségtől szerezte be az adatait a pártban tervezett és Andrássy ellen irányuló interpelláczióhoz.[2] Andrássy folyton panaszkodott honfitársainak balga izgatottsága és a magyar lapok szakadatlanul felingerlő czikkei miatt, a melyek Oroszországnak a leggonoszabb terveket tulajdonítják és őt úgy tüntetik fel, mintha az orosz hatalom jobbágya lenne. Andrássy úgy vélekedett, hogy most még nem lehet nyiltan megmondani, miben áll a magyar hírlapokban közölt veszélyek elleni védekezés és kénytelen még egy ideig hallgatva elviselni a szemrehányásokat. Falk Miksának, a «Pester Lloyd» főszerkesztőjének pedig azt mondá, hogy szerezzen magának egy térképet, tanulmányozza azt lelkiismeretesen és azután fontolja meg, hogy Oroszország olyan módon vonultatta volna-e fel hadseregét, a hogy tette, ha Ausztria-Magyarország iránt ellenséges terveket koholna.[3] Az egész törökbarát áramlat, akár jobbról, akár balról vezették, Andrássyra minden hátrányos következmény nélkül maradt. A német nagykövet teljes joggal állíthatta, hogy a miniszternek, támogatva Tisza «nagy ügyességétől», magyar részről nem kell komoly nehézségektől tartania. De volt elegendő oka azt is hozzá tenni, hogy ez egy másik és természetesen nem magyar személyiségnek aligha fogna sikerülni ; ehhez az az erős gyökereket eresztett bizalom szükséges, melynek a vezető állam-

[1] Báró Orczy az édes anyjához, 1877 szeptember 19.
[2] U. o.
[3] Gróf Stolberg Bismarckhoz, Bécs, 1877 május 29.

férfiú izgatott, de politikai megfontolásokra fogékony honfitársainál örvendett.[1] Sokkal fenyegetőbb volt, hogy az ausztriai cseh-klerikális párt közeledni igyekezett az ultramontán heveskedőkhöz Magyarországban, s nem maradva többé az ország határain belül, azokon jóval túl szőtte szálait minden oldalon, hogy hatalmas koalicziót teremtsen Andrássy és a tőle képviselt szabadelvű rendszer megbuktatására. Ez a támadás nemcsak az osztrák-magyar miniszter ellen irányult, hanem Bismarck herczeg ellen is, a kinek a kulturharcz miatt bukást esküdtek a fejére. Minden szabadelvű mozgalom ellenségei igen jól tudták, hogy míg Andrássy vezeti a külső politikát, nem várhatnak segítséget Ausztria-Magyarországtól a német birodalmi kanczellár ellen. Orosz politikája, melyet Ausztria-Magyarországban gyanússá tettek, most kivánt támpontúl szolgálhatott az ultramontánoknak, hogy Andrássyt kivetve állásából, ezzel Bismarck poziczióját is gyöngítsék, esetleg teljesen aláássák. A német birodalmi kanczellár figyelmét nem kerülte el, hogy az ultramontán erők az összes katholikus államok szövetségének létrehozásán fáradoznak. Gondolkozóba ejtette őt, hogy az európai, különösen a katholikus sajtóban csökönyösen tartotta magát az Andrássy küszöbönálló bukásáról és politikájának megváltoztatásáról szóló hír. Bismarck rossz néven vette az osztrák-magyar minisztertől, hogy a pápa allocutiójának és a legújabb miniszterváltozásnak Francziaországban, a hol 1877 május 16-án a reakcziós gondolkozású Duc de Broglie lépett a kormány élére, nem akart nagy jelentőséget tulajdonítani. Bismarck előtt rendkívül figyelemreméltónak látszott, hogy máris sikerült az épen önállóvá lett trónörökös mellé gróf Bombelles személyében egy állítólag ultramontán gondolkozású főudvarmestert adni,

[1] Stolberg, Bécs, 1877 május 17.

hogy elejétől fogva megmérgezze a jövendőbeli uralkodó érzületét. Bismarckra nézve ezek a jelek mind arra mutattak, hogy Bécsben egy új hatalmas párt alakul, melynek jelszava így hangzik: legitimitás és restauráczió.[1] Aggodalmában még az is megerősítette, hogy a legképtelenebb híreket terjesztették el a német politikáról, melyek ugyancsak alkalmasak voltak a Bécs és Berlin közötti ellenségeskedés felszítására. Így újra azt a balga hírt hozták forgalomba, hogy Bismarck Csehországot annektálni akarja, a mivel azt akarták kifejezni, mily kevéssé törődik a monarchiával.[2] Másrészt azt igyekeztek bizonyítgatni, hogy Bismarcknak Ausztria-Magyarországhoz való közeledése csak Francziaország iránti gyűlöletből történik. A «Pesti Napló» úgy Andrássynak, mint Bismarcknak ellensége,[3] teljes részletességgel beszélt Bismarcknak egy tervéről, a mely az egész világon a legnagyobb feltünést keltette. A magyar hírlap közleményei szerint a kanczellár gróf Andrássynak Ausztria-Magyarország semlegessegéért egy újabb német-franczia háborúban Oroszország ellen véd- és daczszövetséget kínált fel, a melyet a miniszter akarata ellenére a tábornokok visszautasítottak volna, hogy ne jussanak teljesen Németország gyámkodása alá.[4] Az egész történetet csak azért találták ki, hogy Bismarck és Oroszország, Andrássy és a katonai párt között felszítsák az ellenségeskedést. Bismarck nem habozott sem a neki tulajdonított zsákmányvágyát[5] sem

[1] Bülow Stolberghez, Berlin, 1877 június 5.

[2] Hohenlohe Bismarckhoz, Páris, 1877 június 4. Bülow Hohenlohehoz, június 8. Stolberg Bismarckhoz június 18.

[3] Stolberg, 1877 június 18.

[4] «Neue Freie Presse», 1877 június 17. vezérczikkben foglalkozik a «Pesti Napló» közleményeivel.

[5] Bülow Hohenlohehoz, 1877 június 8. Ebben az utasításban, a melyet Andrássyval is közöltek, arról van szó, hogy semmi kérés nem tudná arra birni Németországot, hogy Ausztria-Magyarország legkisebb

a véd- és daczszövetség javaslatát megczáfolni.[1] Ebben annál is inkább hitelt érdemelt, mert képtelenség volna róla feltenni, hogy ő a három császár szövetségére, a melynek megteremtésében oly nagy mértékben része volt, halálos csapást akart volna mérni. Bismarck azt gyanítá, hogy az állítólag Bécsből származó levelezéssel elérendő megtévesztésnek szándékát nem annyira a szerkesztőségnél, mint inkább attól jó távol fölfelé kell keresni;[2] de Andrássy e gyanút nem osztotta. Az egész mesterkedésben inkább a «Pesti Napló» szerkesztőjének, az ultramontán gondolkozású báró Kaas Ivornak munkáját látta, a ki előkelő szerepet játszott a szofta-tüntetésekben és a török nagykövetnek azt mondta, hogy Tahir bey csak jőjjön nyugodtan Budapestre, minthogy a mostani magyar kormányt ő és pártja nagyon hamar megbuktatják.[3]

Bismarck a magyar lap czikkében minden esetre az ultramontán körök rejtett támadását vélte fölfedezni, a mi őt még inkább arra a kivánságra hangolta, hogy a monarchiában az antiklerikális irány tartsa meg a vezérszerepet. Határozottan megmondta akkor, hogy Németország sokkal könnyebben élhetne bizalmas viszonyban egy klerikális fészkelődések ellen biztosított Ausztriával. Minden osztrák elem — tette hozzá — a mely a jezsuita rendtől idegenkedik, megkönnyítené az Ausztriával való intimitás erősbödését és szövetsége értékességének fel-

részét is elfogadja. A válaszban arra az interpelláczióra, a mely ebben a kérdésben június 22-én tétetett az osztrák Reichsratban az osztrák miniszterelnök, Auersperg Adolf herczeg jelentette ki június 28-án, hogy az egész ügyben nincs egy igaz szó sem. Auersperg felelete ki van nyomtatva a «Staatsarchiv» 32. kötet, 322. oldal.

[1] Stolberghez, Berlin, 1877 június 16.

[2] U. o.

[3] Stolberg Bismarckhoz, Bécs, 1877 június 18. Ezt Andrássy maga mesélte a német nagykövetnek.

tüntetését.[1] Mint előbbi alkalmakkor Schweinitztől, úgy most gróf Stolbergtől várta Bismarck beható magyarázatát annak, hogy gróf Bombelles kinevezése és más jelenségek ultramontán értelemben vett változásnak tekinthetők-e.

Gróf Stolbergnek Bismarck kérdésére adott válaszában el kellett ismernie, hogy a Németország ellen fondorlatokban és ágaskodó gyanusításokban úgy a monarchia bensejében, mint kívülről sem volt hiány. Ilyen agitácziók gyújtópontjául Londont jelölte meg, a hol gróf Beust éleszti a parázst, és Rómát, a hol az olasz kormánynak Bécs iránti bizalmatlanságát csak a Vatikán elkeseredése multa felül, hogy Ausztria-Magyarországban nincs többé segítségre kész hatalma ultramontán terveinek kivitelére. Időnként, így akarta tudni Stolberg, az orosz kabinet is résztvett ezekben az üzelmekben, a melyektől Francziaország sem áll távol, mely reményeit a monarchia külső és belső politikájának megváltozására alapítja. E különböző tényezők között összekötő kapocs gyanánt szolgál a pápai Róma, a melynek Ausztria-Magyarországon kitünő és nagyon kiterjedt összeköttetések állnak rendelkezésére.[2] Ezekkel a megfigyelésekkel más oldalról való közlemények is összhangzanak, a mely szerint mindazon elemek, a melyek a Don Carlos párt felkelésének sikere iránt élénk érdeklődést mutattak, megmozdultak. Az volt a benyomása, mintha az egész világ felgyújtásán igyekeznének, hogy az általános zűrzavarban a Vatikán ügyét győzelemre segítsek. Elhihető módon lőn bizonyítgatva, hogy Decazes egy katholikus liga összekovácsolásával foglalkozik a pápa világi hatalmának helyreállítása czéljából. Először csak Franczia- és Spanyolországot kellene a ligának felölelnie, a mely utóbbinak királyát Alfonzot egy Montpensier

[1] Bülow Stolberghez, Berlin, 1877 június 5.
[2] Stolberg, 1877 június 17.

herczegnővel akarták összeházasítani. Broglie herczeg és Decazes számítottak Ausztria-Magyarország későbbi belépésére a katholikus szövetségbe, valamint Anglia barátságos magatartására, a mely az utóbbi időben látszólag sok tekintettel volt a Vatikánra. Ezen liga védelme alatt Olaszországnak békés élet lett volna osztályrésze azon esetre, ha fővárosát ismét Flórenzbe áttenni és Rómát a Szent Atyának átengedni hajlandó lett volna.[1] Röviden, a legitimisták Francziaországban, az ultramontán szekták Angliában és más országokban teljes odaadással a pápa szolgálatába állottak, csak az intést várva tőle, hogy zászlói alá siessenek. Az a terv is létezett volna, hogy Orosz-Lengyelországban forradalmat szítsanak, hogy boszút álljanak Oroszországon a lengyel katholikusok üldözése miatt. Nem kevésbbé volt szándékukban az is, hogy Ausztria-Magyarországot Oroszországgal bonyodalomba kergessék és Németországgal összeveszítsék s így kényszerítsék a monarchiát, hogy menedékét egy Francziaországgal való szövetségben keresse, a melyek egyesülve, mint a római szék támaszai annak világi hatalmát kellene, hogy helyreállítsák.[2]

Mindennek ellenére is a német birodalom nagykövete nem hitt egy közelálló romlás veszedelmében. Szerinte, mint a Hohenwart-aera mutatta, épen Magyarország közvéleményére való tekintettel egészen lehetetlen volna a monarchia egész politikájában ultramontán vezetést létrehozni. Minden ilyen kisérletnek Ausztriában nagyon hamar kudarcot kellene vallania, a mi Bismarckból azt a felkiáltást váltotta ki: Adja Isten![3]

[1] Keudell Bismarckhoz, Róma, 1877 július 28. Mindezt az olasz gróf Tornielli megbízható spanyol forrásból tudta meg és közölte a német képviselővel, Keudellel.

[2] Báró Orczy az édes anyjához, 1877 szeptember 22. Orczy ezeket a közleményeket diplomácziai tudosításokból merítette.

[3] Bismarck széljegyzete Stolberg közleményére, 1878 június 17.

Az ultramontán párt Ausztriában persze nem engedte magát ilyenféle mérlegelésektől vezettetni, hanem minden erejét megfeszítette, hogy czélját elérje. Csak egy, mindenesetre nagyon lényeges pontban változtatta meg taktikáját. Míg eredetileg Andrássy külpolitikáját is hevesen megtámadta, hogy őt megbuktassa, legalább jelen pillanatra, mintegy kegyelmi halasztást engedve, egyszerre felhagyott az ostrommal. Még nem érkezett el számukra az időpont, hogy Andrássyt a sülyesztőbe tüntessék el. Ebben az a meggondolás is vezette őket, hogy a keleti háború időtartama alatt mégis nehéz lenne gyorsan megfelelő helyettest találni Andrássy helyett, a ki képes lenne, az uralkodó körülmények között, az állam hajóját a veszélyes sziklák között, a melyek jobbról és balról fenyegették, szerencsésen átkormányozni. Zavarba jöttek volna, ha most Andrássyhoz hasonló külügyminisztert kerestek volna, a ki bár magyar, nem ütne harczi lármát Oroszország ellen és bár nem megy az oroszokkal, legalább hivatalosan bírja azoknak bizalmát és a kinek eddig sikerült, a pénzügyek teljes kimélése mellett, kifelé megvédeni a monarchiát. Egy többékevésbbé ultramontán külügyminiszternek ellenben a katonai párttal egyetértésben azonnal határozottan oroszbarát és a mennyire ez azzal megfért, németellenes politikába kellett volna beeveznie, minek következtében ismét Magyarország lépett volna föl ellene. Ezért a klerikális vezetők egyelőre elállottak a további támadásoktól Andrássy ellen, ellenben nem hagytak fel a Németország elleni gyanusításokkal és a Francziaországgal való kaczérkodással, hogy később, kedvező alkalommal munkájuk gyümölcsét learathassák.

Stolberg meg volt győződve arról, hogy nemcsak a Magyarországra való tekintet teszi lehetetlenné az ultramontán irány felülkerekedését. Nézete szerint I. Ferencz József, az ingadozások ama rendszerével, a melyen 1848-tól

1867-ig és egy pillanatra ismét 1871-ben himbálódott, teljesen felhagyott. Az uralkodót most sokkal inkább áthatja a határozott czélok követésének szükségessége, valamint az, hogy a megvalósíthatatlan kisérleteket kerülni kell. Stolberg egész bizonyossággal síkra szállott amaz észlelete mellett, hogy legmagasabb helyen semmiből sem lehet arra következtetni, hogy változásra volna kilátás az osztrák-magyar politikában. Ebben a feltevésében megerősíti őt Haynald érseknek a Szt.-István-renddel való kitüntetése, a kit biborosnak jelöltek, de a pápa visszautasította, a mit a római szék egyházpolitikai magatartása ellen irányuló tüntetésnek tekintettek. A hogy a király Mihalović érsek ügyében viselkedett, az a mód sem ajánlotta az eddigi ösvény elhagyását. Midőn IX. Pius ezt az egyházfejedelmet is ki akarta zárni a biborosi méltóságból, mert állítólag forradalmár, az uralkodó azt írta a Szent Atyának, hogy ne legyen császáribb, mint maga a császár, aggodalmait csak in spiritualibus nyilvánítsa, különben a javaslatba hozott jelölt állampolgári tulajdonságainak megitélését bízza nyugodtan a kormányra.[1] Ép ilyen elutasítólag viselkedett a császár és király a katholikus hitre áttért Lord Denbighhel szemben, a ki úgylátszik, beavatva Decazes herczeg terveibe, mint ügynökeinek egyike, az uralkodónál kieszközölt kihallgatáson rendkívüli melegséggel ajánlotta egy katholikus liga megalakítását. Lord Denbigh, a ki a Habsburgház idősebb ága fejének tekintette és Habsburg grófnak is nevezte magát, a sebesültek ápolása körül 1866-ban szerzett érdemeiért I. Ferencz József képét kapta ajándékba és most Bécsbe jött, hogy megköszönje ezt a kitüntetést. Midőn a király a kihallgatás után az angol lord javaslatát közölte külügyminiszterével, gróf Andrássy azt felelte, hogy mennyire örül,

[1] Stolberg, 1877 június 17.

mikép a Habsburg-háznak nem az idősebb, hanem a fiatalabb ága uralkodik Ausztria-Magyarország felett.[1] Ilyen körülmények között, mikor az uralkodó a leghatározottabb ellenállást tanusította az egyedül helyes politikája ellen irányuló, bárhonnan jövő törekvésekkel szemben és jó szemmel Ausztria-Magyarország szükségletei iránt a helyzet magaslatán állott, meg lehet érteni Andrássy szavait: «A császár a saját külügyminisztere, még pedig nem a legrosszabb.»[2]

Bár gróf Stolberg nem tagadhatta, hogy a klerikális párt azonnal igyekezett gróf Bombelles, mint övéi egyikét a maga számára igénybe venni, a mit szócsövében a «Volksfreund»-ban ki is hirdettetett, Ausztria azért — mondá — mégis nyugalommal és bízalommal nézhet a jövőbe.[3] Mert ez csak ügyes manœuvre a közvélemény félrevezetésére. Bombelles, a kit Rudolf trónörökös külön kivánságára hívtak meg mostani állásába, nyilt, loyalis jellem, a ki minden párt üzelmeitől távol áll és rendelkezik a trónörökös vezetésére szükséges elfogulatlansággal és megbízhatósággal. Ebben az értelemben nyilatkozott a német nagykövet előtt a haladás híve, liberális gondolkozású Schönburg herczeg és a szintén nem-ultramontán párthoz tartozó főlovászmester, Turn-Taxis herczeg. A német követségi tanácsos, gróf Dönhoff, a ki Bombellest közelebbről ismerte, a legkedvezőbb bizonyítványt állította ki róla és gróf Andrássy maga úgy vélte, hogy mindazok között, a kik a Rudolf főherczeg személye körüli állásban szóba kerültek, nem lehetett volna alkalmasabb személyiséget találni, mint Bombellest, a ki kötelességeiről, mint a trónörökös főudvarmestere

[1] Stolberg, Bécs, 1877 július 29.
[2] Przibram, «Errinnerungen eines alten Österreichers.» II. 8.
[3] Stolberg, 1877 június 17.

gróf Stolberg előtt rendkívül kielégítő módon nyilatkozott.[1]

A német nagykövet azonban túlságosan óvatos diplomata volt, semhogy ne fedezte volna magát minden eshetőségre. Ha jelenleg nem észlelhette is valamely aggasztó fordulat előjeleit, mégis úgy gondolta, hogy «a meglepetések ezen országában» mindenre el kell készülve lenni és továbbra is feszült figyelmet igényel, hogy egy felmerülő gyors átmenetre valló jelenséget idejében és komolyan értéke szerint lehessen megítélni.[2] De Bismarck herczeg nem osztotta nagykövetjének inkább optimisztikus színezetű felfogását. Felette kellemetlenül érintették őt a neki kényelmetlen tüntetések, a melyek nemcsak az ultramontánok és az udvari pártiak ujságjaiban, hanem a hivatalos lapokban is kifejezésre jutottak az új franczia kormánnyal szemben.[3] Határozottan hiba volt Andrássytól, hogy miniszteriumában hihetetlenül zilált sajtóviszonyokat tűrt meg és igen keveset törődött azzal, hogy mit mondtak és írtak az ő ügyosztályához tartozó hivatalos lapok.[4] Ilyen módon jött Bismarck arra a véleményre, hogy a miniszteriumban létezik egy Andrássy és németbarát politikája iránt ellenséges aláramlat, a melytől folyton azt kell várni, hogy felülkerekedik. Ez annál inkább veszélyesnek tünt fel előtte, mert a hivatalos, ultramontán és udvari párti lapok nyilatkozatai megerősítették benne azt a gyanút, hogy egy Francziaországgal tervezendő szövetség Ausztria titkos kivánságaihoz tartozik. Bismarck nem tartóztathatta magát, hogy ne mondja: nem tudja, mi lesz látható a bécsi színpad hátterében, ha egyszer a

[1] Stolberg, 1877 június 17.
[2] U. o.
[3] Bismarck Stolberghez, 1877 junius 22.
[4] Stolberg. 1877 junius 17.

felvonások-közti függöny[1] Andrássyt, felhúzzák. A német birodalmi kanczellár aggodalmai azonban alaptalannak bizonyultak egy esetleges rendszerváltozást illetőleg. A király nem gondolt változásra a külügyminiszteriumban és Andrássy habozás nélkül követhette az általa megkezdett irányt, a melyből ugyan Anglia háborús akczióba akarta őt szorítani.

[1] Bismarck Stolberghez, 1877 junius 22.

MÁSODIK FEJEZET.

ANDRÁSSY ÉS ANGLIA.

Az 1877 január 15-iki konventióban Oroszország azt a kötelezettséget vállalta, hogy a Törökországon aratandó győzelem eredményeit nem fogja Ausztria-Magyarország hátrányára kihasználni. Ezzel szemben a monarchia kezeskedett semlegességéről és a czári birodalomnak azt az előnyt biztosította, hogy Ausztria-Magyarország nem áll ellenség gyanánt a háta mögött. De mi történik, ha az orosz kormány, elkapatva a diadalmámortól, elfelejti a vállalt kötelezettséget és megszegi szavát? Hol van akkor az a hatalom, a melyre a monarchia támaszkodhatik, hogy Oroszországot igérete megtartására kényszerítse? A német birodalomtól, a mely mindig hangoztatta, mily kevéssé van érdekelve a Keleten, nem lehetett aktiv részvételt kérni. Hiszen Bismarck határozottan kijelentette, hogy csak akkor lép sorompóba, ha Oroszország a monarchia épségét veszélyeztetné. Francziaország sokkal inkább tülekedett a czár kegyéért, semhogy feltartóztatná őt győzelmi pályáján. Olaszország meg épen Oroszország segélyével remélte, hogy Ausztria-Magyarország testéből kivághat egy darabot. Csak Anglia maradt hátra, a melynek kincstári kanczellárja Sir St. Northcote épen most majdnem ünnepélyesen tett tanuságot arról, hogy a britt birodalom élénken érdeklődik a Kelet rendezése iránt.[1] Habár az angol kormány a törököket ellenállásra fölbiztatta, mégis támo-

[1] 1877 junius 23-án Northcote egy bankett alkalmával a Trinity-houseban egy erre vonatkozó poharköszöntőt tartott.

gatást és védelmet illetőleg csak ámította őket. Közvetlenül a rendkívüli követnek, Layardnak Konstantinápolyba érkezése után, Safvet pasa így szólt az osztrák-magyar nagykövethez, gróf Zichy Ferenczhez: «Mr. Layard semmi egyebet sem hozott, mint kivánságokat a nélkül, hogy nekünk igéreteket tett volna és a nélkül, hogy megmutatta volna az utakat, a melyeken ebből a helyzetből kiszabadulhatnánk».[1]

Az angol kabinetnek látszólag passziv magatartása ennek ellenére sem foglalta magában Törökország cserben hagyását. Csendben inkább azon igyekeztek, hogy a kontinensen biztosítsanak maguknak egy nagyhatalmat a győzelmes Oroszország elleni operácziójukhoz. Hová czélzott ez, azt világosan megmutatta lord Derby pohárköszöntője, a melyet 1877 május 9-én a «Literary fund» évi ebédjén tartott. Itt megemlékezett Ausztria-Magyarországról, mint régi barátról és szövetségesről.[2] Ez annál figyelemreméltóbb volt, mert Londonban folyvást abban az aggodalomban éltek, hogy titkos megegyezések vannak Bécs és Szentpétervár között.[3] Az angol külügyi államtitkár mindig újra visszatért erre. Valósággal sürgette, hogy a titokba mint harmadikat beavassák. «Csak legalább azt mondaná meg nekünk, — szólt Beusthoz — vannak-e Önöknek Oroszországgal kötelező engagementjaik? Hiszen ez egészen az Önök dolga, a mit mi méltányolunk, de mégis tudni akarjuk.»[4] Andrássynak csepp kedve se volt a fátyolt fellebbenteni, a mely a január 15-iki szerződéseket eltakarta. Ausztria-Magyarország érdekében tartotta elengedhetetlen szükségnek a titok leg-

[1] Báró Orczy édes anyjához, 1877 április 22.

[2] Beust Andrássyhoz, 1877 május 10. Az itt használt levélváltás Beust és Andrássy között kiadatlan.

[3] U. o.

[4] Gróf Beust gróf Andrássyhoz, London, 1877 július 12.

szigorubb megőrzését. Hiszen az akkor uralkodó áramlat mellett a monarchia közvéleményében az Oroszországgal való tárgyalások leleplezésénél a legnagyobb nehézségektől kellett tartania. Andrássy csak arra az időre nézett teljes nyugalommal a konventió nyilvánosságra hozatala elébe, ha az események igazolják elfoglalt álláspontja szükségességét. Minthogy a miniszter maga nem szellőztette a titkot, annak a feltevésnek kellett feléledni lelkében, hogy talán Oroszország szegte meg a bizalmat.[1] Sok minden vallott erre. Hiszen Szentpétervárt semmitől se féltek annyira, mint egy angol-osztrák-magyar szövetségtől! Egy ilyen barátság szétrobbantására hatalmasabb éket, mint azt, hogy Londonban elhintsék a gyanú csiráját Ausztria-Magyarország ellen, kivánni sem lehetett. Ebben az esetben azonban az angol miniszteriumban a monarchiával való összeköttetés szüksége felülmulta azt a félelmet, a mely erőt vett rajtuk, ha annak Oroszországgal való esetleges összeköttetéseire gondoltak. Hiszen az angol kabinet semmi biztosat sem tudott erre nézve és csak az Oroszországból kiindult hiresztelések riasztották fel!

Gróf Andrássy nem fogadta valami különös bizalommal Anglia közeledésének kisérleteit. Meggyanusította az angol minisztereket, hogy legújabb akcziójuknál csak fel akarják használni Ausztria-Magyarországot, hogy annak közreműködése által Oroszországra a «szükséges nagy nyomást» gyakorolhassák és olyan kielégítő eredményt létesítsenek, a melyet azután a parlament elébe lehet terjeszteni.[2] Annak idején lord Derby egy május 6-ról keltezett és Šuvalovnak írt levelében Anglia semlegességét olyan feltételekhez kötötte, melyeket végérvényeseknek jelöltek meg. Egyiptom és a Szuezi-csatorna semmi

[1] Andrássy Langenauhoz, Terebes, 1877 május 14-én.
[2] Andrássy Beusthoz, Londonban, Tiszadob, 1877 május 11-én.

esetre sem szolgálhattak a háború inditó okául. Ép ily kevéssé hagyhatta közönyösen Angliát Konstantinápolynak török kézből más kézre jutása. Feltételezhető volt, hogy az orosz kabinet ezeknek a követeléseknek nem fog ellenállani. Kevésbbé bizonyosnak látszott ez arra a követelésre nézve, hogy a Dardanellákra és a Bosporusra vonatkozó 1856-iki szerződéseknek sértetleneknek kell maradniok. Oroszország az egész mostani küzdelmet főleg azért vállalta, hogy a krimi háború következményeit, a mint azok a párisi békében kifejezésre jutottak, mindenkorra meg nem történtekké tegye. Ezzel a kivánsággal Anglia Ausztria-Magyarországnak is lényeges érdekét érintette, a melynek bizonyosan nem lehetett mindegy, hogy orosz hadihajók a legrövidebb úton juthatnak-e az Adriai-tengerbe vagy sem.

Ennek ellenére a külügyminiszter egy Pétervárott teendő közös akcziót ebben a pillanatban «feleslegesnek» mondott. Andrássy általában azt a benyomást nyerte lord Derby nyilatkozataiból, mintha szándékosan csak azokat az eshetőségeket bélyegezte volna meg «casus belli»-ként, a melyekről előre meg volt győződve, hogy az oroszok nem is gondolnak rájuk.[1] Ezt bizonyította Gorčakovnak Šuvalovhoz írt válasza is május 30-án, a melyben határozottan ki volt emelve, hogy a czárnak sohasem volt szándéka Egyiptom vagy a Szuezi-csatorna ellen valamit kezdeni és hogy Konstantinápoly jövője csak az összes hatalmakkal való egyetértésben szabályoztatik.

Bár Andrássy nem kételkedett abban, hogy lord Derbynél csak Ausztria-Magyarországnak Nagybritánia külön érdekeire való felhasználásáról van szó, már saját érdekében sem térhetett ki az angol kabinettel való minden eszmecsere útjából. Utasításai értelmében ugyan gróf

[1] Andrássy Beusthoz, 1877 május 11.

Beustnak nem volt szabad nyilatkozatokra alkalmat adni, de azokat visszautasítani sem. «Ne tegyen e mellett semmit — írta Andrássy a nagykövetnek — a mi azt a látszatot kelthetné, mintha mi ki akarnánk térni az Angliával való egyetértés elől.»[1] Beust arra is fel volt hatalmazva, hogy azt a velős nyilatkozatot adja le, miszerint Ausztria-Magyarország minden más kabinettel szemben titokban tartja az angol kormány összes bizalmas közleményeit.

Május 20-án Andrássy egy angol «memorandum»-ot kapott, a melyben arról volt szó, hogy Konstantinápoly és a tengerszorosok függetlensége úgy Ausztria-Magyarországra, mint Angliára nézve olyan tárgyak, a melyeket nem szabad prédául engedni. Ilyen körülmények között az angol minisztereknek nem tetszett nehéznek, hogy a közös érdekek védelmére eleve megállapodjanak valamely közös eljárásban. Az angolok tengeri erejöket eléggé erősnek tartották tengerészeti előnyomulásokra. Ellenben a nekik hiányzó szárazföldi erőt Ausztria-Magyarországnak kellett volna kiállítania. Londonban most felvilágosítást követeltek Andrássytól arra nézve, hogy vajjon akar-e ő bizalmas tárgyalásba bocsátkozni erről az ügyről, a melyet annál hamarább meg kellene kezdeni, mert egy együttes eljárás, ha egyáltalában eredményes lehetett, nem volt sokáig halasztható.[2]

Gróf Andrássy tehát most egy Szentpétervárt teendő közös eljárásra vonatkozó formális felszólítással állott szemben. Egy perczig sem habozott, hogy ezt az ajánlatot visszautasítsa. Épen lord Derbynek május 6-ikáról keltezett és Šuvalovhoz írt levelét használta fel erre eszközül. Szemrehányást tett az angol kabinetnek, hogy

[1] Andrássy Beusthoz, 1877 május 11.
[2] Beust Andrássyhoz, Linton Kent, 1877 május 20.

ebben az írásban *saját* érdekeit nem mulasztotta el pontosan megszabni a nélkül, hogy Ausztria-Magyarországéval törődnék. Minden új együttes lépésnek az orosz kabinetnél a monarchiát kellemetlen helyzetbe kellett juttatnia. Minthogy az orosz kormány már ismerte az angol feltételeket, nem volt igen nagy elmeélre szükség annak fölismeréséhez, hogy Pétervárott minden további ezután következő sérelmi pontot kizárólag Ausztria-Magyarországtól származónak fognak tekinteni. Ennek legközelebbi következménye az lett volna, hogy a czár szemében a monarchia a tiltakozónak gyűlöletes szerepét játszotta volna. Ezt Andrássy már azért is el akarta kerülni, mert II. Sándor eddig szigoruan a loyalitás határai között viselkedett Ausztria-Magyarországgal szemben.[1] «Egy közös diplomácziai eljárást Szentpétervár ellen» — így nyilatkozott a miniszter — tehát az angolok magatartása eleve is lehetetlenné tőn.[2]

Az angol kormány kisérlete azonban még sem ütött ki egészen balul. Ha Andrássy nem akart is hallani valamely közös eljárásról Pétervárral szemben, mindamellett neki is szüksége volt arra, hogy Anglia segítségét biztosítsa magának. Ilyen kölcsönös hajlandóságban s azért, hogy Oroszország túlkapásait ellensúlyozzák, folytatták a tárgyalásokat. A megegyezés előfeltételéül a külügyminiszter kezességet kivánt arra nézve, hogy a két állam között megállapitandó programmot kizárólag *politikai*, de soha parlamentáris tárgyalás czéljaira nem fogják értékesíteni.[3] Ezt a kivánságot annál könnyebben teljesíthették, mert most Londonban igazán a legnagyobb súlyt helyezték arra, hogy Andrássyt meggyőzzék, mennyire

[1] Andrássy Beusthoz, 1877 május 29.
[2] U. o.
[3] U. o.

erős akarata Angliának Ausztria-Magyarországgal egyetértésben élni. Mindenek előtt lord Beaconsfield, az angol premier törekvése volt ez, a ki teljesen Palmerrstonnak és azon angol államférfiaknak gondolatkörében élt, a kiknek politikai dogmájuk az volt, hogy a Keleten Oroszországot visszaszorítsák.[1] Ellentétben Gladstonenal, a ki Törökországban csak egy elmaradt barbár államot látott, a mely megérdemli, hogy megsemmisüljön, Beaconsfield azt mint egy messze kiható hódító orosz politika elleni gátat fogta föl. A magas politikai eszmék világában élő angol premier nem begombolkózva és tartózkodva, mint lord Derby, hanem teljesen átengedte magát minden kerülgetés nélkül természete heves ösztönének. Szabadon és nyiltan, a hogy szíve szerint volt, nyilatkozott gróf Beusttal szemben, azt mondva neki: «A mi szövetségünk Ausztria-Magyarországgal reám nézve olyan kérdés, a mely minden további lépés felett dönt. De valahányszor a minisztertanácsban beszélni készülök róla, kétségekbe ütközöm az Ön kabinetjének teljes szabadsága felől. Ha egyszer biztos vagyok benne, hogy gróf Andrássy velünk együtt valamilyen akczióra akarja magát kötelezni, merem igérni Önnek, hogy a miniszterium rendelkezésemre fog állani és utamban nem fogok nehézségekkel találkozni.» Lord Beaconsfield az oroszok ellen a legnagyobb bizalmatlansággal volt telítve. Nyilatkozataikban nem talált mást, mint frázisokat. Az angol premier veszélyesnek tartotta, hogy Oroszország tervei ellen való felszólalással a béke megkötéseig várjanak; akkor bevégzett tényekkel szemben, üres szavakkal kell majd megelégedniök. Nem szabad késlekedni a cselekvésben. «Nekünk egyet kell értenünk arra nézve, — hangoztatta — hogy Oroszországnak tilalmas átkelni a Balkánon. Ha

[1] Froude «Lord Beaconsfield», 242.

seregei egyszer átlépték a Dunát és a mi könnyen lehetséges, becsületes katonai eredményt értek el, akkor nekünk együttesen kell fellépnünk a béke érdekében, a melyet természetesen nem szabad a mi beleegyezésünk nélkül kötni.» Ha azonban Oroszország ellenszegülve a békének és a Balkán előtt nem akarna megállani, akkor Angliának és Ausztria-Magyarországnak «anyagi biztosítékok»-at kellene szerezni a szerződések fenntartására. «Anyagi biztosítékok» alatt lord Beaconsfield az angol hajórajnak Gallipoliba küldését értette, valamint az osztrák-magyar katonáknak Romániába vonulását és Szerbia esetleges megszállását. Két nappal később lord Derby ezt kérdezte gróf Beusttól: «Hajlandó-e Ausztria-Magyarország Konstantinápoly orosz okkupácziójának tényét elfogadni vagy ha szükséges, fog-e csatlakozni Angliához, ennek a foglalásnak a megakadályozására?» [1]

Az angol miniszterek beszédei valamely kölcsönös egyezményt semmi esetre sem tettek lehetetlenné. A hozzá való legkomolyabb feltétel az volt, hogy mindkét monarchia egyetértett politikájának czéljaiban, ha az azoknak megvalósítására szolgáló eszközökben nem is. Angliától eltérőleg Andrássy Ausztria-Magyarország érdekeit a Keleten kardcsapás nélkül igyekezett megóvni.[2] Ugyanazzal az egyenességgel, a melylyel ezt kimondta, óhajtotta, hogy iránya tekintetében teljes világosságot nyerjen az angol kormány is s ezt a következő szavakkal jelezte: «A politika, melyet mi az európai Keleten kezdettől fogva következetesen szem előtt tartunk, a következőkben állapítható meg: A statusquo fenntartása Török-

[1] Beust Andrássyhoz, London, 1877 június 11. és 13.

[2] Andrássy Beusthoz, Bécs, 1877 június 22. «Mettre à l'abri nos intérêts sans nous exposer à la nécessité de devoir les sauvegarder les armes á la main, tel à été dès le debut de la crise, tel reste le but constant de nos efforts.»

országban a viszonyok lehető megjavítása mellett addig, a meddig ez a fenntartás csak lehetséges, másodsorban, a mint és a mennyiben a statusquo fenntartása nem látszik lehetőnek gondot viselni, hogy a mi érdekeinket az események ne károsítsák meg.»[1] Semmi kétség, hogy az első pontra vonatkozólag, az osztrák-magyar törekvések az angolok törekvéseivel párhuzamosan állottak. De ez nem minden tekintetben volt így. Az angol kormány, mint a legnagyobb muzulmán hatalmak egyike anyagi és erkölcsi visszahatástól való félelem nélkül engedhette át magát törökbarát hajlamainak. Ellenben a monarchia ez irányban lényegesen más helyzetben volt. Andrássynak mindig szeme előtt kellett tartania azt az eshetőséget, hogy Oroszországban minden pillanatban, még a czárral is szembeszálló hatalmas szláv áramlat kerekedhetik felül. Ha ez bekövetkezik, akkor Ausztria-Magyarország a törökbarát érzelmek kizárólagos támogatása révén könnyen abba a helyzetbe juthatott, hogy épen a keresztény szlávok kivánságainak háttérbe szorítása által, ezeket a monarchiára nézve ellenséges politika eszközeivé teszi és azon hitet támasztja bennök, hogy boldogulásukat egyesegyedül Oroszországtól várhatják. A miniszter ugyan távol volt attól az illuziótól, mintha sikerülhetne neki a keresztény szlávokat igényeik előmozdítása által Ausztria-Magyarországhoz édesgetni. De remélte, hogy valamit mégis elérhet vele, a mi czéljaira nézve teljesen kielégitőnek mutatkozott. Andrássy a nem határozottan kifejezett törökbarát gondolkozástól azt az eredményt várta, hogy az Ausztria-Magyarország és Oroszország közötti küzdelemben a Kelet keresztény lakossága nem dobja magát azonnal a mi ellenségünk karjaiba, hanem várakozó álláspontra helyezkedik s csak

[1] Andrássy Beusthoz, Bécs, 1877 július 8.

a küzdelem befejezése után csatlakozik az erősebbhez. «Ez a tekintet — mondja Andrássy — azt parancsolja nekünk, hogy politikánk alapszínéhez, a mely a Keleten tisztán konzervativ, olyan árnyalatokat vegyítünk, melyeket Anglia nélkülözhet, a melyek azonban a végczél azonosságát semmi módon nem változtatják meg.» Andrássy továbbá súlyt helyezett arra, hogy az angol minisztereket felvilágosítsa arról, hogy adott esetben Ausztria-Magyarország épen a béke érdekében oly helyzetbe is kerülhet, mikor Oroszországgal karöltve kell járnia, míg Anglia szigeti fekvése következtében izolálhatja magát. Eltekintve ezektől a különbségektől a miniszter mégis igyekezett a közös érintkezési pontokat is kiragadni. Ezek ugyanis főleg abban állottak, hogy a Fényes Portától, ha győzne, eredményeinek gyümölcseit ne vitassák el, vagy ne engedjék elpusztulni. Ez semmiesetre sem jelentett egyet a keresztények sorsának figyelmen kívül hagyásával. Török diadalok után is sokkal inkább kell, — ez volt Andrássy nézete — hogy Anglia és Ausztria-Magyarország egyesítsék erőiket és a Fényes Portát a megigért reformok kivitelére kényszerítsék.

De még ezekkel a magyarázatokkal nem elégedett meg a külügyminiszter; ő az angol kormánynak a Keleten küszöbön álló alakulások felől táplált politikai nézeteiről teljes képet akart adni. Mindenekelőtt Románia jövőjére vonatkozó gondolatait akarta közölni, a melyek számára politikai rendszerében előkelő helyet jelölt ki. Beusthoz hasonlóan azon a nézeten volt, hogy Románia jelenlegi viszonya Törökországhoz a «suzeraineté batarde» egy neme, a melyet továbbra is fenntartani nem érdemes. Eddig, a míg a párisi szerződés érvényes volt Románia akkép rendezkedett be, hogy politikáját és beszédmodorát nem az ország erejére, hanem azon támogatásra alapította, melyet majd a kezeskedő hata mak részéről,

majd azoknak egymásközti egyenetlenkedése következtében élvezett. Andrássy úgy vélte, hogy ezen a téren fordulatot a javulás felé csak Románia függetlensége képes hozni. Saját segítő forrásaira utalva, a románok nagyon hamar kényszerítve látnák magukat, saját kárukra folytatott szédelgő politikájuk helyett a józanság és szerénység politikáját követni, a melyek jobban megfelelnek a román nemzet anyagi eszközeinek és igazi érdekeinek. Románia függetlenségétől továbbá Andrássy azt a hatalmas eredményt is remélte, hogy ezáltal Oroszország közvetlen befolyása alól kivonható lesz. «Abban a pillanatban, mikor a román nemzet — így nyilatkozik erről — sorsának intézését saját veszélyére és felelősségére átveszi, csakhamar észre kell vennie teljes elszigeteltségét a szláv elem közepette. Akkor ösztönszerűleg vissza kell riadnia a szláv Oroszországtól, a melytől a függetlenség elérése után semmit se remélhet, de tarthat tőle, hogy idővel szándéka ellenére is kénytelen lesz a latin fajt a szlávnak alávetni.» A Törökországtól teljesen elvált Románia Angliánál és Ausztria-Magyarországnál kell, hogy támaszát keresse, a melyeknek nem áll érdekükben, hogy a román fajt, a mely Oroszország szlávjait a Balkántól elválasztja, az őket körülhullámzó szláv elemeknek feláldozzák. Gróf Andrássy nem osztotta lord Derby véleményét, hogy a megnagyobbított Románia hatásosabban meg fog felelni annak a feladatnak, hogy elválasztó elem legyen Oroszország és a Balkán keresztény szlávjai között. Az osztrák-magyar miniszter e feladat teljesítésének a kezességét, hogy t. i. ékül szolgáljon, egyedül a román állam függetlenségében látta. Saját álláspontjából kifolyólag Andrássynak el kellett vetnie a nagyobbításra vonatkozó minden indítványt. Hiszen ez csak Bukovina vagy Erdély számlájára jöhetett volna létre, a mit sohasem tartott megengedhetőnek. Ép így nem volt tanácsos

bolgár vagy más szláv területbeli gyarapodás, a mennyiben ezáltal a tulajdonképeni czél, a mely egy független Románia megteremtésével volt egybekapcsolva, meghiusulna. A mily kevéssé akarta Andrássy Románia megnagyobbítását, ép oly kevéssé akart beleegyezni annak semlegességébe. Úgy tetszett neki, hogy ilyen állapot csak a legműveltebb és gazdaságilag legkifejlettebb népeknél válhat valósággá, a kik saját érdekeik által vezettetve kifelé minden kalandos tervtől idegenkednek. De a románok nagyravágyása mellett, mely történetüket a régi rómaiakéhoz igyekezett fűzni, attól lehetett tartani, hogy kulturailag és gazdaságilag még alacsony fokon állván, a semlegességet arra fogják használni, hogy büntetlenül folytathassanak terjeszkedési politikát s elérhessék végső czéljukat: egy dákoromán birodalom megteremtését. A dolgok ilyen állását ismerve, Andrássy nem is tett semmit, hogy a románokat a háborúban való részvételtől visszatartsa, «mert — mint ő mondja — a legkevésbbé lehet attól tartani, hogy Európa oly pillanatban kezeskedik a fejedelemség semlegességéről, a melyben az önként háborús szándékkal lép fel.» [1]

Romániáéhoz hasonló nyiltsággal tárta fel Andrássy gondolatait Bulgária további alakulására nézve is. Amaz ismételten kimondott elvnél fogva, hogy a monarchia közvetlen közelében nem létesülhet új nagy szláv állam, mégsem volt az a véleménye, hogy Bulgária minden terjeszkedését a Balkánon túl azonnal háborús esetnek tekintse. Andrássyt meglehetősen közönyösen hagyta volna, hogy Bulgária egynéhány járással többel vagy kevesebbel gyarapodik-e. A bolgár államalakulás veszélye reá nézve egyedül abban állott, hogy Oroszország a háború befejezése után huzamosabb ideig Bulgáriában

[1] Andrássy Beusthoz, Bécs, 1877 május 21.

hagyja-e seregeit és akar-e ott külön fennhatóságot gyakorolni. «Igen vagy nem?» — mondotta Andrássy. «Ez a lényeges.» Egy állandó orosz okkupáczióval szemben a Balkán egész ma még sértetlen hegyláncza elveszti harczászati értékét Törökországra nézve és nem fog neki többé igazi védelmi vonalat nyujtani. Ha azonban Bulgária magára hagyatva marad, csak nemzeti katonaságtól megszállva és Romániát is elvonják az orosz befolyás alól, akkor Andrássy előtt Konstantinápoly megszállásának veszélye sokkal kisebbnek látszott. A bolgár kivánságok kielégítése és Bulgária határának nem túlságosan szűkmarkú szabályozása mellett Andrássy előre látni vélte, hogy ennek a tartománynak lakóit nagyon hamar elfogja a függetlenségre áhitozó inger, mert — mint mondá — «a történelem számos példát nyujt a népek hálátlanságára.» Mintha a miniszter a legkisebb kétséget sem akarta volna hagyni nézetei felől ebben az irányban, még egyszer a leghatározottabban lelkére kötötte Beustnak, hogy Bulgáriának az oroszoktól való felszabadítása ennek az országnak és Romániának teljes függetlensége a czártól, politikai programmjának megváltozhatatlan pontjai közé tartozna, a melyeknek Angliára nézve is irányadóknak kellene lenniök.[1]

Románián és Bulgárián kívül még két nagyon fontos kérdés volt, a melyek a Bécs és London közti megbeszélések tárgyául szolgáltak. Az angol kabinet nagyon érdeklődött az iránt, hogyan gondolkozik Andrássy Konstantinápolynak az oroszoktól való megszállásáról. Az osztrák-magyar miniszter legszivesebben látta volna, ha orosz csapatok egyáltalában nem lépnek a török főváros területére. Legfeljebb egy futólagos megszállást volt hajlandó elnézni a nélkül azonban, hogy valamely orosz hatóság

[1] Andrássy Beusthoz, 1877 július 26.

ott közigazgatási szabályokat alkalmazna, a mi mindjárt azonos lenne a birtokbavétellel. Arról semmikép sem akart hallani és a leghatározottabban kijelentette, hogy egy ilyen aktust casus bellinek fog tekinteni és a szerint jár el.[1] Ez a határozat lord Derby különös tetszésének örvendett, a ki úgy vélte: «Ez komoly dolog!»[2] Hogy nem járul hozzá Konstantinápoly hosszabb vagy rövidebb ideig való megszállásához, úgy nem egyezett bele Andrássy a Dardanellák feladásába sem, a mi ellen a legerélyesebben tiltakozott.[3]

* * *

E rendkívül fontos és a keleti ügyek majdnem teljes komplexumát felölelő kérdéseket tulajdonkép maga Oroszország hozta színre. Bár a czár haragudott Angliára «neutralité conditionelle»-je miatt,[4] 1877 június 8-ikán Šuvalov által mégis közölte azokat a feltételeket, a melyek alatt még az utolsó perczben is kész nem menni a legvégsőkig. A czár követelte Bulgária autonomiájának európai kezesség által való biztosítását, s hogy ez az autonómia Bosznia és Herczegovina jobb közigazgatása érdekében is igénybe vehető legyen; Montenegró és Szerbia megnagyobbítását, a mely Bulgáriához hasonlóan, a szultán hűbéruralsága alatt marad. Saját részére Oroszország Batumot és Bessarábiának azt a részét követelte, melyet 1856-ban Romániának átengedett. Romániát ezért vagy épen most proklamált függetlenségének elismerésével vagy ha továbbra is hűbérállam maradna a Dobrudža egy darabjának átengedésével kárpótolná. Ha

[1] Andrássy Beusthoz, 1877 június 22. és július 28.

[2] Beust Andrássyhoz, 1877 június 23.

[3] Andrássy Beusthoz, 1877 június 22.

[4] Bechtolsheim Andrássyhoz, Gorni-Studen, 1877 augusztus 29. Gróf Andrássy-levéltár.

Ausztria-Magyarország tekintettel ezekre a területi változásokra kompenzácziót követelne, akkor Oroszország nem tiltakoznék annak Boszniával és részben Herczegovinával való kártalanítása ellen. Nagyon általánosan hangzott a Konstantinápolyra vonatkozó nyilatkozat, a melyet ugyan nem szándékoznak tartósan megszállani, de a melynek esetleg mégis kénytelenek lesznek egészen falai alá előnyomulni a háborús események következtében. Különben Angliától függ, hogy ezt a veszélyt elhárítsa, csak egész befolyására van szükség a Fényes Portánál, hogy békére hangolja őt. A kérdéses feltételeket azonban Törökországnak el kellene fogadnia még mielőtt az orosz csapatok átkelnének a Balkánon. Ha ez nem történik meg, akkor Oroszország addig fog háborút viselni, míg a szultánt fegyveres erővel kényszerítheti a béke megkötésére.[1]

A Fényes Portánál való tekintélyének a jövőben való koczkáztatása nélkül Anglia Konstantinápolyban nem kisérletezhetett volna olyan indítványokkal, mint Oroszország kivánta. Layardnak igaza volt, mikor azt mondta, hogy a szultán élete és trónja forogna veszedelemben, ha csak egy pillanatig is gondolni akarna arra, hogy az orosz feltételeket meghallgassa.[2]

II. Sándor főhadiszállásán nagyon kellemetlenül érintett mindenkit, hogy Anglia nem fogadta el az orosz javaslatokat. Ellenindítványokra látszottak várni, a melyek azután további mérlegelés tárgyai lehetnek. «A pétervári kabinet — így nyilatkozott az orosz államtanácsos, Hamburger, Gorčakov bizalmasainak egyike, báró Bechtolsheim előtt — semmiesetre sem lehet újra a kezde-

[1] Míg Anglia az orosz békeföltételekről már június 8-án tudomással bírt («Staatsarchiv» 33. köt. 219. old.), a bécsi kabinetnek szóló értesítés csak június 12-ről van keltezve. A két okmány szövege egyébként is igen lényeges dolgokban eltér egymástól.

[2] «Das Staatsarchiv» 33. köt. 223—224. old.

ményező és nem mondhatja: «Bien, si vous ne voulez pas me donner les 10 florins que je vous ai demandés, je me contenterai de 7». Ha tehát Anglia egy ilyen «föltételes» semlegességre helyez súlyt, akkor járuljon hozzá egy ilyen semlegesség *alapfeltételének*[1] — a mondott feltételeknek — megalkotásához».

Londonban talán kevésbbé visszautasítólag viselkedtek volna az orosz békehajlammal szemben, ha több bizalommal lettek volna eltelve az orosz programm szigorú megtartása iránt. Ebben az irányban Andrássy teljesen osztotta az angol kabinet nézeteit,[2] a mely most még inkább igyekezett erős egyetértésbe jutni a bécsi kormánynyal, mint azelőtt. Nemcsak egyenes úton gróf Beust nagykövet közvetítésével, hanem mellékutakon is bizalmas emberek, mint lord Denbigh és Johnston Buttler Bécsbe küldésével[3] igyekezett lord Beaconsfield elérni czélját. Anglia jegyzőkönyv formális aláírását kivánta, a mely által biztosítva lenne a közös akczió Oroszország ellen, ha az a megengedett határokat átlépi. Andrássy úgy nyilatkozott, hogy lehetetlen erre ráállnia. A tulajdonképeni indító ok, a mely Andrássyt ebben vezette, az 1877 január 15-iki konventio határozatában keresendő. Ez addig kötelezte a minisztert Oroszországgal szemben, míg ez a megkötött egyezségeket meg nem szegi és eddigelé a czár igazán semmit sem tett, a mi Ausztria-Magyarország ellenséges magatartását indokolhatta volna. Ilyen körülmények között Andrássy vonakodott beleegyezését adni olyan háborús eljáráshoz, a melyet, mint ő mondá, I. Ferencz József császár és

[1] Báró Bechtolsheim Andrássyhoz, Gorni-Studen, 1877 aug. 29. Gróf Andrássy-levéltár.

[2] Andrássy Beusthoz, 1877 június 16.

[3] Türr tábornok Andrássyhoz, Páris, július 27. Gróf Andrássy-levéltár.

király nem tudna összeegyeztetni, akár titokban marad Oroszország előtt, akár nem, a loyalitás törvényeivel. De a miniszter maga se akart abba a helyzetbe kerülni, hogy egy erre vonatkozó s hozzá intézett interpellláczióra jöjjön az akár a parlamentek részéről vagy az orosz kormánytól, valótlansággal legyen kénytelen felelni. Azonban nem habozott nyiltan kijelenteni, hogy Ausztria-Magyarország érdekei közösök Angliáéval és hogy azoknak megértése esetében készek fegyverrel védelmökre kelni.[1]

De Beaconsfield határozottan kitartott azon kivánság mellett, hogy az óhajtott egyetértés bizalmas módon írásbelileg is meg legyen állapítva, egy későbbi akczió időpontjának meghatározása későbbi megegyezésre tartassék fönn.[2] Egy pillanatig az volt a látszat, mintha Andrássy ama vonakodása miatt, hogy nem engedi magát «madárijesztőül» kijátszani Oroszországgal szemben,[3] a tárgyalások megszakítása következik be. Nyugodt megfontolás mellett azonban lord Beaconsfield belátta annak szükségét, hogy legalább erkölcsi egyetértést «a moral understandig»-et kell konstatálni.[4]

Az angol kabinet kisérlete hát, hogy Andrássyt a vontató kötélhez állítsák, nem sikerült. Ezzel szemben Ausztria-Magyarország minisztere felhasználta a helyzetet, hogy javaslataival előálljon. Keresztül is vitte ajánlatát, hogy kölcsönös nyilatkozatokat — deklaráicziókat — kell tenni, miszerint egy «egyenletes, de elkülönített diplomácziai akczió, esetleg egy később megállapitandó háborús eljárás is kilátásba helyeztetik.»[5] Andrássy a megegyezés alapjául hét pontot jelölt meg, melyek mindazt tar-

[1] Andrássy Beusthoz, Bécs, 1877 július 7.
[2] Beust Andrássyhoz, 1877 június 28.
[3] Andrássy Beuthoz, 1877 július 11.
[4] Beust Andrássyhoz, 1877 július 13.
[5] U. o.

talmazták, a mit Ausztria-Magyarország meg nem engedhetőnek tartott és most Anglia is elfogadott. A hét pont ezekből állt: Semmi esetre sem engedhető meg valamely hatalom fennhatósága a Balkán keresztény lakossága felett. Egy államnak sincs joga ahhoz, hogy egyedül rendezzen olyan viszonyokat, a melyek háborús következményekkel járnak a kezeskedő hatalmak közreműködése nélkül. Oroszországnak nem szabad területszerzést követelnie a Duna jobbpartján, ép oly kevéssé szabad Romániát bekebeleznie vagy ott a fennhatóságot magához ragadnia. Sem orosz, sem osztrák-magyar secundogenitura nem uralkodhatik ezeken a vidékeken. Továbbá ki van zárva Konstantinápolynak Oroszországtól való birtokbavétele. A Balkán lakosságának hátrányára nem lehet nagy szláv államot teremteni, legfeljebb valamely politikai önkormányzatot szervezni egy bennszülött főnökkel az élén. A Dardanellák zárlata fenntartatik, változás ebben az irányban a kezeskedő hatalmak beleegyezésétől függ.[1]

Ilyen határozatokban gróf Andrássy semmit se látott, a mit Oroszország rossz néven vehetne. Ezzel szemben sértő volna ezeket előre nyilvánosságra hozni. A miniszter legszigorúbb titoktartást követelt, minthogy elhamarkodva kihirdetett közös lépés megsérthetné az orosz nemzet önszeretetét, a mit minden áron el kell kerülni. Mint már előbb, úgy most is ismételte Andrássy azt az igéretet, hogy ha az idők folyamán Anglia és Ausztria-Magyarország közös érdekét Oroszország komolyan fenyegetné, azonnal megegyezés történnék a védekezési szabályokra nézve. Ebben az esetben ezt igérte Andrássy, a britt kormány Ausztria-Magyarországnak nemcsak diplomácziai, hanem anyagi közreműködésére is számíthat.[2]

[1] Andrássy Beusthoz, 1877 július 26.
[2] U. o.

Ilyen eljárásra maga Oroszország szolgáltatta a legközvetlenebb okot. Andrássy rendkívül bizalmas formában megnyugtató közleményeket juttatott II. Sándorhoz, a melyeket ez «jó hirek»-nek nevezett. Azt a tényt tartalmazták, hogy Ausztria-Magyarország abban a pillanatban, mikor a tárgyalások Anglia és Oroszország között megszakadtak, ellenállt az angol «csábításoknak».[1] Andrássy bizonyításaiból azonban mégis kiérzett az az intés, hogy jó lesz a czárnak megemlékeznie a történt megállapodásokról. Erre az a felelet jött, hogy Bécsben teljes bizalommal számíthatnak az orosz czár igéretére; távol áll tőle, egyedül és önkényileg szabni meg a dolgok végleges alakulatát. A császár, így szólt a bizalmas átirat, nem óhajtja Bulgária tartós megszállását; s ebben semmiféle demokratikus szempontnak nem szabad szerepelnie; röviden, a császári kabinet semmiben sem fog eltérni a Reichstadtban megjelölt alapelvektől.[2]

Erre nézve Andrássy Londonban sem hagyot kétséget. Ott a leghatározottabban tudni kellett, hogy Ausztria-Magyarországnak nincs oka Oroszországgal szemben felhagynia várakozó álláspontjával és fenyegetőleg viselkednie, míg ennek részéről semmi se történik, a mi a semlegesség abbahagyására kényszeríti.[3] Ezek a nyilatkozatok nem tévesztették el hatásukat és rákerült a sor az Andrássy által ajánlott kölcsönös «deklarácziók» megtételére, a melyek szabad kezet engedtek ugyan Ausztria-Magyarországnak, de mégis minden eshetőségre hatalmas szövetséget biztosítottak neki. Anglia és a monarchia között «teljes etente» létesült.[4] «Legbensőbb

[1] Bechtolsheim Andrássyhoz, 1877 július 11. Gróf Andrássy-levéltár.

[2] Az orosz kormány közleménye Andrássyhoz, 1877 július 14/26.

[3] Andrássy Beusthoz, 1877 július 14.

[4] Derby használta ezt a kifejezést a bécsi angol nagykövetnek

meggyőződésem szerint — hangzanak erről Andrássy szavai — Angliával karöltve elfoglalt álláspontunk legjobban megfelel kölcsönös érdekeinknek. Ha, mint remélem, Oroszország nem lépi túl a megengedhetőnek tartott határokat, akkor a mi megegyezésünknek természetesen nem lesznek közvetlen következményei, de azért megmarad a kölcsönös bizalom értékes bizonyítéka, melynek üdvös hatásai előnyösen ki fognak tünni a háború következményeinek szabályozásánál.»[1]

* * *

A «declaratiók» igazi tartalmáról egy hatalomnak sem volt sejtelme. Minden hír, a mely róla keringett, csak feltevéseken alapult. A német császári nagykövet Bécsben azt jelentette Berlinbe, hogy azt az angol ajánlatot, miszerint Oroszországot együttes eljárással akadályozzák meg Konstantinápoly elfoglalásában, gróf Andrássy visszautasította.[2] Többet nem tudott és épen semmit a jövőre nézve titkos megállapodásokról.

Amaz intim viszony daczára, a mely akkor kezdődött fonódni Berlin és Bécs között és a melyet a vámtárgyalások eredménytelensége se volt képes megzavarni,[3] Andrássy súlyt helyezett arra, hogy egy szót se áruljon

küldött utasításában, mint Andrássynak 1877 augusztus 29-én gróf Deymhez intézett írásából kitünik. Gróf Andrássy-levéltár.

[1] Andrássy gróf Deymhez 1877 augusztus 29-én.

[2] Stolberg Bismarckhoz, 1877 július 20.

[3] Mikor 1877 julius végén a vámtárgyalások megszakításának veszélye fenyegetett és Andrássy gróf Stolberggel szemben azt a reményt fejezte ki, hogy ez politikai összeköttetésüket nem fogja zavarni, Bismarck azt üzente neki : hogy Németország és Ausztria-Magyarország közti politikai barátságot a vámtárgyalások eredménye nem fogja érinteni, a míg ő (Bismarck) befolyással bir a német politikára és ő a helyzet ilyen felfogásáról Vilmos császárnál is biztos. Bismarck széljegyzete Stolberg, 1877 julius 28-iki jelentéséhez.

el a Londonnal való megegyezésekről.[1] Úgy látszik az a kivánság vezette ebben, hogy a német kanczellárnak ne adjon okot a gyanura, mintha a három császár-szövetségnek hátat akarna fordítani. Hiszen épen akkor hangsúlyozta I. Ferencz József Vilmos császár előtt, a kivel augusztusban Ischlben találkozott, a három császár-szövetség szükségességét. Gróf Stolberg, a kinek alkalma volt most Ischlben uralkodónkkal hosszabb kocsiutat tenni, annak szavaiból azt a benyomást nyerte, hogy Andrássyval egy nézeten áll. Csak úgy tünt fel neki, mintha a császár és király több benső rokonszenvvel viseltetnék az orosz fegyverek győzelme iránt, mint Andrássy. Egészben Stolbergnek az volt az érzése, hogy uralkodó és miniszter nem hagyják magukat személyes érzelmeiktől vezettetni, hanem kizárólag politikai megfontolások irányítják őket, a melyek köztük kizárnak minden ellentétet Ausztria-Magyarországnak a keleti kérdésben követendő magatartására nézve.[2]

Erről Bismarck nemsokára személyesen is meggyőződhetett. Szeptember 18-án találkozott a német kanczellár Salzburgban gróf Andrássyval, a hol a két államférfiú nem a világesemények formális tárgyalása közben, hanem inkább beszélgetésképen egyezett meg egymással a helyzetről. Bismarck megszokott élességgel itélt Gorčakovról. Őt tette felelőssé Oroszország minden szerencsétlenségéért, a ki hiúságból akart hatalmon maradni és ezáltal országát a romlás szélére vitte. Mindenből, a mit Bismarck mondott, gróf Andrássy világosan megérthette, hogy neki minden elégtételérzet mellett Oroszország vesztessége mégis felette kellemetlen lenne, ha a czári birodalom ezáltal nagyhatalmi állását elveszitené. Gróf An-

[1] Andrássy Beusthoz, 1877 október 10.
[2] Stolberg, Bécs, 1877 augusztus 10.

drássy elég tapasztalt volt, hogy nyomozza ki ennek a kellemetlen érzésnek az okát. Tudta, hogy Bismarck herczegnek most semmi sem lenne alkalmatlanabb, mintha Oroszország eltünnék a nagyhatalmak sorából. Ebben az esetben a monarchia túlsúlya oly magasra szökött volna föl, hogy Németországnak minden áron keresnie kellett volna Ausztria-Magyarország barátságát. Ettől a gondtól vezetve, a német kanczellár arra czélozgatott, vajjon nem volna-e lehetséges a czárnak valamilyen módon a segítségére sietni. Andrássy úgy tett, mintha a czélzást nem hallotta volna, a mi Bismarckot arra indította, hogy ne térjen újra reá. De Andrássy bizonyos természetes szükségét érezte, hogy beszéde és magatartása által értésére adja Bismarcknak azt a meggyőződést, hogy minden körülmények között számíthat Ausztria-Magyarországra és soha se fogja megbánni az orosz szomszéd gyöngülését. A német kanczellár azonnal megértette Andrássy beszédjének hangját. Meg is mondta neki, azért van bizalma Ausztria-Magyarországhoz, mert megbízik külügyminiszterében. Azután hozzátette: «Úgy bánnak velem, mint egy rókával, mint egy elsőrangú ravaszdival. De az igazság az, «qu'avec un gentleman je suis toujours gentleman et demi, et que quand j'ai affaire à un corsaire, je tâche d'être corsaire et demi», mire azt a megjegyzést csusztatta közbe, hogy Gorčakovot nem számítja gentlemanok közé. A két államférfiú között a társalgás alaphangja a kölcsönös személyes nagyrabecsülésen és bizalmon épült fel. Andrássy ebben oly messzire ment, hogy most először értesítette Bismarckot Angliával való titkos tárgyalásairól arra az esetre, ha Oroszország velünk szemben szavát megszegni készülne. A német kanczellár nagy tetszéssel fogadta ezt a nyilatkozatot. A nélkül, hogy erre felszólítást kapott volna, magától igérte a legszigorúbb titoktartást: «Senkinek sem fogok róla be-

szélni — mondá — különösen császáromnak nem, mert ő a világon a legindiskrétebb ember.»[1] Bár a két vezető miniszter órák hosszat beszélgetett egymással, mégsem jutottak új megállapodásra. Csak ismét megerősítették, hogy Ausztria-Magyarország kitart eddigi semlegessége mellett és sem az egyik, sem a másik háborút viselő felet nem fogja támogatni.[2] Oly közvetítő indítványról, a mely Törökország javára egy lépést jelentene sem Bismarck, sem Andrássy nem akart tudni. Már júliusban nyilatkozott a német kanczellár: Most közvetítésről beszélni annyi volna, mint egy repülő ágyúra lőni.[3] Egészben véve Andrássy uralkodójához hasonlóan — és ebben van mindenekelőtt a salzburgi összejövetel jelentősége — még nem mutatott hajlandóságot a három császár-szövetség cserben hagyására.[4] Bismarck és Andrássy megegyezésének ezen eredményével a három császár-szövetség keretében úgy Berlinben, mint Péterváron is nagyon

[1] Ez alkalommal Bismarck elmesélte gróf Andrássynak, hogy most Berlinbe megy azzal a szándékkal, hogy néhány embert, talán minisztereket is, a kiknek nézeteivel ő nem ért egyet, helyükről eltávolítson. Csak azért aggódik, hogy kellemetlenségei lesznek a császárral, a ki az ilyen «áldozatokat» mindig védelmébe szokta venni. A császár — említette Bismarck — mindig kérdezte tőlem: «Ugyan, mondja herczeg, mi kifogása van az ellen az ember ellen? Nem vétett Önnek semmit.« «Semmi kifogásom sincs ellene, feleltem a Felségnek egy napon, csak az, hogy ostoba.» «Ugyan, ugyan! — felelte a császár — Ön előtt mindjárt mindenki ostoba. Én nagyon jól tudom, hogy Ön engem is ostobának tart, de azért én mégis megmaradok a helyemen.» Dóczi Andrássy Katinka grófnéhoz. Gróf Andrássy-levéltár. Lásd azonkívül Dóczi Lajos: «Andrássy und Bismarck» a «Neue Freie Presse» 1906 deczember 23-iki számában.

[2] Az egész jellemzés Dóczinak Andrássy Katinka grófnéhez szóló egyik levelén alapul (gróf Andrássy-levéltár) és Orczynak az édes anyjához intézett, 1877 szept. 22-éről keltezett levelén.

[3] Károlyi Andrássyhoz, 1877 július 7. és deczember 16. Cs. és kir. külügyminiszterium.

[4] Orczy az édes anyjához, 1877 szept. 22. Andrássy közleményei nyomán.

meg voltak elégedve. Sándor ekkor báró Bechtolsheimmel szemben megjegyezte: ő tudja, milyen mélyen gyökeret vert benne az Andrássy becsületességében és politikai loyalitásában való bizalom.[1]

Ennek ellenére nem volt könnyü a miniszternek Oroszországgal szemben a semlegesség határain belül megmaradnia. Szüksége volt elméje egész megfontolt nyugalmára és kedélye állandóságára, hogy akarata ellen ne kényszerítsék bele olyan politikába, a mely a tőle megállapitott iránynyal ellenkezik. Miután még Tisza június 26-án a magyar országgyűlés tetszése közepette kijelentette, hogy Andrássy külpolitikájával teljesen egyetért,[2] egy hónappal később már nem fojthatta vissza azt a kijelentését, hogy a dolgok további fejleményei miatt súlyos aggodalmai vannak. Az oroszok júliusi győzelmei és meglepően gyors átkelésük a Balkánon azt a kérdést ébresztette a magyar miniszterelnökben: vajjon Ausztria-Magyarország nem fog-e igen későn jönni, ha a 2—3 megfigyelő hadtest tervbe vett szervezését még tovább halasztják. Mikor Tisza legutoljára találkozott Andrássyval, hozzájárult ahhoz, hogy a mozgósítást, ha ez az érdekek veszélyeztetése nélkül mehet végbe, augusztusig elhalasztják. Az orosz csapatok győzelmes előnyomulása után az az aggodalom szállta meg, hogy a törökök egyoldalú békében fogják keresni menedéküket. Ép így attól is tartott, hogy Oroszország a győzelemtől ittasult szláv propagandával és a forradalmi elemekkel szemben nem lesz képes Ausztria-Magyarországnak tett igéreteit beváltani. Tisza ugyan egy pillanatig se kételkedett abban, hogy a monarchiának van elég ereje, hogy a Keleten a

[1] Bechtolsheim Andrássyhoz, Gorni-Studen, 1877 október 1. Gróf Andrássy-levéltár.

[2] Tisza beszéde nyomtatásban megjelent a »Das Staatsarchiv« 32. kötetében, 317. oldalon.

reá nézve kényelmetlen alakulásokat megakadályozza. De vajjon nem volt-e elgondolható az az eshetőség, hogy Európa az Orosz- és Törökország között sietve megkötött békét fait accomplinak fogadja el? Akkor Ausztria-Magyarország kényszerítve lett volna arra, hogy vagy türelmesen bele nyugodjék, vagy hogy ellene szegüljön Európa akaratának. Ilyen körülmények között a magyar miniszterelnök szükségét érezte annak, hogy az oroszok előnyomulása óta megváltozott balkáni helyzetet Andrássyval beható személyes érintkezés tárgyává tegye.[1]

A külügyminiszterre nézve nagy értékkel birt, hogy a Kelet rendkívüli veszélylyel fenyegető válságában Magyarországon az ügyek élén egy olyan komoly, erélyes és fényes tehetségü ember állt, mint Tisza. Az intrikához való legcsekélyebb hajlandóság nélkül a mit gyűlölt, attól a becsületes kivánságtól áthatva, hogy a monarchia érdekében támogassa honfitársa nagyszabású politikáját, egész népszerűsége latbavetésével az Andrássytól követett czélok szolgálatába állott. Külügyminiszter kollegájához hasonlóan és teljesen egyetértve vele Tisza is azon volt, hogy Ausztria-Magyarországnak a háborús felek közé való belépését megakadályozza, a mig ez a monarchia tekintélyének és hatalmának károsodása nélkül csak lehetséges volt. Ezért most is szabadon nyilváníthatta aggodalmait a nélkül, hogy félreértéstől kellett volna tartania; biztos lehetett a felől, hogy Andrássynál mindig személye fontosságának megfelelő meghallgatásra talál. Mikor a miniszter már senkit sem akart maga elé engedni, Tisza részére, valahányszor ez beszélni kivánt vele, ajtaja mindig nyitva volt.[2] Tulajdonképen nem is

[1] Tisza Andrássyhoz, Budapest, 1877 július 23. Gróf Andrássy-levéltár.

[2] Wavrik volt külügyi osztályfőnök szóbeli közleménye.

lehet összhangzóbb együttműködést elképzelni, mint a mely Andrássyt és Tiszát összefűzte.[1]

A magyar miniszterelnök ama kérdése, hogy elérkezett-e a pillanat a katonai erő megajánlása felett való eldöntésre, semmi esetre sem foglalta magában azt a czélzatot, hogy Andrássyt valamely párt befolyása alá helyezze. A hogy Tisza igyekezett a törökbarát tüntetéseket tompitani, akkép el volt határozva arra is, hogy a Magyarországon mintegy az oroszok túlsúlyától való félelem kifejezéseképen előkészített oroszellenes meetingeket kellő határok közé szorítsa. Elvéhez hiven, hogy megzabolázza az oroszok elleni tiltakozó gyűlések túlkapásait,[2] annak pesti szervezőivel compromissumot kötött. A résztvevőkre az izgató beszédeknél ugyan nem kell erőszakot alkalmazni, de a gyűlés befejeztével olyan jegyzőkönyvet kell felvenni, a mely a külügyek miniszterének nem okozhat kellemetlenséget. Igy is történt Pulszky Ferencz ügyes vezetése alatt.[3] II. Sándor czár soha se tudta megérteni Magyarország ellenséges magatartását politikájával szemben. Sajátos mély és mindig meleg hangján, melyet a beszédben el tudott találni, azt mondá báró Bechtolsheimnak, hogy ezt annál inkább sajnálja, mert nagyon jól megérti a rokonszenvet, a melylyel minden oldalról a magyar nemzet iránt viseltetnek, a mennyiben «valóban nagyon sok charme van bennük».[4] Nem akarta vagy nem tudta volna belátni a czár, hogy Törökország szétrombolására irányuló politikája könnyen oly állapotokat idézhet fel, melyek Magyarország és következésképp a monarchia politikai létezését veszélyeztették? Oroszország

[1] Tisza Andrássyhoz, 1877 július 23.

[2] Tisza felterjesztése, Budapest, 1877 augusztus 2. Kiadatlan.

[3] Stolberg, Bécs, 1877 július 20.

[4] Bechtolsheim Andrássyhoz, főhadiszállás Plevna előtt. 1877 okt. 30. Gróf Andrássy-levéltár.

hadviselése mindenesetre már elérte azt az eredményt, hogy Ausztria-Magyarországnak óvatossági rendszabályokra kellett gondolnia.

Még mielőtt Tisza levele július 23-án Bécsbe érkezett, Andrássy már beszélt a német nagykövettel két hadosztály esetleges mozgósításáról. Ennek indító okául Szerbiának és Montenegrónak Törökország ellen újra kezdődő háborúját jelölte meg.[1] Úgy látszik legalább lord Derby szerint, hogy az Olaszországhoz való viszony is irányadó volt, a melyről fel lehetett tenni, hogy éhes pillantását ráfordította a dalmát Litoralera és talán még Ausztria-Magyarország más részeire is.[2] A minisztertanács, a melyben nagy horderejű elhatározásokat kellett volna hozni, valósággal a császár és király elnökletével ült össze július 31-én. Itt két hadtest mozgosítását helyezték kilátásba. A rendszabály keresztülvitelére alkalmas időpont megválasztását gróf Andrássy belátására bízták. Haladéktalanul alkalmazandók voltak, a mint Szerbia azt a szándékot mutatja, hogy Boszniába bevonuljon.[3] Gróf Andrássy mondta akkor a német nagykövetnek, hogy minden a Balkánon történő dolgok további alakulásától függ. Egyrészt, úgy vélte a miniszter, még vonakodik a monarchia, nehogy felesleges költségbe verje magát, másrészt azonban fennáll a szüksége annak, hogy valamit tegyen, a miből a világ megláthassa, hogy Ausztria-Magyarország el van szánva érdekeinek fegyverrel való megvédésére is. Ily szükségesség valószínűségét Andrássy a következő mérlegelésekből vezette le: ha Törökország — így fejtegette a nagykövet előtt — igen gyenge, a török tartományok keresztényei felkelnek, hogy a mohammedánokat

[1] Stolberg, 1877 július 27.
[2] Brincken Bismarckhoz, London, 1877 augusztus 3.
[3] Stolberg, Bécs, 1877 augusztus 2.

kiirtsák, a mi ismét Szerbiát és Montenegrót fogja Bosznia megszállására inditani. Ha azonban az oroszok ebben az évben nem tudnák befejezni a háborút, akkor a mozlimek igyekezni fognak a telet a keresztények lemészárlására felhasználni. Tehát olyan eseményekre kell elkészülve lenni a határszéli államokban, végezte Andrássy a fejtegetéseit, a melyek a monarchia érdekeinek megvédésére serkentenek.[1]

Ezeket a kijelentéseket Andrássy gróf Stolberg előtt azzal a határozott fenntartással tette, hogy a mozgósítás egyáltalán nem Oroszország ellen irányul, minthogy eddig semmit se tett, a mi igéreteinek őszintesége iránt kétséget ébreszthetett volna.[2] A londoni orosz nagykövet, gróf Šuvalov gyanutlannak is mutatkozott Ausztria-Magyarország szervezkedéseivel szemben, inkább úgy vélte, hogy a török tartományok esetleges megszállása megegyezést fog eredményezni Oroszországgal.[3] De Gorčakov már egészen máskép és kevésbbé barátilag fogta fel a dolgot. Ugy tett ugyan, mintha a monarchia katonai készülődései «ez idő szerint», a mit hangoztatott, még nem adnának okot az aggodalomra. De most már mégsem dicsérte olyan rajongó szavakkal, mint azelőtt, a két államnak egymáshoz való kitünő viszonyát. Szavainak mindegyikéből észrevétlenül mesterkélt tartózkodás és az Ausztria-Magyarország iránti erős bizalmatlanság csendült ki, a mi Bismarcknak erre a megjegyzésre adott alkalmat: saját (Gorčakov) rossz lelkiismerete, csak Párisban bízik.[4]

[1] Stolberg, Bécs, 1877 augusztus 3.

[2] U. o.

[3] Brincken Bismarckhoz, London, 1877 augusztus 3.

[4] Bismarck széljegyzete Alvenslebennek Bismarckhoz szóló egyik közleményére, Bukarest, 1877 augusztus 8. Alvensleben akkor mint chargé d'affaires Gorčakovnál volt Bukarestben.

Ha a kilátásba helyezett katonai előkészületek az orosz kanczellárt lehangolták, lord Beaconsfield viszont boszankodott azért, hogy gróf Andrássy Szerbia újonnan készülő békeszegését nem használta fel a fejedelemség ellen való azonnali közbelépésre. Az angol premier nem volt helyesen informálva, midőn azt állította, hogy az oroszok Milán fejedelmet azért buzdítják a háborúban való részvételre, hogy Szerbiába bevonulhassanak.[1] Milán csakugyan megjelent a főhadiszálláson, a hol azonban II. Sándor császár azt a sürgős tanácsot adta neki, hogy nyugodtan viselkedjék és ne tegye koczkára országa politikai életét.[2] Andrássy saját részéről épen nem volt hajlandó Milánt abban megakadályozni, hogy az oroszokhoz csatlakozzék. Oroszország ne nyerjen ürügyet arra, hogy egyszer azt mondhassa, miszerint Ausztria-Magyarország megfosztotta segítő társától. Andrássyra nézve a helyzet csak akkor kezdett volna komolylyá válni, ha Szerbia akcziója Bosznia megszállása alakjában «forradalmi irányt» vesz, a mi a háború eredményeinek prejudikálna és a mi által a béke a monarchia határországaiban felfordulna. Ebben az esetben Andrássy egy perczig sem habozott volna azonnal bevonulni Boszniába, sőt Szerbiába is.[3] Ez a Londonban leadott magyarázat lord Beaconsfieldet egyáltalán nem elégitette ki. «Ha Ön az oroszok átvonulását Szerbián keresztül — mondta gróf Beustnak — megtörténni engedi, akkor a mi kölcsönös megegyezésünket befejezettnek tekintem és a magam útján fogok menni.»[4] —

[1] Beust Andrássyhoz, London, 1877 augusztus 15.

[2] Báró Trauttenberg Andrássyhoz, Berlin, 1877 június 23. Cs. és kir. külügyminiszterium. Wladan Georgewitsch szerint, «Die serbische Frage» 51. old. Gorčakov már április 26-án megüzente Milánnak, hogy defenzivában maradjon.

[3] Andrássy Beusthoz, 1877 augusztus 11.

[4] Ugyanaz ugyanahhoz, 1877 augusztus 15.

olyan fenyegetés, a mely Andrássyt nagyon hidegen hagyta és a mely nem volt képes őt arra rábirni, hogy ahhoz, a mit mondott, valamit hozzá tegyen vagy abból elvegyen.

Lord Beaconsfield előtt csak egy czél lebegett: a háborút minél előbb megszüntetni. Az a meggyőződés vezette őt, hogy Bismarck herczeg ugyanazon okból kivánja a háborút, a melyből a franczia kormány oly nagyon fél tőle és mindent elkövet, hogy megakadályozza. Az angol premier át volt hatva attól a hittől, hogy a német birodalmi kanczellár bátorította fel Oroszországot a támadásra, hogy újból Francziaország ellen indulhas-hasson.[1] Andrássy hiába bizonyítgatta, hogy nem igaz, hogy Bismarck herczeg kényszerítette volna bele a czárt a háborúba s hogy ezen idő alatt Ausztria-Magyarországot és Angliát foglalkoztatva egyedül vagy Olaszországgal szövetkezve le akarná igázni Francziaországot. Az se használt semmit, hogy az osztrák-magyar miniszter figyelmeztette az angol államférfiút arra a Német- és Oroszország között fennálló nagyon benső viszonyra és hogy Vilmos császár sohasem türné el, ha orosz barátját «egy veszélyes sziklának neki menni engednék». Ep ily kevés hatást tett az az állítása, hogy a meddig II. Sándor él, Bismarcknak nem kell tartania egy franczia-orosz szövetségtől és a német kanczellár a versaillesi béke óta következetesen azt az axiomát követi politikájának vezércsillagaként, hogy a Francziaországgal való összeütközés esetére Oroszországot és Ausztria-Magyarországot tartalék gyanánt vagy legalább az egyik vagy másik hatalom támogatását biztosítsa magának. Hiszen csak nem lehet Bismarckról — tette hozzá Andrássy — azt a naivitást

[1] Beust Andrássyhoz, 1877 augusztus 15.

feltenni, hogy számít az Oroszország és Ausztria-Magyarország között kitörendő háborúra.[1]

Valahányszor gróf Beust ennek az utasításnak az értelmében szólt Londonban, sohasem sikerült neki többet elérni, mint mély, bizonyára épen nem megnyugtató hallgatást és gúnyos mosolyt. Néha egy-egy rosszakaratú megjegyzést is kellett hallania «of your good friend Bismarck». Augusztus 15-én azonban Beaconsfield szabad folyást engedett szenvedélyes kitöréseinek a német kanczellár ellen. Úgy volt, mintha a benne lobogó harag lángjait mintegy szavaiból kicsapkodni látták volna. Eleinte még nyugodtan beszélt: «Megbiztam Wellesley ezredest (angol katonai attaché az orosz főhadiszálláson), hogy Sándor császárnak a következőket mondja: «Ő Felsége panaszkodik lord Beaconsfield miatt, de a kettő közül melyik volt jobb barátja a császárnak, az-e, a ki mindenkép igyekezett, hogy a háborút megakadályozza s ezért annyi megbánt áldozatot hozott, vagy az, a ki határozottan belekergette a háborúba?» A lord hirtelen lerázott magáról minden tartózkodást, hevesen fölbuzogva ömlött ki mérges epe gyanánt a száján: «Nem, ennek egyszer vége kell hogy legyen. Mindenütt utamban találom. Mit jelent ez az elbizakodott omnipotenczia, ez a titokzatos félelmet gerjesztő viselkedés? Ez a férfiú Európa terhe, sokkal kevesebb bajom van Oroszországgal, mint Birmackkal és én elhatároztam, hogy szembeszállok vele.»[2]

[1] Andrássy Beusthoz, Bécs, 1877 május 29.
[2] Beust Andrássyhoz, London, 1877 augusztus 15.

HARMADIK FEJEZET.

A SAN STEFANÓI BÉKE.

A benső gondolat, a mely Beaconsfield törekvéseit irányította, abban az óhajtásban nyert kifejezést, hogy az 1878-iki háborút elszigeteljék. E czél érdekében még kész volt Oroszországot is támogatni, hogy — az ő kifejezése szerint — tisztességgel bontakozhassék ki kétségbeejtő katonai helyzetéből.[1] Ez a helyzet pedig napról-napra rosszabbodott. Úgy látszott, mintha az orosz csapatok Plevna előtt elvéreznének. A főhadiszálláson zűrzavar és fejetlenség uralkodott s ez volt a törökök elleni sorozatos kudarczok főoka.[2] Majdnem minden támadás meghiúsult az Ozmán pasa által valóságos Sebastopollá[3] átalakított s fényesen megerősített Plevnánál csupán a döntő pillanatban szükséges segítség hiánya miatt. Az igazi stratégia megcsúfolására is a katonák többségét mindig arra az oldalra vezényelték, a honnan Sándor czár a sánczok megrohanását nézni akarta. Már reggel öt órakor nézőhelyére hajtatott, a hol dobogó szívvel követte a hiábavaló véres támadásokat, hogy este fáklyafény mellett, mélyen lehangolva, ismét visszatérjen táborába.[4] Úgy az

[1] Beust Andrássyhoz, London, 1877 aug. 15. Az ezen fejezethez is használt levélváltás Beust és Andrássy között szintén kiadatlan.

[2] Báró Bechtolsheim ezredes jelentése. Orosz főhadiszállás Radeniceben, 1877 szept. 12. Báró Orczy az édes anyjához, 1877 szept. 22. Bechtolsheimnek egyik előtte fekvő jelentése alapján.

[3] «Aus dem Leben König Karls», III. köt. 274.

[4] Bechtolsheim 1877 szept. 12-iki jelentése. Gróf Andrássy-levéltár.

egyesült oroszok és románok, mint a törökök is a leghősiesebb küzdelmet vívták mindkét részről. Skobelev katonái igazi halálmegvetéssel viselkedtek. Miután váltakozó hadiszerencsével harczoltak, kénytelenek voltak ismét feladni azt, a mit előttevaló nap elfoglaltak, de számbeli gyöngeségük miatt nem tarthattak meg. Skobelevet mindig a legelső sorban lehetett látni, «és — mint egy szemtanu megjegyzi — csak személyes nimbuszának volt köszönhető, hogy az oroszok olyan sokáig tartották magukat és a parancsnok parancsára oly sokat veszíthettek.»[1] Az ozmánok nem kevesebb odaadással és áldozatkészséggel harczoltak. Lobogó zászlókkal és zenétől kisérve nyitották meg a török zászlóaljak a támadást. Elől mentek a mollák, a kik hangosan imádkozva indultak rohamra; minden szétzúzva visszavetett hadoszlop nyomában a következő nyomult előre, addig küzdve, míg az oroszok teljes tönkretétele után sikerült az elveszett poziczíót újra megnyerni.[2] Holtak ezrei és ezrei borították a csatateret, a kik hiába áldozták föl életüket. Szeptember 14-én már nem lehetett kétség a felől, hogy — a mit Lord Beaconsfield oly szivesen elkerült volna — 1878-ban mégis egy második campagnera fog kerülni a sor. Nem maradt más kibuvó, mint hogy a becsület megmentésére minden erő megfeszítésével legalább a tervbe vett politikai programmnak felét keresztülvihessék.[3]

Az orosz-román hadsereget csaknem teljesen lesújtó kudarczok után végre, mint utolsó mentőhorgonyhoz, ahhoz a kibuvóhoz nyúltak, a melyet Károly fejedelem már előbb ajánlott, de a mit harczászati okokból mindeddig visszautasítottak. A szükségtől kényszerítve mégis újra elővették Károly fejedelem tervét, a mely Ozmán

[1] Bechtolsheim jelentése 1877 szept. 12. Gróf Andrássy-levéltár.
[2] U. o.
[3] U. o.

pasa elsánczolt táborának lehető bekerítésében és szabályos ostromlásában állott.[1] Tehát Sebastopol híres védőjét, Todleben tábornokot hívták meg, hogy az ostromműveleteket a román fejedelemmel együtt vezesse, a ki akkor így írt a feleségének: «A fáradalmak, küzdelmek és gondok oly leírhatatlan nagyok, hogy egy hadjárat itt három nyugati háborúnak felel meg.»[2] A mit az ismételten megkisérlett rohamok nem értek el, azt elvégezte a szabályos ostrom. Elvágva a várt segítségtől és az élelmiszerek hiányának kilátása mellett Ozmán pasa deczember 10-én Widdin irányában igyekezett áttörni az egyesült románok és oroszok sorain. Hiábavaló törekvés. Miután a bátor tábornok Plevna mesteri védelmével egész Európát lázas izgalomban tartotta, most maga is megsebesülve, kénytelen volt magát egész seregével megadni.[3] Ezzel a háború sorsa meg volt pecsételve az oroszok javára, kik 1877. év végén török Örményország legnagyobb részét elfoglalták.

Plevna bukása után, a melynek ostroma Oroszország erőit valósággal erre a helyre összpontosította, újból gondolni lehetett a Balkánon való átkelésre, a melyet előbb abba kellett hagyni. Az átkelést most ismét Gurko tábornokra bízták. A vállalkozást lényegesen elősegítette a szerbek beleegyezése a háborúba, a kiket II. Sándor ismételten felszólított, hogy segítséget nyujtsanak.[4] Egyidejűleg azonban Andrássy megfenyítette Milán fejedelmet, a kinek a küzdelemben való részvétele a monarchiában

[1] Bechtolsheim, 1877 szept. 12. «Aus dem Leben König Karls» III. 274. old.

[2] «Aus dem Leben König Karls.» III. 274. és 296. oldal.

[3] «Aus dem Leben König Karls.» III. 366; továbbá: P. F. Levaux «Ghazi Ozman Pacha»; «Défense de Plevna d'après les documents officiels et privés reunis sous la direction du Ghazi Osman Pacha par Mouzaffer Pacha et Talaat bey»; Wonlarlarsky: «Souvenirs d'un officier d'ordonnance.»

[4] Wladan Georgewitsch «Die serbische Frage», 52. stb.

nagy felháborodást idézett elő, hogy semmi esetre se támadjon Boszniára,[1] ha el akarja kerülni a komoly megrendszabályozást. Deczember 25-én tehát Gurko megindíthatta a rendkívül veszélyes második átvonulást a Balkánon, a mely hat napot vett igénybe Úgy tetszett, mintha a hadi szerencse teljesen hátat fordított volna a törököknek. Szuleiman pasának, a ki sebes menetelméssel Adrinápolyba indult, a Rhodopehegység felé kellett kerülnie, hogy a pusztulástól megmeneküljön, mert időközben Vessel pasa hadserege is lefegyvereztetett. Az oroszok Konstantinápoly ellen való vonulásuk közben nem találkoztak többé jelentékeny ellenállással. E közben a szerbek 1878 január 11-én Niš átadását erőszakolták ki, míg az 1878 január elején a támadólag föllépő montenegróiak Antivarit, Dulcignot és a Bojana torkolatát foglalták el.

Plevna bukása valósággal lesujtó hatással volt Konstantinápoly irányadó köreire. Előbb a hadjárat kezdetén a hadügyminiszter azzal dicsekedett, hogy olyan erős, hogy még az ég ostromát is kiállja,[2] s így a török fővárosban Plevna bevehetetlensége szinte mythosi fogalmat öltött,[3] a melynek a török erő legjobb 50,000 emberét föláldozták. Annál rémesebb volt most a felébredés a kedves illuzióból. Ehhez járult egy újabb palotaforradalom rémképe, a melynek segítségével Muradnak az ex-szultánnak ismét trónra kell vala kerülnie.[4] A hangulat a serail-

[1] Andrássy Wrede herczeghez. Belgrádban, 1877 deczember 22., közölve a «Denkschrift über die bosnische Okkupation» czímű emlékiratban. Kiadatlan. Egy 1877 deczember 23-iki táviratban Andrássy említi Langenaunak, hogy a szerbek részvétele a háborúban nagy visszatetszést kelt a monarchiában.

[2] Reuss, Bujukdere, 1877 július 17.

[3] Báró Orczy az édes anyjához, 1877 nov. 11. Konstantinápolyi jelentések nyomán.

[4] Reuss, Bujukdere, 1877 november 6. — Báró Orczy az édes anyjához, 1877 november 11.

ban szakadatlanul változott, majd a békehangulat, majd a harczikedv volt túlsúlyban.[1] Közvetlenül Plevna bukása után a török államférfiak ajánlatosnak tartották, hogy deczember 12-én békeszerzés végett a nagyhatalmakhoz forduljanak.[2] Úgy Bismarck, valamint Andrássy visszautasították a közvetítés kezdeményezését, mint a mely nem egyeztethető össze az általuk képviselt államok semlegességével.[3] Az angol kabinet, a mely az oroszoknak Konstantinápolyba való bevonulásától tartott és ennek ellenére a tényleges közbelépés szükségétől visszariadt, szívesen menekült volna ebből a zsák-utczából Ausztria-Magyarország segítségével. Ezért Andrássynak értésére adták, hogy Angliával egyesülve figyelmeztetést intézzenek Oroszországhoz, hogy ne nyomuljon előre a török főváros faláig. Andrássy átlátta ennek a törekvésnek a czélját: semmit se tenni és a parlament előtt mégis jól alkalmazott erély látszatát kelteni. Mindig találó modorában következő szavakban jellemezte az angolok magatartását: «A St.-Jamesi kabinet ebben, úgy látszik, olyan csapathoz hasonlít, a mely az ellenségre lő, még mielőtt az lőtávolba kerül. Ez az ellenséget, a helyett hogy megfélemlítené, könnyen arra a következtetésre juttatja, hogy nem a derékcsapattal van dolga.»[4]

A parlamentáris szempontok Angliában az elhatározások folytonos ingadozását eredményezték. Úgy magában az országban, mint a kormány kebelében két áramlat volt: a várakozó és közbelépő semlegesség áramlata. Lord Beaconsfieldnek, a háborús politika vezérének az

[1] Reuss, Péra, 1877 deczember 7.

[2] «Rotbuch» 1877—1878. 53. oldal és «Das Staatsarchiv» 33. kötet. 234. oldal.

[3] Károlyi, 1877 deczember 16. és 17. Cs. és kir. külügyminiszterium. «Rotbuch», 1877—1878. 57. old.

[4] Andrássy Beusthoz, 1877 deczember 1.

iránta végtelen jóindulattal viseltető Viktória királynővel együtt nagy nehézségeket kellett legyőznie a kabinetben nézeteinek érvényre juttatása végett. Kényszerítették őt, hogy mielőtt megfújja a harczi tárogatót, még egy közvetítő kisérletet tegyen a parlament előtt való igazolása czéljából, hogy t. i. semmit sem mulasztott el a békés megoldás biztosítása végett.[1] Az angol kormány ennélfogva a szultán beleegyezését kérte ki egy Pétervárra czímzett kérdéshez, hogy hajlandók volnának-e béketárgyalásokba bocsátkozni.[2] Miután a török uralkodó beleegyezését adta, Lord Loftus az angol nagykövet az orosz udvarnál megbízást kapott ennek az ajánlatnak megtételére.[3] Előbb az angol kormány még fölszólítá Andrássyt, hogy ehhez a lépéshez csatlakozzék, a mit ő azzal az indokolással tagadott meg, hogy visszautasító álláspontját a deczember 12-iki török körirattal szemben már nyilvánította.[4]

Andrássy az utolsó perczig nem akarta magát annak a vádnak kitenni, hogy Oroszországnak elállotta volna útját és viszont ezutáni diadalmenetében barátságtalannak mutatkozott. A mire kötelezte magát, azt lelkiismeretesen meg is akarta tartani. Erre a magatartásra egyrészt az a hatalmi érzés hangolta, hogy egy szükségessé válható közbelépés nyomatékossá tételére minden perczben egy millió katona áll rendelkezésére,[5] másfelől az a tudat, hogy Németország barátságos érzelmei Oroszország iránt soha se fogják átlépni a «plátói határok»-at. Meg volt győződve, hogy Bismarck, ha komolyan fenyegetett osztrák-

[1] Beust Andrássyhoz, London 1877 deczember 22.
[2] Andrássy Beusthoz, 1877 deczember 27.
[3] Andrássy második utasítása deczember 27-éről és a decz. 31-iki utasítás. Derby Loftushoz, decz. 27. Buchanan Andrássyhoz, decz. 27.
[4] Andrássy Károlyihoz, 1877 decz. 31. Cs. és kir. külügyminiszterium.
[5] Ugyanaz Beusthoz, 1877 deczember 1.

magyar és angol érdekeket kellene megvédeni, se a monarchiát, se Angliát nem fogja megakadályozni a védekezésben.[1]

Ennek ellenére némi nyugtalanságot keltett Andrássy lelkében II. Sándor czár nov. 27/decz 9-ről keltezett levele I. Ferencz Józsefhez. A külügyminiszter mindig ideges lőn, valahányszor nála az orosz nagykövet a czélból jelent meg, hogy a czár valamely újabb levele érkezését jelezze. Mert jól tudta Andrássy, hogy II. Sándor — ellentétben a valódi helyzettel — csak azon igyekszik, hogy békésen hangzó biztatgatásaival Ferencz Józsefet az orosz béketárgyalások végczéljai iránt megnyugtassa s ellenintézkedések megtételétől addig visszatartsa, a míg aztán majd késő lesz a törökkel kötendő s ránk nézve végzetes békeszerződés következményeit megakadályozni. A királynak lovagias gondolkodásmódja miatt eleinte nehezére esett a gondolat, hogy a czár csak pro forma akarja az ő nézeteit meghallgatni, mialatt titokban egy megmásíthatatlan fait-accomplin dolgozik.[2] Ezen levelében a czár «hasznosnak» jelenti ki, hogy «esetleges nézeteit» kifejtse, a melyeket még «nem véglegeseknek» nevez. Ezeknek kifejlődése a háborús események további lefolyásától kellett, hogy függjön. Ezek a határozatok, vélte II. Sándor, ha az Ausztria-Magyarországgal kötött megállapodások betűinek nem is, de a szellemének, *a melyekhez hű marad*, megfelelnek. A czár nézete szerint a monarchia kooperácziója a megegyezéseket oly tökéletessé tehette volna, a mint csak kivánni lehetett.[2] A Sándor leveléhez mellékelt fejtegetés szándékait megvilágította s képét nyujtotta az Oroszország által tervezett változ-

[1] Andrássy Beusthoz, 1877 deczember 23.

[2] Báró Orczynak.

[3] II. Sándor I. Ferencz Józsefhez, 1877 $\frac{\text{november 27.}}{\text{deczember 9.}}$ Kiadatlan.

tatásoknak; ezek a san stefanói béke később híressé vált pontozatainak feleltek meg. Egy Nagybulgária, a melyet két évig megszállva tart egy orosz hadtest; Szerbia, Montenegró és Románia függetlensége; az a jog, hogy a párisi szerződésnek Oroszország előtt gyűlöletes pontjait megsemmisítsék, valamint az az önkény, hogy Ausztria-Magyarországra ügyet sem vetve rendelkezhessen Szerbia és Montenegró javára Bosznia és Herczegovina sorsáról is, ez volt a tartalma a II. Sándor czár leveléhez csatolt függeléknek, a melyet Bécsben átadatott.[1] Ezek a közlemények ugyancsak jellemzően illusztrálták Sándor szavait, hogy az I. Ferencz Józseffel kötött megállapodásokhoz «*hű*» marad! A valóságban egyenes ellentétei voltak mindannak, a mi felől Reichstadtban megállapodás történt, valamint annak, a mit az 1877 január 15-iki conventio írásban megállapított. Azt kell föltennünk, hogy az ismét hatalomra jutott pánszlávok, élükön Ignatjevvel, a czár szellemén és akaratán jobban uralkodtak, mint valaha és el tudták vele hitetni, hogy joga van úgy tenni, a hogy tesz. Nyilatkozatai nem is engedtek kétséget a felől, hogy át van hatva cselekedeteinek helyességétől. Mint a hogy II. Sándor I. Ferencz Józsefnek írta: hogy számíthat reá,[2] úgy bizalmas körben is azt mondta: hogy sziklaszilárdan épít a három császár-szövetségre, egyidejűleg dicsérte Andrássy becsületességét és odaadását, a melylyel igyekszik uralkodója politikáját befelé és kifelé fenntartani.[3] Mindenesetre a viszonyok teljes félreismerésére vall, mikor a

[1] Melléklet II. Sándor 1877 $\frac{\text{november 27.}}{\text{deczember 9.}}$ leveléhez. Kiadatlan.

[2] II. Sándor I. Ferencz Józsefhez 1877 $\frac{\text{november 27.}}{\text{deczember 9.}}$ Kiadatlan.

[3] Sándor hesseni herczeg Albrecht főherczeghez 1877 decz. 12/13. Gróf Andrássy-levéltár. A főherczeg közölte a levelet Andrássyval.

czár azt képzelte, hogy még mindig a mi monarchiánkkal megbeszélt úton és vonalban halad. Ezt úgy látszik azzal is bizonyítani akarta, hogy Vilmos császárhoz egy majdnem azonos hangzású levelet intézett jövendőbeli szándékairól. Bismarck herczeg úgy vélekedett, hogy az orosz javaslatok tartalmaznak ugyan olyan pontokat, melyek Bécsben nem fognak tetszeni, de ő ennek ellenére reméli, hogy a különbségeket el lehet enyésztetni némi fáradság után. A birodalmi kanczellár az orosz indítványokkal szemben «recipiens»-nek mondta magát, a kinek minden jól van, ha Ausztria-Magyarország jóváhagyja. Azonban Bülow államtitkár az ő nevében biztosította gróf Károlyit, «hogy Bismarck magatartását ebben a fontos kérdésben az osztrák-magyar monarchia iránti őszinte barátság érzése hatja át és ő számot fog vetni a mi nehézségeinkkel és érdekeinkkel.»[1]

Andrássy azonban, a mennyire csak lehetséges volt, el akarta odázni a monarchia és Oroszország közti viszonyok megváltozása feletti döntést. Még nem kellett törésre vinni a dolgot. Ezért az ő tanácsára a király azt írta a czárnak, hogy nyiltságát köszöni és néhány nap mulva eljuttatja hozzá feleletét.[2] Ez 1878 január 8-án következett be. Leplezetlen világossággal megmondta a minden oroszok uralkodójának, hogy ő az összes egyezményeknek ellentmondó álláspontot teremtett. Lehetséges ugyan Törökországot fegyveres erővel megsemmisíteni, szólt a levél, de Európa közvéleménye soha se engedi magát meggyőzni arról, hogy az életképesség hiánya miatt természetes halállal halt meg.[3] Így tehát az oroszok által tervbe vett új alakulásra nézve Törökország «ter-

[1] Károlyi Andrássyhoz 1877 deczember 28. Cs. és kir. külügyminiszterium.

[2] I. Ferencz József II. Sándorhoz, 1877 deczember 21. Kiadatlan.

[3] I. Ugyanaz ugyanahhoz 1878 január 8. Kiadatlan.

mészetes» föloszlásának esete nem forgott fenn, a hogy Reichstadtban annak idején esetleges fölosztására nézve megállapodtak.

Sokkal behatóbban és tüzetesebben, mint a király maga, fejtette ki egy, a levélhez mellékelt, függelék[1] azt a lehetetlenséget, a melybe Ausztria-Magyarország kerül, ha az orosz indítványokhoz hozzájárul. Ennélfogva visszautasították Nagybulgária megteremtését, valamint annak egy orosz hadtesttel két évig tartó megszállását. Ez annyit jelentene, mint állandó, tartós hadiállapotot hirdetni, a mely mindenekelőtt a monarchia érdekeit tenné tönkre. Ellenben Ausztria-Magyarország nem tiltakozott Szerbia, Montenegró és Románia függetlensége ellen, a mihez azonban a nagyhatalmak beleegyezése szükséges. Nem akart nehézségeket gördíteni Oroszország útjába, hogy Ázsiában területeket szerezhessen és hogy Dobrudžát Bessarábiával cserélje fel. Ámde a kormány mindezt csak úgy hagyhatná jóvá, ha Ausztria-Magyarország érdekei egy ilyen új alakulással szemben biztosítva lesznek. Azt kizártnak kellett tartani, hogy míg Oroszország nagyobbodnék és előnyös területi kikerekítéseket nyerne, addig a monarchiának legfeljebb az a szerep jutna, hogy Boszniát és Herczegovinát ideiglenesen adminisztratiója alá azzal a fenntartással vegye, hogy ezeket a tartományokat utóbb elhagyni lesz köteles. A király leveléhez csatolt «observatiók» joggal mutattak rá arra, hogy az orosz indítványok a kölcsönös megbeszéléseknek azon a pontján átsiklottak, a mely Ausztria-Magyarországnak területi változások vagy Bessarábia régi határainak helyreállítása esetére Bosznia és Herczegovina annektálását biztosítja.[2]

[1] «Observations sur les notices.» Függelék I. Ferencz József 1878 január 8-iki leveléhez. Kiadatlan.

[2] «Observations sur les notices» 1878 január 8. Kiadatlan. «Nous estimons qu'il est de notre devoir de relever à cet endroit l'omission

Bécs a két tartomány elfoglalásának követeléséhez hasonló határozottsággal emelt igényt a Török- és Oroszország között kötendő békében való részvétel dolgában. Andrássy nem engedte érvényesülni azt az ellenvetést, hogy a mostani állapot és a német-franczia háború ideje között hasonlatosság van. Német- és Francziaország — mondá az «észrevételekben» — teljesen független államok, a melyeknek viszonyaiba avatkozni Európában senkinek sincs joga. Másképp állunk azonban Törökországgal, a mely Európa védelme alatt áll. Húsz év óta nem is történt ott változás, a nélkül, hogy a nagy kabinetek ne érvényesítették volna szavukat. Elvitázhatatlan volt az is, hogy Ausztria-Magyarország legkevésbbé sem lehetne az a hatalom, a mely érdektelen fél s tétlen szemlélő gyanánt viselkedhetik a nagy átalakulásokkal szemben, melyek határán lejátszódtak. «Az osztrák-magyar kormány — így végződtek az «észrevételek» — megadással viselte a megérdemelt gáncsot, hogy magatartása által Sándor császár seregeinek előnyomulását elősegítette. Anglia valamennyi ajánlatának ellenállt; de teljesen lehetetlen volna részéről, hogy ismételt kijelentéseivel nyílt ellentétbe helyezkedjék; hogy mint szomszédos kezes állam, egész törvényes befolyását a békefeltételeinek biztosítására föntarthassa. A mely kijelentések juttatták egyedül a kormányt abba a helyzetbe, hogy minden angol közvetítési terv elől kitérve a közvélemény támadásainak a monarchia mindkét államában ellen tudjon állani.»[1]

* * *

que nous croyons accidentelle de la partie de nos arrangements en vertu desquels la Bosnie et l' Hercegovine paurraient ètre annexées à l' Autriche-Hongrie en cas d'un remaniement territorial ou du rétablissement des anciennes frontières en Bessarabie.»

[1] Melléklet. I. Ferencz Józsefnek II. Sándorhoz intézett levelére, 1878 január 8. Kiadatlan.

Mialatt ez az eszmecsere folyt az uralkodók közti levélváltásban, az oroszok feltartóztathatatlanul nyomultak Konstantinápoly felé, hogy Törökországot egy külön béke gyors megkötésére kényszerítsék. Andrássy nagy izgalomban volt. Hiszen politikájának döntő pillanata előtt állott. Meg kellett mutatni most vagy soha, hogy valóban rendelkezik-e annyi erővel, mint ismételten kijelentette, hogy a monarchia érdekeit minden eshetőséggel szemben meg tudja védelmezni. Most vagy soha ki kellett derülnie annak, hogy megérdemli-e egy igazán bölcs, előrelátó államférfiú nevét. Úgy neki, mint a monarchiának 1878 januárjában rendkívül válságos napjai voltak, a melyeknek lefolyásától függött Ausztria-Magyarország jövendőbeli sorsa.

Eddig Andrássy mindig ezt az álláspontot védelmezte: a hadviselésre és fegyverszünetre vonatkozó tárgyalások olyan ügyek, a melyek kizárólag az egymással küzdő felekre vonatkoznak; ezzel szemben a végleges békekötés az európai, főleg a legközelebbről érdekelt hatalmak dolga.[1] Csak akkor, midőn nyugtalanító hírek érkeztek Bécsbe[2] egy küszöbön álló külön béke felől és midőn Oroszország igérete ellenére, a béketárgyalásokban nem akart Európának részvételt engedni: csak ekkor vette szemügyre a miniszter az Oroszországgal küszöbön álló fegyveres mérkőzés lehetőségét. A király elnöklete alatt megtartott 1878 január 15-iki minisztertanácsban Andrássy kifejtette volna — Beck tábornok szerint — melyek a háború kedvező esélyei a monarchiára nézve. Ezt mondta volna: az orosz hadsereg a Balkán által két részre van osztva és a jégállás miatt csak fáradságosan, csónakok segítségével tarthatja fenn a közlekedést a Duna innenső

[1] Beust Andrássyhoz, 1878 január 9.
[2] Gróf Beck táborszernagy közleménye.

oldalával. A törökök ugyan nagy veszteségeket szenvedtek, de mégis övék Bulgáriának egy nagy része. Ilyen körülmények között elegendő volna az osztrák-magyar hadseregnek pusztán a mozgósítása, hogy az orosz szövetségeseket és visszavonulási vonalaikat fenyegessék és mint 1855-ben, kényszerítsék az oroszokat Törökország és a Dunamenti fejedelemségek kiürítésére. Beszéde folyamán Andrássy meg bizonyította volna, hogy teljes meggyőződéssel kimondhatja, miszerint Németország nem fog fenyegető módon ellenünk fordulni; sokkal inkább bizonyosra vehető, hogy, Vilmos császár kivételével, a német kormány és a német nép minden orosz vereség felett örömének ad kifejezést. A monarchiára nézve — folytatta volna állítólag a miniszter — Victor Emánuel király halála ugyan nagyon sajnálatos, minthogy a pártokon tudott uralkodni, de mégis azt hiszi, hogy annak utóda sem fogja magát háborús cselekedetre ragadtatni ellenünk. Ha ez mégis megtörténnék, akkor Olaszországot az angol tengeri hatalom vissza tudja verni és olasz részről sem kell támadástól rettegni.[1]

Andrássynak persze szabad lett volt az uralkodó tanácsában ilyen önérzetes hangot használni, biztosan számíthatott arra, hogy Németország nem fog minket hátulról megtámadni. Az angol premier épen akkor a legnagyobb erőfeszítéssel igyekezett azon, hogy minket közös hadi eljárásra indítson. Néhány nappal a január 15-diki minisztertanács után Lord Beaconsfield így szólt gróf Beusthoz: «Mi Ausztria-Magyarországgal egyesülten és nem elkülönítve akarunk eljárni. Ha gróf Andrássy «grand coup»-ra szánja magát, azaz mozgósít, akkor mindjárt kollegáimnak azt indítványozom, hogy egyenértékkel szolgáljanak neki.»[2] Az osztrák-magyar miniszter a ki nem engedte,

[1] Gróf Beck táborszernagy közleménye.
[2] Beust Andrássyhoz, London, 1878 január 18.

hogy Anglia belenézzen a kártyáiba és még nem akarta elárulni, hogy ő maga is kész a háborúra, ezt felelte: «Mi *nem* akarjuk a «grand coup»-t játszani, kivéve, ha Oroszország, a mi nem egészen lehetetlen, kényszerítene minket erre.» De minden eshetőségre kivánta Anglia biztos igéretét, hogy hajóraját abban a pillanatban útnak indítja Olaszország kikötői felé, ha ez Ausztria-Magyarország ellen ellenségesen akarna fellépni.[1]

A január 15-iki ülésen Albrecht főherczeg — megint Beck tábornok szerint — ugyan nem nyilatkozott a háború ellen, de hallani sem akart volna az Erdély szorosaiból való kitörésről. Az ő szemében ez nemcsak veszélyes, hanem majdnem kivihetetlen vállalkozás volt. Úgy vélte, hogy Erdély, ha Oroszországgal párviadalra kerülne a sor, egyáltalán nem lenne abban a helyzetben, hogy nagy hadseregeket táplálhasson. Erre bizonyítékul szolgál az erdélyi vasutak hasznavehetetlensége. A főherczegnek a Bukovinába való felvonulás egyedül csak Galiczia felé tünt fel lehetségesnek és tanácsosnak. Különben ő sem tudott elfojtani bizonyos aggodalmakat Olaszországgal szemben. Határozottan ellenezte az Oroszországgal való háborúnak még csak a lehetőségét is a gyűlésen jelenlevő főhadsegéd báró Beck, a katonai iroda főnöke. Legalább azt állítja, hogy a legerélyesebben tiltakozott minden Oroszországgal szemben felbukkanó háborús szándék ellen. Nem akarta elismerni, hogy a mi esetleges fenyegető magatartásunk meg tudná félemlíteni az oroszokat. Inkább a Dunára fognak súlyt fektetni, a dunamenti fejedelemségeket és Törökországot koránt-sem fogják elhagyni és talán maguk is támadólag lépnek fel. Albrecht főherczeggel szemben, meséli Beck, hangoztatta, hogy az eredmény, ha verekedésre kerül a sor,

[1] Andrássy Beusthoz, Bécs, 1878 január 18.

egyedül csak egy Erdélyből való gyors kirohanástól függ.[1]

Beck ezen közleményei után azt kell kérdezni: Vajjon gróf Andrássy a január 15-iki gyűlésen, az Ausztria-Magyarországra nézve jelenleg kedvező viszonyokra utalva, csakugyan szószólója volt-e a háborúnak? Tényleg akarta-e a háborút? Mindazok után, a miket gróf Andrássyról tudunk, meglepetésszerűen hat, hogy hirtelen a kardját csörgette volna. Politikájának alapvető gondolatai közé tartozott a keleti kérdés megoldása és Ausztria-Magyarország érdekeinek megvédése a Keleten minden kardcsapás nélkül. Andrássyról, a ki mindig következetesen és sohasem rapszódikusan járt el, nem lehet feltenni, hogy hirtelen egész eddigi politikáját feladta és sutba dobta. Ezért csak azt lehet elfogadni, hogy a miniszter a gyűlésen mindenesetre beszélt valami legrövidebb időn belül bekövetkezhető elkerülhetetlen összeütközés lehetőségéről a czári birodalommal. Az azonban ki van zárva, hogy Andrássy sürgette a hadüzenetet. Beck, a ki oroszbarát volt és a ki Boszniát szívesen elfoglalta volna a *czárral* szövetkezve, a január 15-iki gyűlésen felemelhette volna a szavát az orosz birodalommal való minden összeütközés ellen, tehát már a köztünk és II. Sándor között kilátásban levő ellenségeskedés hangsúlyozása ellen is. Ha Andrássy ebben a pillanatban — 1878 január — a háborút elengedhetetlennek tartotta volna, akkor Beck véleménye se bírhatta volna őt nézetének megváltoztatására. Jelleméhez képest inkább azonnal lemondott volna hivataláról, semhogy olyasmihez adja beleegyezését, a mi meggyőződésével ellenkezett. És fontos okokból ellenére volt minden hadüzenetnek Oroszország ellen, akárhányszor szemére is vetették, hogy majd elkésik, Oroszország ki fogja játszani

[1] Gróf Beck táborszernagy közleményei alapján.

a monarchiát, ha ő nem használja fel a kedvező alkalmat, mikor II. Sándort haddal megtámadhatja. Mindenkinek, a ki ebben az értelemben szólott hozzá, azt felelte Andrássy: ő azonnal fegyvert fogna, ha egész Oroszország egyetlen egy emberből állana, a mely egyszer leverve, soha többé fel nem támadhatna. De soha se engedheti odáig fejlődni a dolgokat, folytatta Andrássy, hogy a jövendőbeli orosz nemzedék a mostani generatió leveretését a monarchián boszulja majdan meg. Egy állandó fegyverkezés a czári birodalom ellen csak a legkárosabb befolyást gyakorolná Ausztria-Magyarország hatalmának kifejtésére. Ellenben a miniszter át volt hatva attól, hogy mi Oroszország kimerültsége következtében és kedvező stratégiai helyzetünk folytán háború nélkül is képesek leszünk érdekeinket a Keleten megvédeni. Épen így hitte azt is, hogy semmi se fogja annyira elvenni az oroszok kedvét a keleti háborúktól, mint annak belátása, hogy ezáltal hatalmi érdekeik nem találják meg a kivánt kielégítést. Andrássy továbbá teljes bizonyossággal hitt abban, hogy a török háború Oroszország belső erőinek olyan gyengülését fogja eredményezni, a mely okvetlenül akcziőképességének megbénulásához fog vezetni. Arra is számított, hogy ez az állapot növelni fogja a nihilizmust és az orosz abszolutizmus miatti elégedetlenséget, a mely a hazai viszonyokkal ellentétben, más népeknél megszerezte a szabadságot. Mindezek a mérlegelések visszatartották Andrássyt az Oroszországgal való összeütközéstől és ezért Becknek amaz állítása, hogy a miniszter a január 15-iki tanácskozáson a háborúra szavazott, félreértésen alapult

A gyűlés után néhány napra — január 19-én este — a czárnak egy 16-áról keltezett levele érkezett Bécsbe,[1]

[1] Gróf Beck táborszernagy közleménye.

a mely a békére nézve nem hangzott valami kedvezően és a melyet a király parancsoló hangja miatt «ukáz»-nak nevezett.[1] Majdnem nyers módon ismételte az orosz uralkodó, hogy nem akarja a kardot hüvelyébe dugni, mielőtt czélját: a keresztények megszabadítását elérné. Hevesen síkra szállt egy adófizetésre kötelezett, de egészen autonom Bulgáriáért, a melyet «véres anarchia» felidézése nélkül nem lehet többé a törököknek átengedni, a mivel csak egész Oroszország kivánságát tolmácsolta. Ezért Bulgáriának orosz csapatok által való ideiglenes megszállásától nem lehet eltekinteni. Ép igy kitartott a czár Bessárábia visszaadása mellett is, melynek átadása Romácia részére 1856-ban, mint a császárt és királyt emlékeztette, gróf Buol műve volt, a ki uralkodóját hamis informálásokkal csalta meg. Ezért I. Ferencz Józsefnek magának is törődnie kellene azzal, hogy akkori minisztere hibájának következményeit eltüntesse a föld színéről. Az egykor elvesztett terület ilyen újramegszerzése után a czár elkerülhetetlennek tartotta, hogy Ausztria-Magyarországnak is kárpótlást juttasson. De egyenesen sértő s a megállapodásokkal ellenkező módon tette ezt. II. Sándor Bosznia és Herczegovina időleges elfoglalásába a monarchia részéről azzal az engedménynyel nyugodott bele, hogy csak később, csak az oroszoknak Bulgáriából való kivonulása után legyen az időleges megszállás annexióvá. I. Ferencz Józsefnek szabadságában áll e rendszabály időlegessége felett dönteni, a mely azonban Oroszország elhatározásaira nem gyakorolhat befolyást. A czár erre vonatkozólag ezt mondta: Ha a császár és király le is mond azokról az előnyökről, a melyeket neki az Oroszországgal kötött egyezmények nyujtottak, remélhetőleg be fogja látni, hogy ő, Sándor, azt, a mi neki szükséges,

[1] Gróf Beck táborszernagy közleménye.

nem rendelheti alá annak, a mi Ausztria-Magyarország uralkodójánál a puszta convenance kérdése. Máskülönben II. Sándor késznek nyilatkozott, hogy Ausztria-Magyarországgal minden más dologban hajlandó megegyezni. Az első lépés ehhez már megtörtént, akkor midőn szándékait Bécsben és Berlinben nyilvánosságra hozta. És mintha reichstadti egyezmény nem is volna meg és az 1877 január 15-iki titkos conventio se léteznék, II. Sándor felszólította az osztrák-magyar kormányt, hogy az összhang helyreállítása után egy közös tanácskozásban utólag érvényesítse érdekeit. A pillanat nehéz — jelentette ki a czár a királynak. Mindkettőjükön nagy felelősség nyugszik. Az ő, II. Sándor határozatai, visszavonhatatlanok. Adja Isten, hogy Ferencz József is, a kinek kezei nincsenek megkötve, olyan határozatokat hozzon, a melyek alkalmasak a birodalmaik között a szövetséget újra bensőbbé tenni és szorosabbra fűzni.[1]

Tíz nappal később, január 26-án, a mi uralkodónk megadta a választ. Hivatkozva a Szentpétervárott már bejelentett «observations»-ra az orosz tervek felett, I. Ferencz József azt felelte, hogy semmi esetre sem hagyhatja jóvá Bulgária okkupáczióját Oroszország csapatai által. Ha ez mégis megtörténnék, akkor a megszállás az érdekek kolliziójához vezetne, a mit el kell kerülni. Ezzel szemben a király a mennyire tőle telik, szívesen támogatja II. Sándor leghőbb kivánságát: Bessarábia visszaszerzését. Az uralkodó nem mulasztotta el, hogy egyidejűleg reménységének adjon kifejezést, miszerint minden feltornyosuló nehézség legyőzhető lesz.[2] De Ferencz József aláírása még nem száradt meg ezen az iraton, midőn Becsben is

[1] II. Sándor, I. Ferencz Józsefhez, Szentpétervárt, 1878 jan. 16. Kiadatlan.

[2] I. Ferencz József II. Sándorhoz, 1878 január 26. Kiadatlan.

tudomást szereztek azokról a feltételekről, a melyek mellett Miklós nagyherczeget, az orosz hadsereg főparancsnokát felhatalmazták, hogy a Törökország ellen irányuló ellenségeskedéseket szüntesse meg.[1]

Először január 9-én fordult a hadügyminiszter Reuf pasa Miklós nagyherczeghez fegyverszünetért.[2] Azután a szultán folyamodott békéért, a kit az oroszoknak Konstantinápoly ellen való gyorsított vonulása nagyon megfélemlített.[3] Abdul Hamid ezt abban a pillanatban tette, midőn Angliát is felszólította, hogy hajóraját a török főváros védelmére küldje.[4] Ha a szultán, midőn ezt a lépést megkisérlette, még számított is Nagybritánia hatásos segítségére, Victória királynő január 17-iki trónbeszéde már teljesen szétrombolta illuzióit.[5] A kettős áramlat, mint az angol kabinetben uralkodott, egyrészt a minden erős fellépéstől idegenkedő Lord Derby és másrészt a tettrekész Lord Beaconsfieldtől képviselve, Angliának minden erélyes eljárását megbénította. Beszélhetett az angol premier akármilyen harczias hangon Beust grófhoz, most Victória királynő trónbeszéde őt is meghazudtolta. Elmulasztotta ez a trónbeszéd, a parlamenttől pénzt kérni a fegyverkezéshez és csak az Oroszország és Törökország közti békés viszony helyreállításának óhaja nyilatkozott meg benne úgy, hogy Andrássy joggal mondhatta, hogy a trónbeszéd nemcsak Ausztria-Magyarország, hanem egész Európában is «nagyon káros elbirálás»-ra talált.[6] Konstantinápolyban is lesujtó benyomást eredményezett.

[1] Utóirat I. Ferencz József 1878 január 26-iki leveléhez jan. 29-én.

[2] «Nouvelle Revue» 1880. IV. 754.

[3] «Staatsarchiv», 33. kötet, 261.

[4] Beust Andrássyhoz, London, 1878 január 15. Beaconsfield egyik közleménye Beusthoz.

[5] Reuss, Bismarckhoz, Pera, 1878 január 22.

[6] Andrássy Beusthoz, Bécs, 1878 január 20.

A szultán elnöklete alatt egy minisztertanácsban elhatározták, hogy továbbra nem lesznek tekintettel Angliára és kizárólag saját érdekeiktől vezettetik magukat. Abdul Hamidon most csak az az egy kivánság és egy gondolat uralkodott, hogy minden áron véget vet az ellenségeskedéseknek.[1] Sajnálatára a czár válasza nem felelt meg óhajának. A felelet röviden és velősen hangzott: Miklós nagyherczeg el van látva minden szükséges teljhatalommal a tárgyaláshoz, de azoknak tartama alatt nem lehet szó az ellenségeskedések megszüntetéséről.[2] Az orosz főparancsnok még hozzátette ehhez: hogy javaslatainak elfogadása a fegyverszünetnek előfeltétele. Oroszország, a hol most újra főszerepet játszott a pánszlávok nagy serege, azt a titkos szándékot követte, hogy a Fényes Porta a leggyorsabban egyenes békére kényszeríttessék, Európa, s mindenekfölött Ausztria-Magyarország és Anglia kizárásával.[3]

Az Oroszország elbizakodott magatartásáról szállongó első bizalmas közlemények után, Andrássynak azonnal az volt az érzése, hogy előzetes béketárgyalások czélja a monarchiát távol tartani az eljövendő végleges békében való részvételtől. Kérve kérte Gorčakovot, hogy ne teremtsen olyan «fait accompli»-t, a melynek következményei előtt nem lehet egyszerűen szemet húnyni. Erre biztosította őt az orosz államkanczellár, hogy Andrássy aggodalmai túlzottak. Semmi sem áll — mondá — tőle — Gorčakovtól — távolabb, mint Ausztria-Magyarország negligálása, mert hiszen a præliminárek jellege csak általános elvi természetű. Ugyanezeket a bizonyítgatásokat Novikov személyesen is ismételte Andrássy előtt.[4] A külügyminiszter azonban nem hagyta magát tévútra vezet-

[1] Reuss, Bismarckhoz, Pera, 1878 január 22.
[2] «Staatsarchiv», 33. kötet 261. old.
[3] Andrássy Beusthoz, 1878 január 14.
[4] Andrássy, Károlyihoz, 1878 január 28.

tetni Gorčakov «ünnepélyes igéretei» által; feleletét annak vette, a minek intő szózata következtében lennie kellett: üres mentségnek. A bizalom csekély mértéke, a melylyel Gorčakov őszintesége iránt viseltetett, mindig kisebbedett, főleg midőn annak egész magaviseletéből kivehette, hogy az orosz államférfiú semmin se igyekszik buzgóbban, mint hogy megzavarja Ausztria-Magyarország és Anglia közt az egyetértést, melytől rettegett. Megvetendő játék volt, a melyet Gorčakov akkor űzött velünk. Nemcsak Angliával akart minket összeveszíteni. A Fényes Portánál is, mint annak ellenségét igyekezett bennünket feltüntetni. Arra törekedett, hogy Andrássytól békefeltételeihez elvi beleegyezést nyerjen, hogy azután a Fényes Portának azt mondhassa: ime Ausztria-Magyarország is jóváhagyja. A bécsi kabinetet minden áron részesévé kellett tenni az orosz indítványoknak. Andrássy, a kihez erről már Konstantinápolyból megbízható adatok jutottak el, állhatatosan távol tartotta magát a Novikovval való minden hivatalos megegyezéstől. Midőn az ezen csodálkozó, sőt majdnem megrémült orosz nagykövet újból közölni akarta vele kívánságát, Andrássy értésére adta, hogy bátran közölheti a Fényes Portával az előzetes megállapodásokat; Ausztria-Magyarország egyáltalán nem akarja a felelősséget vállalni, mintha a fegyverszünet létrejöttét ő akadályozta volna meg.[1]

Időközben a január 19-ike óta Kazanlikban időző török meghatalmazott Nelidovval, Ignatjev régebbi konstantinápolyi követségi tanácsosával tárgyalt a Miklós nagyherczeg diktálta feltételekről. A helyzet egész komolyságát kifejezik Namyk pasának, az egyik közvetítőnek szavai, a melyeket Nelidovhoz intézett: «Ne legyen Ön kegyetlen irántunk».[2] Mily kevéssé voltak hajlandók az

[1] Andrássy Beusthoz, 1878 január 23.
[2] «Nouvelle Revue», 1880. IV. 763.

oroszok legyőzött ellenségüknek bocsánatot adni, arról a törökök csakhamar meggyőződést szerezhettek. Szinte megkövültek, mikor hallották a nemzeti és autonom Bulgáriáról szóló pontokot, valamint, hogy Törökország valamennyi európai tartománya megkapja önkormányzatát. Az enyhítésre vonatkozó minden kérést a nagyherczeg azzal a kijelentéssel vágott el, hogy minden halasztás csak Oroszország követeléseinek fokozását fogja eredményezni. Nem csinált titkot abból, hogy ezek a feltételek már Plevna elfoglalása előtt visszavonhatatlanul meg voltak állapítva és hogy kormánya az 1856-ki párisi szerződést egyáltalán már nem létezőnek tekinti. Ép oly kevéssé hagyta a nagyherczeg a török követeket bizonytalanságban a felől, hogy a török csapatok kivezénylése a dunamenti erődökből nem tekinthető múló rendszabálynak. Az autonom Bulgária megteremtésére való tekintet miatt török katona soha ujra nem léphet a dunai erődök területére. Az orosz főparancsnok gyors elintézést sürgetett. Sietős volt ez neki, mert, mint a két pasának nyiltan bevallotta, egy Kazanlikban azonnal aláirott conventio által elejét akarják venni Európa, különösen Anglia minden beavatkozásának az Orosz- és Törökország közötti tárgyalásokba. Server pasa és Namyk pasa annyira meg voltak rémülve a feltételek keménysége miatt, melyek Törökországnak a halálos döfést megadták volna, hogy nem merték saját felelősségükre elfogadni a Miklós nagyherczeg által előirt feltételeket. Ezért a nagyvezérhez fordultak újabb meghatalmazásért.[1] Egy minisztertanács után Safvet pasa január 24-én délután három órakor a két pasának azt a meghatalmazást küldte, hogy Miklós nagyherczeg összes követeléseibe nyugodjanak

[1] Server és Namyk pasák jelentése a nagyvezérhez, Safvet pasához. Kazanlik, 1878 január 21.

bele. Már Kazanlikban elismerték az autonomiával felruházott Bulgária felállítása mellett Montenegró, Romá-nia és Szerbia függetlenségét, valamint Bosznia és Herczegovina autonom közigazgatását. Ezenkívül a Fényes Porta hadikárpótlás megfizetésére is kötelezte magát, a melynek alakja később volt meghatározandó. Továbbá a török kormány megigérte Oroszország jogainak védelmezését a Bosporuson és a Dardanellákon. Ilyen drága, Törökország életerejét gyökerében elmetsző módon lőn a fegyverszünet a győzelmes Oroszországtól megvásárolva. A feltételek elfogadásának hitelesítése czéljából török megbizottaknak közvetlenül az aláirás után Odessába vagy Sebastopolba kellett utazniok, hogy Oroszország követéivel ott tisztába jöjjenek a békehatározmányok felől.[1] Az oroszok a törököktől legmélyebb hallgatást követeltek a kazanliki egyezményekről, még sommásabb eljárás kilátásba helyezésével.[2]

Január 26-án Novikov valósággal ráerőszakolni igyekezett gróf Andrássyra a békefeltételek tudomásulvételét, épen azon a napon, midőn I. Ferencz József aláirta II. Sándorhoz intézett levelét. Az orosz nagykövet ezt azzal a megjegyzéssel tette, hogy Anglia sem utasította vissza a tudomásulvételt.[3] Most tehát Andrássy feladta ellenállását, de a leggondosabban elkerülte, hogy valamiféle nyilatkozatba bocsátkozzék e felől.[4]

* * *

[1] Safvet pasa Server és Namyk pasákhoz Kazanlikban. Konstantinápoly, 1878 január 24, délután három órakor.

[2] Andrássy Langenauhoz, 1878 január 28.

[3] A feltételeket gróf Suvalov jan. 28-án közölte lord Derbyvel. («Staatsarchiv» 33. kötet, 263. old.) Novikov közleménye nem felelt meg a valóságnak. Mint Beust jan. 27-én jelentette, a közlést csak «magán-jellegű volt» és ilyennek is «tekintetett».

[4] Andrássy Beusthoz, 1878 január 26.

A helyett, hogy egy katonai fegyverszünetre szorítkoztak volna, a kazanliki egyezmények egy definitiv jellegű egész politikai programmot öleltek fel. Ezzel, mint a király írta II. Sándornak, egy új, nem várt tényt teremtettek,[1] a mi Andrássyra fájdalmas hatást tett.[2] Az Ausztria-Magyarországnak adott igéretekkel ellentétben, hogy Szerbia, Montenegró és Románia függetlensége csak velünk és egész Európával egyetértve következhetik be, Oroszország most mint ennek egyetlen hirdetője és egyáltalán a Balkán keresztényeinek egyetlen védelmezője lépett fel. Ép ily önkényesen rendelkezett Bosznia és Herczegovina jövendőbeli közigazgatása felől is. Gorčakovra nézve egyszerre nem léteztek az összes igéretek, szerződések és II. Sándor leveleiben I. Ferencz Józsefnek adott igéretei. Andrássy haragudott az államkanczellárra, a ki Ignatjevvel egyesülve ilyen tákolmányt hozott létre. Meg is eresztette e miatt kitörő haragjának zsilipjeit. «Oroszország tehát hamisan játszott!» — kiáltott fel — «Gorčakov herceg, úgy látszik, az egész keleti kérdést hasonló coup-val akarta elintézni, mint 1871-ben a pontusi kérdést.[3] Nekünk tartotta fenn az aláírást és a megalázást. Ilyen helyzetben egy miniszter se tarthatja magát, sem az osztrák, sem a magyar parlament előtt; én legkevésbbé».[4] A külügyminiszter nem vitatta ugyan Törökország abbeli illetékességét, hogy saját jogairól lemondjon. Csak azt nem akarta megengedni, hogy *európai* szerződéseket egyes hatalmak *önkényesen* bonthassanak fel. Andrássy semmi esetre nem akarta elismerni a Fényes Portára ráerőszakolt feltételeket, a mennyiben

[1] I. Ferencz József II. Sándorhoz, 1878 jan. 26. Kiadatlan.

[2] Andrássy báró Langenauhoz, 1878 jan. 28.

[3] Czélzás Gorčakov 1870 okt. 31-iki köriratára. Lásd e mű első kötetét.

[4] Andrássy Károlyihoz, 1878 jan. 28.

ezek a monarchiának mint szomszéd- és aláíró signatárius hatalomnak érdekeit is érintették. Először Ausztria-Magyarországnak abban a helyzetben kellett lennie, hogy egyenjogú szavazatát biztosítsa a Keleten a viszonyok új alakulása alkalmával. Andrássy részére most csak egy kibuvó létezett: szakítás Oroszországgal, vagy a békefeltételek felülvizsgálása a hatalmak gyülése keretén. «Az orosz előzetes megállapodások — így nyilatkozik — minket mellőztek és becsapottaknak tüntetnek fel. Szükséges tehát a konferenczia, hogy a közvélemény előtt orvosoljuk tekintélyünk sérelmét. Ez elégtétel volna, melyet Oroszország ad nekünk, jogaink tényleges elismerése. Ha ez a vezeklés bekövetkezett, akkor áthidalható az űr».[1]

A nyert tapasztalatok után Andrássynak elég oka volt, hogy ne adjon többé hitelt Gorčakov megnyugtató szavainak. Minden esetre gondolnia kellett a czári birodalommal való összetűzés lehetőségére és idejében biztosítania kellett magának Anglia segítségét. Az új nagykövethez, lord Elliothoz ezt a kérdést intézte: hajlandó-e az ő kormánya Ausztria-Magyarországgal együtt fegyveres közbelépésre a szentpétervári kabinetnek a Fényes Portával való egyoldalú egyezkedései ellen?[2] Anglia elhatározta, hogy nem fogja tűrni az 1856-ki és 1871-ki szerződések megsértését. A britt kabinet végleges döntései tehát most lord Elliot jelentéseitől függtek. Andrássy tartózkodás nélkül beszélt az angol nagykövettel a helyzetről; meg volt győződve arról, hogy nyilatkozatainak teljes megelégedést kell kelteniök.[3] Amde bármennyire mellette volt is az Angliával való fegyveres együttműködésnek, mégis óhajtotta a kollektiv fellépés elkerülé-

[1] Andrássy gróf Károlyihoz, 1878 jan. 28.

[2] Beust Andrássyhoz, London, 1878 jan. 28. Lord Derby egyik közleménye után.

[3] Andrássy Beusthoz, 1878 január 28.

sét, melyen a többi hatalmak nem fognak részt venni. Anglia és Ausztria-Magyarország ilyen eljárása Európa szemében könnyen mint angol-osztrák-magyar alliance bontakozhatott volna ki, a melynek következménye a többi állam félreállása lett volna. «Ha ellenben elkülönítve, — mondá Andrássy — de egyetértve cselekszünk, akkor a mi álláspontunk európainak tünik fel és a többi alulirottak nem utasíthatják vissza, mert ehhez nem elegendő egyedül a hallgatás, hanem egyenes ellenmondást követel».[1] De bármily buzgón folytak a tárgyalások London és Bécs között a szükséges hadikészülődésekről, s bár Andrássy a szárazföldi oldalról oly rendszabályokat helyezett kilátásba, a melyek a megoldásról «*egy* csapással» kezeskednek,[2] mégsem tudtak tovább jutni a holtpontnál. Andrássy addig nem akart tudni az Angliával való szövetség nyilt bevallásáról, míg ez fegyvert nem ragadott; az angol kabinet pedig vonakodott áttérni a cselekvésre, míg Ausztria-Magyarország meg nem kötötte a szövetséget.[3]

Andrássynak természetes törekvése volt, hogy nemcsak a britt, hanem a német kabinetet is biztosítsa magának, a melyről gróf Károlyi azt jelentette, hogy sem Oroszországra, sem Ausztria-Magyarországra nem akar nyomást gyakorolni, általában még nem tekinti elérkezettnek a saját részéről való beavatkozás idejét.[4] Erre a külügyminiszter ezt jegyezte meg: «egészen úgy, mint én gondoltam, ez szerény követeléseimet teljesen kielégíti».[5] Már a következő napon — január 25-én — még meg-

[1] Andrássy Beusthoz, 1878 január 18.
[2] U. o.
[3] Beust Andrássyhoz, 1878 január 21.
[4] Károlyi Andrássyhoz, 1878 jan. 24. Cs. és kir. külügyminiszterium.
[5] Andrássy széljegyzete Károlyi 1878 január 24-iki táviratára.

nyugtatóbb hirek érkeztek Bismarcknak a helyzetről való felfogásáról. Bülow államtitkárnak azt írta a kanczellár, hogy az Oroszország és Ausztria-Magyarország közti egyetértés továbbra is politikájának főczélja marad. Épen ezért nem tekinti helyesnek a két hatalomtól eddig követett utat. Bismarck rosszallotta, hogy II. Sándor és Ferencz József közvetlen levelezésbe bocsátkoztak egymással, a melynek meg van az az elvitázhatatlan hátránya, hogy igen személyes természetű, ezért könnyen érzékenykedésbe csap át és ezenkívül elvonja magát a hivatalos ellenőrzés alól. Ezzel szemben ajánlotta a hivatalos diplomácziai kezelést, a mely abban állna, hogy Andrássy, Novikov és Stolberg együttesen birálják felül az orosz békefeltételeket. Előbb Andrássynak Stolberggel át kellett vennie pontról-pontra a statum controversiæ-t, hogy a fennforgó különbségekről világos képet nyerjen. Ha ez megtörtént — vélte Bismarck — egy pártatlanul közvetítő tanu, tehát gróf Stolberg német nagykövet jelenlétében, meg kellene tárgyalni a vitás pontokat — ez volt olyan mód, a melytől sikert remélt. De bármennyire igyekezett is Bismarck az ellentéteket kiegyenlíteni, Oroszországot mégis kénytelen volt hibáztatni. A pétervári kabinet annyira magasztalt bölcsessége, így vélekedett, most nem vált be. A legközönségesebb okosság is azt parancsolta volna, hogy Oroszország *Ausztria-Magyarországgal* kösse meg a *török* békét.[1] Gróf Andrássyt a német kanczellár e nézetei rendkívül kellemesen érintették. «Köszönje meg neki — válaszolt a miniszter táviratilag Károlyinak még január 25-én — nyilatkozatait és kérje meg őt, hogy legyen meggyőződve, hogy erőnkhöz képest igyekezni fogunk, miszerint ne hozzuk őt abba a

[1] Károlyi Andrássyhoz, 1878 jan. 25. Cs. és kir. külügyminiszterium.

kényszerhelyzetbe, hogy köztünk és Oroszország között kelljen választania. Mi inkább úgy fogjuk berendezni magatartásunkat, — tette hozzá magyarázólag — hogy Németország idő előtt és mielőtt maga is akarná, ne kényszeríttessék végleges elhatározásokra».[1]

Ámde az események nagyon hamar kényszerítették Bismarckot, hogy tartózkodásából kilépjen. A török alkuszok sokáig vonakodtak a Miklós nagyherczegtől megváltozhatatlannak nyilatkoztatott feltételeket aláírni. Drinápoly bukásának híre végre megtörte ellenállásukat. Namyk pasa kétségbeesetten kiáltott fel: «Mi nem vagyunk többé! Törökország elveszett. Most követelhetnek — mondá, miközben Nelidovhoz intézte szavait, — amit akarnak, de legyenek részvéttel. Önök győztesek és emlékezzenek arra, hogy a nagylelkűség felemeli a győzőt».[2] Az oroszok azonban ettől nagyon távol voltak. Jan. 31-én Server és Namyk pasák Drinápolyban, a hová Miklós nagyherczeg e város elfoglalása után velük utazott, bár nehéz szívvel, de kénytelenek voltak a békepontokat aláírni.[3]

Február 3-án érkezett Bécsbe a fegyverszünet megkötésének hire.[4] Ha Andrássy az utolsó napokban is még rendkívül ingerült hangulatban volt, a mi ily fokig ritkán fordult elő nála, most már nyugodtnak látszott és bizalommal nézett a jövőbe.[5] Nehéz belső küzdelem után, melyet a nagy felelősség érzése keltett benne, olyan határozatokra tökélte el magát, a melyek előtte a mon-

[1] Andrássy Károlyihoz, 1878 január 25. Cs. és kir. külügyminiszterium.

[2] «Nouvelle Revue» 1880. IV. kötet, 766. old.

[3] A békealapokról és fegyverszünet-egyezségekről felvett jegyzőkönyv nyomtatásban megjelent a «Staatsarchiv» 33. kötetében, 287—292. old.

[4] Báró Orczy az édes anyjához, 1878 február 3.

[5] Ugyanaz ugyanahhoz, 1878 január 31 és február 3.

archiára nézve legüdvösebbeknek tüntek fel. Most erős elhatározása volt, hogy a békepontokat soha sem engedi valósággá válni. Ehhez a reményhez, a mely kedélyének nyugodtságát visszaadta, nem kevésbbé járult hozzá Bismarckba vetett bizalma, a kiről meg volt győződve, hogy egy Oroszországgal való esetleges háború alkalmával nem fog zavarólag közreműködni a monarchiára nézve.[1]

Az a nagy beszéd, melyet a birodalmi kanczellár február 19-én a birodalmi gyűlésen tartott,[2] igazolta Andrássy feltevéseit. Határozottan békés irányú beszéd volt, telve azzal a szándékkal, hogy minden oldalon szelidítőleg és csillapítólag hasson. Erre czéloztak ama kijelentései, hogy nem akar Európa tanítómestere lenni, hanem a becsületes ügynök szerepét játszani Ausztria-Magyarország és Oroszország között. Az orosz nép semmi esetben se érezze magát jogosultnak azt mondani, hogy háta mögött Németország megvillogtatta a tőrt. A Bismarck-féle nyilatkozatok több pontját úgy lehetett magyarázni, mintha oroszbarát szinezetük volna. De ezt gróf Károlyi semmi áron nem akarta elismerni. Ha mi — úgy vélte — Bismarcknak, mint *német* államférfiúnak egész állását tekintetbe vesszük, elég okunk van, hogy magyarázataival ne legyünk *elégedetlenek*.[3] A beszéd ilyen megbirálásában nem is tévedett. Bécsben, valamint az egész világon különösen mély benyomást kellett tenniök a kanczellár ama szavainak, melyeket az Ausztria-Magyarország és Németország közti *kölcsönös* bizalommal telt vonatkozásokról mondott. Nem kevésbbé az a kijelentése, hogy Andrássy hisz neki és ő, Bismarck viszont teljesen elhiszi azt, a mit a mi külügyminiszterünk mond neki.

[1] Báró Orczy az édes anyjához, 1878 január 27.

[2] Horst Kohl «Die Reden des Fürsten Bismarck». VII. köt. 80—108.

[3] Gróf Károlyi Andrássyhoz 1878 február 23. Cs. és kir. külügyministerium.

Németország álláspontjára nézve továbbá jelentőséggel birt, hogy maga az annyira oroszbarát gondolkozású Vilmos császár is gróf Károlyi előtt a német trónörökös bálján beszélgetésben határozottan kijelentette, hogy Oroszország az előzetes tárgyalásokban igen messzire ment és főképen az Ausztria-Magyarországnak tett igéretet nem tartotta meg, mely szerint egy nagy-szláv birodalom alakulását nem fogja pártolni.[1] Németország közvéleménye is, bár nem volt törökbarát, azon a nézeten volt, hogy Oroszország nagyon is kihasználja győzelmét és nagyon kiméletlenül kizsákmányolja katonai előnyeit.[2]

Ámde Bismarck beszéde sem világította meg a helyzetet. Az oroszok szívósan kitartottak a mellett, hogy váratlan sikereiket a legvégsőkig kiaknázzák. Konstantinápoly kapuiig akartak előre nyomulni és minden valószinűség szerint azokon keresztül a török fővárosba is bevonulni. Egészben biztos, hogy a török meghatalmazottak már január 24-én azt a parancsot kapták, hogy *minden* feltételt aláírjanak, hogy a fegyverszünet lehetővé váljon és hogy Konstantinápoly fenyegetésének veszélyét elkerüljék. Az orosz főhadiszálláson a szultánnak erre vonatkozó utasításait egyszerüen visszatartották, nehogy az ellenségeskedéseket be kelljen szüntetniök és hogy megjelenhessenek Konstantinápoly előtt. Csak a török táviratoknak ez az elkobzása teszi érthetővé, hogy az

[1] Károlyi Andrássyhoz, 1878 február 2. Cs. és kir. külügyministerium. Pétervárt, a hol az a beszélgetés nagyon kellemetlenül hatott, Gorčakov azt állította báró Langenauval szemben, hogy Vilmos császár ez alkalommal inkább Oroszország javára nyilatkozott. (Andrássy Károlyihoz, 1878 febr. 20.) Károlyi megczáfolta ezt és a megtörtént rövid beszélgetésről tett nyilatkozatát egészében fentartotta. (Károlyi Andrássyhoz 1878 február 23.).

[2] Károlyi Andrássyhoz, Berlin, 1878 febr. 15. Cs. és kir. külügyministerium.

oroszok egészen San Stefanoig előrejutottak.[1] Itt kellett megpecsételni, ha nem is Törökország bukását, de teljes megalázását. Ignatjev, a ki február 3-án ellátva egy közvetítőnek minden felhatalmazásával az orosz főhadiszállásra érkezett, semmi esetre nem volt az az ember, a ki ellenfeleit kiméli. Még Miklós nagyherczeg környezetében is a nézet uralkodott, hogy túlságosan megfeszítette az ijjat.[2] A török miniszterelnök panaszkodott is a mi nagykövetünknek, gróf Zichynek, hogy Ignatjev feltételei sokkal keményebben hangzanak, mint az előzetes megállapodások. Azt is tudta, hogy orosz részről az a szándék, hogy a békekötés aktáját márczius 3-áig, II. Sándor trónralépése napjáig aláírják.[3] Az orosz követelések kiélesedéséről Andrássy pontos képet nyert abból a memorandumból, melyet most Novikov nyujtott át neki. A miniszter úgy találta, hogy határozottabban képviseli az «orthodox-orosz-álláspontot», mint valaha s figyelmen kívül hagyja az összes írásbeli szerződéseket, mintha sohase léteztek volna, röviden az egész okmány olyan hangon iródott, hogy «Aksanov maga mondhatta volna tollba». «Ki kell jelentenem — táviratozta Andrássy Károlyinak — hogy egyenesen elfogadhatatlan».[4]

Andrássy készült, hogy Ausztria-Magyarország érdekeinek valamennyi sérelmét teljes erélylyel meg fogja torolni.[5] Számított Anglia közreműködésére, a melynek hajóraja épen Konstantinápoly védelmére szállt tengerre,

[1] Báró Orczy az édes anyjához, 1878 jan. 31. Azt mondja, mi tudjuk, hogy az aláirásra vonatkozó parancsot január 24-én adták ki. A szultán táviratát az orosz főhadiszálláson szándékosan kobozták el.

[2] Lignitz «Aus drei Kriegen», 1866–1878. 285. old.

[3] Andrássy Károlyihoz, 1878 február 19. Cs. és kir. külügyminiszterium.

[4] Andrássy Károlyihoz, 1878 február 24. U. o.

[5] Gróf Stolberg Bismarckhoz, 1878 február 28.

olyan tény, a mely II. Sándort annyira dühbe hozta, hogy elszántan kijelentette, miszerint ezt a pofont nem hagyja megtorlás nélkül.[1] Andrássynak azonban nem oly könnyen ment, a monarchia egész tekintélyét latbavetni Ausztria-Magyarország hatalmi szférájának a Keleten való fenntartása érdekében. Ezek a törekvések nem leltek megértésre a két parlament vezéreinél, a kik úgy nyilatkoztak, hogy jól megfontolandó, adjanak-e pénzt a fegyveres beavatkozásra. A mérvadó parlamenti körök kicsinált dolognak tartották, hogy háború esetén Németország az orosz birodalomnak hátvédet fog nyujtani. E nézet megindokolása czéljából Bismarck február 19-iki beszédére hivatkoztak, nevezetesen azokra a helyekre, a melyek az orosz hadseregnek a Dunától a Mármara-tengerig való összefüggő felállítását és a «beati possidentes»-t tárgyalták.[2] Azt következtették belőle, hogy Ausztria-Magyarországnak minden erőmegfeszítése hiábavaló lesz, főleg miután elmulasztott mindjárt a háború kezdetén erélyesen szembeszállni Oroszországgal.[3]

A parlamenti körök mellett az uralkodó közvetlen közelében is észlelhető volt ezen hangulat, a mely az Oroszországgal való háborútól idegenkedett. A király ugyan a legnagyobb mértékben méltatlankodott Oroszország önkényes és szószegő eljárása miatt; de csak nehezen tudott megbarátkozni a II. Sándorral való háború eszméjével, a miért is az erélyes fellépés, a melyet Andrássy ajánlott neki, nem volt előtte nagyon rokonszenves.[4]

Ebben az ellenszenvében, hogy Oroszország ellen

[1] Werder tábornok Vilmos császárhoz, Pétervár, 1878 febr. 16.

[2] Horst Kohl «Reden Bismarcks» VII. 82. és 88.

[3] Gróf Stolberg Bismarckhoz, Bécs, 1878 febr. 28. Ez a rendkívül fontos jelentés Andrássy közlésein alapul.

[4] Báró Orczy az édes anyjához, 1878 február 7.

fegyvert fogjon, legközelebbi katonai környezetének befolyása is megerősítette őt, a melyre az épen szabadságon Bécsben időző pétervári katonai megbizott, báró Bechtolsheim orosz érzelmű hatást gyakorolt. Mint majdnem valamennyi Németországból a hadseregbe belépett katonatiszt, Bechtolsheim is ellensége volt az új német birodalomnak és mindenekelőtt Bismarck herczegnek. Jelentéseiben Andrássy politikájának hű képviselője gyanánt mutatkozott. Ezt a véleményt igyekezett a nagykövettel, Langenau báróval is elhitetni. De ez nem tartotta őt vissza, hogy a háta mögött ne intrikáljon külpolitikánk uralkodó iránya ellen. Bécsi tartózkodásának idejét pedig arra használta fel Bechtolsheim, hogy a katonai iroda főnökét, Beck tábornokot és annak helyettesét, Krauss tábornokot bizalmatlansággal töltse el a német kabinet iránt. Biztosak lehetnek, mondá ezeknek a katonáknak, hogy az Oroszország elleni háborúban elszigetelve maradunk. Az ilyen és ehhez hasonló lódításokkal könnyen játszhatott, minthogy tágas rétegekben el volt terjedve az a vélemény, hogy Németország az alkalmas pillanatban meg fogja akadályozni Ausztria-Magyarországot saját érdekei erélyes védelmében.[1] Hatás nélkül maradt, hogy Bismarck tiltakozott február 19-én tett nyilatkozatainak «kihívó» magyarázata ellen.[2] Bizonyos, hogy beszéde inkább csalódást, mint megelégedést keltett. A monarchiára nézve határozottabb állásfoglalást vártak tőle. Báró Bechtolsheim, a kit Andrássy veszélyes embernek jelölt meg, mint a ki aggodalmakat okozhat,[3] és a kiben Bismarck is a saját és Andrássy ellenségét látta,[4] mindent megkisérlett, hogy barátait a királynál

[1] Stolberg, Bécs, 1878 február 28.

[2] Bismarck széljegyzete Stolberg jelentésére 1878 febr. 28-ról.

[3] Stolberg, 1878 márczius 1.

[4] Stolberghez, 1878 márczius 5.

cselekvésre indítsa. Mint az 1878 január havában, úgy most is az uralkodóban az Oroszországgal való háború iránti ellenszenvet akarták felkölteni. A katonai iroda főnökének becsületes jóhiszeműségét nem lehet kétségbevonni, midőn most a trón előtt bizonyos hadtechnikai megfontolásokra utalt, hogy az Oroszországgal való összeütközést megakadályozza. Az ő és Krauss tábornok oldalán még más személyiségek is állottak, hogy velük együtt legyőzzék Andrássy háborús hajlamait. Köztük volt a főudvarmester, Hohenlohe herczeg is, olyan férfiú, a ki különben távol tartotta magát az államügyektől és egyébként is németbarát érzelmű volt. Most azonban közbelépett, mivel félt az Andrássy-féle politika irányától azért, mert Oroszországban fekvő nagy birtokait látta veszélyben forogni.[1] E férfiak együttes előterjesztéseinek sikerült egy pillanatra az uralkodót külügyminisztere ajánlataival szemben habozásra birniok.[2]

Ámde Andrássy abbeli meggyőződése megingathatatlan volt, hogy Oroszország azonnal gyöngédebb hurokat fog pengetni és engedékenyebbnek fog mutatkozni, a mint észreveszi, hogy Ausztria-Magyarország kész komolyan föllépni, sőt a háborútól sem riad vissza. A monarchia sorsa előtte, úgy látszik, azon fordul meg, hogy ebben a válságos időben ne mutasson gyöngeséget. Ő a saját részéről el volt szánva, hogy inkább visszalép, semhogy eltűrje azt a megaláztatást, hogy Oroszország szószegését minden megfenyítés nélkül tudomásul vegye. Andrássy abba a kényszerhelyzetbe jutott, hogy fölvesse a kérdést: számíthat-e továbbra is az uralkodó támogatására.[3] Ameddig a király bizalmát birta, bízott az erejé-

[1] Stolberg, 1878 márczius 1. Ezt Andrássy maga mondta a német nagykövetnek.

[2] Báró Orczy az édes anyjához 1878 febr. 7, és Stolberg febr. 28.

[3] Ugyanaz ugyanahhoz, 1878 február 7.

ben, hogy minden ellentétes áramlattal szembeszállhat. De e nélkül egy pillanatig sem akarta tovább vezetni az állam hajóját. Nehéz órákat élhetett át, míg megérlelődött benne az elhatározás, hogy beadja lemondását. Elbocsátási kérvényének megfogalmazása bizonyára nem volt könnyű neki. A válság közepette hagyja el az uralkodót? De másrészről félmunkát kellett volna végeznie és ő bizonyos volt a felől, hogy csak eltávozása alkalmával fog ellene igazán felmerülni az a vád, hogy egyedül ő e szorult helyzetnek az előidézője, a melybe Ausztria-Magyarország került. De nem látott más kivezető utat arra, hogy tiszta helyzetet teremtsen. Ennélfogva Andrássy megirta a királynak, hogy mert nem birja többé bizalmát az eddigi mértékben, kénytelen rendelkezésére bocsátani a tárczáját. I. Ferencz József alig kapta meg ezt az írást, midőn a minisztert legott magához hivatta, hogy őt legteljesebb megingathatatlan jóakaratáról biztosítsa. Ez olyan formában történt, a mely Andrássyban azt a meggyőződést keltette, hogy az uralkodónak beléhelyezett bizalma csakugyan nem ingott meg és állása erősebb, mint valaha, különösen miután a király összes javaslataihoz hozzájárult. Az uralkodó ezt annál nyugodtabb lelkiismerettel megtehette, mert az említett tábornokok kivételével minden magasabb rangú katona, még az oroszbarát érzelmű Albrecht főherczeg is, Andrássy pártján állott. Sőt maga Erzsébet császárné és királyné, a ki csak akkor érkezett Bécsbe, midőn a félreértés elsimult, pártjára kelt a miniszternek [1]

[1] Báró Orczy mindenesetre hibázik, mikor egy későbbi, 1886 márczius 16-iki levelében azt írja anyjához, hogy II. Sándor Ferencz Józseftól Andrássynak, mint jó viszonyuk zavarójának elbocsátását követelte volna és hogy ez volt volna oka a külügyminiszter elbocsátást kérő kérvényének. Orczy, a ki e levélben azt is megemlíti, hogy ő adta át személyesen az uralkodónak lemondó iratát, itt rosszul emlékszik.

A király most hajlandónak mutatkozott, hogy azonnal elrendelje báró Bechtolsheim visszahivását Pétervárról, a hol valósággal Gorčakov szócsöve gyanánt és nem mint saját felettes hatóságának megbizottja viselkedett. Andrássy azonban ellenezte ezt a lépést, nehogy Oroszországban kellemetlen feltünést keltsen.[1]

Ezen epizód után, a mely a külügyminiszteriumban könnyen válságot idézhetett volna elő, a császár és király elnökletével koronatanács tartatott, a melyen csak az osztrák pénzügyminiszter, Depretis és az osztrák kereskedelmi miniszter, Chlumecky nem vettek részt. Ebben a koronatanácsban beható tárgyalások után hozzájárultak amaz ajánlatához, hogy a monarchia mindkét országgyűlésétől 60 millió forint hitelre kérjenek felhatalmazást. A miniszter azzal a biztos reménynyel kecsegtette magát, hogy a politikai helyzet feltárása és a német semlegesség biztosítása után, a kért hitelt meg is fogja kapni.[2]

A feltétlen bizalomnak ez a meggyökeresedése Németország megbizhatósága iránt felette kellemesen érintette Stolberget. Hiszen tudta, hogy Bismarck fölöttébb aggódik, hogy míg ő Andrássy politikáját támogatja, azalatt emennek hirtelen elbocsáttatásával oly visszahatás következhetik be és egyidejüleg Ausztria-Magyarország és Orosz-

midőn Andrássy visszavonulása szándékát II. Sándor levelével hozza kapcsolatba. Sándor czár olyan levele, mely Andrássy elbocsáttatását kivánta volna, nem ismeretes. Nehezen hihető, hogy II. Sándor oly óhajt mert volna nyilvánitani. Mindaddig, míg a czárnak olyféle levele nem lesz ismertté, az Orczytól említett tényt kétségbe kell vonni. Az mindenkép bizonyos, hogy a szándékolt lemondásnak az oka más volt, mint a mit Orczy 1881 márczius 16-iki levele említ. Saját magának a levelei 1878-ból czáfolják azt meg. Stolberg jelentései 1878 február 28 és márczius 1-ről. Andrássy közleményei nyomán.

[1] Stolberg, 1878 márczius 1 és Reuss Bismarckhoz, Pétervár, 1878 június 16.

[2] Stolberg, 1878 február 28.

ország között oly közeledés történhetnék, a mely Németországra egyenesen hátrányos volna.[1] Ezért Bismarck szintén nagyon örült, mikor a legutóbbi miniszterválság szerencsés megoldásáról és a király és a külügyminiszter között a régi jó viszony helyreállításáról értesült, a mire a kanczellár a legnagyobb súlyt helyezte. Csak azt nem tudta megérteni, hogy Ausztriában és Magyarországon általában olyan jelentős áramlat lehet, a mely a német politika loyalitásában és Németország becsületes semlegességében kételkedett. Bismarck a leghatározottabban megczáfolta, hogy a legcsekélyebb okot is adott volna arra a feltevésre, miszerint Németország a maga hatalmát Oroszország szándékainak előmozdítására akarná használni. Ép ilyen erélyesen tiltakozott azon gyanú ellen is, a mely szerint Ausztria-Magyarországot megakadályozta volna érdekei teljes erélylyel való érvényre jutásában. Csak az ellen a feltevés ellen kelt ki, hogy Németország a monarchiáért háborúba menjen Oroszország ellen. Hogyan kivánhatnának ilyesmit, kérdezte, miután Ausztria-Magyarország maga sem mozdította meg eddig még a kis ujját sem álláspontjának fegyveres megvédésére. Bismarck hangoztatta, hogy Németországnak Francziaországgal szemben való állásában mindig van olyan elem, a mely őt tartózkodásra kényszeríti — olyan körülmény, a melynek jelentőségét Andrássy, úgy látszik, nem méltányolta eléggé. A német kanczellár a legnyomatékosabban szót emelt az ellen is, hogy irántunk ellenséges szándékokat tulajdonítanak neki. Ausztria-Magyarországban minden államférfiú régen megmondhatta volna: Németországtól *nincs mit tartanunk,* bizton azonban csak azt *remélhetjük* tőle, hogy a monarchiának Oroszország által való földulásába soha sem fogna beleegyezni.

[1] Stolberg, 1878 február 28.

Ebben a mondatban van — úgymond Bismarck, — a *mindenki* által érthető igazság. Többet Ausztria-Magyarország javára nem mondhat nyiltan a nélkül, hogy egész Európa előtt olyan ember szinében tünjék fel, a ki két barátját háborúra izgatja. Bismarck meghagyta Németország bécsi képviselőjének az ő nevében kinyilatkoztatni, hogy nem ismételheti eléggé, hogy a német politika főczélja, a meddig csak valamiképen lehetséges, az Ausztria-Magyarország és Oroszország közti béke fentartására irányul. Németország ezért elégtétellel fogja üdvözölni, ha Oroszország módot talál az osztrák-magyar kivánságok kielégítésére és megnyugtatására. De soha se szabad tőle, Bismarcktól követelni, hogy ő az egyik részt megszorítsa és támadja azért, hogy ez a másik résznek megadja magát; ez Németországnak mint már a február 19-iki beszédben is kiemelte, azt a látszatot tulajdonítaná, hogy Európában a birói szerepet akarná magához ragadni. Ebből az okból az is ellenére volt, hogy a két fél egyikével szorosabb szerződésre lépjen: az uralkodó körülmények között ezt azonnal a másik hatalom ellen való gyűlölségre magyaráznák. Ha gróf Andrássy — ezt üzente a kanczellár gróf Stolbergnek Bécsbe — ilyesmire gondolt, úgy ne feledkezzék meg arról, hogy Németország Oroszországnak is semlegességet igért és hogy ez, ha nem ismerte volna a német birodalom azonos helyzetét Ausztria-Magyarországgal szemben, támadását talán inkább Galiczia ellen irányozta volna, mint a török ellen. Bismarck azt hitte, hogy Andrássy előtt politikai barátságának jelét adja azzal, ha most rábeszéli, hogy gyorsan fogjon hozzá Bosznia és Herczegovina megszállásához, a mihez Szerbia nagyobbításának szándéka a legalkalmasabb eszközt nyujtja. Ebben a sakkhuzásban a német kanczellár minden valószinűség szerint a legjobbat vélt

tenni a béke fenntartására a három császári hatalom között.[1]

A márczius 3-án, a Konstantinápolytól két óra járásnyira fekvő San-Stefanoban végre megkötött és a törökökre mindenféle fenyegetések közt ráerőszakolt béke épen nem volt alkalmas arra, hogy Oroszország és Ausztria-Magyarország közt megzavart harmonia helyreálljon. Az oroszok minden elképzelhetőt megtettek, hogy minket gyöngítsenek. A béke igazolta a legrosszabbat, a mitől Oroszország részéről tartani lehetett. A san stefanói béke által megteremtett nagybolgár birodalom, az Oroszország segítségével függetlenné és nagyobbá vált országok Szerbia, Montenegró és Románia továbbra vajmi keveset törődtek volna Ausztria-Magyarországgal, a mely nem birt annyi hatalommal, hogy vetojogát érvényesítse a monarchia létét gyökerében támadó béke ellen. Az oroszok a törökökkel a Batum-, Kars-, Andahar-, Bajasid, valamint Besarábiáról való lemondást is aláiratták Dobrudža fejében, mind olyan terület, melyeket a czár csak Bosznia és Herczegovinának Ausztria-Magyarország által való megszerzése után igényelhetett volna, mint egyenlő értéküeket. Ignatjev gondoskodott róla, hogy a monarchia üres kezekkel távozzék és igényeinek bottal üthesse a nyomát. Országának mindenesetre «une belle paix»-t teremtett; annál megalázóbb lett volna ránk nézve, ha a monarchia mérvadó tényezője a san stefanói békét nyugodtan eltűrte volna. Mint a hogy ez Oroszország történetében a siker határkövét jelentette, úgy lett volna reánk nézve annak elismerése a vereség és szégyen jele. Egy Andrássy soha sem ajánlhatta uralkodójának és a monarchiának, a melynek külügyeit vezeté, hogy egy ilyen békéhez beleegyezését adja, a melyet akkor joggal ökölcsapásnak

[1] Stolberghez, 1878 márczius 5.

érezhettek volna. Így köszönte meg Oroszország azt, hogy szabad kezet engedtünk neki a törökökkel szemben, ez volt az elismerés azért, hogy mi adott szavunkhoz híven a háború ideje alatt teljesen semlegesek maradtunk és még akkor sem fogtunk fegyvert, midőn Gorčakovnak és Ignatjevnek a monarchia létérdekei ellen tervezett árulása mind láthatóbban napfényre került. Ilyen körülmények között Bécsben metsző gúnyként harsoghatott a fülekbe, hogy II. Sándor egy nem titkos jegyekkel írt táviratban, mely Albrecht főherczegnek szólt, rámutatott azokra az aggályos utakra, a melyeken Ausztria-Magyarország el akart indulni. A főherczeg a táviratot, a melylyel tüstént a királyhoz sietett, olyan sértésnek tekinté, a mely őt kétszeresen érte mint főherczeget és katonát. Nem válaszolt egyenesen a czárnak, hanem Olga württembergi királynénak írt, a kinek szépítés nélkül megmondta a véleményét II. Sándornak e hallatlan eljárása felől.[1]

Oroszországban örömest keltették volna azt a benyomást, mintha a san stefanói béke csak a Törökország elleni küzdelemben felemésztett erők természetes eredménye lenne. Máskép gondolkoztak erről Bécsben és Londonban, a hol a san stefanói megállapodások rendkivüli felháborodást keltettek. Mindkét helyen az az érzés uralkodott, hogy következményekben gazdag elhatározások várhatók, a melyek az egész jövőre nézve döntő fontosságuak lehetnek.

[1] Stolberg Bismarckhoz, 1878 márczius 1. Andrássy közleményei nyomán.

NEGYEDIK FEJEZET.

A BERLINI KONGRESSZUS ELŐZMÉNYEI.

Minden «konferencziás munka» iránt való ellenszenve ellenére most mégis meg volt Andrássy győződve, mint maga mondja, arról, hogy csak ez képes megakadályozni az Oroszországgal készülő konfliktust és megóvni Ausztria-Magyarország érdekeit és tekintélyét. Európai konferenczia összehivásában látta az egyedüli eszközt, a mivel az orosz kabinettel egyetértésben megállapított programmot még meg lehet menteni,[1] és egyúttal demonstrálni a monarchiát megillető befolyást a Keleten, egy szóval az egész keleti válságot a három-császár-szövetség fentartásának látszatával megoldani. A péter-vári nagykövetet megbizták, hogy erre nézve ne engedjen kétséget felmerülni Gorčakov herczeg lelkében. Világosan jelentse ki előtte, hogy Andrássy ellenkező esetben kénytelen volna lemondani és utódja nem lesz többé abban a helyzetben, hogy az Oroszországgal megkötött egyezményeket fentarthassa.[2]

Eleinte Andrássy csak konferencziára gondolt és nem a nagyhatalmak minisztereiből álló kongresszusra. De elejétől fogva kizártnak látta azt, hogy a vezető állam-férfiak, a kik az orosz békeföltételek felett való tanács-

[1] Andrássy Károlyihoz, Bécs, 1878 január 28.
[2] Andrássy Langenauhoz és Károlyihoz, 1878 január 28.

kozásra gyülnek össze, máshol ülésezhetnének, mint Bécsben,[1] vagy Berlinben. Elsősorban azonban a monarchiának biztosítania kellett Oroszország beleegyezését a konferenczia összehivására. Gorčakov nem habozott megadni beleegyezését. Csak Bécs, mint gyülekezési hely, nem nyerte meg tetszését. Nem volt hajlandó Ausztria-Magyarországnak ily módon megadni azt az előnyt, hogy a tárgyalások menetére döntő befolyást gyakoroljon. Azzal az ürügygyel, hogy a konferencziát nem szabad a signatárius hatalmak egyik városában sem összehivni, Baden-Badent, Drezdát, Bernt és Brüsselt hozta javaslatba. Ezenkívül indítványozta, hogy a tanácskozásokon azoknak nagy fontosságára való tekintettel, ne nagykövetek, hanem vezető miniszterek jelenjenek meg.[2] Gorčakov azonban nem mondta ki a teljes igazságot, midőn csupán az általa megjelölt okokból egy kis és a signatárius hatalmak területén kívül eső város mellett emelt szót. A valóságban az a titkos kivánság vezette őt, hogy a nagyhatalmak minisztereit Pétervárott gyüjtse maga köré kongreszszusra. Akkor ott ő elnökölt volna és az övé lett volna a főszerep.[3] Minthogy kivánságát nem teljesítették, nyil-

[1] E szerint tévedésen alapul, ha azt állították, hogy Bismarck herczeg adta meg az eszmét a konferenczia, illetve a kongresszus megtartására Bécsben, mint tanácskozóhely. (Dóczi: «Andrássy und Bismarck»; a «Neue Freie Presse» 1907 febr. 2. száma.) A Károlyihoz 1878 jan. 28-án Andrássytól érkezett tudósítása alapján a terv kizárólag Andrássytól indult ki.

[2] Gorčakov Novikovhoz. 1878 jan. 24. Az itt megadott keltezés nem lehet helyes. Andrássy kibocsátotta az 1878 febr. 3-án konferencziára való meghivókat. («Rotbuch» 1877—1878., 61. old.). Egy Langenauhoz intézett utasitásban február 13-án (u. o. 68.) még azt mondá, hogy Novikov febr. 12. adta át neki a jegyzéket, a mely Gorčakovnak Bécs ellen való felszólalását tartalmazta. Gorčakov utasítása ennélfogva tehát csak röviddel febr. 12. előtt iródhatott.

[3] Andrássy Károlyihoz, 1878 febr. 4. Cs. és kir. külügyminiszterium.

ván visszautasította a dunai császárvárost is, mint tanácskozóhelyet. Mindenesetre megalázó lett volna Oroszországra nézve, hogy épen Bécsnek engedi át az elsőbbséget. Ezenkívül az orosz kabinet úgy viselkedett, mintha kevés bizalommal nézne a konferenczia munkája elé. Olyan szomorú ábrázattal, a milyet a német katonai meghatalmazott, Werder tábornok csak ritkán észlelhetett II. Sándoron, mondta neki a czár: nem táplál reményeket kedvező eredményre ; ez a konferenczia is bizonyára úgy fog végződni, mint a konstantinápolyi.[1]

Andrássy először ragaszkodott ahhoz, hogy Bécset válaszszák, a mibe Oroszország kivételével az összes többi nagyhatalmak is beleegyeztek.[2] Ausztria-Magyarország részére ez elégtételt jelentett és ennek közvéleményét jótékonyan befolyásolta volna. Hogy azonban a tárgyalások kezdetét, melyek elébe az orosz uralkodó oly kevés bizalommal nézett és a melyeket Andrássy márcz. 6-ára vagy 10-ére tervezett,[3] semmivel sem zavarja, a miniszter elejtette Bécset, mint az összejövetel helyét és helyette Brüsselt vagy Baden-Badent ajánlotta.[4] Ennél az elhatározásnál arra az esetleg káros befolyásra való tekintet is vezette, a melyet az erősen ellenzéki szinezetű bécsi sajtó a konferenczia tárgyalásainak menetére gyakorolhat. Andrássy engedékenysége annyira ment, hogy kész volt a német kanczellárnak szánt elnökséget az orosz államkanczellárnak átengedni, hogy ennek határtalan hiúságát kielégítse. A miniszter mindenesetre előre látta, hogy neki magának ebben az esetben az orosz

[1] Werder tábornok Vilmos császárhoz, Szentpétervár, 1878 febr. 4.

[2] Lásd a nyilatkozatokat az 1877—1878-i «Rotbuch» 62., 63., 68. oldalain.

[3] «Rotbuch» 70.

[4] U. o.

elnökséggel szemben egy, mint mondá «ellenzéki padocskán» kell helyet foglalnia.[1]

A 80 éves orosz államkanczellár, a ki legelőször nem riadt vissza a Baden-Badenba való hosszú utazástól most hirtelen kijelentette, hogy nem akar utazni. Midőn hallotta, hogy sem Bismarck, sem lord Beaconsfield nem vesznek részt a tanácskozásokon, ő is bejelentette távolmaradását. Gorčakov úgy vélte volna, hogy nagy hibát követne el, ha csak nagykövetekkel és nem vezető miniszterekkel kellene tárgyalnia. Most az egész, «kabinetfőnökökre alapított kongresszusi terv» veszélyben látszott forogni.[2] Ámde Andrássy megingathatatlanul kitartott abbeli elhatározása mellett, hogy személyesen vesz részt az üléseken.[3] Az utolsó pillanatban azonban Gorčakov jobbat gondolt. Andrássy megkerülésével egyenesen Bismarck herczeghez fordult azzal az ajánlattal, hogy a kongresszus az összes vezető államférfiak jelenlétében Berlinben menjen végbe.[4] A német kanczellár egyáltalán nem örült ennek az eszmének. Egyrészről tartott attól a befolyástól, a melyet az orosz udvar a németre gyakorolhat, a hol tulajdonképen csak Auguszta császárné volt oroszellenes gondolkodású,[5] és másrészről súlyosan nehezedett reá a kongresszus eredményének felelőssége.[6] De Bismarck azt gondolta, hogy nem szabad visszautasítania, hiszen Gorčakov, mint mondá, úgyszólván a lelkiismeretére hivatkozott és figyelmeztette arra, hogy a kongresszusnak Berlinben való megtartása

[1] Andrássy Károlyihoz, 1878 február 18. Cs. és kir. külügyminiszterium.

[2] Andrássy Károlyihoz, 1878 febrár 20. U. o.

[3] Andrássy harmadik utasítása ugyanarról a napról. U. o.

[4] Andrássy Károlyihoz, 1878 márczius 4. «Rotbuch», 73. oldal.

[5] Károlyi Andrássyhoz, 1878 márczius 2. Cs. és kir. külügyminiszterium.

[6] U. a. márcz. 11. U. o.

által csak a megoldást siettetik és sok nehézséget fognak elkerülni. Így a német kanczellár belenyugodott az Európának tartozó kötelességbe és a barátai iránt való barátságba. Andrássy, a kinek csak Szt. Pétervár nem volt ínyére, a kongresszus üléshelyét illetőleg, továbbra nem tett ellenvetést Gorčakov legújabb ötlete ellen. Ezt írta erről Károlyinak: «Mindig az volt a gondolatom, hogy ha a választás, a melynek most nagyon örülök, nem eshetik Bécsre, Berlin látszik a legczélszerűbb helynek a kongresszus megtartására».[1] Első pillanatban Andrássy úgy vélte, hogy az orosz államkanczellár csak azért folyamodik ilyen taktikához, hogy a kongresszusra való meghivás jogát magához ragadja. A rendkívül kellemetlen hatás miatt, melyet ilyen eseménynek Ausztria-Magyarországban keltenie kellett, a miniszter nem tartotta megengedhetőnek az engedékenységet. Ő maga akarta a hatalmakkal közölni, a monarchia nevében, hogy nem Baden-Badenba hívnak össze konferencziát, hanem a tárgyalások fontossága miatt Berlinben rendeznek kongresszust. Csak midőn a nagy államok ezt tudomásul vették, következhetnék a német birodalom ünnepélyes meghivása.[2]

Miután a német kanczellár ezt a modus procedendit helyeselte, Andrássy márczius 6-án megbizta a követeket, hogy ezt a londoni, párisi és római udvaroknál kihirdessék. Az olasz miniszterelnök, Depretis, báró Haymerle nyilatkozatát helyesléssel fogadta.[3] Hiszen most a legjobb alkalom kinálkozott arra, hogy az ujonnan alapított ifjú olasz királyság fennállása óta először jelenjék meg

[1] Andrássy Károlyihoz, 1878 márcz. 4. Cs. és kir. külügyminiszterium.

[2] Andrássy Károlyihoz, 1878 márcz. 4. U. o. A «Rotbuch» 73. oldalán nyilvánosságra hozott utasítás nem teljes.

[3] «Rotbuch» 75. oldal.

egy kongresszuson, a nagyhatalmak első minisztereinek tanácsában. Hasonlíthatatlanul kényesebb helyzetben volt Francziaország. Az 1856-diki párisi béketárgyalások időtartama alatt a főszerepet játszotta, a melyet most hatalmas ellenfelének kellett átengednie. De azért ugyan miért állott volna Francziaország a sarokba és miért ne ragadta volna meg a kedvező pillanatot, a mely lehetővé tette, hogy elszigeteltségéből kilépjen és ismét mint egyenjogú hatalom foglalja el az őt megillető helyet a többi nagy államok mellett? Ennélfogva bölcsen járt el Waddington, az akkori franczia külügyminiszter, hogy túltette magát az összes ellene dolgozó aknamunkákon és bejelentette országának a kongresszuson való részvételét. De azt a feltételt szabta, hogy azon csupán az Orosz- és Törökország közötti háború által felszínre került kérdéseket szabad tárgyalni. Midőn erre nézve Németország és Ausztria-Magyarország kezességét kivánta,[1] a legkészségesebben meg is adták neki.[2]

A legfontosabb volt az, hogy miként fog viselkedni Anglia a kongresszuson való képviseltetéssel szemben. Márczius 9-én érkezett meg az angol felelet Andrássy márczius 3-iki köriratára, a mely csaknem végzetes volt az európai areopagos létrejöttére. Az angolok olyan követeléssel állottak elő, a mely nagyon kellemetlenül érintette Oroszországot. Az angol kabinet a kongresszus tanácskozásain való részvételét ahhoz a feltételhez kötötte, hogy azon a san stefanói békeszerződést *teljes egészében* a hatalmak elé terjesszék. Európa ezáltal abba a helyzetbe került volna, hogy felülbirálja, mennyiben vannak összhangzásban a san stefanói határozatok

[1] Andrássy Károlyihoz, 1878 márcz. 7. Cs. és kir. külügyminiszterium.

[2] «Rotbuch» 75. és 77. oldal.

az 1856-iki és 1871-iki szerződésekkel. Minden ezektől való eltérés hát csak akkor fog nemzetközi jogi érvényességet nyerhetni, ha előbb az európai szentesítést megkapta.[1] Gorčakov azáltal akart kitérni e jogos követelés alól, hogy kijelentette, hogy minden európai érdekű határozatot lehet a kongresszuson tárgyalni.[2] A helyzetnek e diametrális ellentétű felfogása mellett egyik oldalról sem lehetett engedékenységre gondolni. Ezt már kizárta Anglia ellenséges magatartása is, a mely az angol alattvalók megvédésének ürügye alatt már februárban a Bosporusba küldte hajóit, hogy a török fővárost megvédje az orosz hadvezetés esetleges megrohanásától. Azt a nagy izgalmat, a melyet ez az esemény Szt. Pétervárott keltett, Werder tábornok előtt II. Sándor a következő szavakkal tolmácsolta: el van szánva, hogy ezt a pofont nem fogja nyugodtan elviselni.[3] Nagyon is fenyegető volt még az a veszély, hogy az orosz-török háború orosz-angol hadjáratban fog véget érni. Londonban olyan hangulat uralkodott, a mely a krimi háború mozgalmas napjaira emlékeztetett. Az angol kabinet maga két pártra szakadt, a melyek közül az egyik a cselekvést, a másik a mérsékletet képviselte. Lord Derby és lord Carnarvon, a kik a békés lebonyolítás felé hajlottak, lemondottak.[4] Lord Derby, az eddigi külügyminiszter helyére lord Salisbury lépett, a ki teljesen azonosította magát lord Beaconsfielddel. Az új kormány a parlamenttől hat millió font sterlingnyi hitelt követelt. Lord Hartington, az ellenzék vezére, ezt az intézkedést «okos biztosítás»-nak

[1] «Rotbuch» 77. és 78. oldal.

[2] U. o. 79.

[3] Werder tábornok I. Vilmos császárhoz, Szentpétervár, 1878 febr. 16.

[4] Lord Carnarvon januárban és lord Derby márcziusban lépett vissza.

nevezte lehető veszélyek ellen,[1] Gladstone azonban «balga és káros indítvány»-nak mondta.[2]

Az angol kormány harczias fellépésének, a mely a tartalékosok behivását is javaslatba hozta, Oroszország egy oly sakkhuzással állta útját, a mely Ausztria-Magyarország és Anglia szétválasztását czélozta. A czári birodalomnak csak akkor kellett tartania Nagybritannia katonai készletétől, ha ezt a kontinensen Ausztria-Magyarország hatalma fogja támogatni. Pétervárt úgy látszik tudták, hogy I. Ferencz József, bár megbotránkozott a san stefanói békén, mégis csak nagyon vonakodva tudná magát rászánni, az Oroszországgal való háborúra.[3] Ezt a hangulatot tehát igyekeztek kihasználni. Sándor császár kisérletet tőn, hogy sógora, hesseni Sándor herczeg útján, ügyére nézve kedvező értelemben hasson uralkodónkra.[4] Midőn minden valószínűség szerint a hesseni herczeg az óhajtott hírt I. Ferencz József békés gondolkozásáról Szt. Pétervárra közvetítette, II. Sándor kimerítő levelet intézett a királyhoz. Valósággal áradozott a legbékésebb szándékoktól. A czár biztosította, hogy nem ismer fontosabb törekvést, mint az Oroszország és Ausztria-Magyarország közti ellentétek kiegyenlítését s ez olyan mű, a mely a kongresszuson megoldáshoz juthatna, a melyet azonban Anglia rosszakarata megzavar, a miből egész Európára nézve súlyos következményektől lehet tartani. Itt egyedül csak a három császári udvar összetartása segíthet. E czélból küldte II. Sándor Ignatjev tábornokot Bécsbe, a kit megbizott, hogy az osztrák-magyar kormánynak az összes szükséges felvilágosításokat megadja, a két kabinet közeledésének biztosítása

[1] Fitzmaurice «Life of Granville» II. 173.
[2] John Morley «The life of Gladstone» II. 573.
[3] Báró Orczy az édes anyjához, 1878 márcz. 27.
[4] U. o.

végett. Őt, az egykori konstantinápolyi nagykövetet és a san stefanói béke megteremtőjét, II. Sándor csodálatosképen alkalmasabbnak tartotta a rábizott feladatra, mint államférfiaink bármelyikét. A czár is váltig azt állította, hogy Ignatjev el van telve igyekezettel, miszerint Oroszország és Ausztria-Magyarország érdekeit összhangba hozza.[1]

Midőn Andrássy márczius 24-én Pétervárról azt az értesítést kapta, hogy Ignatjev rendkívüli küldetésben Bécsbe utazott, nagyon meg volt lepetve a legintrikusabb orosz diplomatának előzetes bejelentés nélkül bekövetkezett küldésétől. Sőt első pillanatban azt hitte, hogy ezzel a kongresszus megzavarását czélozó szándékok vannak összekötve.[2] Berlinben is a sötétben tapogatóztak e váratlan nagy súlyú politikai esemény miatt. Érthetetlen módon Gorčakov Berlinben egy szót se szólt Ignatjev utazásának tulajdonképeni czéljáról; ellenben azt követelte, hogy annak javaslatát Berlinből támogassák.[3] Nem tartott sokáig míg az orosz tábornok magát Andrássyt beavatta küldetésének titkos szándékába. Ez abban állott, hogy világosságot nyerjen a monarchia álláspontjáról Anglia harczias magatartásával szemben; továbbá bizonyságot szerezzen arra nézve, hogy van-e kilátás az Oroszország és Ausztria-Magyarország közt megzavart egyetértés újból való megerősítésére. Andrássy jóakaratot mutatott, hogy megragadja a felkinált baráti jobbot De nem hagyta kétségben az orosz küldöttet a felől, hogy az alap, a melyen a két kabinet közti tárgyalásoknak mozogniok kell, már egészen más, mint a san

[1] II. Sándor I. Ferencz Józsefhez, 1878. márczius 11/23. Kiadatlan.

[2] Andrássy Károlyihoz, 1878 márczius 24. Cs. és kir. külügyministerium.

[3] Károlyi Andrássyhoz, 1878 márcz. 25. U. o.

stefanói béke előtt volt. Mert az senki előtt sem titok, hogy a czélok, melyekre Oroszország e békekötés által törekszik, a két állam között megkötött 1877 jan. 15-iki konventióknak sem szellemével, sem a betüivel nem egyeznek meg többé. Ignatjev ezzel szemben oly merész volt azt állítani, hogy ő a béketöltételeket Ausztria-Magyarország érdekeire és a monarchia és Oroszország között megkötött szerződésekre való tekintettel fogalmazta meg. Kiváncsi volna azonban ismerni azokat a pontokat, a melyeknek megváltoztatását Bécsben követelik, hogy a jó egyetértést ismét helyreállíthassa. Mint Sándor hesseni herczeget, úgy gróf Andrássy Ignatjevet is a térképre utalta, a melyre rá volt rajzolva Nagybulgáriának a san stefanói béke által határolt és annyi kellemetlenséget okozó tervrajza. A miniszter épúgy, mint a hesseni herczegnek az orosz megbizottnak is felolvasta a «convention additionelle» harmadik fejezetéből azt a pontot, a mely minden kompakt szláv állam alakulását kizárta,[1] a mivel az újonnan alakult Bulgária a legkiáltóbb ellentétben áll. Bátran — úgymond Andrássy — aláveti a döntést e felett bármely itélő biró szavának, legyen az Vilmos császár vagy Sándor czár, hogy ez a Bulgária, a milyet a san stefanói béke tervez, nem olyan nagy kompakt szláv állam-e, a melynek a konventiók értelmében soha sem lett volna szabad létrejönnie. Ignatjev Andrássytól sarokba szorítva most megkisérlette, hogy kimutassa jóhiszeműségét, a mely őt Bulgária határainak kijelölésénél vezette. Elkövette azt a szörnyűséget, hogy egy térképre hivatkozott, a melyet Novikov állító-

[1] A czikk így hangzik: «En cas d'un remaniement territorial ou d'une dissolution de l'empire ottoman l'établissement d'un grand état compact slave ou autre est exclu; en revanche la Bulgarie, l'Albani et le reste de la Roumelie pourraient étre constituées en états indépendants». Kiadatlan.

lag a konventio megkötése után átadott Andrássynak, a melyen a jövendőbeli Bulgária nyugati határa egy piros vonal által volt láthatóvá téve és a mely ellen Ausztria-Magyarország nem emelt kifogást. Ez a térkép, bizonykodott Ignatjev, a vezérfonál volt neki a béke formulázásánál; nem is hihette, hogy ebben az osztrák-magyar érdekek megsértését fogják látni. Ez már mégis több volt, a mit még egy Ignatjev is megengedhetett magának, a ki sohase jött zavarba, ha arról volt szó, hogy a helyzeten egy hazugsággal könnyítsen. Andrássy nem is maradt adós a felelettel. Hiszen igaz volt, hogy Novikov elküldte a miniszternek Törökország térképét néhány kisérő sorral. De egyetlen szóval sem emlékezett meg benne Bulgária meghatárolásáról. A térképen a Thesszalia felől húzott vörös vonalat Andrássy inkább a tervbe vett görög területi változások megjelölésének vélte. Pétervárt, a hova Andrássy most eljuttatta Novikov irását, nagyon hamar meggyőződhettek arról, hogy abban mindenről volt szó, csak Bulgáriáról nem. Sem a bizalmas levelezés II. Sándor és I. Ferencz József között, sem a két kormány közti irásbeli érintkezés nem vette tekintetbe ezt az Ignatjev által említett térképet. Nem kevésbbé jellemző, hogy Novikov még az Andrássyval folytatott hosszú és beható tárgyalások alatt sem említette a Bulgária határairól folyt eszmecserék közben a vörös vonallal megjelölt térképet. Az orosz nagykövet egész biztosan megtette volna ezt, ha feltételezte volna ebben a vörös vonalban Bulgária nyugati határát és a térkép elfogadásában Ausztria-Magyarországnak ezekbe a határokba való hallgatag beleegyezését. Ezen alapos okokkal szemben Ignatjev nem talált más választ, mint azt, hogy neki az említett térképet Ausztria-Magyarországgal megbeszélt instrukczió gyanánt adták útjára és hogy ő ennek következtében jóhiszeműleg vette elő Bulgária határainak

megállapítását. Ez neki, Ignatjevnek — felelte erre Andrássy — kormányával szemben mentségéül szolgálhat, ámde a kabinetek között ez a tény semmis. A miniszter még egyszer a legnyomatékosabban utalt arra, a nagy izgalomra, a melyet Bulgáriának a Balkán nemszláv elemei rovására bekövetkezett kiterjesztése Ausztria-Magyarországon és Angliában keltett. Csak abban az esetben lehetne lemondani az Angliával való együttes eljárásról, ha az osztrák-magyar kormány ünnepélyesen kinyilatkoztathatná, hogy a monarchia érdekei teljesen biztosítva vannak és ezért nem áll fenn az a kényszer, hogy az angol állásponthoz csatlakozzék és a háromcsászár-szövetségtől eltérjen.[1]

Miután Andrássy erre megjelölte a változtatásokat, a melyeket a san stefanói szerződésen tenni óhajtanak, Ignatjev a hallottak alapján egy emlékiratot szerkesztett. Az emlékirat Andrássy kivánságainak összegező képét volt nyujtandó. Arról volt benne szó, hogy: Ausztria-Magyarország megmarad a három-császár-szövetség alapján és egy Oroszország és Anglia közti küzdelemben az első hatalom iránt jóakaratú semlegességet fog tanusítani. A monarchia előzetesen tájékoztatva Törökországot, megszállja Boszniát és Herczegovinát, a melyeknek okkupácziója a kongresszus tárgyalásainak eredményétől függ. Ha azonban ez (a kongresszus) nem jönne létre, akkor bekövetkezik az azonnali megszállás, a mely Novi-Bazart is magában foglalja. Ausztria-Magyarország, a mely fenntartja magának a befolyást a területi változásokra, illetőleg Montenegro és Szerbia nagyobbítására hozzájárul Besarábiának Oroszországhoz való csatolásához. Ezenkívül kivánja a monarchia egy autonom, Bulgáriától teljesen független tartomány «Macedonia» megteremtését,

[1] Andrássy báró Langenauhoz, Szentpétervárt, Bécs 1878 ápr. 2.

Saloniki fővárossal. Ruméliа kiürítése után a legföljebb 20,000 emberből álló orosz csapatoknak nem szabad hat hónapnál tovább Bulgáriában időznie.[1]

Ignatjev, a ki határozottan hangoztatta, hogy nem jogosult tárgyalásokba bocsátkozni az imént hallottakról, most Andrássy elébe tette az emlékiratot, hogy ez a neki szükségesnek látszó változtatásokat megtegye rajta. Ezt a miniszter a leghatározottabban visszautasította. Andrássy ugyan elismerte, hogy Ignatjev följegyzései általánosságban visszaadják Ausztria-Magyarország álláspontját, ennek ellenére sem ismerheti el sem egyenesen, sem változtatással a szövegét tőle származónak. A mit az orosz tábornok memoirjában mondott, egészen az ő tervének orosz felfogása szerint való megfogalmazása. Ámde Andrássyt és Ignatjevet nagy elvbeli különbség választotta el, a mely az emlékiratban nem is jutott kifejezésre. Ignatjev az egész ügynek szándékosan azt a szinezetet adta, mintha Ausztria-Magyarország cserben hagyta volna az eddigi megbeszéléseket Oroszországgal. Ezzel az orosz diplomata ismét eltávozott az igazság útjáról. Ellenkezőleg Oroszország volt az, a mely a san stefanói béke által egészen új politikai helyzetet teremtett. Andrássy nagybölcsen óvakodott, hogy a memoiron való valamelyes együttműködés által Ignatjev állításainak a hihetőség legcsekélyebb látszatát adja. Erre nézve Szentpétervárt teljes világosságnak kellett uralkodnia. «Excellentiádat — írta a miniszter Langenaunak — ha abba a helyzetbe

[1] Ignatjev emlékirata 1878 márczius 17/29. mellékelve Andrássynak Langenauhoz szóló utasításához, 1878 április 2. Hannotaux, i. h. IV. 341. old. egészen rövid összefoglalását adja az Andrássy és Ignatjev közt lefolyt tárgyalásoknak Karatheodory pasa följegyzései alapján, amik azonban nem felelnek meg a valódi tényállásnak. Arról szó sem volt, hogy Macedoniát az osztrák-magyar hatáskör alá kell helyezni. A nyugati Balkánállamoknak Ausztria-Magyarországgal való vámszerződéséről sincs semmi nyom Ignatjev emlékirataiban.

kerül, hogy a herczegkanczellárral (Gorčakovval) beszéljen a dologról, mindig az a szempont vezesse, hogy mi a szerződések talaján állunk és csak kényszerűségből követjük Oroszországot ezen a talajon túl, hogy az új alapon is megegyezést találhassunk vele».[1]

Márczius 31-én hagyta el Ignatjev Bécset.[2] Mindjárt akkor nem kisebb ember, mint a czár különös kegyének örvendő Todleben tábornok, nagyon helytelennek találta, hogy épen Ignatjevet, a san stefanói «tákolmány» megteremtőjét szemelték ki a «concilians missio»-ra.[3] Ignatjev természetesen úgy viselkedett, mintha nem ismerne magasabb czélt a köztünk és hazája közt való barátság biztosításánál. Még közvetlenül elutazása előtt úgy szólt báró Orczyhoz, hogy minden lehetőt meg fog tenni, hogy meg legyünk nyugodva. Novikov ezt azonnal kétségbevonta.[4] És jogosan, mint azt Ignatjev beszéde a porosz diplomatával báró Ringgel bizonyítja. Ennek így nyilatkozott: «Ha egy ideig még nem érhetek el eredményt, akkor Andrássyt kiugratom». «Nagykövet úr — felelte erre Ring — Ön csak azt feledi el, hogy Andrássy nem nagyvezir és a császár és király Ő Felsége nem szultán és ha Ön csak egy szót is merne kiejteni a külügyminiszter eltávolításáról, kitenné magát annak a veszélynek, még akkor is, ha a császár elégedetlen lenne Andrássyval, hogy még ugyanaznap két csendőr között kellene elhagynia Bécset».[5]

Ha Ignatjev nem is volt az igazi békekövet, mégis

[1] Andrássy Langenauhoz, 1878 április 2.

[2] Báró Orczy naplója, 1878 márcz. 31.

[3] Bechtolsheim ezredes Pétervár 1878 április 18. Gróf Andrássy-levéltár.

[4] Báró Orczy naplója, 1878 márcz. 31.

[5] Kállay Andrássyhoz, Philippopel, 1878 november 11. Ring maga nyilatkozott így Kállay előtt. Gróf Andrássy-levéltár.

bizonyos, hogy Bécsben ennek daczára komoly hajlandóság uralkodott az Oroszországgal való megegyezésre. Természetesen csak azzal a feltétellel, hogy ez lemond a monarchia érdekeit károsító igényeiről. I. Ferencz József, a ki külügyminiszteréhez hasonlóan a kongresszus mielőbb való összeülését kivánta, semmit se sajnált jobban, mint azt, hogy ez Anglia legutóbbi magatartása által ismét kétségessé vált. Az uralkodó osztotta a czár nézetét, hogy az entente-ot erősíteni kell és remélte, hogy lehető lesz Andrássy által Ignatjev előtt megjelölt változtatások alapján békés megegyezést létrehozni.[1]

Noha Andrássy állandó összeköttetésben volt az angol kabinettel s értekezett vele a monarchia részvételéről egy Oroszország elleni háborút illetően, még sem bizott igazán Britannia háborús szándékainak komolyságában. Állandóan attól tartott, hogy Anglia sohasem akarja komolyan a háborút Oroszországgal,[2] a melyről úgy beszélt, mint egy czápa és egy farkas közötti küzdelemről.[3] Albion katonai eszközei se nagyon imponáltak neki. Az angol kabinet nagy kiadásokkal 7000 embert hívott be Indiából és tőn partra Cyprusban; olyan seregszám, a melylyel mi, mint Andrássy egész helyesen megjegyezte, nem mertünk volna Metkovićtől Konjicáig sem menni.[4] A miniszter mindig aggódott, hogy Anglia czéljai csak megfélemlítő tüntetések, Ausztria-Magyarországot csak faltörőnek akarja használni önző czéljai számára, hogy azután a faképnél hagyja. Hiszen az angol kormány nem riadt vissza attól, hogy Konstantinápolyban ugyanezt a játékot űzze, a hol most a máris vérig sértett Törökországot ismét egy Angliával való szövetségbe és Orosz-

[1] Ferencz József király II. Sándorhoz, 1878 ápr. 2. Kiadatlan.
[2] Andrássy följegyzései az 1878 aug. 24. minisztertanácsról.
[3] Orczy az édes anyjához, 1878 márcz, 24.
[4] Andrássy följegyzései az 1878 aug. 24. minisztertanácsról.

országgal való háborúba igyekvék belehajszolni. Érdekes, hogy Anglia, Ausztria-Magyarország és Francziaország három képviselője Layard, gróf Zichy Ferencz és Fournier igyekeztek bátorságot önteni a Fényes Porta minisztereibe, a miért is a «háború hirnökei»-nek nevezték őket.[1] De gróf Zichy ebben a tekintetben bizonyosan saját szakállára cselekedett, Bécsből jött utasítás nélkül. Erősen impressionable természet lévén,[2] véleményét mindig azéhoz igazította, a ki neki személyiségének súlya által imponálni tudott. Mint előbb egészen Ignatjev varázsa alatt,[3] úgy most naponta az angol nagykövettől, Layardtól vette szempontjait, aki teljesen uralkodott felette.[4]

Ha Andrássynak a britt kabinet háborús kedve sohasem tünt is fel elegendőnek, hogy messzire kiható tervek tényezőjévé tegye, mint fenyegetés Oroszország megfélemlítésére mégis nagyon kivánatos volt. Akár volt tudomása a három nagykövet mesterkedéseiről Konstantinápolyban, akár nem, semmiesetre sem lehetett neki kellemetlen, hogy Törökország is hajlandóságot mutatott, hogy az angolokkal egyesülve ismét fegyvert fogjon a kapui előtt álló orosz seregek ellen. Mindezek a törekvések beleillettek rendszerébe, hogy az orosz gőgöt, a mint a san stefanói megállapodásokban napfényre került, korlátai közé visszaszorítsa. De milyen helyesen itélte meg Andrássy a helyzetet, midőn az angol államférfiak túlbuzgalmának nem jósolt nagy tartósságot, erre nézve az épen most, a legnagyobb feszültség pillanatában a londoni orosz nagykövet, Šuvalov és lord Salisbury között megindult tárgyalások vetettek világot.

[1] Reuss, Pera, 1878. ápr. 2.
[2] Andrássy Beusthoz, 1878 január 17.
[3] Przibram, II. 38.
[4] Reuss, Pera, 1878. ápr. 2.

Az orosz politika Londonban hasonló taktikát követett, a melyet már Bécsben alkalmazott Ignatjev küldése által: e legújabb lépésnek is hatalmas éket kellett vernie Ausztria-Magyarország és Anglia barátsága közé. Eltekintve lord Salisburynek, az új angol külügyminiszternek, a san stefanói békét elitélő köriratától, 1878 április 1-éről,[1] a ravasz orosz államkanczellár ezt mégis ajtónyitásra használta fel, a melyen Angliával megegyezésre lehetne jutni. Majdnem ártatlan módon vetette oda az angol köriratra való feleletben ezeket a szavakat: Salisbury ugyan megmondja nekünk, a mit nem akar, de azt nem a mit akar. Ezzel meg volt nyitva az út a kölcsönös kimagyarázáshoz. Gorčakov idézett szavai szerint alig hihető, hogy Šuvalov, mint állították, a saját felelősségére,[2] Szent-Pétervárról érkezett meghatalmazás nélkül, kezdeményezte volna az eszmecserét Salisburyvel. Ha mégis megtette, akkor nagyon jól tudta, hogy Sándor czár ezzel egybekötött békés szándékát nem fogja eltagadni. Hiszen pontosan ismerte a czár gondolkozását, a ki nem sokkal az előtt tudatos czélzattal mondta az angol nagykövetnek, hogy mindig nagy fontosságot tulajdonított Angliával való összeköttetéseinek és azoknak megszakadása nagyon sajnálatos volna.[3] Šuvalov és Salisbury között a titoktartás feltétele alatt folytak a tárgyalások. Azt a meglepő eredményt hozták, hogy Oroszország beleegyezik Anglia felszólításába, hogy Bulgária kiterjedését a Balkánig szorítja össze és Délbulgáriát (Keletruméliát) meghagyja Törökországnak, ha Anglia kötelezi magát, hogy az orosz szerzemények: Batum és az örmény tartományok ellen nem emel szót, valamint Bessarábiá-

[1] «Das Staatsarchiv», 34. kötet.
[2] Hanotaux, i. h. IV. 337.
[3] Schweinitz. Szentpétervár, 1878 márczius 12.

nak Oroszországba való visszakebelezése ellen sem támaszt nehézségeket.[1] Minthogy Šuvalovnak nem volt szabad ilyen, az egész helyzetet alapjában véve megváltoztató határozatokat II. Sándor meghatalmazása nélkül aláirnia, arra szánta el magát, hogy Pétervárt személyesen fogja azokat előterjeszteni. Odautaztában még Bismarckkal akart beszélni Friedrichsruhban, hogy a német kanczellárt beavassa az orosz-angol megegyezés titkába.

Hogy mennyire Ausztria-Magyarország ellen irányult ez az egész akczió, a legszembetünőbben abból látszik, hogy Oroszország Angliához való közeledésének első felcsillanásakor azonnal nagyon fenhéjázó hangon kezdett beszélni a monarchiával. A rossz katonai helyzet, melyben akkor a czári birodalom volt, semmi esetre sem jogosította fel ilyen magatartásra. De azt gondolták, hogy ily módon kiönthetik haragjukat Andrássynak Ignatjevvel szemben használt tartózkodás nélküli beszéde miatt. Gorčakov ezért Bécsben egy «Promemoria»-t nyujtatott át, a mely semmiképen nem számolt Andrássy követeléseivel, sőt némely pontban még károsabb volt Ausztria-Magyarország érdekeire, mint maga a san stefanói béke. Míg Andrássy a kereskedelmi forgalom biztositásaképen Novi-Bazart követelte: Oroszország most azt kivánta, hogy ez a terület teljes *egészében* Montenegró és Szerbia közt osztassék fel. Ez sokkal több volt, mint a mit a san stefanói béke megállapitotta, a hol legalább egy részéről a Szerbia és Montenegró közötti területnek nem történt rendelkezés. Egészen gúnynak hangzott, hogy az orosz kormány közlekedési érdekeink biztosítása végett Szerbiával és Montenegróval való tárgyalásokra utalt minket. Andrássy kifogásai a partvidéknek egész Bojanáig Montenegróhoz való csatolása ellen nem vétettek tekintetbe.

[1] «Das Staatsarchiv», 34. köt.

Ellenben azt a képtelen kivánságot támasztá az orosz, hogy kormányunk *írásbelileg* jelentse ki szolidaritását a san stefanói béke határozataival.[1]

Andrássynál, a ki az első pillanatban nem tudta, hogy az egész, mint mondá, «tréfának vagy komolyan» értendő-e?[2], elhatározott dolog volt, hogy mindezt a monarchia nem fogadhatja el és hogy nem szabad engednie.[3] Már értesülve lévén arról, hogy Londonban Šuvalov és Salisbury között tárgyalások folytak le, nem volt képes megszabadulni attól az aggodalomtól, hogy az orosz Ázsiában igyekszik Angliának messzemenő konczessziókat tenni, hogy bennünket elszigeteljen.[4] Andrássy ennélfogva igen nagy súlyt vetett arra, hogy Bismarck a köztünk és Oroszország között lefolyt tárgyalásokról pontosan értesüljön már Šuvalovnak Friedrichsruhba érkezése pillanatában, «nehogy esetleg — mint Károlyinak szóló utasításában megjegyzi — a pétervári kabinet az Angliával való megegyezés reményében felbátorítva érezze magát olyan álláspontra, a melyet mi semmiféle módon nem akarunk jóvá hagyni.»[5] Andrássy meg akarta értetni Bismarckkal, hogy az Angliával szemben engedékenységre szorított orosz kormány levezető utat fog keresni az orosz sovinisztáknak e miatt támadó haragja számára, a mely harag aztán a monarchia iránt még nagyobb tapintatlanságokban fog megnyilatkozni, mint eddig. Azt sem volt

[1] Andrássy Károlyihoz, 1878 május 9. Cs. és kir. külügyminiszterium. Az 1878 május 8-ki «Promemoria»-ban olvasható: «Si l'accord se faisait sur ces nouvelles bases entre les deux cours, le gouvernement austro-hongrois s'engagerait par un acte écrit à se rendre solidaire avec la Russie sur le terrain diplomatique quant aux autres clauses du traité préliminaire de San Stefano».

[2] Andrássy széljegyzete az orosz «Promemoriá»-ra, 1878 május 8.

[3] Andrássy Károlyihoz, 1878 május 9. Cs. és kir. külügyminiszterium.

[4] U. o.

[5] U. o.

szabad a német birodalmi kanczellár elől eltitkolni, hogy a közvélemény őt fogja felelőssé tenni az osztrák-magyar érdekek elhanyagolásával létrejött angol-orosz különegyezmény miatt. Hogy is lehetne máskép, mikor az egész világ meg van arról győződve, hogy az Anglia és Oroszország közötti közvetítés Bismarck műve, a ki az orosz kabinettel egyetértve, emennek feláldozta a monarchia érdekeit. «Én nagyon sajnálnám — írja Andrássy — az ilyen eredményt, nem annyira a közvetlen következmények miatt, a melyek ellen nekünk mindentől függetlenül is mindenesetre védekeznünk kellene, mint inkább ama támogatás miatt, a melyet a német akciónak ily módon való félremagyarázásából Németországgal való szövetségünk ellenségei nyernének a jövőben.»[1] Andrássy szerint ebből a «kellemetlen» helyzetből csak úgy lehet szabadulni, ha Bismarck elszánja magát a monarchia «különben is nagyon mérsékelt pontjai»-nak most Pétervárt, vagy annak idején a kongresszuson való erélyes támogatására.[2]

Andrássy kivánságának megfelelően azt a táviratot, a melyben a tárgyalások állását vázolta, Bülow államtitkár haladéktalanul elküldte Bismarcknak Friedrichsruheba. Már a kanczellár asztalán feküdt, mikor Šuvalov hozzá belépett, hogy őt értesítse az angol kabinettel történt megegyezésről. Ausztria-Magyarország közvéleménye igazságtalan volt Bismarck iránt, midőn neki tulajdonította az Anglia és Oroszország között való egyetértést. Šuvalov maga meséli hátrahagyott «Emlékei»-ben, hogy Bismarckot a legnagyobb mértékben meglepte az ő nyilatkozata, sőt rosszallotta, hogy Ausztria-Magyarország helyett Angliával tárgyalt a békéről.[3] Azután, a mit Bülow

[1] Andrássy Károlyihoz. Bécs, 1878 május 17. Cs. és kir. külügyminiszterium.

[2] U. o.

[3] Hanotaux IV. 339., a kinek szabad volt beletekintenie Suvalov

mondott Bismarck nevében gróf Károlyinak, hogy t. i. teljesen egyetért velünk az orosz javaslatok visszautasítására nézve,[1] elfogadható, hogy a birodalmi kanczellár Šuvalovval szemben se titkolta el véleményét. Bülow határozottan erősítette is, hogy Bismarck Andrássy felfogását képviselte az orosz államférfiúval szemben és Oroszország követelését, hogy t. i. Novi-Bazart Montenegró és Szerbia között oszsza fel, egyenesen frivolnak nevezte. Az államtitkár az ellen is tiltakozott, hogy Németország valaha szót emelt volna egy Nagybulgária mellett.[2] Sőt a német kabinet határozottan visszautasította Oroszországnak ismételten kimondott feltevését és világosan értésére adta, hogy nem egy megjegyzést tett volna az orosz indítványokra, ha erről elébb megkérdezték volna.[3] De bármennyire jóakaratúnak is mutatkozott Bismarck személyesen Andrássy magatartása iránt, mégis kitért az elől, hogy ezt diplomácziailag is magáévá tegye. Gróf Károlyi benyomásait e szavakba foglalta össze: «A berlini kabinet hivatalos beszédének súlya mindig csak félénken és morzsánkint hull a mi javunkra a mérlegbe, hogy elkerülje a szemrehányást, hogy a mi érdekeinket nagyon is pártolja.»[4] Nemcsak az Oroszországra, a mely már a nekünk kedvező legcsekélyebb nyilatkozatot is

ki nem nyomatott «Souvenirs»-jaiba. Ha azonban Hanotaux u. o. 340. Bismarck felkiáltását: «Ausztria csak szövetségesekkel üzent volna háborút», arra magyarázza, hogy ez a szövetséges csak Németország lehet. akkor téved. Bismarck, a kinek volt tudomása Ausztria-Magyarországnak, Angliával való tárgyalásairól, csak Angliára gondolt, mint szövetségesre, a mely nélkül, miután ez most Oroszországgal békét kötött, a mi monarchiánk nem kezdhetett háborút. Németországról mint szövetségesről az Oroszország elleni küzdelemben sohasem volt szó.

[1] Károlyi Andrássyhoz. Berlin, 1878 május 15. Cs. és kir. külügyminiszterium.

[2] U. o.

[3] Ugyanaz ugyanahhoz, 1878 május. 18. U. o.

[4] Ugyanaz ugyanahhoz, 1878 május 16. U. o.

rossz néven vette, hanem az I. Vilmos császárra való tekintet is tartózkodást parancsolt Bismarcknak. Hiszen a német császár csak röviddel azelőtt ezt írta a vele legbensőbb baráti összeköttetésben álló czárhoz, hogy akármilyen bonyolultan alakulnak is a politikai viszonyok, ő még mindig reméli a békés megoldást és az ő igyekezetén nem is fog mulni, hogy ezt a czélt elérje.[1] Eltekintve attól az igyekezettől, hogy «formailag ne lépje át a pártosság határait az egyik vagy másik barát részére, gróf Károlyi úgy gondolta, hogy mint figyelmes szemlélő mégis észrevehet valamit, ha nem is egészen látható lépést Németország részéről a monarchia érdekében Oroszország ellen.[2] Megerősítésre talált ez az észlelet azokban a szavakban, melyeket Bülownak, főnöke megbizásából, gróf Károlyihoz kellett juttatnia és ezek így hangzottak: «Bismarck herczeg kéreti gróf Andrássyt, legyen meggyőződve, hogy a mi érzelmeinkben Önök iránt nem történt semmi változás, mi a régiek maradunk».[3]

Oroszország nem azért nyujtott kezet az angol ellenségnek, hogy a kongresszust lehetővé tegye. A pétervári kabinet nagyon keveset törődött a kongresszussal. Sőt inkább kész lett volna nagy áldozatokra is, ha elkerülheti azt a kényszert, hogy a san stefanói békét Európa első államférfiai elébe kell terjesztenie felülbirálás végett.[4] De úgy Andrássy, mint Anglia követelték ezt. Miután egyelőre útját egyengette a britt kormánynyal való megegyezésnek, Oroszország nem vonakodhatott, hogy követet küldjön az signatarius hatalmak egybehivandó kon-

[1] 1878 április 29.
[2] Károlyi Andrássyhoz, 1878 május 16.
[3] Ugyanaz ugyanahhoz, 1878 május 20. Cs. és kir. külügyminiszterium.
[4] Báró Orczy naplója. 1878 május 2.

gresszusára. Már május 25-én jelenthette gróf Károlyi Bécsbe, hogy a kongresszus összeülésének valószinűsége egyre[1] érik. Nem kevéssé járult ehhez hozzá Šuvalov visszatérése Szt-Pétervárról Londonba. Hazájában csak az imént aratott győzelmet a béke iránt ellenséges tényezőkön. Londonban való megjelenéséhez azonnal fokozott békeremények fűződtek. Teljes csendben tehát, május 30-án Šuvalov és Salisbury között bizalmas megegyezés történt, a melynek alapul kellett szolgálnia a kongresszuson a két hatalom magatartására nézve.[2]

Junius 3-án Bismarck ki is bocsátotta a meghivót a berlini kongresszusra, a melyet minden résztvevő hatalom beleegyezése esetén, a német fővárosban junius 13-án akartak megnyitni. Andrássyra nagy moralis sikert jelentett, hogy a kongresszus összehívásának indítványozásával a győzelmes Oroszországot arra kényszerítette, hogy egész Európa fóruma előtt a san stefanói béke reviziójába bele kellett nyugodnia. Elérte, a mi szándéka volt, hogy Oroszországot mintegy «a vádlottak padjára» ültette.[3] Az oroszok persze abban az illuzióban ringatták magukat, hogy úgy a mi monarchiánk, valamint Anglia is meg fognak hajolni az általuk teremtett fait accompli előtt és letesznek minden ellenmondásról. Ámde az ellenkezőjéről kellett meggyőződniök. II. Sándor különösen azon csodálkozott, hogy Andrássy Ignatjevvel szemben milyen nyiltan beszélt. Ha a czár egy pillanatig azt gondolta, hogy I. Ferencz József talán mégis másképp gondolkozik e felől, mint minisztere, akkor a király április 2-iki levele keserű csalódást okozott neki.[4] Nem volt semmi meghasonlás a külügyek legmagasabb vezetésé-

[1] Cs. és kir. külügyminiszterium.

[2] «Das Staatsarchiv» 34. köt. 97. old.

[3] Orczy naplója. 1878 április 12.

[4] Báró Orczy az édes anyjához, 1878 április 6.

ben és az oroszoknak el kellett arra készülniök, hogy Andrássyt uralkodója teljes bizalmának birtokában fogják Berlinben viszont látni.

A miniszternek volt is gondja rá, hogy erős poziczíót teremtsen magának, hogy szavának a signatarius hatalmak minisztereinek tanácsában döntő befolyást szerezhessen. Segítségére jött, hogy végre 1878 júniusában a két országgyűlés kiegyezésére vonatkozó törvényjavaslat szentesíttetett, a mely a monarchiát hosszas belső viszálykodások után, ismét a megerősödés állapotában mutatta be a külföldnek. Ellenben az Ausztriában mindig nagyobb arányokat öltő pesszimizmus nagy aggodalommal töltötte el Andrássyt. Míg Magyarország a külügyminiszter és Tisza befolyása alatt kezdett barátságosabb álláspontot elfoglalni Andrássy külpolitikájával szemben, Ausztriában az ez iránti bizalmatlanság mindig mélyebb gyökeret vert. A közvélemény nem számított eredményre Oroszország kihívó fellépésével szemben. A háborútól visszariadtak a velejáró pénzügyi áldozatok miatt és készek voltak mindent eltürni. Andrássy felismervén a nagy veszélyt, a mely az ilyen megadásban rejlett és a mely a legjobb helyzetet könnyen ellenkezőjére változtathatta volna, az osztrák miniszteriumban arra törekedett, hogy minden eszközzel és teljes erővel legyőzze ezt a végzetes pesszimizmust. Andrássy tehát arra vállalkozott, hogy az osztrák miniszterek előtt képét fogja adni egész eddigi politikájának. Be akarta bizonyítani, hogy milyen kedvező körülmények között jelenhet meg Ausztria-Magyarország igényeinek keresztülvitelére a kongresszuson és milyen káros lenne, ha Európa előre tudná, hogy a monarchia érdekeinek megvédésére nem hajlandó egy fillért se kiadni és egy embert se mozgósítani. Valóban a legnagyobb hiba lett volna, ha Ausztria-Magyarország a külföldnek, iránta most annyira kedvező hangulatát kihasználatlanul hagyta volna

elrepülni. Oroszország ugyan győzelmesen fejezte be a hadjáratot, de általa inkább gyöngült, mint erősödött. Barátok helyett ellenségeket szerzett magának. Románia a legmélyebb bizalmatlansággal és gyülölettel volt eltelve a czári birodalom iránt. Ezzel beteljesült, a mit Andrássy kezdettől fogva előre megmondott, hogy minden lehetséges csak tartós barátság nem egy kicsi ország és egy nagy állam között, a melylyel háborús czélokból egyesült. Az elkeseredés a román népben és a hadseregben oly nagy volt, hogy román delegátusok jöttek Bécsbe, hogy Andrássynak az Oroszországgal való háború esetére 50.000 embert felajánljanak és azzal az indítványnyal lépjenek fel, hogy Widdint seregeink szállják meg. Andrássy remélte, hogy Szerbiát is megnyerheti, ha támogatja abbeli kivánságát, hogy a régi Szerbiának egy darabját megkapja. A miniszter továbbá tudta, hogy az oroszok a bolgároknál, a kikről Miklós nagyherczeg ezt a megjegyzést engedte meg magának: «Ce sont des brutes», szintén nem örültek valami nagy rokonszenvnek. Hiszen ismeretes volt, hogy évek óta épen az exarchátusra vonatkozó események miatt a bolgár lakosságot, a mely különben sem volt híve a pánszlávizmusnak, határozott ellentét választotta el Oroszországtól. Még Montenegró is a szó legteljesebb értelmében Oroszország protegált gyermeke, kereste most a közeledést a mi monarchiánkhoz. A fejedelem értesítette Andrássyt, hogy megegyezés végett Bécsbe küldi a nagybátyját és hajlandó lemondani minden neki szánt területnagyobbításról, a melyek minket kellemetlenül érintenének. Még a tenger kérdésében is engedékenynek akart bizonyulni. Andrássy számított arra, hogy Montenegrót hozzájárulásunkkal való nagyobbodása által még inkább hozzánk lánczolja.

És ugyan milyenek voltak viszonyaink a nagyhatalmakhoz?

Andrássynak az volt az erős meggyőződése, hogy Németország bizonyos érdekeket velünk oszt és a legvitálisabb kérdésekben egy vonalban fog velünk haladni, míg biztos arról, hogy nincs szándékunkban őt Francziaországgal való szövetséggel megfenyegetni. Németország támogatása mellett szól az a jogos feltevés is, hogy Vilmos császár aligha fog rokonszenvezni egy kialakulóban levő nagyszláv birodalommal. Olaszország, a mely eleinte lesben állott és különböző oldalakon tapogatózott, mindazok szerint, a mit onnan meg lehetett tudni, úgy látszik eltérni szándékozott eddigi politikai irányától. Ehhez lényegesen hozzájárult az Ausztria-Magyarországgal való összeütközés lehetőségének tudata, és hogy Berlinből jövő bizonyos intések folytán azon aggódott, hogy két szék közül a pad alá eshetik. Az olasz államférfiakra nem csekély befolyással volt annak a lehetőségnek a mérlegelése, hogy egy orosz-szláv hatalom behatolhat a Földközi-tengerbe. Ez az eshetőség azután arra is birta Olaszországot, hogy a Dardanellák miatt összeköttetést keressen Angliával. A dolgok ilyen állása mellett jogos volt az a feltevés, hogy az olasz politikusok velünk szemben nem fognak ellenségesen viselkedni a kongresszuson.

Ugyanezt lehetett várni Francziaországtól. A franczia köztársaság ugyan éveken keresztül többé vagy kevésbbé nyiltan kimutatta az orosz szövetségre irányuló vágyát, de mindjobban eltért az ilyen kisérletektől, midőn észrevette, hogy ezeknek a törekvéseknek megvalósítására II. Sándor és I. Vilmos életében vajmi csekély kilátás van. A franczia külügyminiszterről Waddingtonról Andrássy biztosan tudta, hogy inkább vonzódik hozzánk és Angliához, mint Oroszországhoz. Angliának irántunk való jóakaratában nem lehetett kételkedni. Hiszen a kongresszuson hasonló érdekekért: az orosz hatalom visszaszorításáért kellett küzdenünk.

Ámde Andrássytól nem volt várható, hogy politikáját, bármilyen fontos legyen is, kizárólag a hatalmaknak a monarchia iránt való jóakaratára alapítsa. Az emberi viszonyok kitünő ismerője lévén tudta, hogy csak olyan államszervezetben lehet bizni, a mely a veszély óráiban mindenét feláldozza megmentésére. De remélhetnénk-e Németországtól valamelyes támogatást, kérdezte Andrássy az osztrák miniszterektől, ha észrevenné, hogy Ausztriában pesszimisztikus hangulat uralkodik s hogy Ausztria Oroszország kegyétől vagy ellenszenvétől befolyásoltatja magát. Természetes, hogy Bismarck herczeg ilyen esetben tartózkodni fog attól, hogy közbevesse magát értünk. Inkább azt lehetne bizonyosnak elfogadni, hogy akkor azzal a hatalommal fog megegyezni, a melynek ily körülmények között előbb-utóbb el kell nyernie az uralmat Keleten. Andrássy intette őket, hogy egészen alaptalan bátortalanság által ne foszszák meg magukat Németország segítségétől, a melynek barátsága együttvéve az angol hajók jelenlétével Konstantinápoly közelében, már azt a nagy eredményt érte el, hogy Oroszország kezdi magát elszigetelve érezni és magatartását is a szerint szabályozni.

Érthető hát, ha most a külügyminiszter a helyzet ilyen leirása után tudni akarta az osztrák miniszterektől, hogy a kongresszuson való fellépése alkalmával mennyire számíthat reájuk. Ha nincs Önöknek bátorságuk, mondá nekik, a keleti kérdés szláv-orosz értelemben való megoldása ellen védekezni és ha cserben hagyják Angliát az Oroszország hódító iránya elleni küzdelemben, akkor ezzel halálos csapást mérnek a monarchiára, a mely csak mint nagy állam állhat fenn. De ha meg akarják tartani a monarchiát, akkor nyiltan hozzá kell járulniok a körülbelül 100 millió forint kölcsönnel súlyosbított nyilatkozathoz, hogy el vannak szánva érdekeinknek megfelelő

megoldásáért teljes határozottsággal fellépni. Ilyen magatartás mellett egy orosz sem fog merészkedni ellenünk indulni, annál kevésbbé, mert Szt-Pétervárt nagyon jól tudják, hogy Anglia velünk tart. Andrássy tiltakozott az ellen, mintha minden áron akarná a háborút. Politikája inkább azt a czélt követi, hogy megakadályozza, miszerint háborúra kerüljön a sor. Ámde a létkérdés elől, a melyről most szó van, minden más tekintetnek háttérbe kell szorulnia. Ebből a szempontból az esetleges mozgósítástól sem szabad visszariadni. Talán azért, kérdezte Andrássy, mert 1854-ben 500 millió költekezéssel felfegyverkezett Ausztria a nélkül, hogy czélt értek volna, sohase fognak többé mozgósítani? Andrássy kivánta, hogy hívják egybe a delegácziókat, a kik előtt nyilatkozniok kell az általa ajánlott értelemben s tőlük követelni 100 millió megszavazását egy esetleges mozgósításra.[1] Andrássy mindenesetre ezzel a meghatalmazással a zsebében akart Berlinben megjelenni, hogy ha feltétlenül szükséges, a fegyverekre is appellálhasson.

Ily értelemben beszélt külpolitikánk vezetője az osztrák miniszterekhez, midőn a kongresszus egybehivását még márcziusra várták. De az osztrák miniszterium, úgy látszik a 100 millió forintot igen sokalta. Csakugyan Andrássy 1878 márcziusában a delegáczióktól csak 60 millió forint hitelt kivánt. Mielőtt ezt tette, az alkotmányhű delegátusokat összegyüjtötte a miniszteri palotában bizalmas tanácskozásra. Midőn Andrássy előttük kifejtette terveit, a tárgyába teljesen elmélyedt házigazda hirtelen észrevette, hogy hallgatósága már csak abból a néhány delegátusból állott, a kik legközelebb ültek hozzá és a főrendiházi delegátusok néhány tagjából. Az alkotmány-

[1] Az egész Andrássy följegyzései nyomán. Keltezés nélkül. Gróf Andrássy-levéltár.

hűek, köztük első sorban Herbst, Giskra, Kuranda a legnagyobb csendben búcsú nélkül elsompolyogtak, hogy igent vagy nemet ne kelljen mondaniok.[1] Ebből az epizódból Andrássy láthatta, mily csekély támogatásra számíthat az alkotmányhűek részéről. Míg Suess Ede tanár az alkotmányhűek nagyon csekély száma nevében az 1878 márczius 21-iki delegácziós ülésen a 60 millió kölcsön megszavazása mellett azon szavakkal érvelt, hogy «azt akarjuk, hogy Ausztria a kongresszuson döntő szót mondjon és nem akarjuk, hogy a mi miniszterünk egy olyan fa gyanánt álljon ott, a melynek gyökerei bizonytalanok»,[2] Herbst és nagy többsége elutasítólag viselkedtek. Az alkotmányhűek vezére nem értette meg, hogy Andrássynak a 60 millió kölcsönre csak azért volt szüksége, hogy háború *nélkül* győzzön, hogy fenyegessen, *a nélkül*, hogy csak egy fenyegető szót is mondana. Az alkotmánypárttal ellentétben, úgy az osztrák delegáczió, valamint a magyar országgyűlés többsége megszavazta a 60 millió kölcsönt. 1878 május 28-án,[3] azután ezt a kölcsönt a legszükségesebb katonai előkészületek megtételére használta fel. Ez még mindig nem jelentette a háború akarását. Az ellenségnek csupán sejtenie kellett, hogy mi minden eshetőségre készen vagyunk. Albrecht főherczeg emlékiratából nagyon jól tudta Andrássy, hogy egy késő őszszel Oroszország ellen indított hadjárat kevés kilátással kecsegtethet bennünket.[4] Még néhány nap-

[1] Dóczi Lajos: «Andrássys Feinde» a «Neues Pester Journal» 1908 február 16-iki számában. Mint báró Plener ő exczellencziája, a ki szintén részt vett a bizalmas értekezleten, biztosított, Herbst jelen volt azon. Dóczi ugyanis csak valószinűen állítja, hogy Herbst is a résztvevők közé tartozik.

[2] «Protokolle der 9. Session der Delegation des œsterr. Reichsrates».

[3] Andrássy május 28-iki beszéde a delegácziók előtt.

[4] Albrecht főherczeg emlékirata. Bécs, 1878 június 7. Gróf Andrássy-levéltár.

pal a kongresszus megnyitása előtt a főherczeg azt mondta neki, hogy ha már a háború elkerülhetetlen, az osztrák-magyar diplomáczia feladata az lenne, hogy az ellenségeskedések kezdetét mindenesetre a jövő tavaszig elodázzák; a hadjárat csak ebben az időben járhatna reánk nézve eredménynyel.[1] Andrássy azonban nem is számított háborúra; bízott abban, hogy a teljesen elszigetelt czári birodalom nem fogja törésre vinni a dolgot egész Európával.

[1] Albrecht főherczeg emlékirata. Bécs, 1878 június 7. Gróf Andrássy-levéltár.

ÖTÖDIK FEJEZET.

A BERLINI KONGRESSZUS.

Június 11-én Andrássy végre Berlinbe utazhatott. Tele reménynyel és jókedvvel indult útnak. Egy nappal a kongresszus előtt akart a német fővárosba érkezni, hogy még előbb érintkezésbe léphessen Bismarckkal és a már ott időző lord Beaconsfielddel.[1] Eredetileg a keleti ügyekben nagyon jártas Haymerle lovagnak, az olasz udvarnál akkreditált nagykövetnek kellett volna Andrássy mellett mint második kongresszusi megbizottnak szerepelnie. Gróf Károlyi ez ellen aggodalmakat támasztott. Előadta, hogy ezáltal az ő poziczióján, mint a kongresszuson kívül álló nagykövetén nagy sérelem esnék és kijelentette, hogy inkább szabadságra megy a tanácskozások időtartama alatt, mintsem, hogy a tétlen szemlélő szerepére itéljék.[2] Minthogy azonban a külügyminiszter a berlini nagykövet közreműködéséről nem akart lemondani,[3] még az utolsó perczben változtatott a dolgon. Károlyit második és Haymerlet harmadik megbizottá nevezték ki.[4] A nagykövet nem tudott elég köszönőszót

[1] Andrássy Károlyihoz, 1878 (napról nincs keltezve). Cs. és kir. külügyminiszterium. Báró Orczy naplója 1878 június 11.

[2] Károlyi Andrássyhoz, 1878 május 25. U. o.

[3] Andrássy Károlyihoz, 1878 május 29. U. o.

[4] U. o. Andrássy itt azt mondja Haymerleről: «Es ist mir bekannt, dass Haymerle dort (Berlin) keineswegs sehr beliebt ist, und zum unmittelbaren Verkehre mit den deutschen Staatsmännern wäre er sicherlich nicht die geeignete Persönlichkeit.»

találni, hogy megelégedésének adjon kifejezést a kényes ügy ilyetén megoldása felett.[1]

Június 13-án a Wilhelmsgasséban a Radziwill palotájának gyülésteremmé átalakított nagy táncztermében Európa első államférfiai gyültek össze. Bismarck, Andrássy, Beaconsfield, Gorčakov, Šuvalov alakjai kötötték le az érdeklődést. A német birodalom vaskanczellárja, a ki különben értett hozzá, hogy hatalmas, sűrű szemöldökkel árnyékolt szemciből lesujtó villámokat löveljen, most mint a kongresszus házigazdája a legszeretetreméltóbb és lebilincselően nyájas volt. Palotáját, melyben a kongresszus ülésezett, minden áron béke templomává akarta avatni. Őt, a ki hatalmas háborúk által megváltoztatta a világ képét, most új oldaláról ismerték meg: egyéb babérjaihoz még a békeszerzőének is hozzá kellett járulnia. Bismarck herczeg mellett nagy feltünést keltett az angol premier lord Beaconsfield. Mint ünnepelt regényírónak és jelentékeny államférfiúnak Beaconsfieldnek megjelenése sajátos vonzerővel birt. Az egykor szép, most sárga szinű és redőkkel teli arcz, egy hajthatatlan határozott jellemre engedett következtetni, a melyen az az önérzet domborodott ki, hogy a föld egyik leghatalmasabb államának első embere. Ezt a benyomást a hosszú sovány ember aggastyán mivoltára emlékeztető fellépése sem tudta gyöngíteni, a ki erősen előre hajló testtel, egyik oldalon botra, másik oldalán hűséges titkárára támaszkodván,

[1] Károlyi Andrássyhoz, Berlin, 1878 június 5. Cs. és kir külügyminiszterium. «Der Kongress wird hoffentlich ein so grosses Blatt in der Geschichte einnehmen, die Konferenzen werden durch die Anwesenheit der ersten Staatsmänner der Gegenwart ein so fesselndes Interesse gewähren, dass ich es als eine günstige Wendung meiner Laufbahn betrachten muss, wenn es mir vergönnt wird, an Deiner Seite, wo es Dir, so Gott will, gelingen wird, einen neuen und gesicherten Grundstein zu legen für unsere Machtstellung überhaupt und insbesondere für unsern Einfluss im Orient, an diesem grossen Werk persönlich teilzunehmen.»

csak lassan jutott előre. A 80 éves orosz államkanczellár, Gorčakov herczeg, máskép mutatkozott be, a kit minthogy már nem tudott lépcsőn járni, vinni kellett az első emeleten levő tanácskozó terembe. A magas kora daczára még mindig nagyon mozgékony, simára borotvált férfiú látása, kinek okosságtól sugárzó szemeit nagy szemüvegek takarták el, egy XVIII. századbeli államférfiúra emlékeztetett. Minden pillanatban el lehetett készülni arra, hogy ajkai, a melyek körül állandóan gúnyos mosoly játszott, finoman kiélesített bonmotra fognak nyilni, a mi annak a kornak diplomatáira oly jellemző volt. Mennyire elütött a szakadatlan dicséretekre és hizelgésekre valósággal szomjazó orosz államkanczellár, lord Beaconsfieldtől, a kiben minden udvarias szólásmód azt a gyanút ébresztette, hogy «be akarják csapni».[1] Egészen más vágású egyén volt a másik orosz meghatalmazott, gróf Šuvalov, a ki most inkább volt II. Sándor akaratának képviselője, mint Gorčakov. 60 éves kora daczára az orosz békepárt képviselője magas, szép alakja és előkelő élénk arczvonásai által majdnem fiatalos benyomást tett. Fölötte elegáns és igen szeretetreméltó megjelenése által, a társadalmi élvezetek e nagy barátja és a szép asszonyoknak ép oly nagy tisztelője,[2] az ügyes és ravasz, mindig mosolygó orosz azt az érzést keltette, hogy semmi egyebet nem akar, csak kibékülést. Bismarck mérvadó itélete szerint, Šuvalov, a kit Andrássy is nagyrabecsült, a béke emberének termett.[3] Waddington, az udvarias, loyalis franczia külügyminiszter mellett, a kinek becsületes arczkifejezése azonnal rokonszenvet keltett, mint a latin faj képviselője

[1] Hohenlohe, «Dankwürdigkeiten» II. 233.

[2] Cumming «The secret history of the Treaty of Berlin». 1905 july «The Nineteenth Century», 90. old.

[3] Busch «Bismarck, some secret pages of his history», II. 395. Lord Loftus «The diplomatic reminiscences» second series, II. köt. 104

gróf Corti, az olasz külügyminiszter vonta magára a figyelmet. Nyugodt, mérsékelt gondolkozású államférfiú,[1] s izig-vérig realis politikus volt, a ki hazája szükségleteit pontosan ismerte. Midőn Konstantinápolyban, a hol a nagyköveti tisztet teljesítette, megkapta a meghivást, hogy a külügyminiszteriumot átvegye, kijelentette, hogy ezt csak azzal a feltétellel fogja megtenni, hogy Itália minden kalandos politikáról lemond és Németországgal és Ausztria-Magyarországgal tart barátságot.[2] Apró, szúró szemeivel s szerencsétlen esés következtében betört orrával Corti, noha rettentő rút férfiú benyomását tette, mégis megvolt benne az a hiúság, hogy ellenállhatatlannak tartá magát[3] Szellemének sziporkázó ötletei, valamint társalgásának eredetisége azonban gyorsan elfeledtették nem előnyös külsejét. Törökország nem tehetett volna jobb választást, mint a midőn a fiatal szép phanariotát, Karatheodoryt küldte a kongresszusra. Az elegáns, erőteljes hellén, nemes metszésű, körszakállal árnyékolt arczával, éles tekintetű szemeivel egy csapásra megnyerte az európai meghatalmazottak jóakaratát. De sajnos, csakhamar tapasztalnia kellett, hogy mint egy legyőzött hatalom államférfia minden befolyás nélkül áll a kongresszus tárgyalásain. E diplomaták egyike sem tudta — Bismarckot sem véve ki — elhomályosítani gróf Andrássyt, a kinek megjelenésében a berlini publikum valósággal gyönyörködött. Aranytól csillogó skárlátpiros uniformisában inkább bátor lovas generálisnak látszott, mint diplomatának. Sötét, szellemi szikrákat lövellő szemei küzdelmektől feldúlt arczának, melynek homlokát mélységesen fekete hajfürt árnyékolta be, különösen lebilincselő kifejezést

[1] Mittnacht «Erinnerungen an Bismarck», Neue Folge, 11. old.

[2] Reuss Bismarckhoz, Pera, 1879 márczius 20.

[3] Lord Loftus «The diplomatic reminiscences» I. köt. 308. oldal és Hohenlohe i. h.

kölcsönöztek. Ezeken és lord Salisburyn kívül, a kik a kongresszus elsősorban álló államférfiai voltak, még nagyszámú jelentékeny diplomata is volt, a kiknek tevékenységéről és működéséről a bizottságok tanácskozásai tudnak beszélni.[1]

* * *

A kongresszust nem valami biztató kilátások között nyitották meg. Május 11-én Hödel bádogos segéd rálőtt Vilmos császárra, de nem találta. Valamivel később — június 5-én — Nobiling merényletet követett el az agg uralkodó ellen és pedig eredménynyel, a melynek következményei, tekintettel a császár magas korára, nagyon komoly természetüek lehettek volna.[2] Minthogy I. Vilmos császár ebben az állapotban nem volt képes maga fogadni a kongresszus tagjait, azért képviseletével a trónörököst bizta meg. Bismarcknak az volt a szándéka, hogy a tárgyalások menetét a végsőkig siettesse.[3] Már április végén így nyilatkozott a franczia nagykövet, gróf St. Vallier előtt: ő úgy képzeli, hogy a kongresszus csak három napig fog tartani; mert miután minden fontosabb kérdéssel előbb tisztába kell jönni, megvitatásra semmi sem marad és feladata pusztán a határozathozatal.[4] Andrássynak semmi kifogása nem volt az ilyen modus procedendi ellen. De úgy vélte, hogy ennek daczára még sokféle ügy fog magán a kongresszuson tárgyalásra kerülni s nem tudta megérteni, hogyan teljesítheti ez feladatát rövid három nap alatt.[5] Valóban a kongresszus három nap helyett 30 napig maradt együtt.

[1] A jellemzésre Mouy «Souvenirs d'un diplomate» czimű munkáját is használtam fel.

[2] I. Ferencz József király akkor sajátkezüleg ezt írta Andrássynak: «Kérem a császárnak (Vilmosnak) egy táviratot küldeni az én nevemben és «Te» megszólítással.»

[3] Károlyi Andrássyhoz, 1878 június 5. Cs. és kir. külügyminiszterium.

[4] Andrássy Károlyihoz, 1878 május 1. U. o.

[5] U. o.

Mindjárt az első, június 13-án megtartott ülés is mélyreható jelentőséggel birt. Bismarck kivánságának megfelelően, Andrássy ajánlotta őt elnöknek, mire azonnal hozzá is fogtak a bureau alakításához. Alig köszönte meg a kanczellár az iránta mutatkozó bizalmat, midőn azt az indítványt tette, hogy a tanácskozásoknál ne tartsák magukat a san stefanói béke egyes paragrafusainak sorrendjéhez, hanem annak legfontosabb tárgyait vegyék elő. Ezért a kongresszus tagjainak mindenekelőtt Bulgáriával kellene foglalkoznia.[1] Andrássy egy, Bismarckkal való bizalmas beszélgetésben pártolta ezt az eljárást. Neki érdekében állott, hogy az Ausztria-Magyarországra vonatkozó kérdések megvitatása ne legyen a kongresszus első pontja, de ne is odázzák el egészen a végéig. Azt akarta, hogy a helyes középtájra kerüljenek.[2] Először csak a kényes bolgár ügyet kellett elintézni, hogy azután az ez által felidézett jobb hangulatot az osztrák-magyar ügyek elintézésére értékesíteni lehessen. Úgy a Bulgáriára vonatkozó, valamint az a már szintén előbb Andrássyval megállapított indítvány, hogy semmiféle tárgyra vonatkozólag nem engedik meg azonnal az érdemleges tárgyalást, hanem annak hivatalos megoldása előtt bizalmas előtárgyalásokban fogják útját egyengetni, a kongresszus tagjainak hallgatag beleegyezésére találtak. Bár a kanczellár panaszkodott, hogy milyen nehézséget okoz neki franczia nyelven elnökölni,[3] Andrássy mégis a mellett tanuskodott, hogy a vitát «általánosan elismert nyugalommal és körültekintéssel» vezette.[4]

[1] 1. számú jegyzőkönyv, «Rotbuch» 1877—1878, 19. oldal.

[2] Andrássy június 13-iki távirata és 1878 június 14-iki felterjesztése. Cs. és kir. külügyminiszterium.

[3] Hohenlohe «Dankwürdigkeiten» II. 234.

[4] Andrássy 1878 június 14-iki felterjesztése. Cs. és kir. külügyminiszterium.

Andrássy minden szabad pillanatot arra használt fel, hogy nézeteinek propagandát csináljon. Beható beszélgetésben igyekezett Waddingtont és Salisburyt annak a felfogásnak megnyerni, hogy a Törökország kezében maradó tartományoknak lehetőleg és a mennyire ezt a keresztények biztonsága megengedi, politikai és katonai autoritást engedélyezzenek, ellenben a Fényes Portának fel kellene áldoznia azokat a területeket, a melyeket többé nem képes megtartani.[1]

Június 17-én — a második ülésen — került napirendre a san stefanói béke VI. pontja, a mely Bulgáriára vonatkozott. Ebben a kérdésben Anglia Andrássy teljes támogatására számíthatott. Már június 6-án konventio jött létre az angol és osztrák-magyar kormány között Bulgáriára vonatkozólag, a mely a Balkánt az új fejedelemség határának jelölte meg. Erre az egyezségre támaszkodva most Salisbury felszólalt a VI. paragrafus ellen. Azt mondta: a san stefanói békeszövetség egészen oda irányul, hogy Törökországot teljesen Oroszországtól tegye függővé, de ezt Anglia soha se engedhetné meg. Az angol miniszter a czári birodalom óhajtott fennhatósága ellen hathatós eszközt látott az újonnan és az orosztól teremtett Bulgária megkisebbítésében. Az önkormányzatú, hűbéradót fizető fejedelemségnek ezért csak a Balkánig szabad nyulnia, míg annak a Balkántól délre fekvő része Törökország fennhatósága alatt fogna maradni, a minél tekintettel kellene lenni a keresztények adminisztrativ önkormányzatát biztosító garancziákra.[2] Ezen a ponton nem lehetett egyezséget elérni, a mennyiben Šuvalov azt, a mit Anglia kinált, igen kevésnek mondta. Ekkor Bis-

[1] Andrássy, 1878 június 15-iki távirata Cs. és kir. külügyminiszterium.

[2] 2. jegyzőkönyv és ehhez Andrássy 1878 jún. 17-iki távirata. U. o.

marck azt indítványozta, hogy az angolok és oroszok igyekezzenek magántanácskozásokon egyezségre jutni, hogy a következő ülésen kész tervvel lépjenek a kongresszus elé. Andrássy azonban nem volt hajlandó ilyen fontos ügyben, a mely Ausztria-Magyarország határait is érintette, hozzájárulni, hogy a monarchia mellőzésével hozzanak határozatot. Ezért azt követelte, hogy ha a bolgár kérdés rendezésére albizottságot állítanak fel, Ausztria-Magyarországnak is képviselve kell ott lennie. Salisbury a legszivélyesebb modorban azt felelte, hogy Ausztria-Magyarországnak nemcsak az értekezleteken — Corti ajánlatára az albizottság gondolatát elejtették — kell résztvennie, hanem inkább az ő nevében kell a meghivókat kibocsátani, a mibe az oroszok is beleegyeztek. A második konferenczia sem nyujtott kézzelfogható eredményt, a mi Andrássyt arra a megjegyzésre indította: «A gyülés arczulata nem volt ugyan kellemes, a mennyiben Bismarck vezetése ma nem volt oly szerencsés és tulajdonképen semmit se vittek előre.»[1]

Az előzetes tárgyalásokban Bulgária Balkán határának elfogadása felett, mint Andrássy mondja, «látszólagos küzdelemre» került a sor. Már megvolt a szándék, hogy egyezségre jussanak ebben a vitás ügyben. Andrássy és Salisbury arra szavaztak, hogy ez az elnevezés: Dél-Bulgária egészen tünjék el és helyébe válasszák ezt a kifejezést: «Ruméllia». Hogy a Fényes Portának az új Ruméliában biztosítsák a fennhatóságot, az angolok jónak látták, hogy megadassék neki a helyőrségi jog; ép így meg kell kapnia az illetékességet az egész Balkánvonal és Ruméllia tengerpartjának megerősítésére. Erről azonban Šuvalov hallani sem akart, a mennyiben épen a török csapatok fegyelmezetlensége adott mindig okot a zavar-

[1] Andrássy távirata, 1878 jun. 17. Cs. és kir. külügyminiszterium.

gásokra. Eleinte Andrássy az angolokat hathatósan támogatta. Minthogy azonban tudta, hogy II. Sándornak személyes kivánsága Ruméliát török csapatoktól megtisztítani, továbbá az orosz-angol megegyezések közzététele a «Globe»-ban [1] — arra látszott utalni, hogy az angolok nem fognak igen szivósan kitartani követeléseik mellett,[2] úgy hitte, hogy közvetítőleg kell beavatkoznia. A résztvevők hallgatólagos beleegyezésével tehát ekkor elfogadták azt a határozatot, a mely a szultánnak Ruméliа feletti politikai és katonai fennhatóságát fenntartja. Az utolsó pillanatban Oroszország azt a mindenesetre hiábavaló kisérletet tette, hogy közelebbről határozza meg azokat az eseteket, a melyekben a török kormánynak joga lesz a határon állomásozó török csapatokat beszólítani Ruméliа belsejébe a rend fenntartására.[3] Ez ellen viszont Anglia tiltakozott. Csak azon kikötéssel és a szükségesség hangoztatásával, hogy új utasításokat óhajt kikérni, nyugodott bele Šuvalov az angol indítványba. Ámde minden alkalommal megnyilt az a mély szakadék, a mely az angolokat és oroszokat még mindig elválasztotta egymástól. Beaconsfield ugyan egy bizalmas előértekezletben tiltakozott a Šuvalov által tett ama szemrehányás ellen, mintha Anglia Oroszországot meg akarná alázni. Inkább máris nagyon jelentékeny engedményeket tett és ezt nem

[1] Orczynak az a véleménye, hogy az oroszok voltak azok, a kik a nyilvánosságra hozatal indiskréczióját elkövették, hogy az angol kormányt ezáltal kompromittálják.

[2] 1886-iki kiadatlan emlékiratában azt mondja Andrássy, hogy az ellenállást Bulgária hűbéressé tétele és az önkormányzatú Keletrumélia ellen addig folytatta, míg nem jutott arra a meggyőződésre, hogy Anglia és Oroszország között előzetes megegyezés történt. Ez a körülmény, valamint az Angliára való tekintet, a melyre Andrássynak más fontosabb czélok elérése végett a kongresszuson szüksége volt, arra kényszerítették őt, hogy ellenállását abbahagyja.

[3] Andrássy felterjesztése, 1878 június 20. Cs. és kir. külügyminiszterium.

csekély mértékben a czár személyes kivánságai iránt való tiszteletből tette. Most tehát Šuvalovon volt a sor, hogy sajnálkozásának adjon kifejezést, hogy a vita hevében a zokon vett kifejezésre ragadtatta magát. Kész az Angliával megbeszélt pontokat elfogadni, de hogy azokon túl menjen, arra nincsen oka. Az oroszok, beleszólásuktól eltekintve, a kiterjesztés és határolás kérdésében vereséget szenvedtek. A kongresszus a san stefanói békében megjelölt Bulgáriát majdnem egyharmadával kisebbítette meg. Sőt még ezt a megrövidített Bulgáriát is leszorították az Aegaei-tengerről és a Fekete-tenger partján Várnát adták neki, mint egyetlen használható kikötőt.[1]

Andrássy szemében az új fejedelemség terjedelmének megszorításával majdnem egyenlő fontossággal birt az a kérdés: mikor fogják az oroszok újra elhagyni az általuk okkupált területeket. A június 6-iki konventióban Anglia és Ausztria-Magyarország megegyeztek, hogy Bulgáriában a békekötéstől számított hat hónapon belül és további három hónap letelte után Romániában ne legyen egyetlen orosz katona sem.[2] Nem a teljes ülésen, hanem egy bizalmas előértekezleten Šuvalov úgy nyilatkozott, hogy az oroszok egy harmada mindjárt a béke után hagyja el Bulgáriát, másik harmada megállapitandó időtartam multán, a többi csak akkor, ha az ország nyugalmáért és

[1] Cumming állítólag lord Rowtonnak, lord Beaconsfield titkárjának közleményei nyomán egy történetet mesélt el, hogy milyen módon igyekezett az angol premier az oroszokat megfélemlíteni a hirtelen kilátásba helyezett elutazás által. Az egész történetecske, akármilyen mulatságos is, nem látszik nagyon hihetőnek és inkább azt a benyomást teszi, hogy post festum Beaconsfield dicsőítésére találták ki. (Cumming «The secret history of the Treaty of Berlin» The Nineteenth Century, 1905 július 87. oldal.) A tény csak az, hogy éles ellentétek voltak, mint Bismarck maga is közli s hogy meg kellett jelennie lord Beaconsfield betegágya mellett, hogy megakadályozza a nehéz konfliktusokat, melyek a kongresszus békés kimenetelét fenyegették.

[2] 1878 június 6-iki konventio. Kiadatlan.

biztonságáért kezeskednek. Andrássy joggal azt vetette fel ellene, hogy Bulgária szervezete sem két, sem több év után nem fog annyira előrehaladni, hogy Oroszország ürügyet ne találna annak elfoglalására. Ha nem szánják rá magukat, — hangoztatta Andrássy — hogy rövid terminust állapítsanak meg a kiürítésre, Európának mindig az az érzése lesz, hogy a béke még nem állt helyre, de Oroszországot illeti a felelősség minden zavargásért, mely ebből származni fog. A bolgárokat — folytatta — hozzá kell szoktatni, hogy saját lábukon álljanak és életüket az országukban fennálló viszonyok szerint szabályozzák. Európának Romániával szemben is az a kötelessége, hogy annak függetlenségét és szabad mozgását ne szolgáltassa ki sokáig idegen csapatok által való megszállásnak. Midőn Andrássy ebben az értelemben beszélt, nem titkolta el önmaga előtt azt, hogy az oroszok elvonulása után is előállhatnak olyan körülmények Bulgáriában, a melyek kivánatossá tennék az idegen oltalmat. Ebben az esetben, úgy nyilatkozott, a nagyhatalmakon a sor, hogy «az európai zászlót kibontsák», mialatt a miniszter egy európai bizottság parancsnoksága alatt álló európai sereg megalakítását értette.[1]

Ezen előzmények után, a kiürítés kérdése a kongresszus teljes ülése elé került. Az angolok és francziák azonnal csatlakoztak Andrássy indítványához. A Šuvalov-féle indítványt, a mely ugyan elfogadta Andrássy elvét, de az elvonulásra egy évet igényelt, először Itália támogatta, majd Bismarck is ide csatlakozott. Legélesebben ellenkeztek az oroszokkal a francziák. «Minthogy itt — közölte Andrássy a királylyal — az orosz czár részéről katonai kérdés forog koczkán és nekem a fődolog a ki-

[1] Andrássy felterjesztése, 1878 június 23. Cs. és kir. külügyminiszterium.

vonulás határozott megmásíthatatlan terminusa, hajlandónak mutatkoztam bizonyos engedékenységre, a mennyiben három hónapot hozzátettem.»[1] Andrássy készsége okot adott arra a fejtegetésre, hogy ez a három hónap kizárólagosan Bulgáriának szól-e vagy Ruméliára nézve is érvényes. Šuvalov nagyon sürgetőleg lépett közbe, hogy ez a megállapítás mindkét országra vonatkozzék. Erről ismét a francziák nem akartak tudni. Ellenben lord Beaconsfield kijelentette, hogy ő minden esetben Ausztria-Magyarországgal tart, akár visszautasítólag, akár beleegyezőleg viselkedik ez. «Végre úgy döntöttem — táviratozta Andrássy a királynak — hogy kilencz hónap Bulgáriára és Ruméliára is szól és így is határoztunk, miután Waddington is beleegyezett. A törökök hallgattak. Az ülés jó benyomást tett reám s mert Beaconsfield nagyon határozottan hangsulyozta a velünk tartást, tehettem az oroszoknak egy kis engedményt és mégis teljesen elértük czélunkat.»[2]

Ez az érintkezés minden alkalommal megnyilvánult Andrássy és az angolok között, a kiknek nevében Salisbury kijelentette: «Mi még sokáig kénytelenek leszünk az orosz urakkal tárgyalni, előrelátóknak kell tehát lennünk.»[3] Anglia támogatásával Andrássynak sikerült is egy nagyon lényeges pontot törölni a san stefanói békéből. Andrássy ajánlata folytán ugyanis a san stefanói szerződésben előforduló «orosz-török» helyett az európai komissziókat fogadták el, a melyek nem járhattak el

[1] Andrássy távirata a királyhoz, 1878 június 24. Cs. és kir. külügyminiszterium.

[2] Andrássy távirata a királyhoz június 24, valamint annak felterjesztése, 1878 június 25-én. U. o. A június 24-iki 5. ülés jegyzőkönyve.

[3] Andrássy felterjesztése, 1878 június 25. Cs. és kir. külügyminiszterium.

többé az oroszok egyoldalú álláspontja szerint.[1] Ámde Bismarcknak nem volt inyére, hogy az egyes pontoknál nagyon is részletekbe bocsátkoztak és minden lehető esetet kimeríteni igyekeztek. Már az ötödik ülés óta mindig határozottabb formát öltött az az irány, melynek követését látni kivánta. Szerinte csak az lenne méltó a kongresszushoz, hogy a háború és béke tulajdonképeni kérdéseivel foglalkozzanak, a melyek felett azonnal dönteni is kellene. Minden mellékes ügyet, úgymint a bolgár közigazgatás, vasutak stb. a bizottságokhoz kellene utalni. A német kanczellár ismételten hivatkozott megrongált egészségére, a mely nem sokáig fogja megengedni, hogy a kongresszus vezetésének terheit viselje. Mindezek után nem volt kétséges, hogy a tárgyalások gyors befejezés felé sietnek.

Mindeddig Gorčakov csak ritkán jelent meg a kongresszus tanácskozó termében. Úgy mondták, hogy nem érzi magát elég jól arra, hogy részt vegyen annak tárgyalásain, a mi egy embernél, a ki szélütési roham után még az imént hagyta el betegágyát, nem is volt lehetetlen. Bismarck mindenesetre más motivomot tulajdonított távolmaradásának. A német kanczellár szerint, orosz kartársa azért kerülte a kongresszus termét, hogy a megcsonkítását ama kivívott eredményeknek, a melyek a san stefanói békében szembeszökő kifejezést találtak, ellenfelének, gróf Šuvalovnak vállára háríthassa. Ezt következteté Bismarck legalább abból, hogy valahányszor Gorčakov, a rosszullét ürügye alatt nem jelent meg a kongresszuson, alakja mégis feltünt az «Unter den Lin-

[1] Andrássy távirata 1878 június 25. Cs. és kir. külügyminiszterium és az 5. ülés jegyzőkönyve. Andrássy a június 27-iki felterjesztésben azt mondja, hogy a király figyelmét felhivja arra a határozatra, amely szerint «az európai komisszióban a többség lesz irányadó, úgy hogy az egyesült Európa szembenáll az elszigetelt Oroszországgal.»

den»-i lakásának földszinti ablakaiban.[1] Valami igazság lehet ebben a feltevésben, de Bismarck elbeszélése mégis nélkülözi a teljes megbizhatóságot. Hiszen Gorčakovra vonatkozó minden jellemzésének során észre lehet venni, milyen szivesen kisebbíti őt, mennyire él még lelkében az a harag, mely 1875-ben ébredt benne iránta. A német kanczellár a gyönyör egy nemével jegyzi föl az utókor számára a hírt, hogy Gorčakov csak II. Sándor akarata ellenére mehetett orosz megbizottként a berlini kongresszusra.[2] Šuvalov egy kijelentése ellenben sokkal hihetőbbé teszi, hogy az államkanczellár inkább magas korára és elgyengült egészségére való tekintetből akart honn maradni. Šuvalov azt mondta: élve vagy halva a kongresszusra fogja czipelni Gorčakovot, minthogy már megkötötte a san stefanói szerződést, hát védelmezze is meg.[3] A hetedik kongresszusi ülésen tehát Gorčakov, miután Šuvalovnak megengedte, hogy engedményeket tegyen, fel is lépett a béke őre gyanánt. Ha az Oroszország iránti követeléseket — mondá a jelenlevő diplomatáknak — túlságba viszik, akkor neki meg kell emlékeznie Oroszország fiainak dicsőséges tetteiről és nem Oroszország lesz az, a melyre a balsiker felelőssége háramolni fog.[4] Ez egyike volt patetikus kirohanásainak, a melyekben az orosz kanczellár annyi gyönyörüséget talált és a melyeknek tollbamondásánál az urát megértő titkárnak mindig bámuló pillantással kellett fölnéznie ez iránt nagyon fogékony főnökére.[5]

[1] Bismarck «Gedanken und Erinnerungen», II. 106. old.

[2] U. o., II. 216. old.

[3] Károlyi Andrássyhoz, Berlin, 1878 jún. 5. Cs. és kir. külügyminiszterium.

[4] Andrássy felterjesztése 1878 jún. 27. U. o. A beszédnek ezt a részét nem vették fel a hivatalos jegyzőkönyvbe.

[5] Bismarck, i. h. II. 108. old.

Ugyanazon a gyűlésen, a melyen Gorčakov ezt a fennhéjázó beszédét tartotta, kötötték meg az egyezséget Bulgária sorsa fölött, mely semmiesetre sem volt Oroszország előnyére. Andrássy előtt legczélszerübbnek látszott hogy most kezdjenek hozzá az Ausztria-Magyarországot oly közelről érintő boszniai és herczegovinai ügy elintézéséhez. Ezuttal is bevált az Andrássy által a kongresszus időtartamára megállapitott és Ausztria-Magyarországra nézve nagyon előnyös taktika: hogy ne mindig egyedül lépjen előtérbe javaslataival az egyes pontoknál, hanem, kidolgozásai alapján mások terjesszék elő azokat.[1] Igy Bismarckot is megnyerte tolmácsnak azon szándékához, hogy a Bosznia és Herczegovinára vonatkozó tárgyalások a junius 28-iki ülésen kerüljenek napirendre.[2] Már junius 25-én azt táviratozhatta a miniszter a királynak: «A mint Bulgáriával végeztek, jönnek a területi kérdések és ezekkel együtt Bosznia is, talán pénteken.»[3]

* * *

Andrássyra nézve most miniszteri tevékenységének jelentős és egyuttal veszélyes korszaka következett. Nemcsak az ő hire, tekintélye és a királylyal szemben való helyzete függött attól, hogy sikerülni fog-e neki a monarchia részére megbizást kapni a kongresszustól Bosznia és Herczegovina megszállására. Sokkal fontosabb volt ennél a monarchiára való tekintet, melynek érdekei megkövetelték a két török tartomány megszállását és viszont a kudarcz esetében a legsúlyosabb károsodásnak voltak

[1] Andrássy felterjesztése, 1878 jún. 25. Cs. és kir. külügyminiszterium. «Úgy gondolom, hogy továbbra is megtarthatom ezt a taktikát, a mely nagyon hasznosnak bizonyult.»

[2] Andrássy felterjesztése, 1878 jún. 27. U. o.

[3] U. o.

kitéve. A megszállásra való meghatalmazásban látható kifejezésre kellett hogy jusson Európa e bizalomnyilvánításának nemcsak reális, hanem ideális értéke is. Ha Európa kivánta, hogy mi Bosznia és Herczegovinába bevonuljunk, akkor ezzel azt mutatja, hogy nemcsak megbarátkozik a mi vezérszerepünkkel a Keleten, hanem egyenesen követeli ezt, mert a Balkánon egyedül Ausztria-Magyarország politikájában látja az európai egyensúly igaz kezességét.[1] Ha azonban Andrássy nem kaphatná meg az európai felhatalmazást és ebben a kérdésben vereséget szenved, akkor egész igyekezete a kongresszus összehivására czéltalan volt. Itt is ismételnünk kell, hogy nem nagy örömmel fogott hozzá, hogy Boszniát és Herczegovinát a monarchiába bekebelezze. Hiszen reformjegyzékével Törökországban olyan állapotokat akart teremteni, melyek ennek erőt kölcsönöznek arra, hogy területét megcsonkítatlanul tartsa össze. Minden alkalommal megmondta az oroszoknak: a monarchia nem törekszik hódításokra és csak akkor teszi rá a kezét Bosznia és Herczegovinára, ha Törökország felbomlása elkerülhetetlen és elejét kell venni annak a veszélynek, hogy a két tartomány Szerbia és Montenegró hatalmába jusson. Midőn azonban ez a pillanat elérkezett és a keleti válság útvesztőjéből nem kinálkozott más kivezető út, mint Bosznia és Herczegovina okkupálása, minden lehetőt megtett, hogy ezt az utat biztosítsa.

Eddig a közvélemény úgy Ausztria-Magyarországon, mint Európában ellene volt, hogy a monarchia erőszakkal, mint hóditó leigázza a két tartományt. Ausztriában is, Magyarországon is merőben lehetetlent kivántak Andrássy államférfiúi művészetétől. Tehát ellen kellett

[1] Ezt a nézetét Andrássy 1886-ban nyilvánította kiadatlan emlékiratában.

volna szegülnie Oroszország minden török-ellenes akcziójának a nélkül, hogy e miatt háborúba elegyedjék; de viszont ennek hijával is meg kellett őriznie tekintélyét és befolyását Európa keletén. Ez azonban nem volt elég; még azt is várták tőle, hogy Szerbiát és Montenegrót megakadályozza Bosznia és Herczegovina megszállásában a nélkül azonban, hogy mi ezeket a területeket elfoglaljuk. De mit csináljon Andrássy a san stefanói béke után, a melyben a győző a törököket a két tartománynak épen Szerbia és Montenegró részére való kiszolgáltatására akarta kényszeríteni? Ha most a monarchia Andrássy tanácsára Boszniát és Herczegovinát fegyveres erővel szerzi meg, akkor ezt a tettet Európa és nem kevésbé Ausztria-Magyarország közvéleménye elitéli vala, mint utolsó lépést Törökországnak Oroszország által megindított szétrobbantásához. Ennek daczára a san stefanói béke után a monarchiának rá kellett tennie a kezét a két tartományra, ha nem akarta, hogy ezek, melyeket Törökország már nem tudott megtartani, Ausztria-Magyarország ellenségeinek zsákmányául essenek, s hogy megfossza magát minden tekintélytől a Balkán félszigeten és Oroszország prestigeét kizárólagossá tegye. Ebből a szakadékból csak Európa megbizása segíthet vala ki; át kelkellett ugyanis ruháznia a monarchiára a Bosznia és Herczegovinára vonatkozó mandátumot.

Most, hogy Andrássy meggyőződött, hogy Ausztria-Magyarország csak mint Európa megbizottja teljesítheti feladatát a Keleten, mozgásba hozott minden eszközt, hogy ezt megvalósíthassa. Mindenekelőtt Anglia beleegyezéséről akart megbizonyosodni. Már 1878 áprilisában kimerítő memorandumot[1] juttatott el az angol miniszte-

[1] A memorandum nem volt előttem. Meg van említve a «Denkschrift zur bosnischen Okkupation»-ban. Kiadatlan.

riumhoz, a melyben megindokolta azt a nézetét, hogy a boszniai és herczegovinai kérdést csak a két tartománynak Ausztria-Magyarország által való birtokbavételével lehet megoldani. Lord Beaconsfield és lord Salisbury, a kik előbb egy ilyen tervvel szemben visszautasító magatartást tanusítottak, most az Andrássy által előadott bizonyítékok nyomása alatt feladták az ellenállást. Ugyanazzal a június 6-iki konventióval, a mely Bulgária jövendőbeli határát előre szabályozta, az angol kabinet azt a kötelezettséget vállalta magára, hogy a monarchiának minden Bosznia és Herczegovinára vonatkozó indítványát támogatni fogja a kongresszuson.[1]

Nemsokára az angol miniszterekhez intézett memorandum elküldése után Andrássy a boszniai és herczegovinai szökevények amnestiáját a Fényes Portával való egyenes összeköttetésekre használta fel, hogy annak önkéntes beleegyezését megnyerje Bosznia és Herczegovina megszállására. Erre az útra lépni annál inkább tanácsos volt, mert Ausztria-Magyarország közvéleményére való tekintetből törődnie kellett azzal, hogy az ozmánsággal való minden összeütközést elkerüljön. Nagy gonddal hozzálátott tehát, hogy a szultánt meggyőzze arról, miszerint legsajátosabb érdeke kivánja a két tartomány önkéntes feladását, hogy ezáltal birodalmának összefüggő és maradandó alakot adjon és minden erő összegyüjtését lehetővé tegye. Ékesszólóan adta képét azoknak a nagy költségeknek, melyek Törökországra háramlanak a szökevényeknek egyelőre 230.000 főből álló tömege révén. Ép ily nyiltan festette le a mohammedánoknak az autonomiával való elégedetlenségét, a mely csak rájuk ró

[1] Az 1878 jun. 6-iki konventio. Kiadatlan. «Le gouvernement de Sa Mté Britannique s'engage à soutenir toute proposition concernant a Bosnie que le gouvernement austro-hongrois jugera à propos de laire au congrès.

áldozatokat, míg a keresztények az agrárreformok útján nem fognak előbb megállani, míg az összes mohammedán birtokosok el nem hagyják országukat. Andrássy megjósolta a birtoknélküli keresztények előreláthatólagos együttes küzdelmét, melyet a hazatérő szökevényekkel együtt fognak vivni a mohammedán elem ellen. Beékelve Szerbia és Montenegró közé, a mohammedán lakosság az anyaországgal csak Bulgária jóakaratától függő katonai út által lesz összekötve és épen ezáltal fog elveszni menthetetlenül az ozmánság számára. A miniszter továbbá figyelmeztette a Fényes Portát a következményekre, melyeket egy ilyen állandó megrázkódtatásoktól kisért állapot gyakorolhat a szomszédos Ausztria-Magyarország politikájára. Maradhatna-e a monarchia, kérdezte, nyugodt szemlélő a határain fenyegető szláv kérdéssel szemben? Mindenesetre kényszerítve lenne, hogy saját érdekeinek a biztosítására gondoljon s nem volna abban a helyzetben, hogy a Nagy-Bulgária végérvényes megszületését megakadályozza, bármennyire bizonyos is, hogy egy ily alakulás Törökország felbomlását vonja maga után. A Balkán-félszigetnek ebből keletkező elszlávosodásával szemben Ausztria-Magyarország csak a nem-szláv, tehát görög és albán elemek támogatásában kereshet egyensúlyt, de ennek daczára első sorban Boszniát és Herczegovinát kellene erőszakkal megszállnia. Erre az intézkedésre az a körülmény kényszeríti, hogy máskülönben ott szerbek és montenegróiak telepszenek meg, kiknek dúlásai esetleg még Dalmáczia elvesztését is maguk után vonhatnák. Egyedül csak az a leghatározottabb akarat, hogy a pánszláv áradatnak ezen a területen a leghatározottabban ellenálljon, vezeti, mondá, az osztrák-magyar politikát azokra az utakra, a melyeken Törökország a maga gyönge erőitől már nem várhat támogatást. «Ha meg akarná kisérelni, minden ellenszegülő elemet, a bolgárt, szerbet, görögöt,

és albánt egyedül legyőzni, attól lehetne félni, hogy birtokát egy irányban se lenne képes biztosítani».[1] A Fényes Porta most rá lévén utalva a monarchia védelmére, nem volt olyan bátor, hogy egyenesen visszautasító választ adjon. A megkezdett tárgyalásokat ennélfogva azzal a kölcsönös nyilatkozattal szakították meg, hogy a döntést e kérdés felett a kongresszusnak tartják fenn.[2]

De Andrássy mégsem mondott le arról a reményről, hogy sikerülni fog a Fényes Portát Európa részéről gyakorolt nyomás által engedékenységre hangolni. Már a Fényes Portával való megbeszélések alatt megtette a lépéseket, hogy Bismarck közreműködését biztosítsa magának a siker czéljából. Épen a német kanczellártól várhatott hathatós támogatást, hiszen ő volt az, a ki minket mindig felbátorított a két török tartomány megszerzésére.[3] Andrássy tehát azt kivánta Bismarcktól, hogy a britt kabinetet birja rá az osztrák-magyar tervet pártoló akczióra a Fényes Portánál. Ehhez az utóbbi időben a kezdeményezésünkre megjavult viszonyok Németország és Anglia között szintén alkalmas eszközöknek mutatkoztak.[4] Az angol miniszterium részéről nem félhetett Andrássy a visszautasítástól, minthogy Salisbury már feladta ellen-

[1] Andrássy Károlyihoz, 1878 április 13. Cs. és kir. külügyminiszterium.

[2] Denkschrift zur bosnischen Okkupation. Kiadatlan.

[3] Ristić mondja, hogy Šuvalov közölte vele, hogy az okkupácziónak tulajdonképeni értelmi szerzője Bismarck volt, mert a német kanczellár birta rá Andrássyt salzburgi (1876) találkozásuk alkalmával, hogy az okkupáczió elleni ellenszenvéről mondjon le, és uralkodója és a katonai körök óhaja előtt hajoljon meg, a mit kétségbevonhatlan tények igazolnak. Ristić «Szerbia diplomácziai története» 1875—1878 (szerb nyelven) II. köt. 251—252. old. Andrássy azonban nem Bismarck rábeszélése folytán határozta el magát az okkupáczióra, hanem csak akkor, a mikor annak szükségességét fölismerte.

[4] Károlyi Andrássyhoz, 1878 május 17. Cs. és kir. külügyminiszterium.

állását az okkupáczió ellen és most maga nyilatkozott, hogy Bosznia és Herczegovina birtokbavétele a monarchia által úgy Európának, mint Törökországnak érdekében áll.[1] Bismarck valóban nem habozott megigérni Londonban való befolyásának érvényesítését, kivánságaink kielégítésére. De azt sem titkolta el, hogy milyen nehéz lesz a Fényes Portát tartományainak önkéntes feláldozására rábirni.[2] Ugyanaznap, mikor Andrássy és Elliot Bécsben aláírták a június 6-iki konventiót, gróf Károlyi egy bizalmas beszélgetésből Bismarckkal azt a benyomást nyerte, hogy a birodalmi kanczellár nem kételkedik abban, hogy a kongresszusnak oda kell itélnie Boszniát és Herczegovinát a Mitrovicáig terjedő földnyelvvel Ausztria-Magyarország részére.[3] Francziaországból is kedvező hireket kapott Andrássy. Onnan jött az a bizalmas közlemény, hogy a franczia miniszterium nem fog ellenvetéseket tenni.[4] Oroszországról tudták, hogy csak a novi-bazari sandžak birtokbavételét gáncsolná.[5] Ezenfelül még Bismarck is megnyugtatta a monarchiát Šuvalov barátságos érzülete felől.[6] Erről Andrássy épen ezekben a napokban meggyőződhetett az orosz államférfiúval folytatott bizalmas beszélgetésében. De arról is, hogy az orosz politika egy pontban : Antivarinak Montenegróhoz való kapcsolásában hajthatatlan marad. A mi határainkra vonatkozó bizonyos kezességek fejében Andrássy hajlandó volt az oroszoknak ezt a leghőbb kivánságát teljesíteni. I. Ferencz József méltányolta miniszterének ezt az engedékenységét

[1] Andrássy Károlyihoz, 1878 május 17. Cs. és kir. külügyminiszterium.

[2] Károlyi Andrássyhoz, 1878 május 20. U. o.

[3] Károlyi Andrássyhoz, 1878 június 6. U. o.

[4] Denkschrift zur bosnischen Okkupation. Kiadatlan.

[5] U. o.

[6] Károlyi Andrássyhoz, 1878 június 6. Cs. és kir. külügyminiszterium.

azzal a fenntartással, hogy a határvonalat magán a kongresszuson kell megállapitani. Ezzel szemben Törökországnak fel kellett volna adnia ellenállását a két török tartománynak osztrák-magyar kézre kerülésével szemben. «Ha azonban mi kaphatók vagyunk erre az engedményre, Montenegró *ilyen* megnagyítására — irta az uralkodó Andrássynak — akkor Bosznia és Herczegovina birásának szüksége, beleértve a Szerbia és Montenegró közti enclavet, annál inkább szükségessé válik.»[1]

Kétségek lehettek még Itália magatartása felől, melynek nevében Crispi 1877-ben kijelentette Bismarck herczegnek, hogy hazája sohase fog beleegyezni a két török tartománynak Ausztria-Magyarország által való megszerzésébe.[2] Most is arra törekedett Crispi, hogy az ujonnan kinevezett olasz miniszterelnököt Cairolit a mi monarchiánk szándékainak meghiúsítására buzdítsa a kongreszszuson. Cairoli nem egyezett bele.[3] Maradhatott-e Olaszország elszigetelten és szembehelyezkedhetett-e a többi nagyhatalmakkal? Némileg ügyes eljárás mellett várhatta Andrássy, hogy Olaszországot megnyeri magának. Mert álláspontjának hangoztatása nélkül, mindennek elejtésével, az olasz miniszterium mégsem hagyhatta megtörténni az ügyet. Az olasz meghatalmazott, gróf Corti tehát ki is fejtette Andrássy előtt, hogy az országa közvéleményére való tekintet, valamint saját állása is Cairoli miniszteriumában arra kényszerítik őt, hogy ne térjen szó nélkül napirendre az ügy felett; ő ugyan nem fog nehézségeket támasztani, hanem a kongresszus egyik ülésén valami frázissal ki fogja fejezni, hogy nem adta mindjárt beleegyezését. Gróf Corti elég előzékeny volt, hogy még

[1] I. Ferencz József Andrássyhoz, Bécs, 1878 jun. 15. Kiadatlan.
[2] Palamenghi-Crispi «Francesco Crispi. Politica extera» 25.
[3] U. o. 73.

a döntő szavazás előtt megismertette Andrássyt interpellácziója szövegével.[1]

Most a miniszternek csak egy sánczot kellett még útjában bevennie: le kellett küzdenie a törökök ellenszenvét a két tartomány okkupálása ellen. A törökök kongresszusi megbizottjai az Ausztria-Magyarországgal közös megszállás illuziójában ringatták magukat; Konstantinápolyból is szándékosan megfelelő utasítás nélkül hagyták őket magatartásukra nézve. Andrássy igyekezett nekik, utalva azokra a szolgálatakra, melyeket Ausztria-Magyarország Törökországnak a bolgár kérdésben tett, behatóbb utasításokat szerezni.[2] Ugy vélte azonban, hogy a legerősebb ütőkártyát akkor játsza ki s a törököket akkor birja engedékenységre, ha hivatkozik arra, hogy az egész kongresszusi munka az ő hajthatatlanságukon fog hajótörést szenvedni, a miből csak reájuk nézve keletkezhetnének fölötte rossz következmények.[3] Határozott igent vagy nemet azonban ennek daczárá sem tudott kapni Andrássy a török megbizottaktól.

A döntés előtt még két nagyon fontos pontot kellett elintézni. Melyik hatalom terjessze elő a június 28-iki ülésen azt az inditványt, hogy Ausztria-Magyarország európai mandátummal bizassék meg? Németország vagy Anglia? Mert erre a czélra csak ez a két hatalom jöhetett tekintetbe a monarchiával való barátságos viszonyánál fogva. Mint Andrássy maga mondja, a legegyszerűbb lett volna, hogy Bismarck herczeg teljesítse ezt a feladatot Németország nevében. De ebben az esetben annak a félremagyarázásnak tette volna ki magát monarchiánk, hogy a két tartományt mintegy ajándékul kapta a hatal-

[1] Andrássy felterjesztése, Berlin, 1878 jún. 29. Cs. és kir. külügyministerium.

[2] Andrássy távirata, 1878 jún. 15. U. o.

[3] Denkschrift zur bosnischen Okkupation. Kiadatlan.

mas szomszédállam kezéből. Ezt minden áron el kellett kerülni. Ebből az okból Andrássy Angliának adott előnyt.[1]

A második megoldandó kérdés az volt, hogy Európa annexió vagy okkupáczió alakjában fogja-e a monarchiára ruházni a mandátumot. *Eredetileg* csak *annexióról* volt szó. Ámde az ez ellen támadt súlyos aggodalmak arra kényszerítették Andrássyt, hogy feladja az annexió gondolatát. Az általa kidolgozott és Salisburynek javaslattétel czéljából átadott írásban Andrássy annexió helyett ezt a kifejezést választotta: *«okkupáczió és adminisztráczió»*. De ez olyan formában és olyan fogalmazásban történt, hogy ezzel a megszállást az állandóság jellegével ruházták föl és Európa sohasem formálhatott jogot, hogy a monarchiát az okkupáczió feladására kényszerítse. Andrássy erre a kifejezésre: okkupáczió csak czélszerüség miatt szánta rá magát; a szultán csatlakozását akarta megkönnyíteni e szó megválasztása által. Hiszen Andrássy előtt nem volt ismeretlen, hogy a padisahnak vallásos okokból lehetetlen volna egy másik hatalomnak ténylegesen átadni egy olyan területet, a melyet nem háborúban vesztett el. Tanácsos lett volna-e e miatt Törökországgal háborúba elegyedni? Semmi kétség, hogy a mi csapataink győztesen kerültek volna ki ebből a küzdelemből. Minden valószinűség szerint nem mi maradtunk volna egyedüli győzők. Oroszország azonnal felhasználta volna az alkalmat, hogy ne hagyja el a Balkánországokat, hanem a hol lehetséges velünk párhuzamosan újra felvonultassa csapatait a Törökbirodalom ellen. Mindazt, a mit eddig keservesen elértünk, az a veszély fenyegette volna, hogy újra semmivé válik. Andrássynak azonban Ausztria-Magyarország közvéleményét is tekintetbe kellett vennie, a mely eddig is

[1] Andrássy följegyzései az 1878 augusztus 24. minisztertanács üléséről. Kiadatlan.

a leghatározottabban ellene volt Bosznia és Herczegovinának a monarchiába való bekebelezésébe. Már államjogi szempontból is fölébe kellett helyezni az «okkupácziót és adminisztrácziót» az «annexiónak». A puszta okkupáczió eltávolította az államjogi nehézségeket, melyek az annexióval összekapcsolódtak volna. Az okkupáczió által, mely a quotakérdést érintetlenül hagyta, Bosznia és Herczegovina közös ügygyé váltak és a rájuk nézve illetékes testület a delegáczió lett.[1]

Június 28-án a döntő ülés napján, Andrássy úgy vélte, hogy sikerült elhárítania a nagyobb nehézségeket. Az egész ügy valóban már annyira előhaladott állapotban volt, hogy Bismarck már délelőtt bizonyítékokat kért Radowitz által Andrássytól az előkészített angol indítvány támogatására.[2] Csak a törökök magatartására nézve állt fenn továbbra is kétség. Még a tanácskozó terem küszöbén is azt állították a török megbizottak, hogy utasításaik nincsenek. Csak a teremben lépett Karatheodory Andrássyhoz, azt a nyilatkozatot teendő előtte, hogy épen most kapott határozott utasításokat. Ezek így hangzanak:

[1] Andrássy följegyzései az 1878 augusztus 24. minisztertanács üléséről. Kiadatlan.

[2] Ha azt állították, hogy Bismarck még az utolsó pillanatban is azt tanácsolta Andrássynak, hogy Bosznia és Herczegovina megszállását ne szavaztassa meg a kongresszus által és hogy a monarchia csak a kongresszus befejezése után foglalja el saját felelősségére a két tartományt (Dóczi «Andrássy und Bismarck», megjelent a «Neue Freie Presse» 1907 február 2-iki számában), akkor ez mindazok után, a mit a német kanczellár magatartásáról Andrássyval szemben a kongresszuson tudunk, majdnem hihetetlenül hangzik. Miféle ok is lett volna Bismarcknak, hogy Ausztria-Magyarországot úgyszólván az utolsó órában az okkupácziótól visszatartsa! Andrássy kiadatlan emlékiratában 1886-ból említi, hogy Bismarck a keleti dolgokban önként átengedte magát a mi vezetésünknek és hajlandó volt keleti érdekeink mindennemű szabályozását elfogadni, a mit bizonyára nem mondhatott volna, ha a kanczellár olyan fontos kérdésben, mint az okkupáczió, nehézségeket akart volna útjába gördíteni.

a Fényes Porta egyházi és világi főméltóságok meghallgatása után őt, Karatheodoryt, annak a kijelentésére hatalmazta fel, hogy a Fényes Porta idegen csapatok bevonulását visszautasítja s hogy maga is elég erővel rendelkezik a reformok keresztülvitelére és a szökevények visszahonosítására. E megbizás elintézése után Karatheodory felszólította gróf Andrássyt, hogy a Bosnia feletti vitát napolja el; reméli, hogy ezenközben találnak közvetítő megoldást. Mehemed Ali pasa ezekhez a szavakhoz a következő megjegyzést füzte: Ausztria-Magyarországnak meg kellett volna elégednie Herczegovina átengedésével, most a halasztás a legjobb módnak kinálkozott. A törökök eljárása olyan helyzetet teremtett, a mely Andrássy döntő elhatározó képességét a legnagyobb feladatok elé állította. Mint ügye igazságától teljesen áthatott ember, gyorsan véget vetett minden határozatlanságnak, a menynyiben hallani sem akart halasztásról. Andrássy azt táviratozta erről a királynak: «A pillanat válságos volt. A gyülést meg kellett volna nyitni. Én azt feleltem, hogy ha már egyszer az árok előtt állunk, hát ugorjunk is.» Salisbury, a ki ép úgy, mint Bismarck, szintén csak a tanácskozó teremben szerzett tudomást a török utasításról, azzal a kérdéssel fordult Andrássyhoz, hogy ilyen körülmények között ragaszkodik-e a napirenden levő ügy tárgyalásához. A miniszter erre a kérdésre határozott igennel válaszolt.[1]

Mindjárt azután, hogy Bismarck megnyitotta a vitát a san stefanói béke XIV. pontjáról, a mely Bosznia és Herczegovina jövendőbeli sorsával foglalkozott, gróf Andrássy szólásra jelentkezett. Felolvasott egy emlékiratot, a melyben kivihetetlennek mondotta a két török tartomány viszonyainak ama szabályozását, melyet Orosz-

[1] Andrássy I. Ferencz József királyhoz 1878 június 28.

ország Törökországgal és Ausztria-Magyarországgal egyetértve kezdeményezett. Már előbb idézett okokból most is elvetette az orosz tervet Bosznia és Herczegovina autonom szervezetére nézve, mely csak szabad teret nyujtana a zavargásoknak. Andrássy nyomatékkal hangsúlyozta, hogy a monarchia a dolgoknak csak olyan rendjébe nyugodhatnék bele, a mely tartósságról kezeskedik a jövőre és megakadályozza az események ismétlődését, melyek Ausztria-Magyarországra nagy áldozatokat és jelentékeny anyagi veszteségeket róttak. A miniszter elég világosan kimondta, hogy e feladat teljesítése Törökországtól nem várható. Andrássynak mindig aggódnia kellett, hogy az autonomia nem biztosítja Bosznia önállóságát és egy szép napon e tartomány beleolvad Szerbiába.

A hogy már előbb Andrássy és az angol delegatusok megbeszélték, közvetlenül a mi első meghatalmazottunk után Lord Salisbury emelkedett szólásra indítványának előterjesztése miatt. Az Andrássy által adott bizonyítások alapján nagyon erős szinekkel ecsetelte, hogy a törökök képtelenek birodalmuknak ama két tartományában, a hol vallási és birtokkérdések oly feloldhatatlan csomóban vannak összegomolyítva, mint Boszniában és Herczegovinában, a rendet helyreállítani. Erre csak egy hatalmas s megfelelő erővel rendelkező állam lehet hivatva. A tartományoknak nem szabad se Szerbia, se Montenegro kezére jutniok, mert különben a szláv államok egész láncza keletkeznék, melyek a többi fajokat fenyegetnék és azoknak szabadságát veszélyeztetnék. A Fényes Portára nézve Bosznia és Herczegovinának sem materialis, sem katonai értéke nincsen. Törökország részéről ezért a bölcs önbeismerés ténye volna, ha most már *önként* átadná a két tartományt a hatalmas szomszédállamnak. Ezért azt az ajánlatot teszi, úgymond Salisbury, hogy a kongresszus határozza el, miszerint Bosz-

niát és Herczegovinát Ausztria-Magyarország szállja meg és vegye kormányzata alá.[1]

Andrássy kijelentése szerint az oroszokat nem csak a legkínosabban érintette, hanem egyenesen megdöbbentette, hogy az angol államférfiú szájából kellett hallaniok azt az indítványt.[2] Semmikép nem voltak erre elkészülve. Ép oly kevéssé lehetett nekik az kellemes, midőn Bismarck is határozottan támogatta az angol indítványt és utalt arra, hogy itt nem külön osztrák-magyar, hanem európai érdekről van szó. Midőn Francziaország és Olaszország is magukévá tették az angol indítványt, Oroszország nem maradhatott hátra ezen államok mögött. Ezért a szükségtől kényszerítve szintén beleegyezését adta.

Csak a törökök viselkedtek továbbra is visszautasítólag. Az ő beszédjük a helyzet teljes félreismerésén alapult. Azt állították, hogy a kilátásba helyezett rendszabály teljesen felesleges. Törökország elég erős, hogy Ausztria-Magyarország erkölcsi támogatásával újra helyreállítsa a rendet és a szökevényeknek megkegyelmezzen.[3] Meglehetős éles módon győzte le Andrássy Karatheodory fejtegetéseit, a mennyiben azt felelelte: a monarchiára nézve teljesen lehetetlen nyugalmát ahhoz az illuzióhoz fűzni, melyben Törökország Bosznia és Herczegovina jövő alakulására nézve ringatja magát. Ausztria-Magyarország kész elfogadni a két fejedelemség elfoglalására és közigazgatására ráruházott megbizást.

[1] Az 1878. június 28-ki ülés jegyzőkönyve.

[2] Andrássy följegyzései az 1878. augusztus 24-ki minisztertanács üléséről. Kiadatlan.

[3] Hogy milyen téves volt a törökök feltevése, legjobban jellemzi az a tény, hogy nem voltak képesek Macedoniában a rendet helyreállítani, a mely pedig sokkal közelebb van Konstantinápolyhoz, mint Bosnia.

Midőn szavazásra került a sor, a török megbízottak kivételével, az összes hatalmak csatlakoztak az angol indítványhoz.[1] A törökök ellenállása Bismarckot heves kirohanásra kényszerítette ellenük. A kongresszus czélja, fejtegette, Európa békéjét biztosítani. A Fényes Portának tudnia kellene, hogy a kongresszus által nagy, már elvesztett tartományokat (Keletruméliát és a szomszédos területeket) nyer vissza.[2] A hatalmak határozatai a Fényes Portával szemben egy egészet alkotnak: a Fényes Porta nem veheti hát igénybe a neki kinálkozó előnyöket a ránézve hátrányos következmények vállalása nélkül. Törökországnak, mondá továbbá Bismarck, nem áll érdekében a kongresszus tárgyalásait zátonyra vinni és a hatalmakat abba a helyzetbe sodorni, hogy pusztán saját érdekeikre legyenek tekintettel. Miután Bismarck a hatalmak formális egyetértését constatálta, kijelentette, hogy Törökország meghatalmazottjainak az érkező újabb utasításokig «nyitva tartja a jegyzőkönyvet».[3]

A novi-bazari szandžak felett a június 28-ki ülésen még egy pótvita keletkezett. A vita befejezése előtt és mielőtt Bismarck zárószavait kimondta, gróf Andrássy közölte, hogy Bosznia és Herczegovina megszállása nem terjed ki a Szerbia és Montenegró közötti enklavera, azaz a novi-bazari szandžakra, ezzel tehát a földnyelv továbbra

[1] Mint Sir Drummond Wolff meséli, azon ülés után, melyben a XXV. paragrafust elfogadták, gróf Corti azt mondá gróf Andrássynak: «But my dear Count, your occupation of Bosnia and Hercegovina is nothing but an annexation badly disguised», mire a gróf részéről az a válasz jött: «Very badly disguised». «Rambling recollections» II. kötet 194. old.

[2] Akkor Karatheodory, mint Vámbéry meséli, így nyilatkozott: «Ez körülbelül úgy tünik fel nekem, mintha egy tyúkot, melyet meg akarnak ölni, megkérdeznék, hogy inkább megsüssék, vagy megfőzzék». «Pester Lloyd», 1906 jan. 28. Vámbéry «Karatheodory Pascha».

[3] Jegyzőkönyv az 1878 június 28-ki ülésről. Andrássynak erre vonatkozó távirata 28-án és felterjesztése 29-én.

is török fennhatóság alatt marad. Ezzel szemben azonban Ausztria-Magyarország, közlekedési útjainak biztosítása végett, kénytelen magának azt a jogot fenntartani, hogy ott helyőrségeket tartson és katonai és kereskedelmi utakkal birjon. Ausztria-Magyarország első meghatalmazottjának ezzel a feltételével szemben Šuvalov azt felelte, hogy Oroszország nevében az igényelt helyőrségi jogra vonatkozólag gondolkodási időt kell kérnie. Erre Bismarck herczeg azt felelte, csodálkozik ugyan, hogy Šuvalovnak gondolkodási időre van szüksége olyan ügyben, a melyről már hat hónap óta folyik tárgyalás, de azért ebben a pontban függőben hagyja az ügyet Oroszország elhatározásáig.[1] Midőn ezzel összefüggően a Montenegróra vonatkozó tárgyalás a következő napirendre tétetett át, Andrássy felszólalt ellene. Véleménye szerint, mondta, Montenegro határainak kijelölése benső összefüggésben van az enclave szabályozásával, hogy Montenegróra nézve nem lehet előbb határozni, a míg az enclave-ügy el nincs intézve.[2] A döntés is ilyen értelemben történt.

Az ülés után még egy jóízű kis jelenet volt, a mely a legnagyobb mértékben jellemző az akkori orosz meghatalmazottakra. Gorčakov herczeg félrevonta gróf Andrássyt, hogy bizalmasan közölje vele, mikép ő a mi igényeink *mellett* nyilalkozott a két tartományra nézve, annak ellenére, hogy kollegái *ellene* akartak beszélni. «Ugyanezt — teszi hozzá Andrássy erre vonatkozó jelentéséhez — mondta nekem annak idején Šuvalov Gorčakovot illetőleg».[3] Sokkal tragikusabbak voltak azok a szemrehányások, melyekben a

[1] Andrássy 1878 június 28-ki távirata. Erről nincs szó a hivatalos jegyzőkönyvben.

[2] U. o. Ezt sem említi a hivatalos jegyzőkönyv. Csak az van benne, hogy Šuvalov és Andrássy «observations»-jai következtében a tanácskozást Montenegróról egy későbbi ülésre halasztották.

[3] Andrássy 1878 június 28-ki távirata.

török meghatalmazottak részesültek a június 28-ki tárgyalás után Andrássy és Beaconsfield részéről. Az angol premier részéről még fenyegetésekben se volt hiány. Egyenesen vádolta a törököket, a mi még súlyosabban esett latba, hogy Anglia terveit keresztezik és ezáltal lehetetlenné teszik neki, hogy az ozmán birodalmat úgy a szláv, valamint a görög igények ellen megvédje.[1] Ámde Törökország ellenállása ezen sem tört meg. Bismarck ugyan azt hitte, hogy Ausztria-Magyarországnak ezzel nem kell tovább törődnie, egyszerűen az európai megbízás alapján vonuljon be mindkét tartományba.[2] Vajjon az effajta tanácsok, melyeknek híre elért hozzájok, továbbá Lord Beaconsfield fenyegetései és a monarchia készülődései az okkupáczióra egészen hatás nélkül maradhattak-e a török meghatalmazottakra? Okos dolog lett volna mindezeket figyelmen kívül hagyni? Ezekről a kulisszák mögött lejátszódó eseményekről szóló közlemények mindenesetre megingatták elhatározásukat. Mert július 4-én Karatheodory az e napra kitűzött gyűlésen kijelentette: a Fényes Porta a kongresszus határozatai iránt teljes bizalommal viseltetik ugyan, de mégis azt a feltételt szabja, hogy Ausztria-Magyarországgal «directement et préablement» akar Bosznia és Herczegovina felett értekezni. Erre Bismarck megjegyezte, hogy a török nyilatkozatnak a jegyzőkönyvbe való beiktatása által, a hatalmak egyetértése ebben a kérdésben helyreállott. Andrássy is a legnagyobb jelentőséget tulajdonította a török meghatalmazottak eljárásának. «Ezzel a török tényleges ellenállását — így írt a királynak — legyőztük és én boldog vagyok, mikor a legalázatosabban jelenthetem, hogy az

[1] Hanotaux, IV. kötet 368. old.
[2] U. o.

a programm, melybe Felséged beleegyezett, teljesítve van».[1]

Azonban gróf Andrássy mégis igen korán örült. Európai szempontból el volt intézve az ügy, a Fényes Porta részéről még nem. A kongresszus végén még nem állván fönn amaz «entente préalable», melyről Karatheodory említést tőn, a török felhatalmazottak azt mondták Andrássynak: addig nem szabad hozzájárulniok a kongresszusi aktához, a míg Andrássy alá nem írta az általuk követelt titkos nyilatkozatot. Ennek pedig azt kellene tartalmaznia, hogy az okkupáczió csak ideiglenes lesz, továbbá, hogy a szultán souverain jogai elvileg biztosítva lesznek. Andrássy most már azon dilemma előtt állott, hogy vagy aláírja a kivánt nyilatkozatot, vagy engedi megtörténni a kongresszus egész munkájának meghiusulását az okkupáczió kérdésén. Az osztrák-magyar miniszter nagyon jól tudta, hogy a török delegátusok az ő további ellenállása daczára egy perczig se fognak habozni, hogy megindokolják, miért nem írják alá a kongresszus okmányát. Világos volt előtte, hogy akkor az egész világ őt teszi felelőssé a berlini tárgyalások kudarczáért és a minden valószínűség szerint ebből keletkező osztrák-magyar és török közti háborúért.[2] Ebben a helyzetben gróf Andrássy július 13-án elszánta magát, hogy a török meghatalmazottaktól követelt titkos nyilatkozatot aláírja.[3] Mielőtt ez július 13-án megtörtént Ka-

[1] Andrássy távirata, 1878 július 4. Cs. és kir. külügyminiszterium.

[2] Denkschrift über die bosnische Okkupation.

[3] Mint báró Schwegel ő exciája beszélte nekem, a ki Berlinben Andrássy diplomácziai karához tartozott, tanácsosai azon voltak, hogy a törököknek ne engedjen. Schwegel állítólag be is ment a tanácskozó terembe és kihivta Andrássyt egy mellékszobába, hogy tanácsosainak nézetét közölje vele. Schwegel most maga bevallja, mint nekem mondta, hogy Andrássy helyesebben itélte meg a helyzetet, midőn engedett. Mert ellenkező esetben Oroszország felhasználta volna az alkalmat.

ratheodory a július 10-ki ülés előtt Andrássyhoz fordult azzal a megjegyzéssel, hogy kivánatosnak tartaná, a nélkül azonban, hogy ezzel a kongresszus határozatának ellene akarna szegülni, hogy abba a török részről nyilvánított kikötésnek, mely az Ausztria-Magyarországgal közösen megállapítandó rendszabályokra vonatkozik valami külön passzusban kifejezés adassék. Az ülés alatt is előhozott ilyesvalamit, meglehetősen habozva és szinte mormoló hangon. Bár Andrássy ebben a kivánságban semmi visszautasítandót nem látott, mégis jobbnak látta, ha tovább nem törődik a dologgal. De a törököknek nagyon is érdekükben állhatott, hogy kivánságuk teljesedjék. Mert a következő napon, július 11-én, Karatheodory megjelent Andrássynál azzal a kéréssel, hogy engedje meg a Boszniára és Herczegovinára vonatkozó kongresszusi aktához még a következő záradék csatolását: «A cet effet les gouvernements d'Autriche-Hongrie et de Turquie se reservent de s'entendre sur les détails». «Habozás nélkül hozzájárultam, írja Andrássy, erről szóló jelentésében, ehhez az előttem nem csupán megfontolást nem igénylő, mert az elvet teljesen megerősítő, sőt inkább hasznosnak látszó befejező passzushoz».[1]

Semmi sem állott tehát többé útjában annak, hogy a kongresszusakta ama XXV. §-át végleges formába öntsék, a mely kizárólag a két török tartomány jövendőbeli sorsával foglalkozik s Európa nevében rendelkezett Bosznia és Herczegovinának Ausztria-Magyarország által való igazgatásáról. A novi-bazari szandžak, a mely Szerbia és Montenegró között délkeleti irányban Mitrovicán át terjed, török fennhatóság alatt marad. Csak a

hogy a keleti kérdést újra összezavarja és a kongresszus egész drága munkája hiábavaló lett volna.

[1] Andrássy felterjesztése, 1878 július 11.

közlekedés biztosítása végett tartja fenn monarchiánk magának ebben a részben a helyőrségi jogot, valamint a katonai és kereskedelmi utakat. Ehhez járult a Karatheodory által az utolsó pillanatban követelt toldalék a részletekre vonatkozó kölcsönös megegyezésről.

A XXV. §. azonban nem foglalta magában teljesen a novi-bazar szandžakra vonatkozó tényállást. Midőn Šuvalov már a 10. ülésen jelezte, hogy visszavonja a monarchia helyőrségi jogára vonatkozó feltételét, akkor, közvetlenül a kongresszus utolsó ülése előtt, Törökország tudtán kívül oly megegyezés történt az osztrák-magyar és az orosz meghatalmazottak között, a mely még az utolsó pillanatban döntött a novi-bazari szandžak jövője felett. Az Ausztria-Magyarország és Oroszország közötti entente megkönnyítése végett Gorčakov megbizást kapott, II. Sándor nevében kijelenteni, hogy Oroszország kötelezi magát, hogy semmiféle ellenvetést nem tesz abban az esetben, ha a török közigazgatásból származó esetleges egyenetlenkedések miatt Ausztria-Magyarország kényszerülve lehetne a novi-bazari szandžakot «ép oly végérvényesen megszállni, mint Boszniát és Herczegovinát».[1] Ennek ellenében kárpótlásul Ausztria-Magyarország Oroszországnak diplomácziai támogatást igért, hogy minden nehézséget, mely a berlini szerződés határozatainak végrehajtásával jár, elhárít az útból.[2]

* * *

[1] Az 1878 július 1/13-ki konventio. «Le gouvernement impériale de Russie s'engage de son côté à n'élever aucune objection si, à la suite des inconvéniens pouvant résulter du maintien de l'administration ottomane dans le Sandjak de Novi-Bazar l'Autriche-Hongrie se voyait amenée à occuper définitivement ce territoire comme le reste de la Bosnie et de l'Hercégovine.» Lásd Fournier, 74. old.

[2] Az 1878 július 1/13-ki konventio.

Minden kérdés, a mely a kongresszust foglalkoztatta, háttérbe szorult a bolgár fejedelemség határainak megállapítása és a bosznia-herczegovinai ügynek szerencsés megoldása mellett. Különösen áll ez Boszniára és Herczegovinára nézve. A mint Európa megbizta a mi monarchiánkat a két török tartomány megszállásával és igazgatásával, akkor az a veszély is el lőn hárítva, hogy azt Szerbia és Montenegró, a mint Oroszország szándéka volt, egymás között darabolja fel. Most tehát nem fenyegethetett bennünket nagy szláv államok alakulása határainkon. Ezzel alapját vesztette a felszólalás Szerbia[1] és Montenegró függetlensége és határainak esetleges kikerekítése ellen. Ausztria-Magyarország most támogatta a két országnak a török fennhatóság alól való felszabadulását. Sőt Montenegró beleegyezésünkkel megtartotta Antivarit a hozzátartozó partvonallal együtt, a minek fejében Spizza került Dalmáczióhoz.[2] Szerbia részére csak Andrássy beavatkozása mentette meg Vranje, Niš és Pirot kerületeket.[3]

[1] Midőn Ristić az orosz báró Jominit kérdezte, mely vigasz marad fönn Szerbia számára, ha Oroszország az okkupáczióba belenyugszik, ez azt felelte: az okkupáczió legfeljebb 15 esztendeig tarthat és azután majd leszámolunk Ausztria-Magyarországgal. Ugyancsak Ristić állítja, hogy Šuvalov is ily értelemben nyilatkozott volna előtte, a mi azonban az orosz diplomatának állandóan hangsúlyozott béke jellemének kevésbbé felel meg. Ristić «Szerbia diplomácziai története» 1875—1878 (szerb nyelven) II. köt. 250—251. old. Ristić ezen állításának hitelt érdemlő volta, midenesetre további bizonyítékokra szorul.

[2] Ámde Montenegrónak nem volt szabad hadihajókat tartania az Adrián és a tenger felett való felügyelet ott Ausztria-Magyarországot illeti.

[3] Ristić maga mesélte, Berlinből való hazautazása alkalmával, egy orvos barátjának, Lazarević György dr.-nak Pancsován, hogy Gorčakov herczeg maga utasitotta őt Andrássyhoz e szavakkal: «Szerbia most már egészen az osztrák-magyar monarchiára van utalva, ezentúl ezzel jó barátságban kell élnie és maga Szerbia már mit sem tehet a magyar szerbek érdekében». Ettől függetlenül egy más közlés szerint

Legrosszabbul járt Románia, a mely Oroszországnak a törökök elleni küzdelemben a legnagyobb szolgálatokat tette és az orosz csapatokat Plevna előtt a biztos megsemmisüléstől mentette meg. Szerbiához és Montenegróhoz hasonlóan Romániát is függetlennek nyilvánították.[1] Nem, a mire Andrássy kiváló súlyt vetett, Oroszország kegyelméből, hanem Európa jóvoltából.[2] Természetesen az elért függetlenség nehezen tudta Romániát megvigasztalni azért a csalódásért, melyet Oroszország szerzett neki, hogy az 1856-ban átadott Bessarábia visszacsatolásának követelése mellett kitartott. A kevéssé termékeny Dobrudža megszerzése csekély kárpótlás volt ezen területveszteségért. És még itt is csak az Andrássy és Waddington között történt megállapodásnak köszönhette Románia, hogy a Bessarábiáért kárpótlásul kapott terület délfelé Silistráig és Mangaliáig bővült, tehát nagyobb lőn, mint Oroszország eredetileg tervezte.[3]

A czári birodalom tehát így visszanyerte Bessarábiát, melynek 1856-ban való elvesztésébe sohase nyugodott bele, miután e veszteséget «állambecsületén» esett

Gorčakov a berlini kongresszus ideje alatt következőleg nyilatkozott volna Risticcsel szemben: «Menjen Andrássyhoz, a mit ez Önnek igér, azt meg is fogja kapni; ránk már nem számíthat.» Ristić említett munkájában Gorčakov ilyenfajta nyilatkozatáról nincsen szó. Ellenben a 186. old. olvasható, hogy Suvalov azt ajánlotta, hogy Ausztria-Magyarországgal bármily föltétel alatt egyetértés létesítésére törekedjenek. Lásd Ristić i. h. I. köt. 188. old. Maga Ristić 1878 július havában a Skupcsina egyik titkos gyűlésén dicsérőleg kiemelte, mily sokat köszön Szerbia Andrássy közbenjárásának a kongresszuson.

[1] Szerbia Montenegró és Románia azzal a határozott feltétellel kapták függetlenségüket, hogy összes alattvalóiknak vallási és politikai egyenjogúságot engedélyeznek, olyan kedvezmény, a mely főleg a sok román zsidóra vonatkozott.

[2] Andrássy feljegyzései.

[3] Andrássy 1878 július 2-ki felterjesztése: «Ich hatte mit Waddington diese Inscenirung der Entschädigungsfrage besprochen».

csorbának tartotta. Ezenkívül Törökország kénytelen volt még a czárnak átadni Batumot, Ardahant és Karst. Oroszország azonban kötelezte magát, hogy Batumot meg nem erősíti és szabad kikötővé teszi, miáltal uralma a Fekete-tengeren nem lett teljessé. Görögországnak Thessáliában és Epirusban igértek terület-nagyobbítást, a mi felett a Fényes Portával kellett megegyeznie. A XXIII. §. a Balkán ama keresztény lakosságának jövendőbeli sorsával foglalkozott, a melyet nem csatoltak sem Ausztria-Magyarországhoz, sem Romániához, Montenegróhoz vagy Szerbiához, hanem továbbra is az európai Törökország birtokához tartozott. A berlini szerződésnek ez a fejezete elrendelte, hogy a Fényes Porta hatalmában maradó keresztények viszonyainak rendezésére külön bizottságokat kell felállítani, a melyben a hazai elemnek is bőven képviselve kell tennie. Az illető bizottságok munkáit a Fényes Porta elébe terjesztik és a Kelet-Rumélia határainak kijelölésére kirendelt európai bizottság birálja felül.[1]

Különös jelentőséggel birt a berlini szerződés utolsó előtti pontja, a mely kijelentette, hogy az 1856. és 1871-ki határozatok fennállanak, a meddig újabb intézkedések nem változtatják meg azokat. E szerint az Európa és Ázsia közti tengerszorosok továbbra is zárva maradtak idegen hadihajók előtt béke idején és a szultán érintetlenül megtartotta jogát, hogy szükség esetén valamely barátságos hatalom hajóját hivja segítségül. A Duna semlegességének kinyilatkoztatása

[1] A bizottságok munkáinak eredménye alapul szolgált az 1880-ki török reform törvénynek, a melyet azonban eddig még nem alkalmaztak. Sir Henry Drummond Wolff azt mondja 1908-ban kiadott «Rambling recollections» II. kötetében: «My belief is that, had the Treaty (berlini) been observed in this respect, much might have been avoided of what has since happened in Macedonia».

nagy fontossággal birt, úgyszintén az európai bizottságok hatáskörének a Galatzig terjedő folyamrendőrségre való kiterjesztése. Az a kifejezett tilalom, hogy a jövőben a Duna partján nem szabad erődöket építeni, kezességül szolgálhatott, hogy Bulgária Oroszország védelme alatt nem fog átváltozni a Duna zsandárjává.

Anglia ugyan nem ért el közvetetlen előnyt a kongresszus által, de közvetve annál többet Törökország fennmaradásában. Még a kongresszus összeülése előtt, mintegy összehivásának hatása alatt, igyekezett biztosítani a britt kabinet a maga hasznát. Az angol nagykövet, Layard és a török külügyminiszter Safvet pasa, teljes csendben egyezséget kötöttek Törökország elő-ázsiai birtokainak védelmére Oroszország esetleges hódítói szándékai ellen. Hogy Angliának a vállalt kötelezettségek teljesítésére eszközöket biztosítson a szultán, Cyprus szigetét átengedte Nagy-Britániának.[1] Talán belső összefüggés van a június 4-iki védelmi szerződés és a június 6-án megkötött ama szerződés között, hogy Anglia a kongresszuson támogatni fogja Ausztria-Magyarország igényeit Bosznia és Herczegovinára? Vajjon ezáltal nem szelidebb világításban akarta-e Anglia Cyprus okkupáczióját, ha nyilvánosságra kerül, feltüntetni? De bármikép van is, és gondolt-e Beaconsfield Bosnia és Hercegovina okkupácziójára, mint az európai érdek kivánalmára vagy nem, bizonyos csak az, hogy a kongresszus tagjait nagyon meglepte a június 4-ki védelmi szerződés, a mely állandó fenyegetést foglalt magába Oroszország ellen, ha tovább merészelné a kezét kinyujtani a török birtokokért.

Ellenben Francziaország és Itáliára nézve Cyprusnak

[1] «Staatsarchiv» XXXV. kötet, 216. old. Lásd ehhez Fournier nagyon helyes megjegyzéseit, 63. old. jegyzetben.

Anglia által történt vétele valóságos arczulütés volt. Az a veszély forgott fenn, hogy a franczia meghatalmazottak e miatt elhagyják Berlint és a kongresszust szétrobbantják. Ez volt az indító ok a francziák későbbi tunisi foglalásának. Midőn Waddington az angolokat Cyprus miatt kérdőre vonta, lord Salisbury azt felelte neki: «Tegye Ön ott lent, a mit jónak lát, ahhoz nekünk semmi közünk».[1] Francziaország tehát ezáltal biztatást kapott Angliától, hogy Tunisban keressen kárpótlást Cyprusért. Igy ez a kongresszusra nézve válságos kérdés is szerencsés elintézést nyert. Miután a kongresszus június 13-án megnyilt, pontosan egy hónap mulva, július 13-án bezárta ülésezését. A baljóslatú szám Bismarck herczegnét arra a megjegyzésre késztette, hogy a babona megszünését fogja eredményezni, a mennyiben műveltek és műveletlenek rettegtek a «tizenhárom» miatt.[2] Gróf Andrássynak jutott a feladat, hogy Bismarck herczegnek a jelenlevő államférfiak nevében köszönetet mondjon, a kongresszus munkáinak kitünő vezetéséért és azért az áldozatkészségért, a melylyel a békemű szolgálatába állott.

Elvitathatatlanul nagy érdem illeti meg Bismarckot abban, hogy a kongresszus, mint némelyek jósolták, nem vezetett ismét háborúhoz, hanem a békéhez.[3] De ez eredményhez az összes többi hatalmak is lényegesen hozzájárultak. Így hát a német birodalom kanczellárjának igaza volt, midőn július 13-án a záróbeszédben kiemelte az összes diplomaták jóakaratát, szétválasztó kérdések elkerülésében. II. Sándor abban is nagyon tévedett, midőn azt vélte, hogy Andrássy sürgeti a háborút és midőn

[1] Hanotaux, IV. 387. old.

[2] Winternitz, «Erinnerungen an den Berliner Kongress» a «Neue Freie Presse» 1908 június 10-ki számában.

[3] «National Zeitung» 1878 július 13.

e feletti haragjában azt a fenyegetést szalasztotta ki: «Ha engem sarokba akarnak szorítani és nem hagynak nekem más kivezető utat, mint a háborút vagy Oroszország megalázását, akkor én választottam».[1] Andrássy azzal az eltökélt szándékkal jött Berlinbe, hogy minden olyan okot elhárít, a melyből egy világháború veszedelme nőhetne ki. Annyira azonban nem akart menni, hogy e miatt eltűrje Oroszország túlsúlyát a Keleten, sőt inkább: Ausztria-Magyarországnak akarta ott biztosítani az őt megillető szerepet. Oroszországban persze Andrássyt e törekvések miatt hűtlennek és árulónak nevezték. Ebben még a különben Ausztria-Magyarország iránt jóakarattal viseltető Novikov is egyetértett.[2] Az orosz kincstári miniszter, Valujev helyesebben itélte meg a helyzetet, midőn mindezeket a vádakat a következő szavakkal utasította vissza: «Lehetetlen a kártyánál a játszó társakra haragudni, ha az ember maga csinált renonceot».[3] Andrássy nem a hivatalos Oroszországnak, de a pánszlávizmustól felizgatott czári birodalomnak adott kemény leczkét a kongresszuson Angliával szövetkezve és Bismarcktól támogatva. Ezzel az Európa népei által oly sóvárgva óhajtott békének nagyobb szolgálatokat tett, mintha nem helyezkedett volna szembe egy Ignatjev fantazmagóriáival, a kiről I. Ferencz József császár és király azt mondta, hogy ő a legszerencsétlenebb tanácsadó, a kit II. Sándor, legnagyobb kárára bizalmával ajándékozott meg.[4] Andrássy támogatást talált gróf Šuvalovnál, a ki az egykori nagykövet művét a legélesebben rosszallotta. Maga Gorčakov is bizonyos értelemben elismerte e kon-

[1] Schweinitz, Pétervár, 1878 június 24.

[2] Gróf Berchem, Pétervár 1878 augusztus 10.

[3] Werder tábornok Vilmos császárhoz, Cársko-Zeló, 1878 aug. 21.

[4] Reuss Vilmos császárhoz, Bécs 1878 augusztus 1.

gresszus nagy értékét, máskülönben nem tette volna azt az — egyébrészt el nem fogadott — indítványt, hogy a berlini kongresszus határozatainak keresztülvitele Európa által biztosíttassék. Természetesen a ravasz orosz államkanczellár sokkal kevésbbé törődött a kongresszus művének dicsőítésével, mint az Európa és Törökország közötti éles ellentét felszításával. Ily módon kellett volna az európai hatalmak bizalmatlanságának a Fényes Porta iránt különösen csattanós kifejezésre jutnia. De Európának ezen ünnepélyes szentesítése nélkül is megtartotta a kongresszusi mű a maga életképességét. Hosszú fennállása Dondukov-Korsakov herczeget, Bulgária főkormányzóját is meghazudtolá, a ki így nyilatkozott: «Mit, berlini szerződés! Ez csak Offenbach-zene, mint «A gerolsteini nagyherczegnő» vagy a «Kékszakáll». Ki fog vele törődni?» [1]

Az európai kongresszusok történetében a berlini kongresszus mindig megtartja előkelő helyét. Eltekintve attól, hogy vele egy világ pusztító háborút kerültünk el, még azért is emlékezetes, mert a Balkánon az államalakulások csoportosítását nemzeti alapelvek szerint eszközlé. De a vallásszabadság elvét is elengedhetlen feltételévé tette Románia, Szerbia és Montenegró függetlenségének és ezáltal eleget tett korunk legnagyobb kulturkövetelményeinek.

Gorčakov ugyan nem gondolhatott vissza különös megelégedéssel a kongresszus lefolyására. Teljes egészében feltárta ez az ő összes, az utolsó években elkövetett hibáit. A helyett, hogy Ausztria-Magyarországgal német közvetítés által kereste volna Gorčakov a megegyezést a jövendő béke érdekében, a mely jobb eredményekről ke-

[1] Winternitz: «Erinnerungen an den Berliner Kongress» a «Neue Freie Presse» 1908 június 10-ki számában.

zeskedett volna, mint a kongresszus, Andrássy és Bismarck háta mögött igyekezett Oroszország megnagyobbítását elérni. A san stefanói békekötésig Ausztria-Magyarország sohase tudhatta meg biztosan, hogy hol fognak végződni az orosz eredmények végleges határai. Még a német kabinet közvetítése által se szerezhettek effelől teljes bizonyosságot, minthogy ez még kevésbbé értesült az orosz kormány végső czéljairól, mint a bécsi miniszterium. Ez a tartózkodás és az orosz politika irreális volta végre kényszerítették Andrássyt, hogy szorosabb érintkezésbe lépjen Angliával, hogy ezen az uton érje el azt, a mit a három-császár-szövetség már nem nyujtott neki: a monarchia életérdekeinek megmentését.[1]

Andrássy ezt az ő államférfiúi dicsőségét örökre magasztaló művet a kongresszuson és általa érte el.[2] A kettős küzdelemben: Oroszország és Ausztria-Magyarország közt a monarchia kerekedett felül. Ha a san stefanói béke az orosz politika körfolyamának tetőpontját jelentette, akkor a berlini kongresszus bizonyára a legmélyebb pontja volt. Bulgária területének egyharmadával rövidült meg, ez újonnan alakult fejedelemség kiürítése és Romániáé is befejezett tény volt. Ennek ellenében Ausztria-Magyarországot jelölték ki Európa meghatalmazottjának Bosnia és Hercegovinában és Törökországot még az utolsó pillanatban megóvták az összeroppanástól. Mindez egy férfiú munkája volt: Andrássyé. Az ő indítványára jött létre a kongresszus, a melyen kitartással, szivóssággal és a kellő diplomácziai művészettel küzdött a monarchia nagyhatalmi állásának sértetlen fenntartásáért. Andrássy jobbra-balra tárgyalt majd egyikkel,

[1] Bismarck tollbamondása Kissingen 1878 augusztus 17.

[2] Nagyvonalú beszédében, melyet Andrássy november 30-án az osztrák delegatióban tartott, részletes jellemzését vázolta a berlini kongresszussal összefüggésben álló vivmányoknak.

majd másikkal. Diplomata és hadvezér volt egy személyben. Egyenként titokban szerzett magának szövetségeseket, a kiket azután az ellenség ellen vezetett, hogy lecsapjon rája. E közben mindenkinek szájaíze szerint tudott beszélni és elhitetni, hogy legsajátosabb érdekük kivánja az Ausztria-Magyarországgal való szoros egyesülést. A nélkül, hogy az általa képviselt monarchiának valami érdekét feladta volna, a kellő pillanatban mégis engedékenynek mutatkozott Oroszországgal szemben, hogy ezáltal még jobban biztosítsa a saját maga előnyét. Ausztria-Magyarország közvéleménye nem tudta azonnal érdeme szerint méltányolni a külügyminiszternek ezt a szolgálatát. Míg lord Beaconsfieldet Cyprus megszerzéséért Berlinből való hazatérése alkalmával ujjongva üdvözölték, Andrássyt, mint ő maga mondja, a «macskazenének egy nemével» fogadták.[1] De ez államférfiú egész nagyságát jellemzi, hogy könnyű szívvel túltette magát tevékenységének ilyen félreismerésén, azon elmélkedett, hogy még a neki juttatott barátságtalan fogadtatás is a monarchia javára fog szolgálni. Meggyőződése volt, hogy Európa mindenek előtt azt a benyomást fogja nyerni, miszerint a kongresszuson csak Anglia magatartása volt döntő mindenre s hogy ennek következtében az orosz igények visszautasítása miatt keletkező odium nem fog egészen Ausztria-Magyarországra nehezedni.[2] Ha fájt is neki a «macskazene-féle», melylyel őt itthon jutalmazták, mégis jogos elégtételt szerzett neki a király elismerése, a ki akkor ezt mondta báró Orczynak: bár nem adott Andrássynak részletes utasításokat az útra, mégis a legnagyobb megelégedéssel kell megállapítania, hogy a

[1] Andrássy följegyzései az 1878 augusztus 24-ki minisztertanács üléséről.

[2] U. o.

kongresszus egész időtartama alatt a legteljesebb összhangban volt a külügyminiszter nézeteivel. A kongreszszus lefolyása is, mint az uralkodó hozzátette, egészen megfelelt várakozásának.[1] Az uralkodóhoz hasonlóan Albrecht főherczeg se fukarkodott a dicsérettel, a ki Trouvilleből a következő szavakat intézte Andrássyhoz: «Fogadja kedves gróf legőszintébb szerencsekivánataimat hazatérése alkalmával egy fényesen vezetett hadjáratból, a mely nagyobb eredményeket ért el, mint véres ütközetek és a mely sem népeink százezreinek életébe nem került, sem a pénzügyi viszonyokat tönkre nem tette. Mindez az utolsó hónapokban politikai ellenfelünk sorsa lett».[2]

[1] Báró Orczy az édes anyjához, 1878 július 11. Gróf Andrássy levéltár.
[2] 1878 julius 15. U. o.

HATODIK FEJEZET.

BOSZNIA ÉS HERCZEGOVINA OKKUPÁCZIÓJA.

«Bármilyen kevéssé ismerem is félre a nehézségeket — írta I. Ferencz József 1878. júniusában a Berlinben időző Andrássynak, — melyek a boszniai kérdés rendezése elébe tornyosulhatnak, mégis számítok az Ön körültekintésére és ügyességére, tehát törekvéseinek kedvező eredményére.»[1] A miniszter meg is felelt uralkodója várakozásainak. Milyen egészen más reményben ringatta azonban magát Ausztria-Magyarország közvéleménye! A legélesebb ellentétben a trónnal és a külügyek vezetésével, a monarchia népei abban az illuzióban éltek, hogy Bosznia és Herczegovina okkupácziója a berlini kongresszuson nem fog szóba kerülni. De nem tette-e már Szerbia és Montenegro határainak szabályozása is a bosnia-hercegovinai kérdés megoldását elkerülhetetlen szükségességgé? Hát még az a körülmény, hogy Szerbia és Montenegro sohasem engedik lélegzethez jutni Törökországot, a míg a szultán elismert souverainje a két tartománynak! Egyedül csak ezeknek Ausztria-Magyarországtól való birtokbavétele vethetett véget az ottomán birodalom örökös forrongásainak.

Egyáltalában többé nem volt visszalépés, mikor Európa megbízta a monarchiát az okkupálással. Tekin-

[1] I. Ferencz József Andrássyhoz, Bécs, 1878 június 15. Kiadatlan.

télye örökre súlyos csorbát szenvedett volna, ha most a belső ellentétes hangulatokra való tekintetből kijelentették volna: nem vagyunk abban a helyzetben, hogy a berlini kongresszus megbizását teljesítsük. A gyöngeség ily feltünő jele kétségkívül leszorította volna Ausztria-Magyarországot egy másod- vagy harmadrangú hatalom szintjére. A magyar miniszterelnök, Tisza Kálmán, elég méltányos volt, hogy ezt belássa. Soha se csinált titkot abból, hogy az okkupácziót, főleg ha annexio keletkezik belőle, «bajnak és veszedelemnek tekinti». De sokkal okosabb volt, semhogy be ne lássa, saját kifejezése szerint, hogy a helyzet kényszere azt parancsolhatja, hogy a «két rossz között a kisebbet válassza».

Vajjon félre álljon-e, ha a török uralomnak Bosznia és Herczegovina felett való tarthatatlansága bebizonyosodott és a monarchia az előtt a döntés előtt áll, hogy a két tartományt vagy Szerbiának és Montenegrónak engedi át, vagy maga szállja meg? E külpolitikai szempontok mellett Tisza a belügyeket sem hagyhatta figyelmen kívül. Joggal aggódott azon, hogy a küszöbön álló országos választások alkalmával az ellenzéki taktika biztosan nagyon ügyes módon ki fogja használni az okkupácziót a kormánypárt ellen. Majdnem bizonyosnak látszott, hogy emez kisebbségben marad, ha a megszállás az augusztus 5-ike és 14-ike között lefolyó választások előtt következik be. Tisza attól tartott, hogy ily körülmények között az országgylüésre olyan többség kerülhet be, a mely nem tarthatná szükségesnek, hogy meghajoljon a kényszerhelyzetből folyó érvek előtt. Ezért azt kívánta, hogy a seregek bevonulása csak a választások után történjék meg. A magyar miniszterelnök természetesen jól tudta, hogy e kívánság teljesítése után is még mindig nagyon kellemetlen benyomást fog kelteni Magyarországon az okkupáczió. Ezért elengedhetetlennek látta,

hogy a legnagyobb nyomatékkal ellene szegüljön ama szállongó hireknek, miszerint a két török tartomány birtokbavétele oly engedményeknek az ára, melyeket a monarchia Bulgáriának tett. Tisza minden formában ki akarta nyilvánítani, hogy épen Ausztria-Magyarország tiltakozott a legerélyesebben az «orosz hatalmi kizsákmányolás ellen». Ép ilyen nagy súlyt helyezett arra, hogy az okkupáczió ne Törökország *ellen* irányuló rendszabálynak, hanem olyatén vállalkozásnak lássék, a mely azt a látható czélt tűzte ki, hogy Szerbia és Montenegró túlkapásainak s ezzel közvetve Oroszország hatalmi köre kitágításának vet gátat. Mindenekelőtt azonban arra törekedett és ebben teljesen egyetértett a közvélemény felfogásával, hogy a megszállás csak Törökország *beleegyezésével* és sohase annak tiltakozása vagy *fegyveres* ellenállása ellenére történjék. «Ilyen esemény — írja Andrássynak — Magyarországon a legmeggondoltabb elemeket is megbotránkoztatná és hogy másról ne beszéljünk, olyan belső konvulziókat ébresztene, hogy egy ilyen eljárásba való beleegyezésért a felelősséget sem én és nézetem szerint a magyar kormány egyetlen más tagja sem vállalhatja el.»[1]

A magyar miniszterelnök kivánságai ebben a tekintetben találkoztak Andrássyéival, a ki mindent el akart kerülni, a mi az okkupácziónak hódító hadjárat jellegét kölcsönözne. Ez okból a koronatanácsban mindig ama vélemény mellett kardoskodott, hogy az okkupáczió esetére, a milyen soká csak lehetséges, minden katonai eszköz erősebb érvényesítésétől tartózkodjanak.[2] Még mindig remélte, hogy Törökországgal megegyezésre jut a két tartománynak Ausztria-Magyarországba való bekebelezé-

[1] Tisza Andrássyhoz, Budapest, 1878 június 30. Gróf Andrássy-levéltár.

[2] Andrássy felterjesztése, 1878 június 30. Kiadatlan.

sére nézve. 1878 junius végén eddigi álláspontját feladta. Midőn a király katonai okokból koczkázatnak tartotta, hogy csak a 18. és 20. divizió vonuljon be Bosznia és Herczegovinába és azonnal a 6. és 7. diviziót is, mint a tervbe vett minimalis katonai erőt, fegyverre akarta szólítani, hogy némi biztossággal léphessen fel,[1] Andrássy csatlakozott az uralkodó e nézetéhez. Június 27-én, egy nappal az Európától nyert megbizatás előtt, Andrássy még azzal a lehetőséggel számolt, hogy a Fényes Porta az utolsó pillanatban belenyugszik a nagyhatalmak eljárásába, vagy legrosszabb esetben nem fogja támogatni a muzulmán lakosság önkéntes felkelését csapataink ellen. De szavatolni a dolgok ily fejlődéséről mégsem mert. Ellenben számolt azzal, hogy egy nagyobb sereg erejének kifejtése elejétől fogva minden ellenállási gondolatot már csirájában elfojt és hiábavaló erőfeszitésnek tüntet fel. Ezért is hozzájárult, hogy most már a 6. és 7. hadosztályt is mozgósítsák. Ennek ellenére azonban ragaszkodott ama felfogásához, hogy nem lehet szó «hadjárat»-ról, hanem csak békés bevonulásról. Erre a nézetre pénzügyi és politikai tekintetek is ösztökélték. Andrássy aggódott, hogy a 60 millió kölcsönből már igénybe vett 31 millió kiadás túllépése pénzügyi és politikai kellemetlenségeket vonna maga után. A kongresszus békés eredményét tekintve, a közvélemény nem is értené meg a túlkiadást. A külügyminiszter meg volt győződve arról, hogy a 31 milliónyi összeg túlhaladása megfosztaná a kormányt attól az előnytől, hogy Bosznia és Herczegovina okkupáczióját és rendezését csupán miniszteri felelősség útján, a törvényhozó testület beleszólása nélkül végezze; a miért is kérte a királyt, hogy a katonai intézkedések végrehajtása a legszűkebb korlátok közt mozog-

[1] I. Ferencz József Andrássyhoz, Bécs, 1878 június 28. Kiadatlan.

jon. Ezekkel a rendszabályokkal szoros összefüggésben állott az időpont meghatározása, a melyen a határ átlépése megtörténhetik. Andrássy még nem volt abban a helyzetben, hogy erről biztos véleményt formálhatott volna. «A Fényes Porta magatartása — úgymond az uralkodónak — döntő befolyással lehet erre. Ha a szultán hozzájárul a jegyzőkönyvhöz, lehetséges az elodázás, ha nem, akkor talán a 18 napi mozgósítási határidő leforgása előtt szükségessé válhatik a tényleges initiativa és én azt hiszem, hogy ebben az esetben a határok egyszerű átlépése, mint a «prise de possession» egy faja megfelelhetne a czélnak és nem ütköznék tényleges ellenállásba.»[1]

A király, a ki most kibocsátotta a rendeletet a hatodik és hetedik hadosztály mozgósítására, nagyon örült, hogy teljesen egyetért Andrássyval arra nézve, hogy az egész okkupáczió békés eljárás megvilágításában tünjék fel. Az uralkodó biztosította még ezenfelül a minisztert, miszerint az okkupácziós seregek fővezérének, báró Philippović táborszernagynak «legmelegebben» fogja ajánlani, hogy ezt a felfogást tartsa szem előtt és mindenütt juttassa érvényre.[2] Ebben az értelemben hangzott tehát az az utasítás is, a melyet Beck tábornok báró Philippović részére fogalmazott. «Nem lehet Önnek — így szólt — eléggé a szivére kötni, hogy mennyire óhajtandó, úgy a monarchiával, valamint Európával szemben hangoztatni, hogy a nevezett területek megszállását, mint békés actiót és nem mint hódítást kell keresztülvinni.» A táborszernagy azt a felszólítást kapta, hogy minden erőszakos összeütközésnek az útjából térjen ki és a lakosság min-

[1] Andrássy felterjesztése 1878 június 30. Kiadatlan.

[2] I. Ferencz József Andrássyhoz, Schönbrunn, 1878 július 3. Kiadatlan.

den provokálását kerülje el. A hol azonban a körülmények kivánják, szilárd komolyságot mutasson és minden ellenséges mozgalmat azonnal nyomjon el.[1] Philippović nem volt az az ember, a ki ilyesmit kétszer mondat magának. Hajthatatlan és vasjellemű férfiú lévén, kitűzött czéljának elérésében kiméletlennek bizonyult. Eltekintve ezektől, egy hadvezérnek kétségkívül elengedhetetlen tulajdonságoktól, talán mégis tévedés volt, hogy ép őt állították az okkupácziós hadsereg élére. A boszniai lakosság előtt nem maradt titok, hogy Philippović bizalmatlansággal és ellenszenvvel van eltelve a mohamedánok iránt. Ezek hasonlóan fizettek neki és meg voltak arról győződve, hogy a vezető tábornoktól semmi jót nem várhatnak. Ellenben a keresztények csodálattal néztek fel a fővezérre, a kiben hosszú rabszolgaságuk megváltóját látták.[2] Más szabású ember volt Jovanović altábornagy, a ki ellenséges érzelmek nélkül az ozmánok iránt a szigort kimélettel tudta egyesíteni és ép így a württembergi herczeg is, a ki még nagy rokonszenvvel is viseltetett a mohamedánok iránt.[3] Ennek ellenére Andrássy nem egyezett bele, hogy a csapatok vezetésével és a megszállandó tartományok szervezésével csak szlávokat és német-osztrákokat bizzanak meg. Joggal megsejtette, hogy az ilyen rendelkezések rossz benyomást keltenek Magyarországon. A nézeteknek ez a különbözősége volt az első indító ok a konfliktusra a külügyminiszter és a király katonai kabinetirodája között.[4]

A bevonulási előkészületek ideje alatt Andrássy igyekezett megegyezésre jutni a Fényes Portával, hogy biztosítsa Bosznia és Herczegovina békés megszállását a

[1] Gróf Beck táborszernagy közleménye.
[2] Egy nagyon magasan álló katona közleménye.
[3] Egy nagyon magasan álló katona közleménye.
[4] Gróf Stolberg, Bécs, 1878 augusztus 19.

monarchia által, mint ő tervezte. Kitartott amaz elve mellett, hogy nem folytathat «husángos politikát», a mely a berlini kongresszus egész eredményét újra veszélyeztethetné. De ha csakugyan lehetségesnek tartotta, hogy a törököktől beleegyezést kap az okkupáczióra: akkor bizony illuzióban ringatta magát. Konstantinápolyban igyekeztek a megértés elől kitérni. Az eléggé föl nem világosított szultán abban a tévhitben élt, hogy egyedül tőle függ a megszállás, ő elrendelheti vagy megtilthatja.[1] Sem ő, sem tanácsosai nem mertek ugyan egyenesen visszautasító nyilatkozatot tenni, de ráveték magukat a húzás-halasztás taktikájára. A török közvetítőket előbb utasítás nélkül hagyták, azután teljesen elfogadhatatlan föltételekhez kötötték a beleegyezést.[2] Csudálatoskép még azt a reményt is táplálta a Fényes Porta, hogy előbb-utóbb egészen lemondunk az okkupáczióról.[3] E véleményre a török kormányt a magyar ellenzék magatartása juttatta, a melytől azt várta, hogy a két tartományba való bevonulást képes lesz megakadályozni. Hiszen akkoriban arról beszéltek, hogy a magyar balpárt egy része nagyon élénk érintkezésben állott a bécsi török nagykövetséggel.[4] Ámde Stambulban tévedtek, ha azt hitték, hogy a királyt és Andrássyt az egyszer eltökélt elhatározásban megingathatják. A Fényes Porta miniszterei egyszerüen nem gondolták meg, hogy már a becsület megóvása is kötelességévé teszi a monarchiának, hogy az Európa által reá ruházott megbizást végre is hajtsa. Boszniában már mutatkoztak is a zavargások első jelei, a melyek gyors cselekvést parancsoltak. Ennélfogva, minden további tekintet nélkül a Fényes Portára, július 28-án Bosznia és Her-

[1] Báró Orczy naplója, 1878 július 25.
[2] U. o. július 19.
[3] U. o. ugyanakkor.
[4] U. o. 1878 július 13.

czegovina határainak átlépésére rendelet bocsáttatott ki. Július 29-én Kostajnicánál, Ó-Gradiskánál, Brod és Samacnál és augusztus 1-én Jmoski és Vrgoracnál az átlépés következett be. A király maga mondta az újonnan kinevezett német nagykövetnek, Reuss herczegnek, hogy őt a törökök kényszerítették erre az elhatározásra s tovább nem lehetett várni a velük folytatott tárgyalások még függőben levő eredményére. A Sarajevóban már kitört zavargások — tette hozzá az uralkodó — eléggé bizonyítják, hogy a bevonulást nem lehetett tovább elhalasztani.[1] I. Ferencz József bizalommal nézett a vállalkozás felé és nem kételkedett abban, hogy a beküldött haderő szerencsésen be fogja fejezni az okkupácziót. Ezt a benyomást Reuss herczeg augusztus 1-én nyerte, midőn megbizó levelét a királynak átadta. Azt állíthatná — írta Vilmos császárnak — hogy meglátszik az arczán, hogy uralkodása évkönyveibe a jó sors szerencsés eredményeket enged nekie majd feljegyezni. Ugy tetszett Reussnek, mintha vonásainak mélabus kifejezése, mely különben mindenkinek felötlött, eltűnt volna.»[2]

* * *

Még inkább görbe szemmel nézte Itália mint Törökország a két tartomány megszállását. Bár az olasz külügyminiszter, gróf Corti, a berlini kongresszuson nem tiltakozott ellene, az olaszok mégis károsultnak érezték magukat Ausztria-Magyarország küszöbön álló megnagyobbodása által. Már azóta, a mióta először merült föl a lehetősége annak, hogy a monarchia részt fog venni Oroszország háborujában Törökország ellen és talán hódításokat eszközölhet a Keleten, heves agitáczió keletkezett

[1] Reuss herczeg Vilmos császárhoz, Bécs, 1878 augusztus 1.
[2] U. o.

Olaszországban a miatt, hogy Bosznia és Herczegovina esetleges annexiójáért Triesttel és Trienttel kárpótolják magukat.[1] Ez természetesen éles ellentétben állott Nigra nyilatkozatával, a ki 1877 február 3-án Okolicsányi követségi tanácsost azzal bizta meg: «Mondja vagy írja meg gróf Andrássynak, hogy az olasz kormány soha se lesz olyan balga, hogy a trienti kérdést felvesse.»[2] És mindamellett most olyan egyének részéről történt ez, a kik ugyan nem tartoztak a kormányhoz, de előkelő állásokat foglaltak el. Az 1878 május 19-én Milanóban G. Pepoli marquis elnökletével megtartott béke-kongresszus («comizio per la pace») volt az első lépés az «olasz republikánusok kongresszusá»-n hozott ama határozat megvalósítása felé, hogy különböző városokban tüntetéseket rendeznek Triest és Trient felszabadítására.[3] A Nápolyban székelő «Associazione per l'Italia irridenta» hir szerint központja volt olyan bizottságok szervezésének, melyek az említett területek annektálását tűzték czélul.[4] Magában Triestben június 2-án éjszaka felhivásokat találtak e szavakkal: «Viva l'Italia libera, viva Trieste», melyek így voltak aláírva: «Il comitato triestino per le alpi giulie.»[5] Olaszországban felhangzott a kérdés: Miért ne nyuljunk mi is idegen birtok után, ha Ausztria-Magyarország eltulajdonítja Bosznia és Herczegovinát? De a tüntetések nem állottak meg ilyen nyilatkozatoknál. Nemsokára erőszakosságokra tértek át. A forrongó kedélyek Velenczében az osztrák-magyar konzulátus palotájáról letépték a czimert és a csatornába dobták. Majdnem minden na-

[1] A cs. és kir. külügyminiszterium aktái.

[2] Okolicsányi Andrássyhoz, 1877 február 18. Gróf Andrássy-levéltár.

[3] A cs. és kir. külügyminiszterium aktái.

[4] U. o.

[5] U. o.

gyobb olasz városban voltak osztrák-magyarellenes tüntetések. A legerősebb volt magában Rómában, a hol báró Haymerle nagykövet magánlakása előtt e felkiáltásokkal: «Le Ausztriával», pisszegtek, fütyültek, orditottak és kiabáltak, addig míg a katonaság a tomboló tömeget szét nem kergette.[1] Az egész gyűlölet, a mely ezekben a tüntetésekben a monarchia ellen megnyilvánult, tulajdonképen sokkal nagyobb jogosultsággal irányulhatott volna Anglia ellen, mert nem mi, hanem a britt hatalom fenyegette erősen az olasz kereskedelmet és Olaszország állását a Földközi-tengeren Cyprus megszállása óta. De ennek felismerésére, úgy látszik Olaszországban nem birtak kellő érzékkel és vak dühvel Ausztria-Magyarország ellen fordultak Egy levél azokból a napokból nagyon jól jellemzi az olaszországi helyzetet: «A mit Corti Berlinben tekintély dolgában országának nyert a kabinetek közt, azt Olaszország alaposan eljátszotta. A balpárt kormánya (Cairoli miniszteriuma) felburjánozni engedi a forradalom dudváját és az el fogja őt nyelni. Senki se bántotta Olaszországot, nem vettek el tőle semmit; az emberek képzelődnek, hogy arczul ütötték őket és ha ettől ég az ábrázatuk, nem irigylem tőlük azt a bizsergő érzést.»[2]

Ez az alapjában véve egyidejüleg antidinasztikus mozgalom ép oly kevéssé gátolta külügyminiszterünk elhatározását, mint a törökök magatartása. Báró Philippović táborszernagy parancsnoksága alatt álló 13. hadtestet Bosznia és Herczegovinába vezette, hogy ott, az orosz-török háboru befejezése után a lehető leggyorsabban európai mintára szervezze a közigazgatást. A fővezér, a ki 75.000 ember felett parancsolt, hadseregének zömé-

[1] Akkori ujságközlemények nyomán.
[2] 1878 július 26-iki levél. Gróf Andrássy-levéltár.

vel a Boszna völgyében Sarajevoba akart vonulni, ott, Bosznia fővárosában szándékozott ezen ország tökéletes okkupáczióját proklamálni.[1] Herczegovina megszállása a 18. hadosztály feladata volt Jovanović altábornagy vezénylete alatt. Mérhetetlen küzdelmek között, a legrosszabb, a legjárhatatlanabb utakon, a hol messze távol gyakran egy csepp vizet se lehetett találni, fokonként ment a sereg előre a Boszna völgyében. Eleinte igazán úgy tünt fel, hogy a lakosság nyugodtan fog viselkedni. De egy huszárszázad megtámadásával Maglajnál,[2] (augusztus 2-án) már kitört a fegyveres ellenállás. Most tehát vége volt az okkupáczió békés keresztülvitelének, annál is inkább, mert a fölkelés egyre nagyobb arányokat öltött és a fanatikus Hadji Loja Sarajevoban valóságos rémuralmat alapított és azt hirdette: hogy 100,000 emberrel fog az osztrák-magyar seregek ellen vonulni.

A magláji áruló tőrbecsalás után Philippović szükségét látta, hogy a további előnyomulást csata módjára vezesse. Nemsokára fényesen meg is bosszulták a Maglajnál vallott kudarczot. Augusztus 7-én 7—8000 fölkelő szenvedett érzékeny vereséget Zepčénél, ép így 5—6000 insurgens Jaicenél, a hol rendes török csapatok is küzdöttek. Már arról is beszéltek, hogy e két ütközetnek az okkupáczió győztes befejezése lesz az eredménye. De ez a feltevés mégis elhamarkodott volt. Előbb még a 20. gyaloghadosztálynak kellett gróf Szápáry vezetése alatt

[1] A katonai műveleteknek áttekintő jellemzését adja Haardt Vincze «Die Occupation Bosniens und der Hercegovina» czímű könyvében, Bécs, 1878. Behatóbb, de nehézkesebb az osztrák-magyar táborkar műve: «Die Okkupation Bosniens und der Hercegovina durch die k. k. Truppen im Jahre 1878.» Bécs. 1879; továbbá «Kriegs-Chronik Österreich-Ungarns» III. fogalmazva a cs. és kir. hadilevéltárban 538—583. oldalig.

[2] Maglaj mezőváros a Bosna folyó és a Lisnja-Glava esései között, körülbelül 1800 lakossal.

nehéz küzdelmet vívnia a fölkelőkkel, a kik egy pillanatig még Bosznia megszállását is veszélyeztették. Szápáry nem volt képes a reá bízott feladatot: a Zvornikig való előnyomulást, teljesíteni. Midőn az altábornagy Gračanicából a Spreča völgyében Dolnja Tuzlába,[1] — északkeleti Boszniában — a fölkelés tűzhelyére igyekezett jutni, augusztus 10-én nagyon érzékeny vereséget szenvedett. Nem gróf Szápáry volt a támadó fél, hanem a fölkelők, a kik nemcsak hatalmas tömegekkel, hanem ágyukkal is küzdöttek a mi csapataink ellen. A 20. hadosztálynak meg kellett kezdenie a visszavonulást Dolnja Tuzlából Gračanicába. Két napi küzdelemre volt szüksége, hogy valósággal átvágja magát. De Gračanicában se tudta magát tartani és kénytelen volt tovább Dobojig visszamenni. Kétségkívül nagy volt a szerencsétlenség, a mely a boszniai seregek balszárnyát fenyegette. Mert a fölkelők Doboj közelében állottak, közvetlen az út mellett, a mely Philippović seregének szállítási és visszavonulási vonalul szolgált. A 13. hadtest sorsára döntő befolyással kellett annak lennie, hogy gróf Szápáry képes lesz-e még a fölkelők további előnyomulásának gátat vetni, lesz-e abban a helyzetben, hogy Dobojt, valamint a tőle délre fekvő Boszna-defilét védelmezze és a Zenicába vezető utat nyitva tartsa. A helyzet egész komolyságát azok a szavak jellemzik, melyeket akkor Beck tábornok mondott és a melyek következőkép hangzanak: «Én ezekben a napokban kínos izgatottságban voltam és úgyszólván soha se tudtam aludni, mert átláttam a Dobojnál történő szerencsétlenség egész horderejét.»[2] Az utolsó pillanatban gróf Szápáry meg tudta akadályozni

[1] Dolnja-Tuzla északkeleti Bosznia legjelentékenyebb kereskedelmi-városa és a Jala folyó jobb partján terül el.

[2] Gróf Beck szertábornagy közleménye.

a legrosszabbat. Sikerült neki minden támadást Dobojra visszaverni és magát addig tartani, míg új megerősítések jönnek.

Gróf Szápáry altábornagy szerencsétlenségének az volt a következménye, hogy most az ujságok vádakat emeltek, tulajdonképen miért vonultak be elégtelen erőkkel Boszniába és Herczegovinába. Szükséges volt-e, így írták, ilyen megaláztatásoknak kitenni magukat a fölkelők részéről? Azt állították, hogy nem a hadsereg vezérkara a hibás, mely elejétől fogva kétszer annyi katonát kivánt, mint a mennyit engedélyeztek. A balsikerért való felelősség egyedül gróf Andrássyt terheli, a ki ellene volt minden nagyobb mozgósításnak és abban a tévhitben élt, hogy könnyű dolog lesz az okkupácziót csekély erővel keresztülvinni. Andrássy a tábornok — hangzott a befejezés — ép úgy tévedett, mint Andrássy a diplomata.[1] A többi hirlapokhoz hasonlóan a katonai sajtó egyaránt elitélte a külügyminisztert. Sőt az volt a látszat, mintha a hadügyminiszterium igyekezne a közvéleménynyel szemben minden felelősséget Andrássy vállaira hárítani. Nem érdemes hangsúlyozni — jegyzi meg Wedel őrnagy, a német követség katonai attachéja — hogy az ilyen kritika egyenesen jogosulatlan.[2] Azok a katonai körök és ujságok, melyek most egymást multák felül abban, hogy éles szavakkal keljenek ki az okkupácziós hadtest elégtelensége ellen, voltak azok, a kik a határ átlépése előtt a legnagyobb dicsérettel illették azt az imponáló erőt, melylyel az akczió megkezdődött. Csak akkor, midőn Szápáry balsorsa után nem következett be az álmodott feltartóztathatatlan győzelem, igyekezett mindegyik magával elhitetni, hogy előre megjósolta ezt a felszerelés

[1] «Neue Freie Presse» 1878 augusztus 20.
[2] Gróf Wedel őrnagy. Bécs, 1878 szeptember 1.

elégtelensége miatt bekövetkezett szerencsétlenséget. Maga a hadügyminiszterium mindig teljesen elegendőnek mondta a 13. hadtestet és a 18. hadosztályt.[1]

Kétségtelen, hogy Andrássy a még július 14-én Sarajevoból hazaérkezett hírek hatása alatt, melyek szerint a csapatokat tárt karokkal fogják fogadni,[2] azon a nézeten volt, hogy az egész bevonulás Boszniába diadalmenethez fog hasonlítani. Akkor tréfásan azt a kijelentést is tette, hogy huszárszázaddal és egy katonabandával keresztül merné vinni az okkupácziót.[3] A miniszter nem hat hadtestnek sok időt igénylő mozgósításában, hanem a kilátásba vett hadi erő *gyors* készenlétbe helyezésében látta a siker biztosítékát. Az okkupácziót addig kell megkezdeni, a meddig az országban nyugalom uralkodik és nem addig várni, mig az inkább haramiához, mint népvezérhez[4] hasonló Hadji Loja kezdésére történő agitácziók mindent tűzbe és lángba borítanak.[5] Andrássy határozottan megmondta a német nagykövetnek, hogy ha a hadsereg abban az időben, midőn ő a bevonulást követelte, harczképes lett volna, az ő számítása is helyesnek bizonyult volna; természetesen miután három fontos hetet elmulasztottak, mialatt az ellenállás szervezkedhetett, az okkupácziós hadseregnek általa javaslatba hozott ereje is elégtelennek bizonyult. Andrássy

[1] Gróf Wedel, 1878 szeptember 1.

[2] Gróf Beck szertábornagy közleménye. Az 1877—78-iki «Rotbuch» 101. old. levő közlemények szerint csak a vagyonos osztály pártolta az okkupácziót. Koetschet «Aus Bosniens letzter Türkenzeit» a 78. old., úgy véli, hogy Andrássyt tévutra vezették az ügyvivői szépen kiszínezett közlemények által a közvélemény felől. Koetschet akkor Boszniában lakott.

[3] Báró Orczy naplója 1878. július 19. L. Andrássynak nyilatkozatát ezen kijelentését illetőleg a «Magyar delegatió napló»-jában V. ülés 1882. nov. 15.

[4] «Rotbuch», 1877. ápr. — 1878. nov. 133. old.

[5] Báró Orczy naplója, 1878. július 25.

e közleményhez, még azt a megjegyzést fűzte, hogy bizonyos benne, miszerint a király is teljesen osztja az ő nézetét.[1] A helyett tehát, hogy az illetékes tényezők igyekeztek volna, idejekorán csekélyebb, de harczraképes csapatokat kiállítani, melyekkel minden valószinűség szerint még békés megszállást érhettek volna el, az előkészületek a bovonulásra addig a pillanatig húzódtak, míg ez a bevonulás az egész vállalkozás veszélyeztetése nélkül már nem volt elodázható. Ez persze Philippović és tisztjei izlése szerint volt, a kik nem kivántak békés okkupácziót, a hol nem lehet babérokat aratni, hanem nagystylü háború után vágyódtak, mindazzal, a mi vele összefüggésben szokott lenni. Föl lehet tételezni, hogy egyáltalán nem haragudott azon véres fordulatért, melyet Boszniában a dolgok vettek. Most alkalom kinálkozott a kitüntetésre a becsület mezején. Immár megkezdődött a tulajdonképeni hadjárat.

Míg gróf Szápáry Dobojnál védelmezte állását és báró Jovanović altábornagy igyekezett keresztülvinni Hercegovina megszállását, Philippović táborszernagy elhatározta, hogy augusztus 14-én előnyomul Sarajevóba. Bosznia fővárosának megrohanása 2 hadoszlopban kellett, hogy végbemenjen: az egyik magának a fővezérnek, a másik Tegetthoff altábornagynak vezetése alatt. Ennek már augusztus 17-én sikerült közvetlenül Sarajevo mellett olyan előnyös pozicziót kivívnia, hogy még ugyanaznap, mint győző vonulhatott volna be a városba. De most Philippović nem akarta elszalasztani a dicsőséget,

[1] Stolberg Bismarckhoz, Bécs, 1878. okt. 6. Koetschet fentemlitett munkájában a 78. oldalon emliti: «Tatsächlich genügten die 24 Tage, welche vom 3. Juli bis zum Einmarsche der österreichisch-ungarischen Truppen verstrichen, vollkommen, um einen Widerstand zu organisieren, welcher nur nach blutigen Kämpfen sollte gebrochen werden können.»

hogy maga vegye be Sarajevot, amiért is ő, a ki a hadsereg zömével még távolabb állott, Tegetthoffnak azt a parancsot adta, hogy várjon a támadással.[1] Bár a fővezér augusztus 18-án azt táviratozta a királynak, hogy reméli, miszerint a születése napján — augusztus 18-án — hatalmába keríti Sarajevot,[2] mégis csak 19-én tarthatta bevonulását a városba.

Épen Sarajevo meghódításának napján Bécsben az uralkodó elnökletével minisztertanácsot tartottak, a melyben elrendelték még további négy hadtest mozgósítását. Megerősített erőkkel kellett a leggyorsabban elnyomni a fölkelők további ellenállását. Az uj hadtestek mozgósítása annál szükségesebb volt, mert Törökország kétértelmű magatartása a fölkelés vezérei előtt eljárásuk igazolásául szolgált. Szeptember 10-én úgy a fölvonulás, mint a különböző hadosztály uj csoportositása is befejezést nyert. Most megkezdték a fölkelés leverését legészakibb, északnyugati és északkeleti Boszniában. A Majevica Planina melletti győzelem által (szeptember 21-én) a fölkelőket az északkeleti részen legyürték. Gróf Szápáry ismét képes volt előnyomulni Dolnjába és Gornja-Tuzlába, szeptember 22-én Zvornikot megszállni, hogy Kladanjon és Vlazenicán át a Sarajevoban álló csapatrészekkel egyesüljön. Livno megszállásával (Travnik közelében) Boszniában és Herczegovinában a fölkelést befejezettnek tekintették. Október 4-én báró Philippović táborszernagy ezt táviratozta a királynak: a fölkelés le van verve és az ország a hadsereg kezeiben.[3] De tulajdonképen az okkupáczió csak a felső Unna melletti Bihać erőd és Kladuža sziklafészek eleste után a horvát

[1] Báró Orczy naplója 1878. augusztus 18.

[2] U. o.

[3] Gróf Wedel őrnagy, Bécs, 1878. okt. 13.

határ közelében (1878 október 20-án) jutott végleges befejezéshez.

A hadsereg feladatát a legnehezebb körülmények között, egy kultura nélküli országban, majdnem járható utak nélkül, fényesen megoldotta. Az általános hadkötelezettség intézménye a bosznia-herczegovinai hadjáratban keresztülment a tüzkeresztségen. Gróf Andrássy a maga idősebb fiát, Tivadart, mint önkéntest Boszniába bocsátotta, a mit az uralkodó örömmel vön tudomásul. E példát több fiatal arisztokrata is követte, a kiknek ezredei nem voltak mozgósítva.[1] Ausztria-Magyarország közvéleménye, a mely kevéssé viselkedett barátságosan az okkupáczió iránt és először zúgolódott az egyévi önkéntesség intézményének költségei miatt, most mégis nagy megelégedést mutatott az 1868 óta ujonnan szervezett hadsereg kivívott sikerei fölött. Ezek az első győzelmek 1859. és 1866. után mindenesetre alkalmasak voltak, hogy tekintélyét ujra fokozzák a külföldön. Ausztria-Magyarország tehát csattanós bizonyítékát adta életerejének és energiájának. 1866 óta a monarchiát a bőszavu országgyülési vitákból ismerték. Ha most a monarchia habozott volna a részére kijelölt feladatot teljesíteni: az okkupáczió által elfojtani a keleti krizis tűzhelyét, akkor kétségtelenül megfosztotta volna magát minden hiteltől. Európának joga lett volna azt mondani, hogy Ausztria-Magyarország bőbeszédű ügyvédek országa, a kik úgy vélik, hogy a pártharczok és hosszúlélekzetű tárgyalások által játszhatják a nagyhatalmosdit. Az okkupáczió befejezése nélkül a keleti válság további folyása élével felénk fordult volna. Oroszország és Itália ezután Szerbiával és Montenegróval együtt a Keleten a főszerepet játszották volna. Örökre elszalasztottuk volna

[1] Báró Orczy az édes anyjához, 1878. szept. 1. és 7.

az alkalmat, hogy a keleti kérdés majdan végleges megoldásának kulcsát kezünkben tartsuk. Ausztria-Magyarország költségén annak ellenségei lettek volna a Kelet urai és mi üthettük volna bottal a befolyásunk nyomát. Ausztria-Magyarországnak, ha nem akarta magát a halottak közé számíttatni, el kellett fogadnia Európa megbízását és minden körülmények között végrehajtani.

* * *

A csapatok sikeres előnyomulása és főleg Sarajevo eleste után, a lakosságon olyan hangulat vett erőt, melyet maga a király «sovinisztá»-nak nevezett. Most fölhangzott a jelszó: «Semmi megegyezés a Fényes Portával: mi legyőztük és vele szemben már nem vállalhatunk kötelezettségeket.» Azon ürügy alatt, hogy a diplomáczia semmit se tett, ellenben a katonák kardja mindent elért, már csak a hódítás jogát akarták érvényesülni engedni, minden egyezkedést elutasítani és egyszerüen áttérni Bosznia és Herczegovina annexiójára. A közvélemény ezen hullámzásával szemben, a melyet nagyon befolyásos körök támogattak, Gróf Andrássy az augusztus 24-iki minisztertanácsban emelt szót. Azt a nézetet képviselte, hogy a berlini szerződést se túllépni, se amögött elmaradni nem szabad. Andrássy a leghatározottabban elutasította az annexio minden gondolatát. Aggódott, hogy annak megvalósítása esetében a monarchia mindkét állama magának igényelhetné Boszniát és Herczegovinát, miből új kiegyezési pont keletkeznék minden vele összefüggő mellékkérdéssel együtt. De mindenekelőtt visszariadt Andrássy a veszélyektől, melyeknek okvetlenül be kellett következniök abban az esetben, ha Ausztria-Magyarország először ad példát a berlini szerződés által megjelölt út elhagyására. Oroszország egy pillanatig se haboznék, hogy ebből levonja a neki alkalmas konzek-

vencziákat és mindenekelőtt vonakodnék Bulgáriát 9 hónap mulva, mint megállapitották, elhagyni. «Akkor mi magunk — úgymond — változtatnók át azt a kedvezőtlen helyzetet, a mit Berlinben Oroszországnak teremtettünk, felette kedvezővé és ujra vizsgálat alá vennők a san stefanói békét.» De van-e egyáltalán ok — kérdezte Andrássy — a berlini szerződés cserbenhagyására? Törökország magatartása ugyan nem ment tömérdek kétértelműségtől és kétszinűségtől, de hivatalos ellenállást sehol se lehet bizonyítani. Egyezkedés visszautasításának esetében a Fényes Porta mindenesetre a hatalmakhoz fordulna és azt a vádat emelné, hogy Ausztria-Magyarország a berlini szerződés talaját elhagyván önhatalmúlag proklamálta az annexiót. Akkor bekövetkeznék az, a mit a miniszter épen elkerülendőnek vélt: a berlini szerződés által török terület-átengedésekre nézve megállapitott határozatok alkalmazása Ausztria-Magyarországra is. Eszerint a monarchia kénytelen volna a török államadósság egy részét átvenni és egyidejüleg elismerni a Fényes Porta jogát a földbirtokon levő koronatulajdonra és a Vakuf mecsettulajdonára. «Végül — mondja Andrássy drasztikus kifejezési módján — a boszniai csontot hus nélkül kapnók meg.» A miniszter mindenesetre mérlegelte azt az eshetőséget is, hogy a szultán minden megegyezést visszautasít és háborút kezd velünk. Egy perczig se kételkedett abban, hogy a monarchia a küzdelemből, mint győztes fog kikerülni, de minden valószinüség szerint — mint jellemzően megjegyzi — nem mint egyetlen győztes. Véleménye szerint az fog történni, a mit a közvélemény a monarchia mindkét államában mindig perhorreskált: párhuzamos akczio (Oroszországgal) minden előny nélkül, post factum és a berlini szerződés ellenére.

Mikor azonban Andrássy csak a berlini kongresszustól jóváhagyott okkupácziót és adminisztrácziót engedte érvé-

nyesülni egyetlen helyes rendszabályként, ebből semmi esetre nem következtette azt, hogy ez az okkupáczió záros időhöz kötött. A megszállás csak akkor érhetne véget, ha czéljai teljesülni fognának: egyrészt Dalmáczia és Horvátország biztosítása olyan veszélyek ellen, melyek Bosznia és Herczegovina felől fenyegetnek, másrészt pedig a reformok keresztülvitele e két tartományban. «Ha *mi* magunk kijelentjük — fejezte be előadását Andrássy — hogy Dalmáczia és Horvátország biztosítva van, hogy a reformok keresztülvitettek Bosznia és Herczegovina lakossága sorsának javítására s ebből a viszonyból reánk nézve a kereskedelmi szerződések stb. által minden consequentia levonatott; ha mindezt megtesszük és a Fényes Porta kezeskedik arról, hogy ezeket a tartományokat az átvétel után nem fogja újra romlásba vinni, *akkor azaz soha* nem lehet szó az okkupáczió végéről. Ez nyilt, világos, tisztességes, a nemzetközi jog alapján álló politika.»[1] Andrássy ezen álláspontja mellett akkor is kitartott, midőn szeptemberben beteg fivére meglátogatására Bécsben időző gróf Šuvalov Péter rá akarta beszélni, hogy az okkupáczió ideiglenességének vessen véget és oly gyorsan, a mint csak lehet, kebelezze be Boszniát és Herczegovinát a monarchiába. A világnak egyik hatalma sem — ugymond a londoni orosz nagykövet — fogja az annexiót ellenezni; ilyen kedvező alkalmat Ausztria-Magyarországnak fel kell használnia. Šuvalov orosz szempontból is ajánlotta az annexiót, a mennyiben általa a pánszlávizmust örökre megfosztják a reménytől, hogy az egykori török tartományokat valaha ismét agitácziós játékává teheti. De nem hangzik nagyon valószínüen, hogy Andrássy nem zárkózott

[1] Andrássy följegyzései az 1878. augusztus 24-iki minisztertanács üléséről.

volna el teljesen e fejtegetések elől és úgy nyilatkozott volna, hogy hat hónapon belül az okkupácziót annexióvá akarja változtatni.[1] Nem hihető, hogy Andrássy, a ki még augusztus 24-én a király és a miniszterek jelenlétében olyan beszédes módon szállott sikra az okkupáczió fentartásáért, már néhány hét mulva máskép gondolkozott légyen. Šuvalov a minisztert, a ki úgy vele, mint a német nagykövettel is közölte az okokat, melyek az annexió ellen szólottak,[2] bizonyosan félreértette. Az események további folyása legvilágosabban mutatja, hogy Andrássy az annexiót nem tekintette politikája törekvésre méltó czéljának s annak végérvényes megoldását a jövőre bízta.

Egy azonban föltétlenül bizonyos, hogy t. i. a miniszter Bosznia és Herczegovina teljes birtokbavételét csak a Fényes Portával egyetértve akarta keresztülvinni. A fölkelőkkel való küzdelem ideje alatt sem ejtették el a tárgyalások fonalát, a melyek mindig ujra megakadtak, minthogy Karatheodory mindig kijelentette, hogy nem kapott utasitásokat.[3] A naponta szaporodó nehézségek nagyon bántották Andrássyt. Hiszen a békés megegyezés a Fényes Portával milliókat takarított volna meg és kemény küzdelmeket hárított volna el. Ámde Konstantinápolyban a vallási és államjogi nézetekhez tartozott, hogy a szultánnak egy darab földet sem szabad átadni, melyet nem vettek el tőle fegyveres erővel.[4] A Fényes Porta elhatározta, hogy képviselői által értesíti a nagyhatalmakat arról, hogy a muzulmán lakosság a határokon fegyveres

[1] Reuss Bismarckhoz, Bécs, 1878. szept. 12. Šuvalov ezt mesélte Reuss herczegnek.

[2] U. o.

[3] Reuss, 1878. augusztus 1.

[4] Gróf Zichy Ferencz Andrássyhoz, Konstantinápoly, 1878. okt. 15. Kiadatlan.

kézzel akar ellenállani a területről való lemondásnak és a kormány ez ellen semmit se tehet.[1] Az ottomán államférfiak abban a tévhitben éltek, hogy Ausztria-Magyarország nem meri csapatait Bosznia és Herczegovinába vezérelni. Ezért volt nekik kellemetlen meglepetés, hogy ennek ellenére ez megtörtént. Még jobban csodálkoztak a katonai akczió gyors menetén, a mely minden ellenállás mellett is alig két hónapot vett igénybe. Hirtelen befejezett tényekkel állottak szemközt, melyek megfosztották őket az alkalomtól, hogy mint szándékuk volt, erőszakkal szegüljenek ellene az okkupácziónak. Mindkét tartomány el volt veszve, még mielőtt Törökország fegyveres tiltakozását kimondhatta volna. Ennek ellenére mégsem akart belenyugodni a tényleges állapotokba. Inkább igyekezett titokban ürügyet keresni az összeütközésekre, hogy pótolja, a mit habozása által elmulasztott. Az osztrák-magyar nagykövet, gróf Zichy Ferencz, meg volt győződve arról, hogy a Fényes Porta az ellenünk való harczra megfelelő okot csapatainknak Novi-Bazarig való esetleges előnyomulásában fog találni. Ezért azon volt, hogy a szandžakba vonulást hagyjuk el, hogy a Fényes Portának ne adassék ok a különben is eléggé ingerült hangulat fokozására.[2] Már augusztus végén hajlandó volt Andrássy a Novi-Bazar elleni operáczióknak véget vetni, hogy helyet engedjen a Fényes Portával való megegyezésnek.[3] Erre most is kész volt.[4] Közeledése nem érlelt gyümölcsöket. A tárgyalások holt pontra jutottak és Törökország általában arra törekedett, hogy a berlini szerző-

[1] Radolinski Bismarckhoz. Bujukdere, 1878. augusztusz 4.

[2] Az egész jellemzés Zichynek Andrássyhoz szóló magánlevelén alapul. Konstantinápoly, 1878. okt. 15.

[3] Gróf Zichy Ferencz Kosjekhez. Konstantinápoly, 1878. augusztus 30.

[4] Gróf Zichy Ferencz Andrássyhoz, 1878. okt. 15.

dés minden kötelezettsége alól kivonja magát. Csak nehezen tudták rábeszélni, hogy Mehemed Assim pasa személyében, a ki rendkivül félénk, határozatlan ember volt, képviselőt küldjenek a kelet-ruméliai bizottságba.[1] A Fényes Porta e magatartása mindenütt elidegenedést keltett. Lord Salisburyt aggodalommal és sajnálattal töltötte el Ausztria-Magyarországgal szemben való vonakodása. Egy bizalmas levélben Törökországot egy vízzel töltött hajónak nevezte, a mely sem mozogni, sem vitorlázni nem tud.[2] Konstantinápolyban fejetlenség uralkodott. A nagyvezér, Safvet pasa, öreg, megtört ember volt, a ki a helyzet komolyságát nem látszott felfogni, egyébként azonban teljesen a szultántól függött.[3] De maga Abdul Hamid úgy vélte, hogy most reformok keresztülvitele és nem az Ausztria-Magyarországgal való békés állapot az előbbrevaló. Olyan földbirtokoshoz hasonlította magát, a kinek háza leégett és a kinek előbb el kell takarítania a romokat és uj erőt gyüjtenie, mielőtt lakának uj felépítéséhez hozzá kezdhetne.[4] Most akarta elvégezni azt, a minek Andrássy reformjegyzéke idejében kellett volna megtörténnie. Csak egyetlen egy török államférfiu volt, a ki igazán a helyzet magaslatán állott és tényleg belátta, hogy országának mi válnék javára. Ez a férfiu Aleko pasa volt, azelőtt bécsi s ez időszerint párizsi nagykövet. Belátta az okkupáczió szükségességét és át volt hatva attól, hogy a Fényes Portának panasz helyett inkább örülnie kellene, hogy Ausztria-Magyarország és nem valamely más hatalom vette magára Bosznia és Herczegovina megszállásának súlyos terhét. Aleko pasa

[1] Kállay Andrássyhoz, Philippopel, 1878. nov. 11. Kiadatlan.

[2] U. o. Az angol keletruméliai meghatalmazott, Sir Henry Wolff megmutatta Kállaynak Salisbury levelét.

[3] Gróf Hatzfeld Bismarckhoz, Bujukdere, 1878. szept. 18.

[4] U. a. 1878. nov. 10.

akkor azt írta Andrássynak: «Legőszintébben kivánom az okkupáczió sikerét és az Excellencziád által követett előrelátó politika dicsőségét, meg lévén győződve arról, hogy ez a birtokbavétel a legnagyobb szerencse Európára, az egész emberiségre és különösen Törökországra nézve, a melynek hátvédéül fog szolgálni ős ellenségével szemben. Engedje Isten, hogy a jobban felvilágosított Fényes Porta végre megszünjön igazi érdekeit félreismerni.»[1]

Ám az Arany-szarv partján távol voltak attól, hogy felismerjék az «igazi érdekek»-et. Hiányzott a belátás, hogy fegyvereink sikerei után lehetőleg gyorsan békés megegyezésre kell jutni a monarchiával. Andrássynak ezért arra kellett gondolnia, hogy Törökország beleegyezése nélkül is azonnal hozzáfogjon a két meghódított tartomány szervezéséhez. E kényes ügy helyes megoldásának, a mely épen olyan nehéz volt, mint maga az okkupáczió, Andrássy mindjárt a csapatok bevonulása után akadályát látta báró Philippovićban. A táborszernagy, kimondottan szláv, ahhoz az irányhoz tartozott, a mely az ujonnan szerzett tartományokban inkább ki szerette volna irtani a mohamedánokat. A kormánynak azonban inkább odahatni volt a feladata, hogy a török elem, elsősorban a török földbirtokosok, tehát az ország arisztokratái, barátságos viszonyba lépjenek az osztrák-magyar politikával. Ez volt az egyetlen eszköz, a délszlávok titkos törekvései ellen, a kik a muzulmánoknak Bosznia és Herczegovinából való kiűzésével zavartalan teret akartak nyerni játékaiknak. Minthogy Philippović sokkal inkább szláv volt, semhogy ellenszegüljön egykori határőrvidékbeli barátainak, Andrássy bizalmatlan volt iránta.[2] A fő-

[1] Aleko pasa Andrássyhoz, Páris, 1879. aug. 9. Gróf Andrássy-levéltár.

[2] Báró Orczy az édes anyjához, 1878. augusztus 31. Egy magasrangu katonatiszt további szóbeli közleményei szerint Philippović pártolta a görög papságot és nagy önkénynyel ment a mohamedánok ellen.

vezér meg is lett mindent, hogy a szakadékot maga és a külügyminiszter között mélyítse. Szabad folyást engedett Andrássy elleni haragjának, fennhangon hirdette, hogy vesztébe küldte a hadsereget, elégtelen konzuli értesítések által félrevezettette magát és a mohamedánok megitélésében felelősségnélküli optimizmusnak hódol. Andrássy szükségesnek látta, hogy a Philippović nyilatkozatáról szóló közleményt a király elé terjeszsze.[1] Az uralkodó belátta kényszerű szükségét annak, hogy a táborszernagyot megfoszsza a fővezérségtől. Pedig épen nem volt könnyü az uralkodónak Philippovićot, dicsősége tetőpontján, győzelmeinek színhelyéről Prágába áthelyezni. Beck tábornokot, a katonai iroda főnökét bízta meg az uralkodó október 24-én a kényes küldetéssel, hogy elfogadhatóvá tegye a fővezérnek Boszniából való visszahívását. Beck császári és királyi ura legteljesebb megelégedésére oldotta meg feladatát, kiméletesen javasolva azt, hogy a fővezérség a legfőbb hadúr kezeibe kerüljön vissza. A táborszernagy habozás nélkül belenyugodott a császár és király kivánságába. Helyére a württembergi herczeg lépett, a kit Becknek utasításai szerint, a katonai operácziók további folyamán kellett értesítenie. Egyelőre azoknak szünetelniök kellett. Az előnyomulást Novi-Bazarig katonai és pénzügyi okokbói mostanra feladták. Mindenkép a berlini szerződés alapján állva, a monarchia fentartotta a *jogot*, de nem a kötelezettséget a szandžak megszállására. Ausztria-Magyarország, mint előbb az okkupáczióra nézve, úgy most is csak a Fényes Portával való előzetes megegyezés után akart Novi-Bazarba bevonulni. De Andrássy el volt szánva, hogy szükség esetén, a török kormány beleegyezése nélkül is folytatni engedi a szandžak elleni hadműveletet.[2]

[1] Báró Orczy édes anyjához, 1878. szept. 4.
[2] Beck tábornok számára kiállított kiadatlan utasitás szerint.

Egyidőre azonban vajmi kevés kilátás mutatkozott arra, hogy a Fényes Portával egyezkedésre lehet jutni. Továbbra is visszautasította a velünk való conventio megkötését. E helyett olyan bonyodalmakra számított, melyek esetleg abból származhatnának az osztrák és magyar törvényhozó testületek minő állást foglalnak el egyrészt az okkupáczió tényével szemben, másrészt pedig a berlini szerződés tudomásulvételét illetőleg. A Fényes Porta miniszterei a monarchia belsejében kitörendő válságra számítottak, a melyhez nemcsak az okkupáczió elejtéséhez, hanem Andrássy bukásához is fog vezetni. Semmi se bizonyítja azonban jobban az akkori ozmán politikusok megbizhatatlanságát, mint ez a kombinácziójuk. Törökországnak hálásnak kellett volna lennie Andrássy iránt, a kiben legmegbízhatóbb és legönzetlenebb barátját birta, mint azt Aleko pasa bécsi nagykövetsége idejében folyton jelentette is Konstantinápolyba.[1] Ki más volt, mint Andrássy, a ki az ozmán birodalomnak 1875-ben az őt fenyegető válságból megmutatta a kivezető utat? Az ő érdeme, hogy a kongresszus létrejött, mely a san stefanói békét revisionak vetette alá, pedig egyedül ez mentette meg Törökország életét. A szultán nem tehetett volna okosabbat, mintha a tőle követelt egyezség megkötése által a leggyorsabban biztosítja magának Ausztria-Magyarország barátságát. Abdul Hamid azonban, eléggé elvakítva, olyan bonyodalmakban reménykedett, melyeket túlbecsült és a melyekből Andrássy nemsokára, mint győző került ki.

[1] Aleko pasa Andrássyhoz, Páris, 1878. augusztus 9.

HETEDIK FEJEZET.

ANDRÁSSY KELETI POLITIKÁJA A TÖRVÉNYHOZÁSOK ELŐTT.[1]

Míg lord Beaconsfieldet Berlinből való hazatérése alkalmával Cyprus megszerzéséért harsogó üdvrivalgással köszöntötték, gróf Andrássy nagyon rossz fogadtatásban részesült. A szlávokon és feudálisokon kívül Ausztriában és Magyarországon ép azok a pártok haragudtak reá, a melyekre eddig támaszkodott. Neheztelték reá, a miért a berlini kongresszustól megbizást adatott magának Bosznia és Herczegovina okkupácziójára. De jellemzi ezt az államférfiút, hogy a kongresszuson kifejtett tevékenységének félreismerése miatt azzal vigasztalta magát, hogy még a neki osztályrészül jutott barátságtalan fogadtatás is hasznára válhat a monarchiának. Hiszen máskülönben, úgy vélte, az egész felelősség az orosz igényeknek a kongresszuson való meghiusulásáért egész Ausztria-Magyarországra háramlanék. Így azonban Európa abban a megingathatatlan véleményben lesz, hogy a berlini tárgyalásokban Anglia és Németország magatartása döntött Oroszország ellenére.[2] De ilyen mérlegelésektől a

[1] Nagyon jól tudom, hogy a delegácziók, melyeket én itt törvényhozóknak nevezek, nem törvényhozó testületek. A kifejezés rövidsége miatt azonban ezt használom. Még meg kell jegyeznem, hogy csak a főmozzanatokra szorítkozom, mert ha az Andrássy ellen folytatott parlamentáris harcznak beható jellemzését adnám, egyedül erről kellene könyvet irnom.

[2] Így nyilatkozott maga Andrássy a minisztertanácsban. Andrássy följegyzései az 1878. augusztus 24-iki minisztertanács üléséről. 1886-ban

közvélemény nagyon távol volt. Ausztria-Magyarország külpolitikájának vezetőjében csak azt a férfiút látták, a ki a monarchiát költséges kalandba sodorta, a melyből elviselhetetlen terhek emelkednek feléje és a mely által háborúba bonyolódhat Oroszországgal. Andrássyénál kevesebb lelkierővel biró embert elsöpört volna a vihar, mely politikája miatt felzúdult ellene. Ő azonban szilárdan állt és nem ingott meg. Andrássy, a kit magyarországi népszerűsége a hatalom legmagasabb fokára emelt, most minden oldalról ellenséges fegyvereket látott maga felé villogni. Meg nem tévesztve semmiféle támadás által, oly biztonsággal hitt politikája helyességében, mintha hozsánna-kiáltások hangzottak volna feléje. Eltelve a tudattól, hogy a monarchia érdekében megtette az egyetlen lehetőt, s valóban látnoki szemmel a jövőbe pillantva, így nyilatkozott: öt év előtt én voltam a legnépszerűbb ember Magyarországon, ezután öt év mulva újra én leszek az ott és Ausztriában.[1] Egyelőre a hevesen megtámadott államférfiú kénytelen helyzetében volt, a kinek Ausztria-Magyarország parlamentáris szervezeteivel szemben eddigi politikáját egész lelki erejének és ékesszólásának latbavetésével kellett megvédenie.

* * *

irja Andrássy egy emlékiratban: «Ich habe seinerzeit mich gehütet, die erzielten Resultate der Öffentlichkeit gegenüber in ihr wahres Licht zu stellen, weil ich befürchtete, dadurch die Empfindlichkeit Russlands zu wecken, aus dem gleichen Grunde habe ich die einfältigen Angriffe auf diese Politik nicht nur ruhig, sondern lange mit innerer Befriedigung ertragen. Ich habe das getan, weil es während und nach dem Orientkriege eine unserer schwersten, zugleich aber wichtigsten Aufgaben war, die, die russischen Aspirationen schwer treffenden Resultate unserer Politik in solcher Weise zur Durchführung zu bringen, dass nicht die Rankune Russlands die Monarchie allein treffe» Gróf Andrássy-levéltár.

[1] «Gegenwart» XIV. kötet 1878. Neményi: «Graf Andrássy».

Az volt a látszat, mintha az okkupáczió a monarchiát alapjaiban ingatná meg. Minden szenvedélyesség, melylyel a keleti kérdés fejlődésének már előbbi stádiumában Törökország javára Oroszország ellen foglaltak állást, most úgy látszik, megduplázódott. Egy csapásra vált ez világossá és a Lajtán innen és túl az érzelmeknek olyan egyhangúsága fordult most Andrássy ellen, a milyet eddig nem ismertek.

Ausztriában persze egy széthasadt, sok párttöredékre feloszlott többség viselt háborút a külpolitika vezetése ellen, a mely ezenfelül még egy, július 4-dike óta lemondott miniszteriummal állott szemben. Az alkotmányhű többség csak az 1878 október 19-ére egybehivott Reichsrat öszszejövetelére várt, hogy annak termeiből azonnal megindíthassa a campagnet Andrássy ellen. A külügyminisztert felelősségre kellett vonni azért, hogy Bosznia és Herczegovina okkupácziójához az osztrák képviselők előre megszerzett belegyezése nélkül fogott hozzá.

Még mielőtt a «Reichsrat» üléseit megkezdte, Herbstet, a balpárt vezérét a császár és király majdnem két órás kihallgatáson fogadta. Minden valószínűség szerint az uralkodó ezen a kihallgatáson egy új miniszterium alakításával akarta megbizni. Bizonyos, hogy alkotmányhű balpárt szellemi vezére nem mint a kormány kiválasztott főnöke hagyta el az uralkodó dolgozószobáját. De mint gróf Andrássy mesélte az új német nagykövetnek, Reuss herczegnek, Herbst nagyon mérsékelten nyilatkozott a király előtt a külpolitikáról. A miniszter azt a reményt merítette ebből, hogy e szerint politikájáról nem fognak a birodalmi gyűlésen vitatkozni és ez nem is fog elébe vágni az illetékes delegáczióknak, a melyeknek hatáskörébe tartozik a külügyek megitélése.[1] Ha ez volt

[1] Reuss herczeg Bismarckhoz, Bécs, 1878 okt. 13.

Andrássy valódi meggyőződése, akkor nemsokára nagy csalódás kellett, hogy érje. Nagyon gyorsan észrevehetővé vált, hogy Herbst el volt szánva a legvégső küzdelemre minden kabinet ellen, mely Andrássy programmját fedezi. Ebből az okból akadályozta meg az új miniszterium alakítását az eddigi pénzügyminiszter, báró Pretis által. Egy előzetes tanácskozáson, állítólag, azt a föltételt szabta, hogy Pretis kötelezze magát, hogy a Boszniába való bevonulás alkalmával «au dela Mitrovica» nem fognak menni. Midőn aztán Pretisnél tartott tulajdonképeni konferenczián ez utóbbi adós maradt egy ilyen kijelentéssel, úgy mondják, hogy Herbst nagyon izgatottan ugrott föl helyéről és kijelenté, hogy ő olyan miniszteriumot, a mely ebben az irányban nem köti le magát, nem is támogathat.[1] Reá nézve a helyzet javulása csak Andrássy visszalépésétől várható.[2] Az ő szemében a birodalmi gyűlésen elkövetett sérelemért nem volt más vezeklés, mint a külügyminiszter bukása, minél eldöntetlenül akarjuk hagyni azt a kérdést, vajjon csakugyan része volt-e ebben annak a személyes ellenszenvnek, a melyet a közös pénzügyminiszter Hofmann sütött Andrássy ellen.[3] Tény az, hogy Hofmann úgy most, mint azelőtt saját hasznára akarta kiaknázni a helyzetet. Andrássyt el akarta altatni, a mennyiben őt meggyőzni igyekezett: hogy minden jól megy. Másrészt hizelgett a miniszter ellenségeinek, a kiknek segítségével remélte, hogy vagy Auersperg vagy Andrássy utóda lehet. Határozottan báró Hofmannt vádolják, hogy Herbstet és pártját azonnal értesítette mindarról, a mi a kormány kebelében történt. «Szomorú — jegyzi meg báró Orczy,

[1] Báró Plener Ernő ő excellencziája szóbeli közleménye.
[2] Reuss herczeg Bismarckhoz, Bécs 1878 okt. 24.
[3] Báró Orczy az édes anyjához, 1878 nov. 3.

osztályfőnök — hogy vele szemben mindig az az érzése támad az embernek, hogy a ház szolgái között egy házitolvaj van».[1]

Bármilyen éles elméjű volt is máskülönben Herbst, még sem tudott a helyzetnek arra a magaslatára emelkedni, a melyről egyedül kellett volna szemlélnie Andrássy keleti politikáját. Hiányzott benne és vele együtt többekben is az érzék, hogy Andrássyt nem a hódítási vágy vezette, hanem hogy reá nézve az előnyomulás Boszniába és Herczegovinába, mint Bismarck találóan kifejezte, csak védelmi szempont volt, melyet Oroszországnak Szerbiában és Montenegróban folytatott pánszláv törekvései erőszakoltak reá.[2] A két tartomány birtokbavétele által Ausztriában a szláv elem megnövekedésétől való mindenesetre jogos félelmen kívül, Herbstben az alkotmányos tan hatalmasabban kifejlődött volt, mint a reális politikus világos, éles tekintete.[3] Ezért inkább ragaszkodott a dolgok alakjához, mint lényegéhez. Ez kifejezésre is jutott az alkotmánypártnak a királyhoz intézett föliratában, a melyet 1878 október 22-én elfogadás végett az osztrák birodalmi gyűlés elébe terjesztették. Ebben keserű panaszok voltak a pótolhatatlan és megmérhetetlen[4] «vér- és pénzáldozatokkal» keresztülvitt okkupáczió miatt és mindez megtörténhetett, mondja tovább a fölirat, «mielőtt a képviselőtestületek a berlini békeszerződést alkotmányszerű kezelés alá vehették volna». Gróf Hohenwarttal és barátaival ellentétben az alkotmány-

[1] Báró Orczy az édes anyjához, 1878 nov. 27., továbbá nov. 3-diki és 6-diki levelei.

[2] Bismarck I. Vilmos császárhoz, Gastein 1879 szept. 15.

[3] Így jellemzi báró Plener Ernő Herbstet a nélkül, hogy nevét megnevezné, 1879 január 21-diki beszédében. Lásd Plener «Beszédei»-t 104. oldal.

[4] A felirat nyomtatásban megjelent Kulmernél, II. köt. 445. oldal

párt feliratát, a névleges szavazásnál, 160 szótöbbséggel 70 ellen elfogadták.[1]

De nem volt logikus taktika, melyet az alkotmánypárt Andrássyval szemben követett. Az okkupáczió ellenségeinek tulajdonképen minden körülmények között le kellett volna azt szavazniok, miután rosszallották. De lehetséges volt-e el nem fogadni a szerződést, a nélkül, hogy a monarchia egész Európa előtt örökké nevetséges felsülésnek tétessék ki? Mit cselekedtek tehát Herbst és az ő pártjabeli képviselők? Nem kivánták az okkupáczió feladását, de büntetésül ezért a berlini szerződés előterjesztését és annak a férfiúnak a bukását követelték, a ki azt, mint a monarchia képviselője a német fővárosban aláirta. A helyett tehát, hogy az egész eddigi magatartásukhoz híven kinyilatkoztatták volna, hogy mi ezt a szerződést nem ismerjük el, viselje érte a kormány egyedül a felelősséget, a berlini előterjesztésének dolgában zsákutczába tévedtek, a melyből nem volt kivezető út. Andrássy támadói nem vették észre, hogy czéljuk elérésével kényszerítve lesznek a berlini szerződés elismerésére, miáltal ők maguk teremtenek törvényes alapot az okkupáczió jóváhagyására.[2]

Herbst önmagát ejtette foglyul cselével. Mert az alkotmánypárt feliratában nem a berlini szerződés tudomásulvétele végett sürgette annak közlését a birodalmi gyűléssel. Ily módon, felette ravaszul, lehetetlenné akarták tenni, hogy a delegáczió, melyben Andrássy biztos volt a többség felől, fait accompli-t teremtsen, a melynek végzésébe a Reichsratnak is bele kellett volna nyugodnia. Ezért előbb ennek kellett pálczát törnie. Ha a

[1] «Stenographische Protokolle des Abgeordnetenhauses» XII. köt. 1878 nov. 5.

[2] Lásd erre nézve Plener 1879 január 28-diki beszédét, ennek «Beszédei»-ben 104. oldal.

Reichsrat megsemmisítőleg nyilatkozott volna Andrássy politikájáról, akkor a delegáczió is, mint az egész birodalmi gyűlés képviselete hasonló eljárásra volna kénytelen. Ez törvényes alapon nyugvó, finoman kieszelt terv volt, melytől Herbst saját diplomácziájának fényes sikerét várta, de nem arathatta le.

A magyar ellenzék támogatta az alkotmánypártot abban a törekvésben, hogy Andrássyt megakadályozza a delegácziókban való felszólalásában, mielőtt a két parlament Bécsben és Budapesten törvényt ül felette. Az 1878 okt. 30-iki trónbeszéddel ellentétben, a mely kilátásba helyezte, hogy Andrássy beható magyarázatokkal fog szolgálni az e miatt egybehivandó delegáczióban, Madarász József azt kivánta, hogy ez ne történjék hamarább, mielőtt az alsóház a maga feliratát a király elébe nem terjesztette. Nem kisebb ember, mint Szilágyi Dezső, a modern Magyarország legkiválóbb és legjelentékenyebb férfiainak egyike lett ez irány szószólója. A rendkivüli körülmények között, a melyekben az ország az okkupáczió következtében van, mondta, meg kell kérni az uralkodót, hogy engedje meg, hogy «saját ügyeink», saját létünk, fennmaradásunk felett az első szó minket illessen, ne pedig az országgyülés egy választott bizottságát».[1]

Magyarországon a kifakadás tényleg nagyon erős volt, a mely a magyar alkotmányos élet temperamentumának és szabadabb formáinak megfelelően sokkal viharosabban jutott is kifejezésre. Szabolcs megyéből kiindulva nemsokára az egész országon végigzúgott a kiáltás: a kormányt felelősségre kell vonni és vád alá helyezni.[2] Maga Falk Miksa is, a ki a «Pester

[1] «Szilágyi beszédei», kiadta dr. Fayer Gyula. I. kötet, 248.

[2] Az 1878. országgyűlés naplója I. kötet. Ebben a vármegyék összes határozati átiratait is közölték.

Lloyd»-ban oly híven követte Andrássyt, elhagyta őt. Már az utolsó, még Bosznia és Herczegovina megszállása előtt összehivott delegáczióban beszédet mondott az okkupáczió ellen. Midőn közvetlenül erre Dóczi Lajos vele szemben megjegyezte: «No szépen bevágta a gróf előtt az utat Boszniába», Falk azt felelte: «A *gróf* előtt *nem*, mert akármit mondjak én, ő azért bemehet, de *én* nem mehetek be vele».[1] Az okkupáczió bekövetkezése után a «Pester Lloyd» főszerkesztője nemcsak czikkben támadott a miniszter ellen. Magánlevélben is kifejezést adott súlyos aggodalmainak politikája miatt. Egész nyiltan kimondta neki, hogy nem tehet mást, mint hogy az ellenzék álláspontját teszi magáévá. Falk biztosította Andrássyt, hogy a kormánypártban nincs egyetlen csak félig-meddig figyelemreméltó politikus, a ki nem ép úgy gondolkozik, mint ő és nem rosszalná a mostani eseményeket.[2]

A helyzet csak akkor lett igazán zavaros, mikor a magyar pénzügyminiszter, Széll Kálmán, 1878 szeptember 28-án beadta lemondását. Tekintve a jeléntékeny bizalmat és nagy tekintélyt, melynek Széll Magyarországon örvendett, lépése roppant feltünést keltett. Hiszen erősen meg voltak győződve arról, hogy a miniszteriumból való távozása által a magyar hitel érzékeny kárt fog szenvedni.[3] Általánosan elismerték akkor, hogy Széll azok miatt a nagy kiadások miatt hagyta el hivatalát, melyeket az okkupáczió tett szükségessé. Ezért sokszor támadták őt, hogy épen a döntő pillanatban, midőn az okkupáczió elleni áramlat mindig hatalmasabbra növekedett, elhagyta a helyét és nagyon jelentékeny nehézségeket gördített Andrássy keleti politikájának útjába. Széll

[1] Falk Miksa Andrássyhoz, Budapest, 1878 szept. 24. Gróf Andrássy-levéltár.

[2] U. o.

[3] Reuss, 1878 okt. 3.

maga ettől lényegesen eltérő magyarázatot ad és teljes határozottsággal bizonyítja, hogy a «zászló elhagyásáról» vagy a «fegyver eldobásáról»[1] nem lehet szó. Széll azt állítja, hogy sohase jutott eszébe az okkupáczió megakadályozása vagy épen visszafejlesztése. Kijelentése szerint mindig igyekezett az ehhez szükséges összegeket rendelkezésre bocsátani. Egyszer megkérdezte Andrássytól, hogy 23 millió a megszavazott 60 millióból elég lesz-e a költségek fedezésére. Midőn nemsokára újabb nagyobb összegeket követeltek, ismét tudakozódott Andrássynál: elég lesz ez? Úgy, hogy az osztrák pénzügyminiszter, Pretis, így nyilatkozott Széll előtt: «Ön valósággal fölkinálja neki a pénzt», a mit ő ezekkel a szavakkal utasított vissza: «Ó nem, de nekem világosan kell látnom, hogy mennyit akarnak még és én nem mehetek a végtelenségbe.» Széll 1878 végéig, visszalépéséig, tényleg előteremtette a tőle kivánt összegeket az okkupáczió kiadásainak fedezésére. Sőt túlment a 60 millió hitelen is.

A magyar pénzügyminiszter ezen adatai szerint tehát nem kizárólag pénzügyi szempontok indították volna őt lemondási kérvényének benyujtására. Elhatározásában állítólag sokkal súlyosabban hatottak a politikai okok. Csak mikor a katonai körök mindig új kérésekkel jöttek és Széll azokból azt vehette ki, hogy messziremenő tervekre gondolnak és nem elégszenek meg egyedül Bosznia és Herczegovina megszállásával, hanem egészen Salonikiig akarnak előnyomulni,[2] csak akkor hitte a

[1] Ezek a kifejezések Orczynak 1878 okt. 12-én az édes anyjához irott levelében fordulnak elő.

[2] Az osztrák-magyar vezérkar egyik akkori kapitánya, a ki azután nagyon magas rangot szerzett a hadseregben, előttem tagadta az ilyterv ek lehetőségét. Szerinte semmi erre vonatkozó előkészület nem történt. Elismeri, hogy Boszniában és Herczegovinában nagyon jelen-

pénzügyminiszter, hogy tiltakoznia kell és állását vetojának eredményétől tennie függővé. Tiltakozásával Széll oly akcziót kivánt megakadályozni, a mely véleménye szerint a monarchiát elkerülhetetlenül háborúba bonyolítja Orosz- és Törökországgal és esetleg Ausztria-Magyarország és a dynasztia létezését veszélyeztetheti. Széll megingathatatlan meggyőződése volt, hogy egyedül a szükséges eszközök engedélyezése ellen való tiltakozása és a visszalépéssel való fenyegetőzés képes megakadályozni a vakmerő, a monarchia pénzügyi energiáját koczkára vető vállalkozást. De a pénzügyminiszter e magatartásának nem azt kellett jelentenie, hogy azonosítja magát Andrássy keleti politikájának azokkal az ellenségeivel, a kik a már megszállott török tartományok föladását követelték és az egész minisztériumot vád alá akarták helyezni. Csak olyasmitől akarta visszatartani a katonai köröket, a melyek mögött állítólag Albrecht főherczeg állt, a mi véleménye szerint a monarchiát veszélyes kalandokba sodorta volna. Mint Széll állítja, Andrássy osztotta aggodalmait a messzeiható katonai czélok tekintetében. Csakhogy a külügyminiszter abban a véleményben volt, hogy Széllnek maradnia kellene, minthogy egyesülten, vállvetve sokkal eredményesebben küzdhetik le a katonai körök törekvéseit. Semmiféle rábeszélés, bármely oldalról jött is, nem ingatta meg a magyar pénzügyminisztert elhatározásában. Az ismételten

tékeny sereg volt, melyet odagyűjtöttek, hogy az első keserű csalódások után jelentékeny számu csapatok legyenek kéznél. A katonai tudósító egyidejűleg azt állítja, hogy a szekerész és más szükséges csapatokban hiány volt. A pénzeszközök még abban az arányban sem, mint Szélltől követelték, lettek volna elegendők a további előnyomulásra. Egy bizonyos, hogy Andrássy sohasem gondolt volna Salonikira és hogy beleegyezése nélkül, még ha mérvadó katonai személyiségek szivesen látták volna is, a mi csapataink odavonulására semmiféle előkészületek nem történhettek.

megujított abbeli felszólításokra, hogy helyén tartson ki, határozott nemmel felelt, bármilyen nehezére esett is. Még azt is koczkáztatta, a mint csakugyan bekövetkezett, hogy t. i. kegyvesztetten távozik; állhatatos maradt és nem volt kapható álláspontjának megváltoztatására. Széll, mint maga mondja, erre a hajthatatlan magatartásra abból az általa hangoztatott beismerésből merített erőt, hogy egyedül az ő tiltakozása fogja rábirni a katonai köröket, hogy a csuszamlós úton megálljanak és a Boszniában és Herczegovinában összegyüjtött katonai erőt ne használják fel hódító hadjáratra egészen Szalonikiig. Az egykori magyar pénzügyminiszter még ma is erősen meg van győződve arról, hogy egyedül az ő visszalépése birta rá a katonai köröket, hogy a Szalonikiba vonulásról lemondjanak és ehhez mérten lefokozzák roppant pénzköveteléseiket. Lemondása előtt nyolczszor annyit követeltek, mint a mennyivel elbocsátása után megelégedtek.[1] Itt azonban Széll, a ki cselekedetével úgy látszik Andrássy politikáját akarta támogatni, egy bizonyára nem lekicsinylendő tényt nem vett figyelembe. Vajjon nem birt volna-e magában véve is elegendő súlylyal az, ha Andrássy lemondással fenyegetőzik, hogy a katonai körök esetleges nagyratörő czélzatait meggátolja? Vagy nem látta a külügyminiszter a dolgokat oly komor világításban, mint a magyar pénzügyminiszter és ennélfogva nem tartotta szükségesnek, hogy a bizalmi kérdést felvesse?

Könnyen előrelátható volt és Széll teljesen tisztában

[1] Szükségesnek és igazoltnak látom, hogy egy akkor oly nagy és jogos feltűnést keltő eseményről itt magát Széll Kálmánt juttassam szóhoz. A mit a szövegben indító okairól közlök, hiven vissza van adva Széllnek velem folytatott egyik beszélgetése alapján. Inkább csak általánosságban hangzanak Széllnek ama kijelentései, a melyeket Szilágyi Dezső beszédeinek kiadója előtt tett. I. kötet 289. oldal.

is volt ezzel, hogy úgy Andrássy,[1] mint Tisza nagyon rossz néven fogják venni a pénzügyminiszter magatartását ezekben a válságos napokban.[2] Hiszen visszalépése magával rántotta a Tisza-miniszteriumot is, a mely az ügyek ideiglenes továbbvezetésével bizatott meg. Ép ily mértékben erősítette Széll kierőszakolt elbocsátása szükségképen az ellenzék ellenállását, a mely ebből új fegyvereket kovácsolt Andrássy és Tisza elleni küzdelmében. November 5-én valósággal követelte a keleti válság tartama alatt elkövetett alkotmánysértésekért a miniszterium vád alá helyezését, a melyet azonban 179 szótöbbséggel 95 ellenében visszautasítottak. Az ellenzék soraiból ennek ellenére továbbra is a legsúlyosabb vádakat emelték. Ennek a hangulatnak adott kifejezést a mérsékelt ellenzéknek a királyhoz intézendő, gróf Apponyi Albert által fogalmazott felirata, a melyben a külpolitika eddigi irányának alapos megváltoztatását követelték.[3] De a kormánypárt felirata is élénken tolmácsolta az okkupáczió által fölidézett általánosan uralkodó nyugtalanságot.[4] Még az uralkodótól is megcsodált energiával, hidegvérrel és nagy ügyességgel állt résen Tisza, hogy Andrássy politikájának védelmezését magára vállalja. A magyar miniszterelnöktől nagyon ügyes sakkhuzás volt, hogy többségének feliratát magáévá tette. Hiszen jogos, úgymond, hogy az esetleges aggodalmakat ne titkolják el a trón előtt. Mindig vannak ilyenek nagy fordulatoknál. Csak azt a kérdést kell eldönteni: hogy az aggodalmak az események természetes következményei-e vagy az eddigi politika eredményei. És ekkor jónak látta, hogy néhány éles szót intézzen Oroszország ellen is. Beszélt

[1] Széll szóbeli nyilatkozata.
[2] Báró Orczy az édes anyjához, 1878 okt. 12.
[3] Fayer, «Szilágyi beszédei». I. 273.
[4] Fayer, «Szilágyi beszédei», I. 269.

az északi hatalom túlkapásainak korlátozásáról, a melynek Ausztria-Magyarország nem engedheti át egyedül a vezérszerepet a Keleten. A Balkán keresztényeiben, mondá, fel kell ébreszteni a meggyőződést, hogy nem Oroszország, hanem Ausztria-Magyarország gyakorolhatja a legnagyobb befolyást jövendő sorsukra?[1]

Épen a Tisza beszédéhez hasonló nyilatkozat kellett, hogy elhallgattassa az Andrássy orosz-barát politikájáról szállongó hireket. Hiszen a kormány tudta, hogy a magyar ellenzék már érintkezésbe lépett Ausztria lengyel képviselőivel, hogy ebből a látszólagos oroszbarátságból fegyvert kovácsoljanak Andrássy legyőzésére. Az orosz nagykövet, Novikov, e mesterkedésekkel szemben nagyon jól megértette Tisza eljárását. Nem vette tovább zokon és annak tekintette, a mi valóságban volt: «szükséges országgyűlési manővernek», mire nézve a pétervári kabinetet nem is hagyta kétségben.[2]

* * *

Andrássy e nehéz napokban egy cseppet sem ismerte félre helyzetének válságos voltát. Mutatta, hogy át van hatva attól a szándéktól, hogy ellenségeivel megharczoljon és bebizonyíthassa nekik, hogy az általa követett keleti politika volt az egyetlen, a mely a monarchia tekintélyének, méltóságának és érdekeinek megfelelt. Ép így igyekezett megmagyarázni azt is, hogy a mandatum átvételének megtagadásából 1879 tavaszán európai háború keletkezik vala. Minden csepp vér, úgy vélte, a mely most elfolyt és a melyet szemére vetnek, akkor megszázszorozódott volna és minden forint helyett, melybe az okkupáczió került, kénytelenek lettek volna százezer

[1] Fayer, «Szilágyi beszédei» I. 275.

[2] Reuss Bismarckhoz, 1878 nov. 4.

forintot fizetni.[1] Eljárásának helyességéről való élénk meggyőződése daczára is, foglalkozott Andrássy visszalépésének lehetőségével. Reuss herczeg előtt így nyilatkozott: nehéz biztosan előrelátni mit hoznak az események. Hiszen nincs kizárva, hogy a parlamentek a létező helyzetben nehézségeket okoznak neki, sőt «olyan gorombaságokat» mondanak, melyeket nem hallgathat el nyugodtan.[2] Ez annál inkább érthető volt, mert a külügyminiszter, mint báró Orczy mondja, «ugyancsak élesen volt hangolva».[3] Szintúgy le akart mondani akkor is, ha a delegáczió keleti politikájának helyeslését, csak megrovóvita árán adta volna. Andrássy semmi esetre sem akarta megengedni, hogy politikája «egy intrikus clique személyes érzékenykedéseinek» játéklabdája legyen. Ha eljárása, úgy vélte, az európai helyzet kényszerítő körülményeiben igazolásra talál, akkor ne is érje őt vád vagy bizalmatlanság. De ha meg tudják őt győzni, hogy személyes politikát folytatott vagy a monarchia érdekeit megkárosítani engedte, akkor ám kárhoztassák őt el és utasítsák vissza a költségvetést. A külügyminiszter nem bánta bármi történjék is vele, csak oly delegátusoktól ne kelljen szivességet elfogadnia, a kik — a mivel Herbstre és követőire czélzott — személyes gyűlöletből származó gáncscsal akarják őt illetni.[4]

Abban a pillanatban azonban, midőn Andrássy «személyes okokból» való visszalépésével számolt, legelőbbre való kötelességének tartotta, hogy Bismarck herczeget teljesen megnyugtassa az ő részéről való ily lépés következményeire nézve. Ezért felkérte Reuss herczeget, hogy a német kanczellárt biztosítsa nevében, hogy a vál-

[1] Reuss, Bécs, 1878 okt. 6.
[2] U. o.
[3] Báró Orczy az édes anyjához, 1878 nov. 6.
[4] U. o.

tozás a külügyminiszteriumban nem vonja maga után az eddigi irány megváltoztatását. A király el van szánva, hogy rendületlenül kitart az általa kezdeményezett politika mellett, melyet ő, Andrássy, mindig legmélyebb meggyőződésből képviselt és melynek jelmondata ez: erős és őszinte egyetértés Németországgal. De nemcsak a külső, hanem a belpolitikában is ugyanazt az irányt fogják követni, mint eddig. Erre nézve kezességet nyújt az a remény, hogy továbbra is Tisza fogja Magyarország ügyeit vezetni. Lehetséges — mondá Andrássy — hogy Ausztriában a *személyekben* változás fog történni, a *rendszerben* bizonyosan nem. Az Auersperg-miniszterium helyét sem cseh, sem ultramontán, sem reakczionárius kabinet nem fogja elfoglalni.[1]

Bismarck, a ki a történteket Bécsben és Budapesten nagy figyelemmel kisérte, semmit se óhajtott buzgóbban, mint hogy Andrássy az ellene zúduló áradaton győzedelmeskedjék. Már október 7-én sajátkezűleg írta Andrássynak: «Együtt örülök Önnel, hogy a boszniai feladat katonai része fővonalaiban el van intézve és sikert kivánok Önnek és türelmet a polgári utójátékhoz».[2] A kanczellárnak úgy látszott, hogy tulajdonságainál, személyes állásánál, tapasztalatainál fogva senki sincs Andrássynál inkább hivatva, hogy minden oldalra kiterjedő mérséklő befolyásával megtalálja a helyes kivezető utat a mostani bonyolult viszonyokból. Az osztrák-magyar monarchia és Németországnak iránta való viszonya érdekében, Bismarck remélte, hogy a miniszter az őt pillanatnyilag elnyeléssel fenyegető nehézségekből diadalmasan fog kikerülni. Ezért megelégedéssel értesült

[1] Reuss herczeg Bismarckhoz, Bécs, 1878 okt. 6.

[2] Bismarck Andrássyhoz, Berlin, 1878 okt. 7. Gróf Andrássy-levéltár.

Reuss herczeg jelentéseiből, hogy a miniszter hivatalban maradása, ha nincs is még egészen biztosítva, mégis sokkal valószínűbb, mint volt előbb. A német kanczellár ezáltal némileg felszabadultnak érezte magát az aggodalmaktól, melyekkel a monarchiánkban leviharzó események elméjét eltöltötték. Mert nemcsak a parlamentek ellenállása, hanem Beustnak sikeres küzdelme is főnökével a párisi nagykövetségért, nagyon komoly aggodalmakra adott okot Bismarck lelkében.[1] Sőt egy pillanatig úgy tünt fel neki, mintha ezzel árnyék vetődnék a Németországhoz való viszonyra. Ez az ügy — mondta Andrássy Calicenak, a külügyminiszterium második osztályfőnökének — sokkal kellemetlenebb vizeket zavarna fel és nagyobb aggodalmakat okozna neki, mint minden magyar miniszterválság és minden támadás, a melyeknek a delegácziókban elébenéz.[2] Hiszen Andrássy jól tudta, hogy Beust áthelyezése Londonból Párisba, Bismarcknak nagyon kellemetlen volt.[3]

Ámde Beustot Ausztria-Magyarország hivatalos politikája ellen Londonban elkövetett intrikái miatt Andrássy mégsem hagyhatta tovább az angol fővárosban. Nem lehetett tovább tűrnie a monarchia tekintélyének sérelme nélkül azt a botrányt, hogy az osztrák-magyar kormány képviselője saját miniszteriuma ellen csináljon frontot. A mit Andrássy 1876 óta tervezett, hogy Beustot Londonból vagy áthelyezze vagy nyugdijazza, azt most keresztül kellett vinnie. De milyen nagykövetséget lehetett neki adni? Berlin és Pétervár ki voltak zárva, minthogy ő se a német, se az orosz kabinet előtt nem volt kedvelt személy. A fennálló körülmények között a csá-

[1] Bismarck Reusshoz, 1878 okt. 19.
[2] Reuss, 1877 okt. 5. Calice közleményei nyomán.
[3] Bismarck Reusshoz, 1878 szept. 30.

szár és király nem akarta őt Rómába sem küldeni. A legegyszerűbb lett volna persze a nyugdijazása. Itt azonban, úgy látszik, nagyon hatalmas befolyások érvényesültek az ő javára, különösen a szász királyé. Maga az uralkodó is, mint mondják, ellene volt a nyugalomba küldésnek, mert hálával volt eltelve iránta az 1866-ban tett szolgálataiért. Akkor azt rebesgették és Bismark is hitt benne, hogy Andrássy volt a vesztes ebben a küzdelemben és ő húzta a rövidebbet.[1] Semmi kétség, hogy Andrássy eredetileg nyugdijazni akarta az alája rendelt s mégis ellene dolgozó londoni nagykövetet.[2] De mindjárt az első ellenállásnál, melyet Beust tanusított,[3] felhagyott ezzel a tervével. Nem is lehetett Andrássyra nézve semmi sem rosszabb, minthogy a küszöbön álló s ellene indított támadások közepette még egy Beusthoz hasonló elkeseredett ellenséget is szerezzen magának ellenfelei közé, a kikhez nyugdijaztatása esetén Bécsben azonnal nyiltan csatlakozott volna. Hiszen Andrássy világosan megmagyarázta a franczia külügyminiszternek, hogy Beustot semmi áron sem akarja Bécsben látni. Ezekkel a szavakkal hárította el Waddington kifogását Beustnak gróf Wimpffen helyére Párisba helyeztetése ellen.[4]

Miután a kényes helyzetben ezt a kibúvót választotta, Andrássynak Berlinben minden gyanut el kellett oszlatnia, mintha ezzel a kinevezéssel valamiféle németellenes tervek volnának összefüggésben. Andrássy melegen óhajtotta, hogy Bismarck méltányolja azt a nehéz helyzetet.[5] Maga is írt a kanczellárnak, hogy teljesen meg-

[1] Reuss, 1878 okt. 5.

[2] Lásd «Graf Andrássy und Graf Beust» cz. czikkemet a «Neue Freie Presse»-ben.

[3] U. o.

[4] Wehsdelen gróf Bismarckhoz, Páris, 1878 okt. 20.

[5] Reuss, okt. 6. Utóirat az 1878 okt. 5-diki jelentéshez.

nyugtassa Beust jövendőbeli párisi tevékenysége felől, a ki maga is teljesen egyetértett azzal, hogy Berlinnek garancziát adjanak ez ő gondolkozását illetőleg. «Előbb — úgymond Andrássy Bismarckhoz irott levelében — Beustot tettem felelőssé minden zavarért, melyet fellépése a mi viszonyainkban előidézhetne. Gróf Beust arra kért engem, hogy jelentsem ki Önnek, miszerint ő feladatának fogja tekinteni a Németországgal való legjobb viszony ápolását és sem hirlapirói, sem politikai téren nem fog semmit tenni, a mi panaszra adhatna okot s a mennyiben velem szemben erre nézve biztosítékot vállalt, maga mondta nekem, hogy ellenkező esetben magától értetődőnek fogja tekinteni azonnali visszahivását».[1] A német kanczellár nagyon is jól ismerte azokat a körülményeket, a melyek között az egykori külügyminiszternek Francziaországba való küldetése bekövetkezett, sokkal jobban, semhogy rossz néven vehette volna. Andrássyhoz írt sajátkezű válasza így hangzott: «Kartársi együttérzéssel osztva hivatali fáradalmait és gondjait, szívből kivánom Önnek, hogy gróf Beust Párisban engedelmességet és megbizhatóságot tanusítson Ön iránt, a mi úgy látszik, Londonban néha hiányzott. Azt a személyes bizalmat, a mely minket összefűz és az én buzgalmamat a monarchia és országai iránt való barátság ápolásában ezek a személyi ügyek nem érintik».[2]

Ámde Beustnak Párisba való áthelyezése következtében még egy másik nagyon fontos ügyet kellett tisztáznia Bismarckkal. Bármilyen nehezére esett is Andrássynak, mégis rászánta magát, hogy Beust helyett az eddigi berlini nagykövetet, gróf Károlyit bizza meg a

[1] Andrássy Bismarckhoz, 1878 szeptember 30. Gróf Andrássy-levéltár.

[2] Bismarck Andrássyhoz, Berlin, 1878 okt. 7. U. o.

monarchia képviseletével Londonban. Bécsben nagyon jól tudták, hogy Károlyi Berlinben milyen kedveltségnek és tekintélynek örvend és mennyire nem szivesen látja Bismarck az ő távozását. Károlyi helyett nem volt könnyű alkalmas férfiút találni. Andrássy azonnal észrevette, hogy mindenkit ki kell zárnia a választásból, a kire csak a legkisebb gyanú is eshetik, hogy a klerikális párthoz hajlik. Gróf Wenckheim nagyon alkalmasnak látszott, hogy Berlinbe küldje, de ellene szólott, hogy kevéssé volt jártas az európai viszonyokban. Gróf Trauttmannsdorffra nézve kedvezőbbek voltak a körülmények, a ki nem állt összeköttetésben a klerikálisokkal és a Németországgal való együttműködés lelkes hivének látszott. Gróf Thun Zsigmond is tekintetbe jött; ugyanez volt az eset gróf Széchenyi Imrére nézve is, a kinek személye felől Bismarck igen jól vélekedett. Andrássy így nyilatkozott a német nagykövet előtt: mindenekelőtt a király és a saját kivánsága, hogy csak persona gratissima kerüljön Berlinbe.[1] Bismarck egyáltalában semmi befolyást nem akart gyakorolni a Németország részére kiszemelt nagykövet megválasztásában. Minden osztrák-magyar diplomata megfelelt neki, a ki a császár és király és Andrássy bizalmát birta. Csak az az egy kivánsága volt — és ebben teljesen egyetértett a mi külügyminiszterünkkel — hogy ultramontán irányhoz tartozó ember ne jöjjön Berlinbe, a miért Chotek ellen is tartózkodólag viselkedett.[2] A míg a kanczellár nem titkolta el «bánatát Károlyinak immár fenyegető elvesztése felett» Andrássy előtt, ahhoz a sajátkezű iráshoz, melyben ezt tette, még hozzáfűzte ezeket a szavakat: «Ha Ön olyan szíves, hogy véleményemet kéri (Károlyi) utódjának megválasztására

[1] Reuss, Bécs, 1878 szept. 19.
[2] Reusshoz, Berlin, 1878 szept. 21.

nézve, akkor tapasztalat hiján az egyes jelöltekkel való személyes érintkezésben, csak az általános érzésnek adhatok kifejezést, hogy előkelő osztrák-magyar családok ivadékai rendszerint jobban szolgálják mindkét birodalom érdekeit, mint a monarchia legképzettebb, de adoptált gyermekei. Kivételek — folytatja — természetesen közös ellenfeleink a cseh-klerikális ellenzékből, a kiknek programmja azt a benyomást ébreszti bennünk, hogy Prága a mi legelkeseredettebb ellenségeink főhadiszállása. Ezek szerint a két urat, gróf Széchenyit és gróf Trautmannsdorffot, a kiket Ön megnevezett, úgy hiszem, az én legkegyelmesebb uram bizalommal fogadná és az Ön vezetése alatt csakhamar megerősödnék ez a bizalom».[1] Andrássy nagyon meg volt elégedve Bismarcknak ezzel a levelével, a melylyel, mint mondta, valóban baráti szolgálatot tett neki.[2] Hosszas ingadozás után Trautmannsdorff és Széchenyi között a választás végre az utóbbira esett.

A párisi, londoni és berlini nagykövetség betöltésének szerencsés megoldásával Ausztria-Magyarország és Németország között a legkényesebb kérdések egyikét intézték el. Most tehát Andrássy, megszabadulva Bismarckkal való meghasonlás aggodalmától, teljesen annak a küzdelemnek szentelhette magát, mely keleti politikájának törvényhozó testületek által való helybenhagyásáért folyt.

* * *

Az osztrák birodalmi tanácshoz hasonlóan a magyar országgyűlés is kimondta a berlini szerződés előterjesztésének követelését. Az osztrák képviselők e követelés

[1] Bismarck Andrássyhoz, Berlin, 1878 okt. 7.

[2] Reuss, Weidlingau (Bécs mellett), 1878 okt. 13.

megokolása czéljából az 1867 deczember 31-diki kiegyezési törvény 11. paragrafusára [1] hivatkoztak, a magyarok pedig az 1867-diki törvény 8. paragrafusára.[2] Eredetileg Andrássynak, a mint még a berlini kongresszus alkalmából kijelenté, az volt a szándéka, hogy csak a berlini szerződés 29. fejezetét terjeszti a parlamentek elé, a mely megszabja azt, hogy a monarchia bekebelezi Spizzát. Mellékesen a szerződés többi részét is közölte volna. Azonban a fenyegető viharral szemben Andrássy megváltoztatta elhatározását. Részben a magyaroknak akart, bár egészen kicsi elégtételt szolgáltatni, másrészt parlamenti taktikának tekintette és a siker biztosítása érdekében szükségesnek tartotta, hogy az egész berlini szerződést a két népképviselet tudomására hozza. De semmiképsem akart attól az elvtől eltérni, hogy olyan nemzetközi szerződéseket, mint a berlini, a parlamentek sem utólag el nem fogadhatnak, sem vissza nem utasíthatnak, hanem egyszerűen azokat tudomásul kell venniök.[3] A külügyminiszter tehát a berlini szerződést 1878 november 2-án ebben az értelemben terjeszté a magyar országgyűlés és két nappal később az osztrák birodalmi gyűlés elébe.

A magyar ellenzék a berlini szerződés közlését arra használta fel, hogy aláássa Tisza állását a közvélemény előtt azzal a váddal, hogy nem élt a külpolitika felett

[1] A 11. §. így hangzik: Es gehören zum Wirkungskreis des Reichsrates *a)* die Prüfung und Genehmigung der Handelsverträge und jener Staatsverträge, die das Reich oder Teile desselben belasten, oder einzelne Bürger verpflichten, oder eine Gebietsänderung der im Reichsrate vertretenen Königreiche und Länder zur Folge haben.

[2] A 8. §. így hangzik: «A nemzetközi szerződéseket mindenik miniszterium saját törvényhozásával közli». Ez a § nem olyan részletes, mint az osztrák kiegyezési törvény 11. §-a.

[3] Reuss november 4. és a német külügyi hivatal 1878 deczember 16-diki közleménye Vilmos császárhoz.

való őrködés jogával. Andrássy magyar ellenségei egyébként megelégedtek keleti politikája miatti aggodalmaik kifejezésével még a delegácziók, vagyis ama fórum összeülése előtt, a melyen a külügyminiszter eddigi cselekedetét igazolni akarta. Ezt sokkal több politikai érzékkel és sokkal kevesebb doktrinarismussal végezték, mint az osztrák birodalmi gyűlés.[1] Eszükbe se jutott a delegácziók üléseit annyi ideig akadályozni, míg az országgyűlés verdiktet mond a külpolitika felett. Azt a tervet, mely Andrássyt mintegy hátba támadta, Herbst eszelte ki legbensőbb híveivel együtt. A német alkotmánypárt e kevéssé jóakaratúlag gondolkozó képviselő vezetése alatt semmitől sem félt jobban, mint hogy az összeállításánál fogva Andrássyra nézve meglehetősen biztos delegáczió helyeselni fogja a külpolitika eddigi irányát. Ha ez megtörtént, akkor a Reichsrat tanácskozásai természetszerüen a delegáczió szavazatának hatása alá kerülnek, melynek befolyása alól aligha vonhatta ki magát. De a milyen mértékben igyekezett Herbst elébe vágni a delegáczió kedvező itéletének a Reichsrat verdiktje által, azon mértékben kellett Andrássy látható törekvésének oda irányulnia, hogy ezt a szándékot a delegáczió gyors összeülésével keresztezze. Ha sikerült neki ezektől az okkupáczióra szükséges pénzeket megszerezni, akkor fait accomplit teremtett, a mely előtt a Reichsratnak is meg kellett hajolnia. Kérdés, hogy lesz-e még bátorsága egy képviselőnek megtagadni utólag azt, a mit a delegáczió már megszavazott. E pont körül forgott a küzdelem drámailag mozgalmas lefolyása az osztrák delegáczióban, a melyet Andrássy november 7-ére hivott egybe.

A külügyminiszter nagy türelmetlenséggel nézett a tárgyalások kezdete elé. Itt, a hol legelkeseredettebb

[1] Igy itél Reuss, 1878 november 4-én.

ellenségeinek zöme volt, nemcsak az ő, hanem az okkupáczió sorsa felett is el kellett dőlnie a koczkának. Bár a helyzet egész komolyságát mérlegelte és biztosan tudta, hogy állása a delegátusokkal szemben «tövises» lesz, mégsem veszítette el egy perczre sem a bizalmat és reményt, hogy politikája végre is győzni fog.[1] Bár külsőleg nyugodt volt is, benseje mégis erős forrongásban lehetett, midőn érezé, hogy olyan férfiak fognak felette törvényt ülni, a kiket nem kizárólag az ügybuzgalom vezetett, hanem a kiknek itéletét az ellene való szenvedélyes személyes antipatia is elhomályosította.[2]

Az első összeütközés a költségvetési bizottságban történt, a melynek a «közös miniszterium tervezete «fölött kellett döntenie» az 1878-ban engedélyezett 60 millió rend kívüli hitelhez tartozó utólagos hitel engedélyezése» dolgában. A költségvetési bizottság ellentétben a delegáczió többségével, túlnyomó nagy részében a testületnek Andrássy iránt rosszindulattal viseltető tagjaiból állott. Itt Herbst valóságos hatalmi önkénynyel uralkodott, a mely egyik kortársa kifejezése szerint terrorizmussá fajult. Ha Herbst néha visszariadt eljárásának legvégső következményeitől és ingadozott, kívülről érvényesült a nyomás, hogy őt a megkezdett uton haladásra serkentse. Ez a személyiség, a ki nem tartozott a delegáczióhoz, de Herbstre a legnagyobb befolyást gyakorolta[3] és publiczisztikai szócsövében Andrássyval szemben a legélesebb hangot használta, Étienne volt.[4] Ilyen körülmények kö-

[1] Reuss, november 1. és 4. és báró Orczy az édes anyjához 1878 november 6.

[2] Báró Orczy az édes anyjához, 1878 november 10.

[3] Az alkotmánypárt egyik akkori tagjának közleménye, a kinek pontos tudomása volt annak minden belső ügyéről.

[4] 1878 november 23-án ez áll a «Neue Freie Presse»-ben: «Seine (Andrássyé) orientalische Politik ist zahlungsunfähig geworden. — —

zött Dumba delegátus házában titkos konventikulumokat tartottak a miniszterrel szemben követendő taktika megállapítására nézve. Az itt megjelent 23 delegátus egyhangú határozatot hozott, a mely, mint mondják, Andrássy legerősebb támadóit is kielégítette.[1]

A költségvetési bizottság november 24-iki ülésén a Dumbánál történt titkos megbeszélés alapján az összecsapás szikrája egyszerre lángra lobbant. A bizottság nevében, a mely 14 szóval 6 ellenében döntött, Herbst visszautasította, hogy a kormánynak 60 millió kölcsönön felül való utólagos követelését addig tárgyalják, a míg a birodalmi gyűlés a berlini szerződést, a melynek alapján a kiadásokat eszközölték, alkotmányosan jóvá nem hagyja.[2] Ezzel fölvetették az illetékesség kérdését és a kormány és az osztrák delegáczió között megkezdődött a legelkeseredettebb küzdelmek sorozata. Andrássy hiába emelte fel szavát minden elhamarkodott határozat ellen. Ha az álláspont, mondá, a melyet ma itt elfogadtak, érvényesül, a monarchia képviselőit nem is engedték volna a kongresszusra. Mert kijelentésük szerint: hogy t. i. a kongresszus ugyan határozhat, de az uralkodónak a jóváhagyása Ausztria alkotmánya értelmében a kellő időben nem érvényesülhet, a kongresszusnak egyszerűen minden eredmény nélkül kellett volna szétoszolnia. A miniszter más országok példáira hivatkozott, a hol a szerződést egyszerű tudomásulvétel végett és nem alkotmányos tárgya-

Rauh und herrisch gegen die Türkei, gefällig und nachgiebig gegen Russland, so erscheint der magyarische Politiker, der angeblich das russische Übergewicht im Orient bekämpfen will. — Das Ergebnis seiner Politik ist nicht die Schwächung Russlands, sondern die Zerrüttung unserer Finanzen.»

[1] «Neue Freie Presse» 1878 november 24.

[2] A pénzügyi bizottság jelentése «Stenographische Sitzungsprotokolle der Delegation des Reichsrates» 1878 11. sesszio. 145. old.

lás czéljából terjesztették elő. Nagyon távol áll tőle, úgymond, a képviselőtestületek hatáskörének korlátozása, de kérdezni kell, hogy az országgyülések jogai a megkezdett uton vajjon megóvatnak-e? «Nem!» hangzott a válasz. «Ellenkezőleg, kétessé teszik ezt. Arra az æsopusi mesére emlékeztetne ez, a melyben a víz tükrén föltünő kép kedvéért kiejti az eb a szájából a húst.»[1]

Andrássyt a Dumbánál tartott előzetes titkos értekezleten megállapított egyezmény teljesen meglepte. A háttérből előkészitett oly támadás volt ez, a mely a minisztert készületlenül találta. Az utóbbi időben majdnem kizárólag exposéjának megfogalmazásával foglalkozott, a melylyel politikáját a delegácziók előtt meg akarta védelmezni. Most azonban Herbst indítványa következtében, hogy t. i. napirendre térjenek fölötte, megfosztották attól az alkalomtól, hogy eddig követett politikáját igazolja a delegátusok előtt. De épen ez volt Herbst terve, a ki nagyon jól tudta, hogy ha Andrássy szóhoz jut, bizonyitékaival most is, mint mindig saját részére fogja hódítani a delegátusokat. Mint akkor beszélték egymásnak, a coup által a királyt is kényszeríteni akarták, hogy új osztrák miniszteriumot nevezzen ki, a mely Andrássy politikáját leczáfolja.[2] Mindenesetre bizonyos, hogy az utólagos hitel feletti tanácskozásban való részvétel megtagadása által rendkívül bonyolult helyzetet teremtettek. Már két lemondott miniszterium volt Ausztriában és Magyarországon, melyek ideiglenesen vezették az ügyeket. Most arról volt szó, hogy Andrássy sem fogja magát tarthatni, ezzel a miniszterválság az egész vonalon kitört volna. Egyelőre azonban senki se tudta megmondani, hogy ki fogja Andrássy helyét betölteni lemondása ese-

[1] Andrássy beszéde, 1878 november 24.
[2] Báró Orczy az édes anyjához 1878 november 26.

tében.[1] Az a veszély is fenyegetett, hogy Andrássynak az osztrák alkotmánypárttal való küzdelmében a két delegáczió között ellentétre kerülhetne a sor.

Az alkotmányhű ellenzék örült sikerének és már hallani lehetett, hogy Andrássynak most nem fog sikerülni a Herbst által ellene felállított kelepczéből kiszabadulnia.[2] «A kő, — mondta az ellenzék szócsöve — gördülni kezd és feltartóztathatatlanul czélja felé siet. Vagy fején találja a miniszteriumot, vagy a képviselőtestületet, a mely ezzel a miniszteriummal meg van elégedve.»[3] Még a birodalmi gyűlés ama tagjai is, a kik nem tartoztak Andrássy támadói közé, az osztrák delegáczió eseményeit mint «egészséges válság»-ot köszöntötték. Ugy vélték, hogy ezzel Andrássynak intést adtak, hogy óvatosabban járjon el és a helyett, hogy kabinetpolitikát folytat, inkább a nép kivánságaihoz alkalmazkodjék. Országunk, mondák ezek a képviselők, elitél minden politikát, a mely külső bonyodalmakra adhatna okot.[4]

Ámde tévedtek azok, a kik azt képzelték, hogy Andrássyt ily hamar zavarba lehet hozni. Az első, a mit a támadás elhárítására tett, az volt, hogy a kifogásolt pontot levétette a napirendről és a legközelebbi ülések egyikére tétette át. Időközben Auersperg és Pretis minisztereket Budapestre hívta, a hol akkor a delegácziók üléseztek, hogy velük megegyezésre jusson az új helyzetben követendő eljárásra nézve. A két osztrák miniszter azt a felszólítást kapta, hogy az osztrák delegátusokat birja rá, hogy fentartva a berlini szerződésnek a Reichsrat által történő jóváhagyását, az okkupáczióra vonatkozó

[1] Reuss, 1878 november 10.
[2] Ugyanaz, 1878 november 27.
[3] «Neue Freie Presse», 1876 november 26.
[4] Reuss, 1878 november 27.

előterjesztést szavazzák meg.[1] Herbst és követői oly bizonyosan kezeik között vélték tartani a győzelmet Andrássy felett, hogy hallani sem akartak semmiféle kiegyezésről. Minden ajánlattal szemben az volt a követelésük refrainje: hogy a Reichsrat megbékülhessen az okkupácziós politikával, Andrássynak buknia kell.[2]

De lehetett-e azt várni a királytól, a ki még röviddel azelőtt biztosította Andrássyt teljes kegyéről,[3] hogy külügyminiszterét elejti, épen azt a minisztert, a ki a Keleten oly politikát juttatott érvényre, melyet ő támogatott és pártfogolt. A német nagykövet igen helyesen itélt, mikor úgy vélte, hogy ez nehezen képzelhető el.[4] Míg Andrássy nem adta fel a játékot a saját részéről, teljes biztossággal számíthatott az uralkodóra.

Ez azonnal világossá is vált a minisztertanácsban, a melyet november 27-én a császár és király elnökletével tartottak és a melyen határozatokat kellett hozni a Herbst által teremtett helyzettel szemben. A király igen felháborodott a Herbst-féle clique viselkedése miatt, a melynek eljárását nagyon éles módon itélte el. Hofmann Lipót pénzügyminiszter is, a kit azzal gyanusítottak, hogy Herbsttel titkos összeköttetésben áll, érezhette a királyi kegy elvesztését.[5] A minisztertanácsban azonban elfogadták azt az indítványt, hogy az előterjesztést, melyet Herbst faltörő kosnak akart használni Andrássy ellen,

[1] Reuss, november 27. és báró Orczy az édes anyjához 1878 nov. 26.
[2] Báró Orczy az édes anyjához 1878 november 26.
[3] U. o. 1878 november 10.
[4] Reuss, 1878 november 10.
[5] Báró Orczy az édes anyjához, 1878 november 28. Ebben a levélben Orczy elbeszéli, hogy midőn Hofmann a minisztertanács után a budapesti kaszinóba diner-re jött, tüntetőleg nem ült ahhoz az asztalhoz, a melynél Andrássy, Auersperg, Trauttmansdorff foglaltak helyet, hanem egy mellékasztalhoz, a hol ezeknek a személyiségeknek hivalkodóan hátat fordított.

visszavonják és utólag módosított formában terjeszszék később újra a delegáczió elé. Ezért a hiteltervezet feletti tanácskozásokat elhalasztották addig az időpontig, a mikor az osztrák képviselőház határozott a berlini szerződés dolgában.

Ez a semmiesetre nem várt fordulat, a mely mögött az ellenzék azonnal egy reá nézve kedvezőtlen meglepetés előkészületeit sejtette, mint báró Orczy megjegyzi, elkeserítette a «doktorok tuczatját» a Reichsrat delegácziójában, a nélkül azonban, hogy bátorságát elvette volna.[1] A november 24-iki ülésen lejátszódott bevezetés után előrelátható volt, hogy Andrássy ellenségei nem fognak oly könnyen felhagyni támadásaikkal és új fegyverekkel fogják megkisérelni a rohamot a gyűlölt miniszter ellen. Igyekezetük főleg oda irányult, hogy Andrássyt a delegácziók előtt ne engedjék szóhoz jutni, hogy elvágják előtte a lehetőséget, miszerint a monarchia és az egész világ előtt megvilágítsa keleti politikáját. Ugy látszik, az volt a szándékuk, hogy az időt a Reichsrat újra összeüléséig elvesztegessék, a mikor is ez, mint már hirlett, a berlini szerződés jóváhagyásának megtagadása által pálczát tört volna Andrássy felett.[2] Andrássy mindezeket a terveket meg akarta hiusítani. El volt szánva, hogy minden áron felszólal a delegáczióban, ezért nov. 29-én fel kellett szólítani a költségvetési bizottságot, hogy tűzze napirendre a külügyminiszterium költségvetését. Minél kevésbbé volt Andrássy előbb elkészülve ilyen csökönyös ellenállásra az osztrák delegáczió részéről,[3] annál egyenesebben igyekezett most czélja felé, hogy ellenségeit nyilt sisakkal győzze le. A csügedésnek min-

[1] Báró Orczy az édes anyjához, november 28. és Reuss 1878 nov. 29.
[2] «Neue Freie Presse», 1878 november 29.
[3] Báró Orczy az édes anyjához, 1878 november 29.

den árnyéka nélkül tette ezt, a mi különben is ellenkezett jellemével. Neki nem állt érdekében, hogy hivatalában maradjon, hanem igenis az, hogy politikáját biztosítsa a berlini szerződés értelmében, s ha ezt állásának feláldozásával megmenthette volna, egy perczig sem habozott volna, hogy rangjáról lemondjon. De tudta, hogy egyedül ő vállalhatja eredményesen magára keleti politikájának képviseletét a törvényhozó testületek előtt és az uralkodót ebben a pillanatban épen nem hagyhatja magára. Az a gondolat is elviselhetetlen volt neki, hogy Herbst és követői előtt bevonja a vitorlákat.[1]

Mit érezhetett Andrássy, midőn látta, hogy őt most azon emberek támadják, a kiknek szabadelvű törekvéseit egész életén át támogatta, míg melléje most azok állottak, mint szövetségesek, a kik eddig ellene harczoltak! De Herbstet és hű embereit is kellemetlenül érinthette, hogy a magyar ellenzék ünnepelte őket, a melytől mély szakadék választotta el. De a «doktorok tuczatját» sokkal inkább elvakította a doktrinarismus, semhogy megítélhette volna a veszélyeket, melyeket magaviselete által pártja, nemzete, az ifjú szabadság és a fiatal alkotmány ellen felidézett. Eszükbe se jutott, hogy még az utolsó pillanatban meghátráljanak. Még az a rendkívüli látvány, hogy legelkeseredettebb ellenségeik, a klerikálisok és feudálisok kapaszkodtak Andrássyba, még ez sem volt képes őket észretéríteni és visszatérésre bírni. Bizony valóságos csapás volt, hogy az akkori alkotmánypártot Herbst vezette, a ki bizonyára nagy érdemeket szerzett az alkotmány és az ausztriai németség körül, egyébként azonban minden inkább volt, mint táglátókörű, nagyszabású államférfiú! Még mindig az 1866. év szomorú eseményei emlékétől nyomottan s az Andrássy czéljai

[1] Báró Orczy az édes anyjához, 1878 november 29.

felől való teljes tájékozottság hiányában az az aggodalom vőn rajta kizárólagos uralmat, hogy Ausztria-Magyarország ismét olyas politika felé sodortatik, mely létezésére is végzetessé válhatik s csak ezt lehet tán magatartásának mentségére fölhozni. De nem épen ő, az alkotmányhű párt vezére volt-e az, a ki Andrássy minden fölvilágosító kisérlete elől mereven kitért? Örökre az ő nevéhez fűződik annak emléke, hogy a német alkotmánypártot Ausztriában fokról-fokra megfosztotta az őt megillető helytől és a hatalom elvesztésére kényszerítette. Minthogy ez már régtől fogva, épen vezéreinek hibái miatt, elvesztette a korona bizalmát, alig járhatott volna el okosabban, minthogy szövetséget tartson Andrássyval, a ki a trón közelében mindig legmelegebb szószólójuk volt és gondosan őrködött azon, hogy a reakczió lábra ne kapjon. E helyett, alkotmányos ürügyek alatt kicsinyes küzdelmet indított a külügyminiszter ellen, a mely utóvégre sem szorítkozhatott mindig ez utóbbira. Már maga az a fenyegetés, hogy elvetik a berlini szerződést, ha nem is volt komoly szándék, legnagyobb mértékben sérthette az uralkodót. I. Ferencz József, a ki a berlini szerződést már megerősítette, esetleg egész Európa előtt kudarczot valljon azzal, hogy aláirását érvénytelennek nyilvánítja! Herbstnek előre látnia kellett, hogy ez az ujjhuzás a koronával a szabadelvű németekre nézve Ausztriában kedvezőtlen következményekkel fog járni. A körülötte zajló sok veszedelemben az alkotmánypárt bizony nem volt elég erős, hogy az uralkodóra való minden tekinteten túltegye magát. Ellenkezőleg, mint Bismarck ismételten ajánlotta, arra kellett volna hát törekednie, hogy a legbensőbb összhangban legyen az uralkodóval. A császár és király az ellenállás miatt haraggal eltelve, az Andrássy politikájának érvényesítése czéljából új szövetségesek után nézett, a kik már lesben is állottak,

hogy a kellő pillanatban ismét magukhoz ragadják az állam vezetését, a mely mindinkább kisiklott a német szabadelvüek kezéből. Semmi kétség, hogy Andrássy látta közelegni a fenyegető felhőket, a melyeknek felidézése miatt kapta Herbst Bismarcktól a gúnynevet: «őszi kikerics» («Herbstzeitlose»), a mely azután mély sebként vésődött a szivébe, hogy életének hátralevő részét megkeserítse és megmérgezze.[1] A miniszter minden igyekezete hiábavaló volt, hogy az ellene dühöngő elemeket lecsendesítse. Csak nehezen tudta kivinni, hogy a nov. 30-iki bizottsági ülésen régen előkészített beszédét megtarthassa a keleti politikáról.

* * *

Midőn Andrássy november 30-án az osztrák delegáczió előtt felszólalt, gondja volt rá, hogy az egész világ fóruma előtt megczáfolja az ellene emelt kifogásokat. Hatástalanná kellett tennie azt a vádat, hogy az európai megbizatást Ausztria-Magyarország hátrányára és pénzügyi kárára vállalta el. «Minden politika» — mondá Andrássy, — a mely a tények hatalmával szemben csupán tagadásra szorítkozik, a mely a helyett, hogy az áramlatokat vezetné, vissza akarja szorítani, a nélkül, hogy határozott programmal állna elő, hasonlít a cserépkorsónak a vasfazék elleni küzdelméhez.» Eltekintve attól, hogy Dalmáczia, Bosznia és Herczegovina biztosítása nélkül, elveszett volna a monarchiára nézve, a miniszter nézete szerint, durva tévedés lett volna, ha ezeket a tartományokat nagyobb bonyodalmak veszedelmével Törökországnál hagytuk volna. Azt az államférfiut, fejtette ki tovább a miniszter, a ki ilyen politikát követ vala, súlyos

[1] «Die Herbstzeitlosen.» Von einem Verehrer Eduard Herbsts, a «Neue Freie Presse» 1907 deczember 1-i számában.

felelősség terhelné államával szemben. A legnagyobb rövidlátás lett volna, előre nem látni, hogy Bosznia és Herczegovina továbbra is a zavargások tűzhelye marad, és a monarchiát végre közbelépésre, sőt háboruba sodorhatja. Azt az államférfiút, a ki ezt nem vette volna észre, úgy kellene megitélni, mint azt a hajóskapitányt, a ki, miután nagy fáradsággal kiszivattyúzta a vizet, a mely hajóját fenyegette, épen azt a nyilást felejti el betömni, a melyen keresztül a víz behatolt. Az okkupáczió, hangsúlyozta Andrássy, ezért volt szükséges, de se előbb, se később nem volt szabad keresztülvinni, mint a hogy történt. De ha ez a tény a világbéke és különösen Ausztria-Magyarország nyugalma érdekében elengedhetetlen volt, akkor a monarchia sem tagadhatta meg az Európa által reábizott mandatum vállalását. Csak még az okkupáczió nyujtott biztosítékot arra nézve, hogy Törökországot megtarthatják abban a terjedelemben, a melyben a berlini szerződés meghagyta. Teljesen alap nélkül való az a vád is, hogy a monarchia az okkupáczióval eltért az előbbi politika hagyományaitól. «A politika, — mondá Andrássy az ellenségeinek, — melyet követtünk, jó osztrák és jó magyar hagyomány. Egy Savoyai Jenő hagyománya, Magyarországon a Hunyadiaké, csak azzal a különbséggel, hogy míg e férfiak fegyverei Törökország ellen irányultak, ma ugyanazaz az út, a melyen érdekeink megőrzése miatt járnunk kellett, a hatalmi viszonyok megváltozása által egyszersmind az egyedüli is volt, a mely Törökországnak lehetővé teheti, hogy legalább mostani állásában megtarthassa magát. Majdnem gúnynyal határos élességgel figyelmeztette a delegátusokat arra, hogy jelenlegi hangulatuk szerint itélve, ellenkező eljárása esetében valószinüleg minden felelősségtől felmentenék őt, de e helyett a történelem elmarasztaló itéletét várhatná. Őt azonban eltöltötte az a tudat, hogy népszerű-

ségét az állam érdekeinek feláldozá, nem pedig ezeket a népszerűségnek.

Csak a becsületes munkával megszerzett sikerből meríthető büszke megelégedéssel mutatott rá Andrássy a berlini kongresszus művére, a mely megsemmisítette a san stefanói szerződést és megőrizte az egész világ békéjét. Nem kisebb megelégedéssel hivatkozhatott a külügyminiszter arra a tekintélyre is, a melylyel a még nem nagyon régen elszigetelt Ausztria-Magyarország a berlini kongresszuson fellépett. «Megállapítom, — jegyezte meg Andrássy a delegátusokkal szemben — hogy Önök a monarchia állásában, a hogy az ezen a kongresszuson mutatkozott, hét évi működésem legfőbb eredményét kell hogy lássák. Ha ez az eredmény a monarchiára nézve rossznak nevezhető, akkor nem érdemes magamat valamiféle részlet miatt fölmerült vádak alól tisztáznom.» [1]

Ha Andrássy ellenségeire hallgatunk, akkor november 30-iki beszéde még barátainak is keserves csalódást okozott.[2] Ámde a német nagykövet kijelentése szerint ez a beszéd minden oldalon mély benyomást keltett. Maga Andrássy azonnal írt feleségének, hogy az összes diplomaták a legmelegebben gratuláltak neki és biztosították őt, hogy rég nem hallottak Európában ilyen jelentékeny beszédet.[3] Reuss herczeg és báró Orczy ugyanazon a nézeten vannak, hogy Andrássy hivei a november 30-iki beszéd után újra bátorságot merítettek, a kételkedők elváltak ellenségeitől és ezek legalább bizalmuk egy részét elveszítették.[4] Bizonyos, hogy a miniszterium költségve-

[1] Nem bocsátkozom itt közelebbi részletekbe Andrássy beszédéből, minthogy csak bizonyításokat tartalmaz politikájára nézve, melyek jellemzésem folyamán már előfordultak.

[2] «Neue Freie Presse», 1878 deczember 1.

[3] Andrássy a feleségéhez. Gróf Batthyány Lajosné birtokában.

[4] Reuss Bismarckhoz deczember 2. és báró Orczy az édes anyjához 1878 decz. 1.

tését, melynek napirendre tűzését Andrássy keresztülvitte, majdnem vita nélkül fogadták el. De hiba lett volna ebből az «engesztelhetetlenek» fegyverletételét következtetni. A Schaup delegátus által fogalmazott és deczember 2-án felolvasott jelentés a költségvetési bizottság üléséről, mutatta, hogy a külügyminiszterium költségvetésének elfogadása nem tekinthető bizalmi szavazatnak. Senki sem csalódott ebben kevésbbé, mint maga Andrássy. Egy perczig se habozott Schaupnak ezt a 12 szótöbbséggel 6 ellen elfogadott indítványát bizalmatlansági szavazatnak minősíteni. «Ez az irás, — mondta a miniszter, — alakját és tartalmát tekintve vád és nem inditvány; vád és bizalmatlansági szavazat és én a művet ebben az irányban szívből üdvözlöm. Kijelentem, hogy egyszerű bizalmatlansági szavazatnak tekintem, s ezzel szemben alkalmam lesz alkotmányos érzésemet, melyre büszke vagyok, kimutatni.» [1] Ez a közbejött eset, a melytől Herbst úgy látszik nagy hatást várt, az óhajtott eredmény nélkül maradt. Az ellenzéknek ez az eljárása még inkább a kormány karjaiba sodorta a langyos barátokat is. Az «alkotmányos érzület» hangsúlyozásával, Andrássy az akkor sok helyütt elterjedt ama nézettel akart szembeszállani, mintha minden áron ragaszkodnék a tárczájához.» [2]

Épen ugyanazon a bizottsági ülésen, a mely pálczát tört felette, azt az elégtételt nyerte Andrássy, hogy az ellenzék ellenállásának legmagasabb fokát már túllépte. Miután előbb az okkupáczió egész kérdését a formális

[1] A jelentésben Schaup a legkedvezőtlenebb kritikát gyakorolta Andrássy politikája felett és élesen elitélte annak alkotmányellenes rendszerét. Schaup jelentése ellen szólottak: Czartorisky herczeg, Khevenhüller, Liechtenstein, báró Widmann, gróf Latour és Ceschi; mellette voltak: Bareuther, Dehne, Demel, Dumba, Giskra, Kuranda, Neuwirth, Ritter, Russ, Schaup, Sturm és Walterskirchen.

[2] Reuss, 1878 deczember 8.

illetékesség területére játszotta át, a miben valódi ereje rejlett és szilárd létalapja is nyugodott, újra elhagyta ezt, hogy megfoszsza magát saját hátrányára minden eddig kivívott előnyétől. Tárgyalásra került a közös minisztérium előterjesztése a «Bosznia és Herczegovina okkupácziójára szükséges rendkívüli haderő követelés előirányzásá»-ról. Egyedül akkor jártak volna el következetesen, ha az 1879-iki követelést az 1878-hoz hasonlóan elutasították volna. Herbst ezt a természetadta finom logikájával hangsúlyozta is. De el lehetett-e zárkózni ama tény elől, hogy a véderő egy része Bosznia és Herczegovinában táborozott, a melyről gondoskodni kellett és a melyet nem lehetett éheztetni? Herbst úgy gondolta, hogy azzal segíthet magán, ha a megigért 33 és fél millió forint helyett 15 millió pausálét engedélyez. Ezzel azonban az ellenzék legerősebb fegyverétől, az Andrássyval szemben való illetékesség kérdésétől fosztotta meg magát és az okkupáczióról való döntést áttette a delegáczióhoz, a melytől pedig el kellett volna ragadnia azt. Ha Herbst értelmezésében a birodalmi gyűlés volt az egyetlen jogos fórum, a mely a berlini szerződést elfogadhatta vagy elvethette, akkor e nézet alapján az 1879-iki felterjesztést ép oly feltétlenül vissza kellett volna utasitani, mint az 1878-ikit. Emez álláspont feladásával az ellenzék elhagyta amaz erős sánczot, a melyet elveiből alkotott. Nagyon helyesen jegyezték meg mindjárt akkor, hogy a képtelenségek fejezetébe tartozik egy lélekzet alatt visszautasítani és mégis ugyanabban a pillanatban megszavazni ugyanazt.[1] Ez helytelen, megkerülő taktika volt, jogi szőrszálhasogatás és ravaszság, a melyet senki se tudott megérteni. Hiszen nem állt fenn lényeges különbség, hogy a kormánynak a boszniai és herczegovinai csapatok fenn-

[1] «Neue Freie Presse», 1878 deczember 3.

tartására 15 vagy 33 és fél milliót szavaztak-e meg. Ellenben semmi kétség nem volt abban, hogy a 15 millió pausálé engedélyezésével az ellenzék már elismerte a delegáczióban az okkupáczió tényét. Ép ilyen czéltévesztett volt a Schaup-féle jelentés által való támadás is, a melylyel szintén itéletet mondtak a delegáczióban az Andrássy-féle politikáról és így elébe vágtak a birodalmi gyűlés döntésének.

Az ellenzék minden furfangjával maga lendítette ki magát abból a szilárd helyzetből, a melyben eddig volt. Míg előbb egy perczre «vasfazék» volt, most «cserépfazékká» változott, a melyet könnyen darabokra lehetett törni. Herbst határozata minden körülmények között félszeg helyzetbe juttatta az ellenzéket, a melynek a külvilágban azt a véleményt kellett létrehoznia, hogy az ellenzék már maga sem hisz saját erejében. Továbbá ellentmondásnak kellett feltünnie, hogy a csapatoknak 1879-re, ha korlátolt mértékben is, megadták az eszközöket a fentartásra, de az 1878-iki előterjesztés elvetése által 1879 január elsejéig az éhenhalás veszedelmének tették ki őket. Az egész ingadozó magatartás abból a félelemből magyarázható, hogy felidézik az ellenzékre azt a vádat, hogy nincs érzéke a hadseregnek Boszniában és Herczegovinában tanusított vitézsége iránt. Ezért kényszerítve látták magukat, hogy a hadseregről való gondoskodásukat kimutassák, a melynek kötelességteljesítését mégsem lehetett éhenhalással jutalmazni. Vagy már az a tudat bántotta az ellenzéket, hogy a delegáczió összessége mégis mindent meg fog adni? Ez az érzés kényszerítette Herbstet erre a gyöngeségből eredő lépésre? Andrássynak csak kellemes lehetett, hogy a politikája feletti döntést végre mégis és pedig maga Herbst tette át a delegáczióba, a hol alkalmat nyujtottak neki, hogy minden támadás ellen védekezhessen. Nem is habozott, mi-

kor deczember 6-án minisztériumának előterjesztései a delegáczió teljessége elé kerültek, hogy az ellenzéket hatalmasan megtámadja. Ezen a napon, — egy esti ülésen — tartotta Andrássy legjobb beszédeinek egyikét. Eleinte halkan beszélt, de hangja mindinkább csengőbb és melegebb lett, gesztusai élénkebbek és egész lénye mozgékonyabb. A miniszter, úgy látszik, különösen a polemikus mondatokban érezte magát elemében. Minden szavának hatását a hallgatók arczáról lehetett leolvasni.

Élesen és világosan kifejtette, kogy az okkupáczió soha se volt igyekezetének tárgya és végczélja, de mindig számolnia kellett a lehetőségével. Ép ilyen tömören védekezett a Schaup-féle jelentés vádja ellen, hogy alkotmányellenesen cselekedett, czélzatosan távoltartotta a képviselőtestületeket, hogy olyan eszméket megvalósíthasson, a melyekről nem akart beszámolni. «Én nem ismerek, — mondá — olyan politikai czélt, a melyet érdemesnek tartanék áluton megszerezni.» Nagy volt a hatás, midőn úgy vélte, hogy gyöngédsége az omlatag falnak — Törökországnak — Kuranda delegátus által ajánlott konzerválása iránt soha se mehetett annyira, hogy addig hagyja állni, a míg a fejünkre szakad. Andrássy azt a vádat is visszautasította, mintha a berlini szerződés valakinek jogot adott volna kárpótlásra Bosznia és Herczegovináért. «Senki — hangsúlyozta, — se követelt és senki se követelhet ilyesmit.» Valósággal megsemmisítőleg hangzottak szavai, midőn Herbstnek odamondá, hogy Herbst erős ugyan a kritikai bonczolgatásban, de még sohasem mutatta meg, hogy tulajdonképen melyik úton kell haladni; még azt se mondta meg, hogyan lehetett volna az okkupácziót elkerülni. Teljes meggyőződéssel követelte magának Andrássy az elismerést, hogy a sötét jóslatok ellenére sem keverte a monarchiát háborúba, e helyett azonban Oroszországot barátságos módon kény-

szerítette, hogy Törökországgal való békekötésének politikai eredményét európai Aeropagos elé állítsa. Czélozva az 1859. és 1866-iki veszteségekre így nyilatkozott: «Most nem hatalommal volt háborúnk és ennek ellenére is két tartományt vontunk be a mi monarchiánk hatalmi körébe. Azt hiszem, hogy talán a legnagyobb ékesszólásnak is lehetetlen bebizonyítania, hogy győzni és megveretni ugyanaz, hogy tartományok elvesztése és nyerése egyenlő fogalmak, hogy a monarchia, a mely két tartomány elvesztését túlélte, két tartomány elfoglalása miatt tönkremegy». Andrássy abban a meggyőződésben fejezte be a beszédét, hogy Európa is a berlini kongreszszus nézeteinek és határozatainak fog igazat adni és nem a bizottság jelentésének.[1]

Abból a tetszésből itélve, mely a miniszter fejtegetéseit kisérte, bizonyára azt vélhetnénk, hogy politikájának hívei bizalmat szavaztak neki. De nem kapta meg; a kormány még félénk hívei nem tudták magukat elszánni, hogy ilyen nyiltan felléjpjenek Andrássy érdekében. Egyrészt aggódtak, hogy magatartásuk esetleg ellenmondásra talál a birodalmi gyülésben, másrészt a lengyelek nem látszottak elég megbizhatóknak arra, hogy egy bizalmat szavazó inditvány megkoczkáztassék.[2] Vitatkoztak ugyan azon, hogy Andrássy győzelmet, vagy vereséget aratott-e. Ha nem kaphatott is a delegácziótól bizalmi szavazatot, mégis elérte, a mire törekedett, a szükséges eszközök megszavazását. A magyar delegáczió is megadta ugyanezt, melynek ellenzéke kevésbbé volt csökönyös különben is, mint az osztrák.

* * *

[1] «Stenographische Sitzungs-Protokolle der Delegation des Reichsrates». 1878 deczember 6. 11-ik ülés.

[2] Reuss, 1878 deczember 8.

Ezzel azonban még korántsem volt minden veszély elhárítva. A delegácziók ideiglenes bezárása után a súlypont a két parlamentre tevődött át, a melyek most tanácskoztak a berlini szerződés elfogadása, vagy elvetése fölött. Midőn I. Vilmos császár erről hallott, így nyilatkozott: Hogyan volt lehetséges, hogy a berlini szerződést másképen terjeszszék Ausztria-Magyarország parlamentjei elébe, mint csupán tudomásulvétel czéljából?[1] Erre a német császárnak azt felelték, hogy ehhez hasonló, a belga alkotmányból kölcsönvett határozatot Poroszország is, Ausztria is átvett, a mely azonban a német birodalmi alkotmányban sohasem nyert polgárjogot.[2]

1878 deczember 10-től 1879 január 24-ig tartott a küzdelem a berlini szerződés érdekében és ellenében, a melyről a német nagykövet megjegyzi: ha valaki, a külpolitikát illetőleg, ebben vereséget szenvedett, az csak az akkori parlamenti rendszer volt, a mely akczióját a levegőbe építette, de bizonyára nem gróf Andrássy.[3] Eldöntetlenül akarjuk hagyni, vajjon mint Reuss herczeg véli, a sokáig húzódó, érdemileg tárgytalan vitában sértett hiúságok, miniszteri tárczákra irányuló, de csalódott remények és választási tekintetek nagy vagy csekély szerepet játszottak-e. De az kétségtelen, hogy a legérdekesebb momentum a pártok fölvonulásának teljes eltolódása volt. A már lemondott Auersperg-miniszterium nem talált többé szövetségesekre egykori hívei sorában: az alkotmányhűek között, hanem egy Greuter, Starkenfelsi Weiss, Dunajevski és Grocholski nagyon is kétséges fegyverbarátságára támaszkodott.[4] Magának a kormány-

[1] Vilmos császár széljegyzete, 1878 decz. 15.
[2] Jelentés Vilmos császárhoz, 1878 decz. 16.
[3] Reuss, 1879 jan. 27.
[4] Reuss, 1879 január 27-én külön fölhivta Bismarck figyelmét erre a mozzanatra.

nak nevében Unger József mint szónokminiszter támogatta annak álláspontját. Szellemtől sziporkázó beszédben igyekezett bebizonyítani, hogy a berlini szerződésnek érvényessége miatt semmi szüksége nincs a Reichsrat jóváhagyására. Vitatta, hogy az 1867 deczember 21-iki kiegyezési törvény 11. §-a, a mely szerint mindazon állami szerződések a birodalmi gyűlés hatáskörébe tartoznak, a melyek az országot, vagy annak részeit terhelik, vagy egyes polgárokat köteleznek, a berlini szerződésre nem alkalmazható. Ha, — mondá, — «megterhelni» annyit jelent, mint «kötelezni», akkor minden állami szerződésnek kivétel nélkül a parlament elé kellene kerülnie, minthogy nem is létezik nemzetközi szerződés, a mely valamely terhet, valami kötelezettséget ne jelentene. Ez azonban nem történt meg és nem történhetik meg. «A külpolitika, — fejtette ki — az alkotmányosan monarchikus államban az a szféra, a melyen belül a koronának joga van a parlament előzetes beleegyezése nélkül cselekedni.» Különben, — úgy vélte tovább — eltekintve attól, hogy nemzetközi szerződéseket gyorsan, hosszas kérdezősködés nélkül kell megkötni, jelen esetben nem is a 11. §., hanem az állami törvény VI. artikulusa a döntő és elhatározó. Ebben az artikulusban azon szerződések között, melyek érvényességükhöz megkövetelik a parlament beleegyezését, nem fordulnak elő olyan állami szerződések, melyeknek következménye területváltozás.[1] Metszően éles módon támadta Herbst Unger miniszter érvelését és mint már előbbi alkalmakkor, most is nagyon sötét színekkel festette a *pénzügyi* és *államjogi* zavarokat, mint az okkupáczió biztos kisérő jelenségeit. De mégis visszariadt a berlini szerződés teljes elvetésétől. Ezért elhatározta, hogy hozzájárul, de ennek ellenére is elitéli az eddig

[1] Unger beszéde, 1879 jan. 18.

követett külpolitikát, a mivel Andrássyt akarta megbuktatni.[1]

Rendkívül ékesszóló védőre talált Andrássy a Reichsratban a híres természetbuvár Suess Ede professzor személyében, a ki már a 60 millió hitel érdekében is szót emelt. A keleti bonyodalmak kezdetétől fogva felismerte ez a kiváló tudós egy aktiv politika szükségességét, hogy a monarchia megtarthassa hatalmi állását a Keleten. Kész volt Andrássy politikáját támogatni. A terrorizmussal szemben, melyet Herbst és követői kifejtettek, igazán nagy bátorság kellett az alkotmánypárt vezérének véleményétől eltérő nézettel nyiltan föllépni. Plener Ernővel, Wolframmal és néhány kevés párthivével együtt, a kiket «boszniai balpárt»-nak neveztek,[2] Suess vállalkozott, hogy a kormány álláspontjáért síkra száll, a mi miatt azután ezeket a férfiakat temérdek támadás és gyanusítás is érte. Suess előtt már Plener nagyon élesen támadta az ellenzéket. Joggal emelte ki, hogy a méltatlankodás mily éles fölkiáltásokban tört volna ki, ha Andrássy hazajött volna a kongresszusról a nélkül, hogy megakadályozta volna egy vagy két délszláv állam alakulását a monarchia határán. Ugyanennyi jogosultsággal vetette szemükre a támadóknak következetlenségüket, hogy egy lélekzetre visszautasítják az okkupáczióra való hitelt alkotmányos okból, 1879-re viszont megszavazzák. Bizonyára sajátságos és hallatlan eljárás volt, a hogy Plener hangsúlyozta, egyfelől az ellen védekezni, mintha a seregek visszahívását czéloznák s másfelől mégis folyvást elitélni az okkupácziót. Államférfiúi belátásról tanuskodtak a szónok szavai, a melyekkel el is találta az egész

[1] Herbst, január 27-ki beszéde és a bizottság kisebbségének ugyanazon az ülésen szavazásra hozott ajánlata.

[2] Báró Plener Ernő «Zum achtzigsten Geburtstag von Eduard Suess», megjelent a «Neue Freie Presse» 1911 aug. 20-ki számában.

vitás kérdés magját, midőn azt mondá: «E szerződés elvetése számunkra az európai népkonczertből való tartós kimaradást, keleti befolyásunk teljes feladását és hosszas elszigeteltségünket eredményezné».[1] A tényleges helyzet felfogásának hasonló magasságára helyezkedett Suess is, mint a többség előadója, miután találó módon kifejtette, hogy az ellenzék az Andrássy-féle politika elitélésén kívül minden pozitiv programm hijjával van. Az okkupácziós költségek, úgy vélte, a költségvetésben sebek lehetnek ugyan, de a monarchia politikai befolyásának feladása a Keleten tartós és gyógyíthatatlan betegséget jelentene. Suess hangsúlyozta, hogy Ausztria-Magyarország ma politikája következtében olyan tekintélynek örvend, mint már régóta nem. És a berlini szerződés legnagyobb sikerét abban látta, hogy a monarchiának, a mely sok éven keresztül sok véres hadjáratban szerezte azt a keserves tanulságot, mi az, Európában elszigelten állni, most nem kell tartania ettől az izoláltságtól, mert ez már nem létezik. Nem csekély dolognak tartá Suess, hogy ily eredményt, vérontás és a pénzügyek igen nagy megterhelése nélkül ért el a monarchia. «Bizonyára sokat követelnek tőlünk, a kik azt kívánják, hogy most a béke beállása miatt keseregjünk.» Suess a berlini szerződés *alkotmányos* elfogadásának ajánlásával zárta beszédét, mivel minden képviselő szolgálatot tesz a hazájának.[2]

A Suess-féle beszédből és sok más eseményből Andrássy azt következtette, hogy a Reichsratban a javulás jelei mutatkoznak. Ha — mondá a német nagykövetnek, — az osztrák képviselőház mostani összeállításában le járta is magát, abban lassanként mégis egészségesebb eszmék fognak utat törni. Ő személyesen csak

[1] Plener beszéde, 1879 jan. 21-én.
[2] Suess beszéde, 1879 jan. 27.

belső megelégedéssel tekinthet a viták bezárásával bekövetkezett eredményre, a melyek azzal fognak végződni, hogy politikájának meglehetősen jelentékeny többséget szereznek.[1] Erre a várakozásra az az észrevétel jogosította fel, hogy Herbst eredménytelen polémiája az ő külpolitikája ellen, melynek helyébe amaz semmi helyesebbet nem tudott javasolni, mindig kevesebb hatást tesz. A német nagykövetnek úgy tetszett, mintha a küzdelem módja, melylyel Herbst és követői Andrássy politikáját támadták, a hozott áldozatok ellenére is az országban nagy bizalmatlanságot eredményezett az alkotmánypárt ellen.[2] A január 27-én megtörtént szavazás Andrássy mindazon támadóinak leverését eredményezte, a kik részben egyszerű, részben megokolt napirendet követeltek. Ugyanez a sors érte utól az alkotmánypártot. A győzelmet 42 szótöbbséggel (145 szó 112 ellen) a berlini szerződéshez való *alkotmányos* hozzájárulás indítványa aratta.

Ennek, a monarchia sorsába olyan mélyen benyuló, nagyon fontos ügynek államjogi elintézésével, Ausztriában a keleti vita fejeződött be. A berlini szerződésnek alkotmányos elfogadása a delegáczió számára, a melyet e szerint kellett egybehivni, olyan bázist teremtett, a melyen a delegátusok eljuthattak az Andrássy által követelt összegek megszavazásához. Csak természetes volt, hogy Herbst és Giskra, kiknek végzetes és minden áron való ellenzékiességük miatt be kellett vonniok a vitorlákat, most lemondtak mandátumaikról a delegáczióban. Nem akartak akaratuk ellenére hozzájárulni ahhoz, hogy az okkupáczió megtartására szükséges összegeket megszavazzák az általuk gyűlölt miniszternek. Ezzel maguk zárták el

[1] Reuss Bismarckhoz, 1879 jan. 22.
[2] U. o.

maguk elől azt a fórumot, melyre a külpolitika megítélése tartozott.

A magyar delegáczió sem volt hijjával az ellenzék erős támadásának Andrássy ellen irányuló. Alapjában azonban az országgyűlésen, az osztrák delegáczióban és az osztrák Reichsratban lefolyt viták után már nem keltette azt az érdeklődést, a melyben részesült volna, ha támadásai nem lettek volna puszta böngészet a már elmondottak után. A külügyminiszter ennek ellenére a gáncsoknak valóságos jégesőjét volt kénytelen eltürni. Pulszky Ágost úgy vélte, hogy az okkupáczió, a helyett, hogy megtörte volna a szláv gyűrűt, a mely alakulásával fenyegetett, új nehéz feladattal szerencséltetett bennünket: a délszlávság vezetésével. Apponyi a külpolitika vezetőségének szemére vetette, hogy alapeszméje az Oroszországgal való párhuzamos akczió, mivel a pánszlávizmus előnyomulását segítették elő. Bosznia és Herczegovina, — mondá — a zsold Oroszországnak tett szolgálatainkért. Andrássy politikáját óriási csalódásnak vagy esetlen szineskedésnek nevezte és mindennek eredményét abban látta, hogy a monarchia megharagította ú. n. szövetségesét és elvesztette a többi hatalmak bizalmát. Ő és barátai az ellenzék legszélső fegyveréhez nyultak: a követelt utólagos hitel megtagadásához.[1] Még gróf Széćsen szájából is, a ki magát az okkupácziót nem itélte el, erős vád hangzott. Kijelentette, hogy az okkupáczió formáját olyan módon, a hogy a berlini kongresszus ránk bizta, nem helyeselheti. Ha már — tette hozzá — a mandátumot elvileg végzetes tévedésnek kell tekintenie, akkor még sokkal nagyobb mértékben áll ez annak megvalósításáról. Andrássy pénzügyi tekintetben tévedett; a legkedvezőtlenebb lehetőségeket kellett volna szem előtt tartania.

[1] 1878 decz. 14-iki beszéd.

E kritikától eltekintve, Szécsen arra az álláspontra helyezkedett, hogy az adott helyzetet nem szabad figyelmen kívül hagyni és általában nemzetközi kérdéseket nem lehet kizárólag nemzeti aggodalmak látóköréből megbirálni.[1] Föltétlen és valósággal rajongó dicséretet kapott Andrássy Haynaldtól,[2] a tudós és népszerű kalocsai érsektől. A tetszés, mely az egyházfejedelem beszédét a többség részéről kisérte, beszédes jeléül szolgálhatott annak, hogy a magyar delegáczió Andrássynak egy hajaszálát se fogja meggörbíteni. Hiszen állítólag bizalmasai körében úgy nyilatkozott, hogy jobban érzi magát a magyar, mint az osztrák delegáczióban, minthogy az előbbiben nem kell attól félnie, hogy feléje, czélzattal Herbstre, hátulról tőrt vetnek.[3]

Kétségtelen, hogy az okkupáczió ép oly kevéssé volt népszerű a kormánypártnál, mint az ellenzéknél. A szláv elemek Bosznia és Herczegovina megszállása által elért megerősödése, most is mint előbb, nehezen megemészthető falat maradt a magyaroknak. Ámde Tisza és pártja legyőzte azt a kellemetlen érzést, a melyet ez a belátás keltett bennük. Nem zárták el szemüket a tény elől, hogy a monarchia tekintélye emelkedett és Európa bizalma iránta azóta növekedett, mióta Andrássy áll a külügyek élén. A magyar miniszterelnök és pártja mindenáron támogatták is Andrássyt, mert nagy honfitársukat megakarták tartani a monarchia kormánykerekénél, mert hittek szerencsecsillagában és meg voltak arról győződve, miszerint meg fogja akadályozni, hogy az okkupáczió Magyarországnak kárára legyen.[4] Deczember 15-iki be-

[1] 1878 decz. 12-iki beszéd.

[2] 1878 decz. 13-iki beszéd.

[3] Ezt az állítólagos nyilatkozatot a «Neue Freie Presse» decz. 15-iki száma idézi.

[4] Gróf Stolberg Bismarckhoz. Bécs, 1878 aug. 19.

szédében Andrássy igyekezett is eloszlatni minden aggodalmat, mintha Bosznia és Herczegovina megszállása képes volna a dualizmust megingatni. Szerinte erre a rendszerre nézve csak akkor következett volna veszedelem, ha ellenkező politikát folytatott volna. Ha az európai érdekek, mondá, valamint a monarchia biztonsága parancsolólag követelnék az okkupácziót és ez csak a dualizmus további fennállásáért való félelemből mulasztatnék el: akkor ebből teljes világossággal csak az az egy következnék, hogy a dualizmus nem az az államforma, a mely a monarchia érdekeinek, létének és nagyhatalmi helyzetének megfelel. Szerencsére a tények az ellenkezőt bizonyítják. Míg akkor — hangoztatta a miniszter teljes nyomatékkal — midőn Magyarország jogait több oldalról kétségbevonták, a monarchia egy tartományt és a czentralizmus idejében egy másikat elvesztett, a dualisztikus rendszernek a jelen nagyon nehéz körülmények között sikerült politikai és katonai győzelmet aratnia. «Én ezt a politikát, — fejezte be Andrássy — azzal a meggyőződéssel csináltam, hogy Magyarországot, a mely évszázadokon át meg tudta védelmezni a jogait, nem fogja veszedelembe sodorni. Két kis tartomány közös kormányzása nem lehet az a veszély, a mely képes volna a monarchia alapjait megingatni.»

Ez a tudat a külügyek vezetőjének teljes megbizhatóságáról, a melylyel Andrássy az egész kormánypártot el tudta tölteni, teszi érthetővé, hogy Szilágyi indítványa a magyar delegáczió többségében nem talált viszhangra. Herbsthez hasonlóan Szilágyi is felvetette az illetékesség kérdését, a mely szerint az okkupáczió költségei felett addig nem lehet határozni, míg a magyar országgyűlés nem döntötte el, hogy a berlini szerződés minden alkotmányos követelés alapjául a delegáczióban szolgálhat. A kormánypárt nagy többséggel utasította vissza Szilágyi

javaslatát és követve az osztrák delegáczió eljárását, húsz millió pausálét engedélyezett.

A két delegáczió által megszavazott pausáléval és a berlini szerződésnek az 1879 január 27-iki osztrák Reichsratban keresztülvitt elfogadásával a zsebében, Andrássy szerencsésen átesett mindazon veszélyeken, melyek politikáját a törvényhozó testületek részéről fenyegették. A február végére összehivott osztrák delegáczióban már nem volt szó az elvi kérdésről: hogy lehet-e egyáltalában szavazni a költségekre, csak arról: mennyit és ki szavazza meg. Az ellenzéki előadó: Sturm ugyan még mindig így nyilatkozott: az okkupácziót tartja a legnagyobb szerencsétlenségnek, a mely Ausztriát sok év óta, talán 1811 óta érte.[1] De elég loyalis volt arra, hogy most a berlini szerződés talajára helyezkedjék és így a külügyminiszterium költségvetése feletti tárgyalások egészben sima lefolyásúak voltak.

A magyar országgyűlésen, márczius 1-én, Tisza, a kit 1878 deczember 7-én újra miniszterelnöknek neveztek ki, a berlini szerződést a corpus jurisba való beiktatás végett előterjesztette. A magyar alkotmány nem tartalmaz világos határozatot, a melynek értelmében állami szerződéseket szükséges-e az országgyűléssel elfogadtatni.[2] Magyarországon azonban lehetetlennek mondták, hogy az országgyűlés kevesebb joggal birjon, mint a Reichsrat. A paritás ezen álláspontját Tisza is magávé tette, midőn február 18-án az országgyűlésen kijelentette: miután Ausztriában a berlini szerződést tárgyalták, az első kedvező alkalommal fel fogja hívni a ház figyelmét erre a tárgyra. A megokolásban azt mondta a miniszterelnök,

[1] 1879 márczius 3-iki beszéd.

[2] Az 1848-iki törvények semmit se tartalmaznak nemzetközi szerződésekről. Ld. az 1867-iki XII. törvényczikk 8. §-át.

hogy a beiktatást a monarchia két állama közti tekintetből és felmerülő alkotmányos aggodalmak eloszlatása végett tartja «czélszerűnek».[1] A Tisza által benyujtott törvényjavaslat ellen a szélsőbal elutasító határozati javaslatával küzdött, míg Szilágyi a mérsékelt ellenzék nevében azt a határozati javaslatot nyujtotta be, hogy az országgyűlés utasítsa vissza a törvényjavaslatot.[2] Azt azonban 54 szótöbbséggel elfogadták.[3]

A törvényjavaslat beiktatása és a Reichsratnak a berlini szerződéshez való hozzájárulása után a két delegácziónak a közös költségvetésről hozott határozatait is kihirdették.

Ezzel végződött Ausztria-Magyarországban az Andrássy keleti politikájáról folyó parlamenti küzdelem utolsó aktusa.[4]

[1] Tisza nem igen kedvelte a «Reichsgesetzblatt»-ban való közlést. «De ha — irja Andrássynak — a közlés említett módja választatik (Bécsben), kénytelen lennék még magam is elismerni a törvénybe iktatás szükségét a paritás folytán, pedig nem szeretném, hogy ezen eljárásra szoríttassunk.» Tisza Andrássyhoz. Budapest, 1878 február 19. Gróf Andrássy-levéltár.

[2] Lásd erre nézve Szilágyi beszédei I. kötet 372—423.

[3] Mint függelék az 1878 márczius 30-án közzétett berlini szerződésről a «Reichsgesetzblatt» 43. számában az áll: «Dieser Staatsvertrag wird nach erfolgter Zustimmung beider Häuser des Reichsrates kundgemacht.»

[4] Ld. «Das Verdikt des Thatsachen. Studie über die Orientpolitik des Grafen Andrássy. Von Einem Österreicher 1878 (ezen röpirat anonymusa védelmezi Andrássy keleti politikáját); továbbá: «Graf Andrássy auf der Anklagebank des Delegationen.» 1878. Vom Verfasser der «Fünf Jahre Andrássyscher Staatskunst» 1876.

NYOLCZADIK FEJEZET.

ANDRÁSSY VISSZALÉPÉSE.

Andrássy azzal a büszke öntudattal nézhetett vissza a berlini szerződésre és annak fáradságos küzdelmek után Ausztria és Magyarország törvényhozó testületei által történt szentesítésére, hogy nagy dolgot végzett. Elmondhatta, hogy a delegáczióknak adott szavát hűségesen beváltotta: a monarchiát sértetlenül és háború nélkül vezette ki a keleti bonyodalom zavaraiból. Andrássy Ausztria-Magyarország tekintélyét oly magas fokra emelte, a minőn már régóta nem állt. Azt lehet mondani, hogy Andrássy ebben az időben állott dicsősége és sikere zenitjén. És épen ezt a pillanatot használta fel annak mérlegelésére, vajjon kiadja-e kezéből a gyeplőt és nyugalomba vonuljon-e. Andrássy tulajdonképen mindig gondolt visszalépésének lehetőségére, ellentétben azokkal az államférfiakkal, a kiknek a hatalom birtokában sohasem jut eszükbe, hogy annak valaha vége lesz. Már 1875-ben úgy nyilatkozott egyszer, hogy sohase fog arra kerülni a sor, hogy ő hozzá is, mint Beusthoz, Braun, a kabineti irodafőnöke jöjjön el megmondani, hogy a császár és király szivesen látná, ha elbocsátását kérné. Én elmegyek, — tette hozzá — abban a pillanatban, a mint megsejtem, hogy a király bizalmát nem birom feltétlenül.»[1] Már

[1] Lásd a II. kötet 185. oldalán.

Berlinben való tartózkodása idején 1878 júliusában tisztában volt azzal, hogy nem fog tovább Ausztria-Magyarország külügyminisztere maradni.[1] 1878 végén értesítette először az uralkodót, hogy szándékában van a külügyek vezetésétől visszalépni.[2]

Mind a mai napig tájékozatlanság uralkodik arra nézve, hogy miért hagyta el Andrássy a bécsi Ballplatzot. A kutató érdeklődését nagy mértékben izgatta, hogy kipuhatolja a visszalépés okait. Mindenkinek feltünt, hogy a miniszter, a ki olyannyira örvendett az uralkodó kegyének, hirtelen el akart tűnni diadalmaskodó tevékenységének harczteréről. Ezen épen annyira rejtélyes, mint feltünő tény megfejtése végett a legkülönbözőbb magyarázatokhoz folyamodtak. Különösen az a kérdés lebegett mindenki ajkán: saját akaratából ment-e Andrássy, vagy mert az uralkodó megvonta tőle bizalmát? A legkülönbözőbb okokra volt szükség, hogy a miniszter rég eltökélt szándékát a kabinetek és a nyilvánosság álmélkodására végrehajtsa.

Andrássy ellenségei természetesen kikürtölték mindenfelé, hogy mennie kell. Pártszínezetük szerint lehetett olvasni az ujságokban, hogy a miniszter Bosznia egyházi kérdéseinek szabályozása miatt bukott meg.[3]

1 Andrássy gróf Károlyihoz Londonban. Bécs, 1879 augusztus 6. Gróf Andrássy-levéltár: «Schon in Berlin (Károlyi akkor nagykövet és első megbizott volt a berlini kongresszuson) habe ich Dir — und Dir allein — mitgeteilt, dass ich die Absicht habe, nach Schluss des Kongresses zurückzutreten. — — Die Gründe habe ich Dir damals gesagt, Du hast sie gutgeheissen, ich will sie hier nicht wiederholen».

2 Báró Orczy 1878 deczember 19-én az édes anyjához írt levelében, melyben beszámol Andrássynak azon a napon történt kétórás kihallgatásáról a királynál, utólag ezt az irásbeli megjegyzést fűzi hozzá: «Bei dieser Gelegenheit eröffnete Andrássy dem Kaiser seine Demissionsabsicht».

3 Azt terjesztették akkor, hogy a római kuria, az 1879 április 21-iki konventióban a szultánnak megitélt souveraniitás miatt, vona-

Mások ismét azt állitották, hogy azért megy, mert a király nem egyezett bele, hogy a konstantinápolyi nagykövetet, gróf Zichy Ferenczet rendjellel kitüntesse. Az ellenségek legnagyobb része abban a feltevésben értett egyet, hogy Andrássynak azért kell hivatalától megválnia, mert az uralkodónak politikájában való bizalma megingott. Mindezek a hirek a miniszter ellenségeinek ama táborából eredtek, a kik a visszalépést illető elhatározásának motivumait nagyon jól ismerték, de czéljaiknak megfelelőbbnek tartották, ha a közvéleményt letérítik a helyes útról és félrevezetik. Minden áron maguknak akartak igazat adatni abban, hogy Andrássy téves politikát csinált és ezért nem lehet őt tovább a helyén megtűrni.[1] Ebben az igyekezetben az alkotmánypárt többsége támogatta a magasrangú katonatiszteket és a cseh-feudális köröket, a kiknek szemében a magyar mindig szálka volt.

Ezek az egymástól elágazó elemek valóban semmit se mulasztottak el, hogy Andrássynak elvegyék a kedvét a további hivatalban maradástól. Az alkotmányhűek az ő nyakába varrták Ausztria parlamenti életének zavarait. Hangosan vádolták őt, hogy keleti politikája az egyedüli oka pártjuk felbomlásának és az Auersperg-miniszterium iránt való ellenséges állásának. Persze nem vették észre, vagy nem akarták észrevenni a tőlük elkövetett azt a főbenjáró hibát, hogy ellentétbe helyezkedtek oly politikával, a melynek okvetlenül érvényesülnie kellett, hacsak a monarchiát nem akarták a legveszedelmesebb helyzetbe sodorni. Nem Andrássy idézte fel a belső nehézségeket,

kodik az osztrák-magyar kormánynyal tárgyalásba bocsátkozni Bosznia és Herczegovina egyházi viszonyainak rendezése miatt. Mint az 1879 június 18-iki «Politische Korrespondenz» kifejti, ennek egyenes ellentéte volt az igazság. A római kuria maga írásbeli módon küldött felszólítást az erre vonatkozó tárgyalásokra.

[1] Báró Orczy az édes anyjához, 1879 június 13.

hanem inkább a Herbst vezetése alatt álló alkotmányhűek, a kiknek vezére a nagy politika szükségletei iránt semmi érzékkel nem birt. Andrássy hiába igyekezett megnyujtani az életét az utolsó alkotmányhű miniszteriumnak, melynek elnöke, Auersperg Adolf herczeg fel volt indulva egykori párthíveinek hálátlansága miatt, a kik megfosztották attól a reménytől, hogy még továbbra is kezében tarthatja az osztrák ügyek vezetését.[1] Saját érdekük is azt sugalmazta volna, hogy vagy Auersperg mellé álljanak, vagy a császárnak rendelkezésére bocsássák az alkalmas embereket az ő pártjukból, hogy azoknak segítségével új kabinet alakíttassék. Minthogy ez nem történt meg és az általános zürzavarban senki se akart a miniszterium újra alakítására vállalkozni, az uralkodó kényszerítve látta magát, hogy ifjukori barátjához gróf Taafféhoz forduljon. Ettől az uralkodó a személyes barátság bizonyítéka gyanánt követelte, hogy a kormány élére lépjen.[2] Andrássy egész befolyásával igyekezett támogatni azt a férfit,[3] a kiről Auersperg azt mondta a német nagykövetnek, hogy olyan tehetség, a ki, bár szónoki képességgel nem bír, meg tudja állni a helyét nehéz viszonyok között és a legkülönbözőbb személyekkel is jó lábon tud állani. Gróf Taaffe akkor még teljesen át volt hatva attól a meggyőződéstől, hogy csak szigorú alkotmányossággal lehet kormányozni ; egyidejüleg úgy látszik arról is megvolt győződve, hogy a csehekkel kiegyenlítést kell keresni. Egy ez ügyben hozzá intézett kérdésre azt felelte: a csehek előtt jól ki kell tárni a szalon ajtaját, de az előszobáig nem kell eléjük menni.[4] Taaffenak e gondolkozása miatt, a mely kizárta az à la Hohenwart-eljárást, segítette őt kisérleteiben

[1] Báró Orczy az édes anyjához, 1879 február 14.
[2] Reuss Bismarckhoz, Bécs, 1879 február 8.
[3] Báró Orczy az édes anyjához, 1879 február 6.
[4] Reuss Bismarckhoz, 1879 február 8.

Andrássy, hogy egy *parlamentáris* kabinetet hozzon létre.[1] Ezt annál nagyobb örömmel tette, mert Taaffe maga sem zárkózott el annak belátásától, hogy lehetetlen klerikális kormányt alakítani, a mennyiben már egy ilyennek legcsekélyebb gyanuja is a küszöbön álló új választások alkalmával a radikális képviselők nagy számát fogná mandátumhoz juttatni.[2] Taaffe minden támogatás ellenére hajótörést szenvedett. Nem volt képes abból a többségből, a mely a berlini szerződésért fellépett, életképes miniszteriumot teremteni. A férfiak, a kikkel Taaffe értekezett, csatlakoztak ugyan Andrássy külpolitikájához, egyébként azonban a közös kormánynyal való egyenletes működésük nem volt várható.[3] Holott ez volt a præsumtiv miniszterelnök küldetésének egyik leglényegesebb pontja.[4] Gróf Taaffe nem tudta végrehajtani a reábizott feladatot és gróf Andrássy belefáradt, hogy folyton ő húzza ki a kátyúból a megfeneklett szekeret.[5] Egyidejüleg azt a reá nézve semmi esetre nem kedvező tapasztalatot kellett szereznie, hogy az alkotmánypártiak elkövetett hibái következtében a szigoruan konzervativ irányok mindinkább megerősödtek.[6] A király, a kinek ez mindig a szivén feküdt, kibékülést kivánt a csehekkel, a nélkül, hogy ezzel, mint határozottan hangoztatták, az uralkodó rendszeren változtatni akart volna. Miután a cseh kiegye-

[1] Báró Orczy az édes anyjához 1879 február 11.

[2] Reuss Bismarckhoz, 1879 február 14.

[3] A német nagykövet Reuss egyik közleménye nyomán, Bécs, 1879 február 14. e férfiak a hadi költségvetésnek legalább 7 millió forinttal való kisebbítését követelték; továbbá világos államjogi helyzetet a boszniai okkupáczió kérdésével szemben. Mindezt Taaffe nem adhatta meg.

[4] Reuss, Bécs, 1879 február 8. és 14.

[5] Báró Orczy az édes anyjához, 1879 februr 14. «Er — Andrássy — ist müde, den Stein immer zu rollen und wird endlich dieses undankbaren Werkes überdrüssig».

[6] Reuss, Bécs, 1879 január 22.

zést az alkotmánypárttal egyesülve nem lehetett megvalósítani, az uralkodó láthatólag inkább hajolt a konzervativabb elemekhez, a kik hasonló czélra azonnal rendelkezésére állottak. De a csehekkel való kiegyezés hatása alatt, a melynek létrejötte első sorban a feudális-klerikális körök érdeme volt, nem kellett-e aggódni, hogy ez visszahatással lesz Magyarországra? Andrássynak egész multját szinte meg kellett volna tagadnia, ha olyan miniszterekkel működik együtt, a kik egy kimondott konzervativáramlatnak hódoltak és a kiknek alapelvei feltünő módon ellenkeztek az övéivel. De mindenekelőtt attól tartott, hogy egy napon felszólítást kap, hogy a cseh kivánságok kielégítésére nyújtson segítő kezet, a melyeket már egyszer 1871-ben legyőzött. Pedig most sem volt hajlandó azokat diadalra segíteni.[1] Látta, hogy legalább egyelőre lehetetlen a német alkotmánypárt köréből miniszteriumot alakítani. De ép ilyen világosan tudta azt is, hogy a király ezért határozta el, hogy kisérletet próbál a szlávokkal. Ezt a kisérletet kudarczba vinni Andrássy már csak azért sem vélte czélszerűnek, mert helyébe alkotmányos német kabinet lehetőségének hiánya miatt semmi mást se tudott volna ajánlani. Azt a felelősséget se akarta vállalni, hogy pusztán a szlávok iránt való ellenszenvből követelje azoknak a kormányból való kizárását. Viszont természetesen ahhoz sem érzett magában kedvet, hogy nyeregbe segítse őket. Andrássy, mint Hohenwart idejében, úgy most is meg volt győződve arról, hogy neki egyszer, ha gátlólag lép közbe, azt a szemrehányást tehetnék, hogy rábeszélte az uralkodót, öntse ki a pohárból a legédesebb tokajit, még mielőtt alkalma lett

[1] Báró Orczy egy utólagos naplójegyzetben így adja elő a tényállást. A meghalt külügyminiszter, gróf Aehrenthal is ezt a körülményt jelölte meg nekem a lemondás alapjául.

volna tartalmát megizlelnie és csekély értékéről meggyőződést szereznie.[1] E körülményekben látjuk a leglényegesebb okok egyikét, melyek a külügyminiszterben fölébresztették a visszalépés gondolatát és arra hangolták, hogy ne várja meg, míg nem lesz többé módjában elveinek teljes megőrzésével távoznia mostani munkaköréből.[2]

Egy további ok a lemondására a katonai körökkel való elégedetlenségben keresendő. Annak tudatában, hogy még a legjobb külpolitika is hajótörést szenvedhet, mert a hadsereg vezetése nem áll feladatának magaslatán, nem volt hajlandó további esetleges felelősségek terhét viselni.[3] Egyáltalában nehéznek látszik Andrássy visszalépésének teljes megértése, ha azzal a mértékkel mérjük, a melyet egyébként államférfiakra alkalmazni szoktunk. Bismarck soha se tudta igazán átlátni, hogy oly jelentőséggel biró férfiú, mint Andrássy a hatalom teljében és annak zenitjén, hogyan távozhatott önként a helyéről. A német kanczellár épen nem gondolt arra, hogy Andrássy, eltekintve önérzetétől, sohase kereste a miniszteri állást, hanem csak a körülmények és kötelességérzete kényszerítették, hogy 1867-ben a magyar miniszterelnöki és 1871-ben a külügyminiszteri állást elfoglalja. Mint az állam legfőbb hivatalnoka úgy érezte magát, mint az eke elé fogott telivér ló.[4] Mindig és ismételten újra el akarta szakítani az istrángot, hogy visszanyerje szabadságát, a melyre annyira vágyódott. Azt szokta mondani, hogy életében mindig azt tapasztalta, hogy színésznők, tánczosnők, szép asszonyok, valamint államférfiak és diplo-

[1] Olyan személyiség közleménye, a ki nagyon közel állott Andrássyhoz.

[2] Báró Orczy az édes anyjához, Bécs, 1879 május 12.

[3] Andrássyhoz közel álló személyiség közleménye.

[4] Andrássyhoz közel álló személyiség közleménye.

maták igen sokáig maradnak a nyilvánosság színterén és sohase tudnak a kellő pillanatban visszavonulni; ezeknek példáját nem akarja követni.[1]

Egészen a mesék birodalmába tartozik, hogy Andrássy azért bukott, hogy a király nem volt vele megelégedve a török konventio megkötése miatt. A való igenis az, hogy a miniszter ellenségei ezt a konventiót a Fényes Portával azonnal, a mint nyilvánosság elé került, faltörőnek használták fel ellene. Mindenekelőtt azok, a kik már alig várták Bosznia és Herczegovina annexióját, gáncsolták keserűen azt, hogy egyáltalában konventiót kötött a berlini szerződés alapján.[2] Nem törődtek azzal, hogy a berlini szerződésnek minden meggondolatlan áthágása a komplikácziók nem is sejtett tömegét idézte volna fel, melyeknek feltartóztatása volt épen Andrássy politikájának czélja. Különösen katonai körökben, melyekben épen nem mindig a leghelyesebben politizálnak, nagyon élesen kikeltek a konventio ellen. A királyhoz nem méltó dolognak mondották, hogy benne kifejezetten elismertetik a szultán fennhatósága.[3] Andrássyval ellentétben, a ki ezt téves politikának mondotta, a katonák Szalonikiig akartak előrenyomulni és szemrehányást tettek a miniszternek, hogy nem tartott ki Bosznia és Herczegovina annexiója mellett, a mi neki, véleményük szerint, egy kis erős akarattal sikerült volna.[4] Ennek megfelelően most ezt mondták: minthogy kénytelenek voltunk a két tartományt erőszakkal megszállni, Ausztria-Magyarországnak joga is lett volna, mint a hogy a konventióban[5] ki volt fejezve,

[1] Egy Andrássyhoz közel álló személyiség közleménye.

[2] Báró Orczy az édes anyjához, 1879 május 13.

[3] Reuss, Bécs, 1879 június 21.

[4] Gróf Aehrenthal szóbeli közleménye.

[5] Az 1879 ápr. 21-iki konventio második fejezetében ez állott: «Le nom de Sa Majesté le Sultan continuera à étre prononcé dans

visszautasítani azt a követelést, hogy a szultán fennhatóságát ismerje el.[1] Itt ismét csak azt a nagyon fontos körülményt nem vették tekintetbe, hogy a mi csapataink nem is a szultántól hódították el Boszniát és Herczegovinát, hanem ott egy felkelést nyomtak el, a mely épen annyira irányult a padisah ellen, mint ellenünk. Ha Andrássy a hódítás jogát akarta volna érvényre juttatni, akkor ezzel az egész külföld ellenérzését felébresztette volna. Teljes joggal hivatkozhattak volna arra, hogy ilyen eljárás kiáltó ellentétben áll a berlini szerződéssel. Oroszország és hívei a Balkánon a legújabb európai szerződés hasonló megsértésére szintén megtalálták volna a kivánt ürügyet. Ez azonban legkevésbbé sem feszélyezte Andrássy birálóit. Nekik csak az állott érdekükben, hogy a közvéleményben azt a meggyőződést keltsék fel, hogy az április 21-iki konventio nagyon rossz hatást tett és ennek következtében a külügyminiszter kényszerítve érezte magát, hogy elbocsátását kérje.[2]

Andrássy ellenségei egyáltalában minden igyekezetükkel törekedtek elhitetni a nyilvánossággal, hogy az uralkodó és annak külügyminisztere között áthidalhatatlan ellentét uralkodik az áprilisi konventio miatt. De ez nem felelt meg a valóságnak. Andrássy maga biztosította a német nagykövetet, hogy az uralkodó belenyugodott a konventio egész tartalmába és rosszalja a gáncsolók kifakadásait.[3] Az áprilisi konventio értékének lefokozásával kettős czél volt egybekötve. A magas katonai körök azon része, a mely elégedetlen volt vele, azt ki-

les prières publiques des musulmans comme par le passé. En tant qu'il serait d'usage de hisser le drapeau ottoman sur les *minarets* cet usage sera respecté.

[1] Báró Orczy az édes anyjához, 1879 május 22.

[2] U. o.

[3] Reuss Bismarckhoz, Bécs, 1879 június 21.

vánta, hogy az 1879 április 21-iki egyezségből a Novi-Bazarra vonatkozó dolgokat azonnal végre kell hajtani és e czélból a szükséges előkészületeket azonnal meg kell tenni. E katonai vállalkozások czélja Szaloniki lett volna. Andrássy azonban szükségtelennek és nagyon meggondolandónak tartotta, hogy ilyesféle rendelkezések által megerősítse azt a téves véleményt, miszerint a kormány Szaloniki birtoka után vágyódik. A miniszternek csak arra volt gondja, hogy a vasuti összeköttetések az említett kikötő felé szabadok legyenek, a mely a novi-bazari sandžakban néhány pontnak megszállása után teljesen biztosítottnak látszott.[1] Andrássy csak azt akarta, a mint a württembergi herczegnek szóló tudósításában nyilatkozott, hogy a Kelet felé «nyiló kijáró kapu» nyitva legyen, hogy Törökország esetleges összeomlása alkalmával a monarchia a színtér közvetlen közelében legyen és megvédhesse a monarchia érdekeit. Ebben a tekintetben is birta a király beleegyezését, a kit teljesen meggyőzött véleményének helyességéről.[2] Időnként bizonyára sok nehéz küzdelem folyt le az uralkodó dolgozószobájában, minthogy a magasrangú katonatisztek, a kik széleskörű akczió után epekedtek, nem mulasztották el, hogy a legmagasabb hadurat nézetüknek megnyerjék.[3] Azzal már keveset törődtek, hogy egy nagystílű vállalkozás felszerelésére előteremtsék a költségeket. Az akkori hadügyminiszter, gróf Bylandt-Rheidt azonban egy kissé aggodalmas természetű férfiú, visszariadt attól, hogy egy ilyen, sok millió forintot elnyelő vállalkozást a delegácziók előtt képviseljen, a mivel csak Andrássynak sietett segítségére.[4] De főként az uralkodó bírt sokkal több belátás-

[1] Reuss Bismarckhoz, 1879 június 21.

[2] U. o.

[3] Báró Orczy az édes anyjához, 1879 május 27.

[4] Milyen kevéssé voltak értesülve a valódi helyzetről, legcsatta-

sal és tapasztalással, semhogy megtagadja csatlakozását azokhoz az okokhoz, a melyeket a külügyek vezetője a maga politikája védelmére fölhozott.[1] Andrássy ellenségei mindenkép sajnálták a novi-bazari sandžakba szánt tekintélyes sereg felvonulásának elodázását, mert e terület megszállását az ő diszkreditálására akarták felhasználni. Némi joggal mondhatták volna akkor, hogy a novi-bazari szandžakba való bevonulás, miként Bosznia és Herczegovina megszállása, roppant pénz- és véráldozatokat fog megkívánni.[2] Andrássy idejekorán meghiusítá ellenségeinek ezen állása ellen irányuló ütőkártya kijátszását, a mennyiben minden nagyobbszabású szervezkedésnek ellenállt.

A külügyminiszter antagonistáinak annál könnyebb volt a játék a bukásáról szóló hiresztelésekkel, mert a közvélemény nagyon is hajlandó volt a visszalépést politikai okoknak tulajdonítani. Nem is gondoltak arra, hogy az igazi okot személyes viszonyokban, a gróf lelkiállapotában keressék. És mégis első sorban ez volt az egyedül döntő indító ok. Andrássy csontja velejéig fáradtnak érezte magát. Mint maga mondta, az utolsó delegáczió tartama alatt[3], az volt az érzése, mintha «össze kellene roskadnia.»[4] «Tizenhárom évi megfeszített munka után, időszerünek láttam, — írja gróf Károlyinak — hogy ne a politikai élettől, de a miniszteri állástól és felelősségtől vonuljak vissza.»[5] Testi és fizikai kimerültség olyan han-

nósabban bizonyítja az, hogy gróf Bylandt-Rheidot úgy tüntették föl, mintha közte és Andrássy között komolyabb ellentétek volnának, mert ő a novi-bazari sandžakba jelentékeny sereget akart rendelkezésre bocsátani, de Andrássy elvitatta ennek szükségességét. «Neue Freie Presse», 1879 augusztus 14. «Zur Andrássy-Krise».

[1] Reuss Bismarckhoz, 1879 június 21.

[2] U. o.

[3] 11. delegáczió, 1879 február 27-től márczius 15-ig.

[4] Reuss Bismarckhoz, Bécs, 1879 augusztus 13.

[5] Andrássy gróf Károlyihoz, London, 1879 augusztus 6. Gróf Andrássy-levéltár. Ebben az értelemben nyilatkozott már a berlini kongresszus idején is Károlyi előtt.

gulatot ébresztettek benne, a mely valósággal közömbössé tette őt minden iránt, a mi nem tartozott tárczája még elintézendő ügyeinek közvetlen körébe. Elszánva a lemondásra, Andrássy most mindennek az útjából kitért, a mi őt a jövőre nézve kötelezhetné. A messzebbmenő politikai tervekkel felhagyott. Röviden, egész működése nem keltette többé azt a benyomást, mint az olyan miniszteré, a ki politikai cselekvését korlátlan időkig szabja, hanem csak egy oly férfiúét, a ki a létező nehézségeket legyőzni igyekszik, hogy mindezeket gyors megoldáshoz juttassa.[1] Most mindenekelőtt a birtokán való hosszabb falusi tartózkodás eszméje foglalkoztatta, melynek élvezeteit élénk képzelőtehetségével a leggyönyörübben kiszinezte. Most csak a nyugalom utáni sóvárgás töltötte el és az a vágy, hogy végre egészségének ápolására is gondot fordíthasson, a melynél eddig az a tudat vezette, hogy azt az állam jólétének áldozta fel.[2] Egy pillanatig se hagyta el az a meggyőződés, hogy a tőle javasolt politika volt az egyedül helyes és az adott körülmények között nem is lehetett másként cselekedni.[3]

* * *

Eredetileg Andrássy nem is gondolt teljes visszalépésre, hanem csak hosszabb szabadságra. Azokban a körökben, a kik Andrássyt akkor nem akarták távozni engedni, azt a gondolatot hányták-vetették meg, hogy szabadsága idejére báró Haymerlét, az olasz udvarnál akkreditált nagykövetet és a berlini kongresszus második volt meghatalmazottját bizzák meg a külügyminiszter helyettesítésével. Mikor egy kellemetlen indiskréczió kö-

[1] Báró Orczy az édes anyjához, 1879 április 30.
[2] Ugyanaz ugyanahhoz, 1879 június 6.
[3] U. o.

vetkeztében a terv első hire nyilvánosságra került, természetszerüen a legnagyobb feltünést keltette.[1] A Haymerle-féle ideiglenes helyettesítés tervét Andrássy elvetette, de nem adta fel a szándékot, hogy valamiféle módon megszabaduljon az ügyektől. Mindig újra visszatért erre.[2]

Andrássy, úgy látszik, elhatározásának rabja volt. 1879 nyarán már nem csupán szabadság után kivánkozott. Most már csak a teljes lemondásról akart hallani. Május hónapban tehát felszólította báró Wenckheim Bélát, a király személye körüli minisztert, hogy puhatolja ki, hogyan fogja ezt az uralkodó fogadni. A király azonnal kijelentette, hogy Andrássy tanácsát sem kül-, sem a belpolitikában nem nélkülözheti; kész ugyan több hónapi szabadságot adni neki, de nem bocsátja el.[3] Alig adta át Wenckheim ezt az üzenetet barátjának, mikor Andrássy már maga is elindult az uralkodóhoz.[4] A király és a miniszter között lefolyt tárgyalásnak nem volt meg az az eredménye, hogy ez utóbbit megingassa elhatározásában. Andrássy félt, hogy elszalasztja a kedvező alkalmat, midőn az orosz csapatoknak Ruméliából és Bulgáriából való kivonulása után az európai ügyekben aránylag nyugalom áll be. Aggódott, hogy néhány hónap leforgása után új események merülhetnének fel, a melyek azután hivatalban maradását parancsolnák. A mostani helyzetet azonban Andrássy a keleti bonyodalmak befejezésének tekintette, a mely Bosznia és Herczegovinában kezdődött és

[1] 1879 tavaszán Andrássy egy barátjának, a ki a bécsi Rotschilddel üzleti összeköttetésben állott, beszélt szabadságáról. A bécsi Rothschild-ház az ujságot megírta Párisba és Bismarck biztosan hitte, hogy a párisi Rothschildot tekintheti a további elterjedés forrásának. Reuss herczeg, Bécs, 1879 június 26. és 29.

[2] Reuss Bismarckhoz, 1879 június 29.

[3] Báró Orczy az édes anyjához, 1879 május 24. Wenckheim maga beszélte el a kihallgatás lefolyását báró Orczynak.

[4] U. o.

Berlinben találta megoldását. Azt akarta, hogy az Európa politikai viszonyaiban beállott ezen nyugvópont legyen miniszteri tevékenységének vége is.[1]

De az ügy mégsem volt oly könnyen kivihető, mint Andrássy képzelte.[2] Sem a politikai helyzet, sem az uralkodó akarata nem kedvezett óhajtásának. Ekkor a minisztert júniusban meglehetősen súlyos betegség támadta meg, a mely minden akadályt legyőzött. Hazatérve egy gyors lovaglásból, Andrássy elkövette azt a vigyázatlanságot, hogy nem öltözött át hamar. Ő, a ki mindig nagyon fogékony volt a meghülésre, nemsokára erős didergést érzett. Az orvosoktól rettegett tüdő- és mellhártyagyuladás tényleg be is következett. Andrássy nagyon erősen köhögött, vért hányt és hihetetlenül ingerlékeny és ideges volt. Bár állapota javult, mégis azt a benyomást tette környezetére, hogy sokáig tartózkodnia kell minden komolyabb foglalkozástól. Betegsége már okot adott a nyugtalanságra Európában. Nagyon élénk részvéttel volt iránta mindenekelőtt az uralkodó, a ki felséges nejével a betegszobában látogatta őt meg. A király meg is hivta őt, hogy az áradásoktól meglátogatott Tiszavidék helyett, a hová vissza akart vonulni, a lábbadozás idejét Ischlben töltse,[3] a király tartózkodási helyén. Andrássy ugyan helyrejött a Salzkammergut ózondús levegőjében, a honnan augusztus 6-án érkezett vissza[4] Bécsbe, de a szerencsésen kiállott betegség nem kisebbítette a nyugalom utáni vágyát és legkevésbbé sem ingatta őt meg visszavonuló szándékában. Sem a nyilvánosság előtt, sem a diplomácziai világban nem sejtették

[1] Báró Orczy az édes anyjához, 1879 május 27.

[2] Ugyanaz ugyanahhoz, 1879 május 30.

[3] Báró Orczynak 1879 június 6-tól 22-ig az édes anyjához irott levelei után. Reuss Bismarckhoz, 1879 június 19.

[4] Reuss Bismarckhoz, 1879 augusztus 7.

hogy a felgyógyult külügyminiszter még mindig lemondására gondol. Az ujságok, melyek betegsége idején annyit foglalkoztak ez ügygyel, nem is vettek most erről tudomást, mintha az ügy végleg be volna fejezve. De hirtelen, augusztus 10-én, általános meglepetést keltve elterjedt az a hír, hogy Andrássy távozik állásából. A titkot oly gondosan őrizték, hogy Andrássy még néhány nappal előbb a német nagykövetnek, a kivel tárgyalt, nem is jelezte, hanem inkább azt mondta, hogy augusztus 20-án a királynak előterjesztést tesz, azután birtokára Terebesre utazik, a honnan az ügyeket továbbra is irányítani fogja.[1] I. Ferencz József császár és király is mély hallgatásba merült. Vilmos császárral szemben, a kivel augusztus 9-én Gasteinban találkozott és a ki folyton dicsérte Andrássyt, az uralkodó úgy nyilatkozott, hogy a külügyminiszter teljes bizalmát birja. De egy szóval se említette, hogy a monarchia külső vezetésében változás áll a küszöbön. Csak a német nagykövetnek mondta a király: Andrássy «rossz gondolatokkal» foglalkozik és nem olyan ember, a ki sokáig és szivesen dolgozik. Reuss ebből a miniszter szabadságkérésére következtetett.[2] Mint később kitünt, I. Ferencz József Vilmos császárral szemben azért nem említette Andrássy visszalépését, mert még mindig remélte, hogy a minisztert más gondolkodásra birja és hangolja.[3] Mert az kétségtelen, a mint Reuss herczeg is megerősíti, hogy az elbocsátás szorgalmazása egyedül Andrássytól indult ki. Egészen a király akarata ellenére történt ez, a ki sokáig vonakodott beleegyezését adni.[4] Másrészt

[1] Reuss Bismarckhoz, 1879 augusztus 13.

[2] Bülow titkos követségi tanácsos a berlini külügyi hivatalhoz, Salzburg, 1879 augusztus 13.

[3] Reuss, 1879 augusztus 18.

[4] Reuss, 1879 augusztus 13. és báró Orczy az édes anyjához, 1879 aug. 22.

azonban az uralkodó visszariadt attól a felelősségtől, hogy Andrássy imént helyreállott egészsége újból megrendüljön. Ezen okból végre sok vonakodás és kérés után teljesítette Andrássynak többször megismételt kivánságát.

Midőn a két uralkodó találkozása Gasteinban megtörtént és I. Ferencz József még hallgatott a visszalépésről, már beleegyezését adta gróf Andrássynak a folyvást óhajtott lemondáshoz. «Különböző körülmények, — írta a miniszter augusztus 6-án, tehát három nappal a gasteini entrevue előtt, gróf Károlyinak Londonba, — a melyeket Te részben ismersz, részben szóbeli értesítésekből fogsz megtudni, eddig lehetetlenné tették szándékom kivitelét. Még a delegácziós ülés előtt feltártam Ő Felsége előtt szándékomat,[1] annak bezárása után megengedtem magamnak, hogy újból visszatérjek reá ; ámde mindenkor voltak kényszerítő motivumok, a melyek egyelőre hivatalban maradásomat követelték.» A «kényszerítő körülmények» nemcsak az uralkodónak azon reményéből eredtek, hogy Andrássyt mégis csak reá tudja birni a maradásra. Magának a miniszternek az volt az érzése, hogy nem szabad előbb mennie, mielőtt a politikai látóhatár kitisztult és a királynak még szüksége van a tanácsára. «Most végre, — így szólt tovább a Károlyihoz intézett levél — miután az oroszok kivonultak a Balkánból és a berlini béke nagyjában és egészében megvalósult, minthogy a mi politikai akcziónk eredményei kifelé már tisztán láthatók, belülről pedig már nem kell ellenzéstől tartani, most ismét gondolhattam magamra is a nélkül, hogy valamely veszély vagy nehézség elkerülésének szándéka legcsekélyebb

[1] Tehát még 1879 február 27-ike előtt. Ez tulajdonképen ellentmond báró Orczy Béla adatának, hogy báró Wenckheim Béla csak 1879 májusában kérdezte meg erre nézve az uralkodót. Ezt az ellentmondást csak úgy lehetne megmagyarázni, hogy májusban Wenckheim másodszor kisérelte meg a puhatolódzást.

árnyat is vetett volna reám és Ő Felségének előadhattam újra a kérésemet. A legkegyelmesebb úr, — folytatja Andrássy — a kinek legmagasabb támogatását nehéz időkben sohasem kellett nélkülöznöm, ezt a kegyet sem tagadta meg tőlem és volt olyan kegyes megigérni kérésem teljesítését.»[1] Andrássynak ez a levele annál nagyobb jelentőséggel bir, mert tartalmát a király teljes jóváhagyásával látta el, s küldte gróf Károlyinak.[2] Kell-e ennél hatásosabb czáfolat az ellenzéki lapokban előránczigált amaz állítások ellen, hogy Andrássy «saját küszöbén botlott meg», miután «olyan aggodalmasan és mereven» ragaszkodott a kezében «szorongatott tárczához»?[3]

De nemcsak a királynak még le nem győzött vonakodása, hogy miniszterét elbúcsúztassa, hanem a politikai viszonyok is parancsolták egyelőre a titoktartást. Mielőtt a világ tudomást szerzett róla, előbb az utód kérdését kellett eldönteni. A király és a távozó miniszter sokat tárgyaltak erről. Az elbocsátás első kiszivárgására Bécsbe siettek a «nevető örökösök», a hogy Reuss nevezi Beustot, Szécsent, Hübnert, stb.[4] Közéjük tartozott a közös pénzügyminiszter, Hofmann is, a ki azzal a reménynyel kecsegtette magát, hogy ő van hivatva Andrássy után a Ballplatzra bevonulni.[5] De Orczynak igaza volt, midőn azt mondta a német nagykövetnek, hogy Andrássy az uralkodónak sohasem fogja utódjául ajánlani e «vihar-madarak» egyikét sem, a kiknek irányait nagyon jól

[1] Andrássy gróf Károlyihoz, Bécs, 1879 augusztus 6. (Gróf Andrássy-levéltár.

[2] A királynak bemutatott augusztus 6-iki irás másolatára megjegyezte Andrássy sajátkezüleg: «Wurde erst weggesendet, nachdem Eure Majestät Einsicht genommen haben», mire az uralkodó szintén sajátkezüleg megjegyezte: «Gesehen».

[3] Neue Freie Presse, 1879 augusztus 13.

[4] Reuss, 1879 augusztus 13.

[5] U. o. és báró Orczy az édes anyjához, 1879 augusztus 23.

ismeri.[1] Erre a londoni nagykövet, gróf Károlyi Lajos volt kiszemelve, miután a király is úgy vélte, «hogy, mint Andrássy írja barátjának, senki más nem alkalmas annyira e feladat átvételére, mint Te». Ugy I. Ferencz József, valamint Andrássy is a legnagyobb súlyt helyezték arra, hogy már az új miniszter neve és állása is bizonyság legyen arra, hogy a változás «nem jelent Pálfordulását, sem kanyarodást a monarchia politikájában». Az uralkodó és eddigi tanácsadója arról voltak meggyőződve, hogy az összes rendelkezésükre álló diplomaták közül egyik se felel meg a követelményeknek oly mértékben, mint Károlyi. De nemcsak kifelé kellett, hogy a kinevezés a vezető elvekben való állhatatosságot jelentse. Befelé is nagyon kivánatosnak tartotta épen a király, hogy az új külügyminiszter is *magyar* legyen, «hogy így — mint Andrássy a Károlyinak szóló levelében kifejezi — különösen az utolsó választások után[2] minden föderalisztikus vagy feudális velleitás útja bevágassék, továbbá annak elkerülése végett, hogy az ellenzék az egyoldalú szláv politika miatti aggodalmakat keleti politikánk diskreditálására használja fel». Andrássy gróf Károlyinak kilátásba helyezte támogatását és közölte vele, hogy Tisza és Taaffe, a kik egyedül voltak beavatva visszalépésének titkába, csak abban az esetben lesznek megnyugodva, ha Károlyi elfogadja a reá esett választást. Egyidejüleg a királylyal való személyes érintkezést egyszerüen ideálisnak nevezte. «Tizenhárom éve szolgálom Ő Felségét — hangzanak Andrássy szavai — és tudom, hogy Európában nincs más uralkodó, a kinek személyes tulajdonságai annyira kirántják a gyékényt az intrika alól és oly kellemessé teszik a szolgálatot.»[3]

[1] Reuss, 1879 augusztus 13.

[2] A Reichsratba való osztrák választásokra vonatkozik.

[3] Andrássy Károlyihoz, Bécs, 1879 aug. 6. Gróf Andrássy-levéltár.

Bármennyire igyekvék Andrássy rábeszélni barátját, hogy feleljen meg a király hivásának, mégis nagyon jól tudta, milyen kellemesen érzi magát Károlyi londoni nagyköveti állásában és milyen nehezére fog esni, hogy egy neki szokatlan levegővel megbarátkozzék. A miniszter ezt nem is titkolta az uralkodó előtt, a ki azonban úgy vélte: «A legjobb püspökök azok, a kik nem akarnak azok lenni.»[1] Az első távirat, a mely válaszul Andrássy levelére Londonból Bécsbe érkezett, úgy látszik a királynak adott igazat, hogy Károlyi teljesíti a felszólítást.[2] De nemsokára kiderült, hogy a londoni nagykövetet félreértették és Andrássy aggodalma, miszerint Károlyi nehézségeket fog támasztani, nem volt alaptalan. Akármilyen magas véleménynyel volna is — mondja a londoni nagykövet — saját képességeiről, mint Ausztria-Magyarország képviselője a külföldön,[3] mégis «feltétlenül használhatatlan»-nak érezte magát a külügyminiszterium vezetésében. Bár a megbizatásban önérzetének legfőbb és legszebb kielégítését látja, de a helyes önismeret tiltja neki, hogy a szolgálat kárára «meg nem felelő» miniszter legyen. Károlyi kérte, hogy visszautasítását ne vegye az engedelmesség hiányának. De «teljes parlamenti tájékozatlanság»-ánál fogva épen az uralkodó és a monarchia iránti hódolatból nem foglalhatja el azt a helyet, a melyre őt meghivták. Nemcsak, hogy nem született szónok, hanem egyáltalán képtelen volna nyilvánosan beszélni, vitát vezetni vagy a miniszteri politikát ellenzéki szónokokkal

[1] Andrássy Károlyihoz, Bécs, 1879 augusztus 6. Gróf Andrássy-levéltár.

[2] Károlyi Andrássyhoz, 1879 augusztus 14. London. Ebben az irásban emliti meg Károlyi, hogy először ebben az értelemben küldött egy táviratot.

[3] Károlyi Andrássyhoz, London, 1879 augusztus 13. Gróf Andrássy-levéltár.

szemben megvédelmezni; nem is rendelkezik annyi munkaképességgel, mint a mennyit a külügyminiszter napi tevékenysége megkövetel. «Nemcsak személyileg — írja a nagykövet Andrássynak — játszanék egészen szánalmas és nevetséges szerepet, hanem maga a politika, a melyet képviselnem kellene, annyira szenvedne miatta, hogy nemsokára a hirlapok kárörvendő gúnykaczaja mellett és a kormány jól felfogott érdekében kellene visszavonulnom. Ez lenne szomorú, de elmaradhatatlan vége nyilvános pályámnak, melyet különben becsülettel megfutottam.» [1]

Ilyen határozott lemondással szemben gróf Károlyi nem jöhetett tovább számításba a külügyminiszteri állásra. Most egy másik, alkalmasabb személyiséget kellett keresni. A választék nem volt nagy. Még Andrássy politikai ellenségei is a legnagyobb zavarban lettek volna, ha saját soraikban akartak volna méltó örököst jelölni a lemondott miniszter helyére.[2] Andrássy gondolt egy pillanatig gróf Trauttmansdorff Ferdinándra, a ki Taaffe tárgyalásai alkalmával igyekezett az osztrák Reichsrat többségével Andrássy külpolitikájának kedvező miniszteriumot életre segíteni.[3] Ámde Trauttmansdorff már abban az időben, midőn a király még Taaffe előtt osztrák miniszterelnökké akarta tenni, kijelentette: nem rendelkezik kellő idegekkel, hogy meg tudjon felelni a reá háramló kötelezettségeknek.[4] Igy tehát most már ő reá épenséggel nem számíthattak. Mint a jövő esetleges külügyminisztereit Metternich Richardot és Mollinary táborszernagyot, valamint a galicziai helytartót, gróf Potockit és Szlávyt, az egykori miniszterelnököt emlegették.[5] E férfiak egyi-

[1] Károlyi Andrássyhoz, London, 1879 augusztus 13.

[2] Reuss, 1879 augusztus 15.

[3] Ugyanaz, 1879 február 8.

[4] Ugyanaz, Bécs, 1789 január 22.

[5] U. o. «Neue Freie Presse», Abendblatt, 1879 augusztus 13.

kére nézve se tudott megegyezni a király és Andrássy. Az utód kérdésének helyes megoldása nagy gondokat okozott. Ilyen körülmények között mintegy magától kellett Haymerlera irányulnia a figyelemnek, a kire Andrássy már 1879 tavaszán gondolt mint ideiglenes helyettesére. Andrássy tudta, hogy az olasz udvarnál akkreditált nagykövet nagyon okos és nagyon becsvágyó ember, a ki mindent el fog követni, hogy méltónak bizonyuljon a személyéhez fűzött bizalomra. Haymerle eddig és a berlini kongresszuson is Andrássyval egyenlő gondolkozású politikai képviselőnek mutatkozott, a mi szintén latba esett.[1] Ezért javalta őt utódjának. De még mielőtt Haymerlét Bécsbe hívták, egy levél érkezett tőle, a melyben azt a reményt fejezte ki, miszerint főnökének elhatározása nem megmásíthatatlan és ez nem fogja megkezdett művét más kezeknek átengedni.[2] Haymerlét értesítették, hogy Rippoldsau fürdőből, a hol épen időzött, siessen Bécsbe. Augusztus 25-én oda is érkezett. Andrássy hangulata nagyon felderült, midőn a nagykövet késznek nyilatkozott, hogy a külügyminiszterium élére álljon. Magát a döntest arra az időre tartották fönn, a mikor a király a brucki táborból visszatér osztrák székhelyére.[3] Fontos volt, hogy végre megtalálták azt a férfiút, a kit Andrássy a királynak mint olyan erőt nevezhetett meg, a kire bizalommal és nyugodtan rá lehet bizni az eddigi politika további irányítását. Mert arról legkevésbbé sem lehetett szó, hogy az új külügyminiszter kinevezése által

[1] Orczy az édes anyjához, 1879 augusztus 25. és 26.

[2] Haymerle Andrássyhoz, Rippoldsau fürdő (Baden nagyherczegség), 1879 augusztus 18. Gróf Andrássy-levéltár. Andrássy sajátkezüleg megjegyezte Haymerle irására: «Diesen Brief bekam ich heute, also noch bevor Haymerle diese Berufung erhalten konnte».

[3] Báró Orczy az édes anyjához. 1879 augusztus 26.

Berlinben azt a gyanút engedjék felébredni, hogy Andrássy visszalépésével az ő irányától el fognak térni.

A német fővárosban, a hol most nem is számoltak Andrássy lemondásával, ez a hír bombaként hatott. Vilmos császár úgy nyilatkozott, hogy valósággal magánkívül van Andrássy szándéka miatt. Akárki lépjen is a helyére, vélte a német uralkodó, olyan egyéniség, mint gróf Andrássy nem jöhet, mert senki se tudja úgy a mi bizalmunkat, valamint Oroszországét kiérdemelni, tehát a három-császár-szövetség irányát fönntartani, a mint ő ezt a legnehezebb körülmények között is megtette. Ha Oroszország a legújabb időben — vélte az agg császár — nem volt is «jól hangolt»-nak mondható Ausztria iránt, a gróf Andrássyba vetett bizalom mégsem szünt meg Sándor czárnál. A német uralkodót annyira áthatotta annak a szükségnek érzete, hogy Andrássyt a helyén visszatartsa, hogy megbizta Bismarckot, közölje vele visszalépéséről való véleményét, frissiben és nyomatékkal kérje meg, hogy elhatározását semmiesetre ne hajtsa végre.[1] Vilmos császárnak nem volt nyugta e rettegett esemény miatti gondtól. Másnap, augusztus 19-én, miután augusztus 18-án az említett rendkívül hizelgő módon nyilatkozott Andrássyról, Radowitzczal szemben is ismételte szavait: talán mégis sikerül Bismarcknak a szerencsétlen elhatározás kivitelét meggátolni.[2]

Mint uralkodóját, úgy Bismarckot is aggodalmak töltötték el a jövőre nézve. Reuss herczeg azonnal tolmácsolta báró Orczy osztályfőnöknek a birodalmi kanczellár ezen érzelmeit, a ki Andrássy távozását valóságos szerencsétlenségnek fogja tartani, minthogy ez a személyváltozás a legjobb akarat mellett sem maradhat mély

[1] Vilmos császár Bismarckhoz, 1879 augusztus 18.

[2] Radowitz Bismarckhoz, 1879 augusztus 19.

benyomás nélkül Ausztria-Magyarország bel- és külpolitikájára.[1] Bismarck valóban attól tartott, hogy Andrássy az előbb Albrecht főherczegtől képviselt katonai konzervativ-párt túlsúlya elől hátrált meg, a melynek támogatásával Gorčakov herczeg néhány évvel ezelőtt a háromcsászár-szövetségen belül, Németország hátrányára, szorosabb szövetséget akart létrehozni Ausztria-Magyarország és Oroszország között.[2] Ezt a feltevést azonban csakhamar halomra döntötte Reuss herczeg azzal a kijelentéssel, hogy csak a nyugalomra vágyás és az egészség ápolása visszalépésének egyedüli és valódi indító okai. Ezt még jobban megerősítette a király megbizásából báró Beck, a katonai iroda főnökétől a berlini katonai meghatalmazotthoz, Liechtenstein herczeghez intézett amaz utasítás, a melyet Németország legmagasabb köreivel kellett közölni. Ebben az írásban ez volt: «Fenségednek itt különösen hangsúlyoznom kell, hogy a miniszter elbocsátási kérvényének, valamint annak Ő Felsége által való elfogadásának oka kizárólag az előbbinek egészségi körülményeiben keresendő és hogy e viszonyok sem a monarchia belügyeit, sem a miniszterium újjáalakítását, sem pedig Novi-Bazar megszállásának kérdését illetőleg nincsenek semmi módon döntő befolyással.»[3] Mint ahogy Beck a király parancsára jelentette, a miniszternek a nyilvános szolgálattól való távozásával nincs *rendszerváltozás* egybekötve és a Németországgal való barátságot továbbra is ápolni fogják.[4] Ép úgy Andrássy maga is hasonló

[1] Reuss Bismarckhoz, 1879 augusztus 13.

[2] Bismarck herczeg Vilmos császárhoz, Gastein, 1879 szeptember 5.

[3] Beck altábornagy Liechtenstein herczeghez, Bécs, 1879 augusztus 22. Kiadatlan.

[4] U. o. Itt még ez állt: «Desgleichen soll durch die Bildung eines neuen Ministeriums in der diesseitigen (österreichischen Reichshälfte) keinerlei Aenderung in der bisherigen Politik hervorgerufen werden.»

megnyugtató válaszokat adott. Annak megerősítésére, hogy mily mély gyökeret vert már a két szomszédállam közti közeledés, beszélte a német nagykövetnek, hogy Albrecht főherczeg, a kit eddig egy orosz-osztrák-magyar szövetség legelszántabb hivének tartottak, most eljött hozzá, hogy őt megkérje a helyén maradásra. Ön — mondta neki a főherczeg — az Ausztria-Magyarországra nézve egyedül lehetséges politika képviselője. Higyje el nekem, — tette hozzá Andrássy — ha én nem leszek is miniszter, Németországnak hasznos és tevékeny barátja maradok. Andrássy megemlítette, hogy ilyen értelemben nyilatkozott a király előtt is, a ki előtt hangsúlyozta, hogy a magyar országgyűlés tagjaként inkább módjában fog állni, mint külügyminiszteri mivoltában, hogy a Németországgal való jó viszonyt ápolja. Hiszen előtérben áll az új véderőtörvény javaslata, a melyet erősen fognak támadni és a melynek megadása nélkül Ausztria-Magyarország értéktelen szövetséges marad.[1] Ha kellett hát Bismarcknak még további bizonyíték is arra nézve, hogy azok a riasztó hírek, melyek a lemondásról keringtek, valótlanságon alapulnak, akkor ime ezt is megkapta most magának Andrássynak a szájából. A német kanczellár most tehát bebizonyíthatta uralkodója előtt, hogy a visszalépés épen annyira a felépülés tényleges szükségéből keletkezett, mint a hogy a királylyal való teljes egyetértéssel történt, nem pedig egy új politikai hadgyakorlat előkészülete gyanánt. Miután Andrássy parlamenti támadói lejárták magukat és egymás közti surlódásaik lehetővé tették az uralkodónak egy konzervativ-liberális kormányfrakczió alakítását, lehetővé kellett tenni az ezen az alapon hivatalából távozó külügyminiszternek a visszatérését.[2]

[1] Reuss Bismarckhoz, 1879 augusztus 22.

[2] Bismarck Vilmos császárhoz, Gastein, 1879 augusztus 29.

Mikor Ferencz József király említette a német nagykövet előtt, hogy a változás a miniszteriumban neki is nagyon kellemetlen és nem is tudja felfogni, hogyan fog Andrássy állami ügyek nélkül, vidéki visszavonultságban élni, az uralkodó gyorsan hozzátette a Reuss herczegre nézve is meglepő szavakat: Hiszen biztosan vissza fog jönni.[2] Mennyire komolyan számítottak erre, arról Andrássy kijelentése is kezeskedik, hogy a mint az események nagy akcziót követelnek és a királynak ismét szüksége lesz reá, azonnal rendelkezésére fog állani.[3] Ez az esetleges visszatérés a veszély órájában, inkább lehetséges volt, ha Andrássy most önként távozott, mintha várni akart volna még bukása bekövetkezésére. Nemcsak Berlinben látták «a fájdalom érzésével», mint Bülow államtitkár mondta,[4] Andrássy távozását eddigi munkaköréből, Londonban is teljes tudatában voltak ez esemény jelentőségének. Majdnem minden jelentékenyebb angol lap a legnagyobb elismeréssel adózott Andrássy tehetségének és loyalitásának. Angliában tudták méltányolni, hogy Nagybritannia együttműködése Ausztria-Magyarországgal a kontinens legutolsó nehéz válságában az ő műve volt. Lord Salisbury, Anglia külügyeinek vezetője, akkor azt írta Andrássynak, hogy nagy hálára kötelezte az angol kormányt azért a bizalomért és összhangért, a mely most szerencsére fennáll a két állam közt.[5]

Gróf Andrássy lemondásának pillanatában, Ausztriában nem örvendhetett hasonló elismerésnek, legalább nem minden oldalról. Az ellenzék legelőkelőbb lapja azt írta,

[1] Reuss Bismarckhoz, 1879 szeptember 23.

[2] Ugyanaz ugyanahhoz, 1879 augusztus 30.

[3] Gróf Széchenyi Imre, berlini nagykövet Károlyi Londonba helyezése óta, Andrássyhoz, Berlin, 1879 augusztus 30. Cs. és kir. külügyministerium.

[4] Lord Salisbury Andrássyhoz, 1879 aug. 31. Gróf Andrássy-levéltár.

hogy az alkotmánypárt előtt mindig idegen maradt, a ki mindinkább támadólag lépett fel és később elkeseredett ellenséggé lett.[1] De egy olyan irányadó személyiségre, mint a minő báró Chlumecky az Auersperg-miniszterium előbbi kereskedelmi minisztere és az ausztriai alkotmánypárt későbbi vezére volt, Andrássynak augusztusban bejelentett visszalépése «a legmélyebb sajnálat» benyomását tette. «A jelenlegi államrend legbiztosabb és legerősebb kezességeinek egyike — írja Chlumecky a külügyminiszternek — megy vele veszendőbe és mély aggodalommal nézünk a jövőbe. Vajjon hová fogják hurczolni ezt a szegény Ausztriát! Isten őrizzen igen nagy szerencsétlenségtől!»[2] Azonban a «Vaterland», a feudális körök szócsöve megelégedésének adott kifejezést, hogy Andrássy távozásával a kötött menetrend programmjának ideje lejárt.[3] Magyarországon először az ellenzékiek ujjongtak, mert azt hitték, hogy a külügyminiszter bukása nemsokára legdühösebb ellenségüket, Tisza Kálmán miniszterelnökét is maga után fogja vonni. De persze kedvük hamar alábbhagyott, mert észrevették, hogy a «parlamenti Andrássy»-tól még jobban félhetnek, mint a külügyminisztertől.[4] A kormánypárti magyar lapokat azonban megszállta az aggodalom, hogy Andrássyval a «liberalizmus és az alkotmányos állapotok oszlopa» dőlt el és hogy őrizkedni kell az Ausztriában tért hódító és hatalomra jutó reakcziótól. Úgy érezte azonban Ausztria-Magyarországban minden párt, hogy Andrássy távozása mély jelentőségű fordulópontot jelent a monarchia történetében.

[1] «Neue Freie Presse», 1879 augusztus 17.

[2] Báró Chlumecky Andrássyhoz. Brunn am Gebirge, 1879 aug. 14. Gróf Andrássy-levéltár.

[3] «Das Vaterland.»

[4] Reuss Bismarckhoz, 1879 augusztus 30.

KILENCZEDIK FEJEZET.

A NÉMET-OSZTRÁK-MAGYAR SZÖVETSÉG KELETKEZÉSÉNEK TÖRTÉNETE.

Midőn Andrássy külügyminiszterré lett, olyan körülményekkel találta magát szemben, melyeket nem lehetett a monarchiára nézve kedvezőknek mondani. Míg Oroszországot és Németországot hagyományos, bensőséges kapocs kötötte össze, mifelénk mind a kettő a lehető legnagyobb bizalmatlansággal tekintett. Ennek a lidércznyomásnak elhárítása Andrássynak csak lassanként sikerült, hogy Ausztria-Magyarországnak a két császár ententejában helyet biztosítson és ezzel a három-császár-szövetséget megteremtse. Andrássy ebben az időben I. Ferencz József előtt a helyes politika főfeladatául azt jelölte ki, hogy Ausztria-Magyarország a három császártól alkotott eme politikai háromszögbe úgy lépjen be, hogy a szövetségesek közül se Németország, se Oroszország egymáshoz közelebb ne álljon, mint mihozzánk. Utolsó czélul pedig Oroszországgal való «természetellenes» szövetségünknek békés úton való fölbontása lebegett előtte és hogy ennek helyébe Németországgal való kizárólagos szövetségünk lépjen.[1] Tervének sikerébe vetett hitét megerősítette Elzász és Lotharingia befejezett annexiója, mert

[1] Andrássy sajátkezű emlékirata a keleti kérdésről. Kelet nélkül, de tartalma szerint 1886-ból. Gróf Andrássy-levéltár. «Ich erinnere mich, damals (közvetlenül külügyminiszteriumba való belépése után) Eurer Majestät als unsere Aufgabe bezeichnet zu haben, dass wir vorerst

ettől a pillanattól fogva Németországot a revanche-háború veszedelme állandóan fenyegette. Az osztrák-magyar miniszter meg volt győződve, hogy Bismarcknak éreznie kell azt, hogy neki a mi barátságunkra épen annyira szüksége van, mint minekünk Oroszországgal szemben az övére. Persze, a míg a német birodalmat a három-császár-szövetség oltalmazta és Ausztria-Magyarország a többi hatalmassággal szemben bizonyos izolált helyzetben volt, a német kanczellár szilárdan ragaszkodott a meglevő állapotokhoz. Valahányszor Andrássy a Németország es Ausztria-Magyarország között kötendő kizárólagos szövetség tervét fölvetette, Bismarcknál mindég süket fülekre talált.[1]

Andrássy azonban sokkal mélyebben át volt hatva attól a gondolattól, hogy megvédje a monarchia önállóságát és fölszabadítsa attól a megkötöttségtől, mely azt a három-császár-szövetségben Oroszországgal szemben lenyügözte, semhogy megszabadító munkáját abbahagyta volna. De ezt csak a Németországgal való szövetségben remélhette, mert csak ez nyujthatott védelmet Oroszország ellenséges törekvéseivel szemben. Andrássy tehát minden figyelmét és törekvését arra irányította, hogy az útban levő akadályokat egymás után elhárítsa és olyan helyzetet teremtsen, mely Ausztria-Magyarország eddigi izoláltságának véget vessen és Bismarckot arra kényszerítse, hogy a monarchiának Oroszországgal szemben előnyt adjon. Nem is mulasztott el semmit ennek az érdekében. I. Ferencz József velenczei útja Olaszország ellenséges

trachten müssen, die Mitte jenes Dreieckes einzunehmen, welche die drei Kaisermächte in ihrer Allianz formierten, damit keiner der beiden Alliirten dem andern näher stehe als uns. Wenn dies geschehen, so war die unnatürliche Allianz mit Russland friedlich zu lösen, und an ihrer Stelle ein Bündnis mit Deutschland allein abzuschliessen.»

[1] Andrássy sajátkezű emlékirata a keleti kérdésről. 1886-ból.

hangulatát leszerelte és megakadályozta egy ellenünk létesülő szövetség kialakulását. Andrássy Anglia megnyerésére is törekedett és Francziaországot abban az irányban biztosította, hogy lehetünk mi Németországnak törvényes szövetségesei a nélkül, hogy a franczia nemzettel szemben ellenséges szándékaink volnának.[1] Oroszország aztán meg is tette a magáét, hogy az osztrák-magyar miniszter terve valóra válhasson.

A helyett, hogy Oroszország mindent elkövetett volna Andrássy szándékainak ellensúlyozására, a czár birodalma mindig élesebb ellentétbe került Németországgal. Már 1874 óta feszültség keletkezett Szentpétervár és Berlin között. Ezt az orosz kabinetnek a spanyol köztársaság elismerése ügyében elfoglalt álláspontja idézte elő.[2] De még mélyebb lett a szakadás, mikor 1875-ben II. Sándor és Gorčakov úgy léptek föl, mint az állítólag Németország által fenyegetett béke és Francziaország védő szellemei. Sohasem bocsátotta meg Bismarck az orosz államkanczellárnak azt a szerepet, melyet a híres «Krieg in Sicht?» («Lesz-e háború?») afférban végigjátszott.[3] Mind a két esemény arra a meggyőződésre bírta a német politika irányítóját, hogy válságok idején az orosz hatalomra többé nem számíthat azzal a bizonysággal, mint 1870-ben.

Bismarck tekintetének, mely előtt nem lebegett más czél, mint a tőle alapított német birodalom biztosítása, a beállott változás hatása alatt természetszerüen monarchiánk felé kellett fordulnia, mely a spanyol kérdés, valamint a «Lesz-e háború?»-ügy napjaiban kiváló szolgálatot tett neki. Ezóta úgy látszik mindinkább megbarátkozott egy olyan kettes szövetség gondolatával, mely Németország és Ausztria-Magyarország között léte-

[1] Andrássy sajátkezű emlékirata a keleti kérdésről. 1886.
[2] L. a II. kötet 165. oldalát.
[3] Lásd a II. köt. 9. fejezetét: «Lesz-e háború?»

sülne. De belsejében még nem fordult el végleg Oroszországtól. Az eddig észlelt nem nagyon barátságos orosz hangulatokat annak tudhatta még be, hogy Gorčakov az ő politikai nagyságától háttérbe szorítva érzi magát. Maga a német kanczellár jelenti ki, hogy az orosz-török háború és a berlini kongresszus idején mindig úgy viselkedett, mint az északi szomszéd igaz barátja, a ki tényleg ennek érdekeit segítette elő.

Épen ezért lázadt föl egész haraggal, midőn az orosz sajtó a berlini kongresszus után, mintha rá volna uszítva, úgy támadt ellene és a legkülönbözőbb változatban ezt a mondatot ismételte: Bismarck a berlini kongresszuson Oroszországot elárulta és megfosztotta győzelmes török háborújának gyümölcseitől. Mikor augusztus másodikán a «Times» egy czikket közölt, mely azt fejtegette, hogy Bismarck a berlini kongresszuson Oroszország és Anglia küzdelmében az utóbbi javára billentette a mérleget, külügyi hivatalának Kissingenből azt a rendeletet küldte a kanczellár, hogy a «Times» czikkét nem szabad válasz nélkül hagyni. Saját tollbamondása alapján azt íratta a «Norddeutsche Allgemeine Zeitung»-gal, hogy a »Times»-nek a berlini kongresszusról szóló tudósítása a pánszlávok haragját Németország ellen akarja irányítani Anglia érdekében és a német birodalmat a külfölddel ellenséges viszonyba akarja kergetni. Ha az orosz ujságok Németországnak a berlini kongresszuson elfoglalt álláspontja felől hazugságokat terjesztenek, csak az a természetes törekvés szólal meg bennük, hogy saját hibájukat másokra szeretnék áttolni. Pedig az igazság az, hogy Németország Európa első minisztereinek gyűlésén az oroszok minden indítványát támogatta. A mit maga az orosz kabinet nem mert kivánni, arról le kellett mondania. Oroszabbnak lenni Oroszországnál, nem lehet a német politika föladata. A mit az orosz meghatalmazottak elértek, azt

csupán Németország segítségével érték el és ezért nem vár köszönetet.[1] Szinte egyidejüleg, augusztus 9-ikén, elrendelte Bismarck, hogy Arapov berlini orosz ügyvivőnek óvatos és bizalmas módon hasonló fejtegetések hozassanak tudomására. Azt kivánta, hogy mondják meg az orosz diplomatának, hogy alig volt kongresszus, a hol egy nagyhatalom olyan önzetlenül és oly minden föntartás nélkül támogatott volna idegen érdekeket, mint Németország Oroszországét. A helyett, hogy ezért köszönetet kapna, az orosz állásfoglalás arra kényszeríti a német birodalmat, hogy a jövőre gondoljon és olyan kérdések miatt, melyek rá nem tartoznak, más hatalmakkal ellentétbe ne kerüljön. A szentpétervári német nagykövet, Schweinitz tábornok pedig azt az utasítást kapta, hogy az orosz ujságtámadásokkal szemben a föltétlen hallgatás álláspontjára helyezkedjék. Csak ha kérdésekkel ostromolnák, hogy Bismarcknak mi a véleménye, akkor nyilatkozzék olyanformán, a hogy Berlinben Arapov előtt nyilatkoztak. De hangsúlyoznia kell majd Schweinitznek, *hogy ez csak sejtelem részéről,* bár azt hiszi, hogy Bismarck előtt e sajnálatos viszonyok között naponkint fölmerül a kérdés, vajjon viselheti-e a felelősséget császárja előtt egy olyan politikáért, mely Németországot izolálja és mindig jobban függő helyzetbe hozza Oroszországgal. Úgy hiszi, ezt kellett még Schweinitznek megjegyeznie, hogy főnöke a berlini kongresszusig Sándor czárban föltétlenül megbizott és ilyen helyzetet nem tartott lehetőnek. Most azonban — a mint látszik — maga az orosz politika kényszeríti őt arra, hogy aggodalmasan gondoljon a jövőre.[2]

Még jobban megrendítette Bismarcknak Oroszországba

[1] Gróf Bismarck Herbert atyjának megbizásából a külügyi hivatalhoz Berlinben. Kissingen, 1879 aug. 8.

[2] Gróf Bismarck atyjának megbizásából a berlini külügyi hivatalhoz. 1879 aug. 9.

vetett bizalmát Schweinitz tábornoknak augusztus 8-án küldött jelentése. Ezen a napon azt írta a pétervári nagykövet, hogy Sándor czár a külügyekben a saját minisztere, most még inkább, mint azelőtt és teljesen Miljutin hadügyminiszter hatása alatt áll.[1] Ehhez az emberhez, a ki Lobanov herczeg konstantinápolyi orosz nagykövettel egyetemben a leghevesebb németgyülölők közé tartozik,[2] II. Sándor annyira ragaszkodik, mint még soha senkihez. Miljutinban az orosz hadsereg Roon-ját látja.[3] II. Sándor a hadügyminiszter és a konstantinápolyi nagykövet korlátlan befolyása alatt a közvéleményben uralkodó áramlatokra bizza magát és legfőbb törekvése, hogy népszerüségét újra megszerezze, mert nagyon jól tudta, hogy háborújának kimenetele ezen csorbát ejtett. Ezért a külfölddel szemben állandóan izgatott hangulatban van, mert meggyőződése szerint ez az oka, hogy nem élvezheti a háború gyümölcseit. Ilyen érzelmekkel eltelve panaszkodott Schweinitz tábornok előtt, hogy Oroszország tulajdonképen üres kézzel távozott, míg Ausztria-Magyarország két tartományt szerzett. Szemére vetette a német politikának, hogy mindig a mi pártunkra áll, még akkor is, ha az orosz kormány nem lép föl követelőleg. Hasonlóképp panaszkodott azért is, hogy a balkáni ügyek liquidálásánál Németország Ausztria-Magyarországgal egyesülve a bizottságokban mindig Oroszország ellen szavaz. Ha azt akarja, szólította meg a követet német nyelven, hogy száz esztendős barátságunk tovább is megmaradjon, akkor változtasson ezen. Aztán francziául folytatta, mert ez volt II. Sándor szokása, ha nagyon komolyan akart valamit

[1] Schweinitz. Pétervár, 1879 aug. 8.

[2] Bismarck Radowitzhoz. Kissingen, 1879 aug. 18.

[3] Radowitz gróf Bismarckhoz Kissingenben. Berlin, 1879 aug. 15. Saburov athéni orosz követ szóbeli közlése alapján, ki akkor átutaztában Berlinben tartózkodott.

mondani és az orosz sajtó viselkedésére ezt jegyezte meg: Cela finira d'une manière très-serieuse.[1]

Bismarck most már világosan látta, hogy nem Gorčakov a németellenes irányzatnak oka, hanem maga a czár, a ki kanczellárja távollétében ilyen támadó hangon nyilatkozott. De föltette magában, hogy kijelölt útjáról még az orosz czár ajkáról elhangzó fenyegetések sem térítik el. Kijelentette, hogy ez csak arra kényszerítheti, hogy két barátja között ne legyen többé részrehajlatlan és főleg ne a fenyegető rész javára.[2]

Hogy milyen értelemben gondolta ezt a kanczellár, semmi sem bizonyítja jobban, mint az a rendelkezése, hogy Schweinitznek II. Sándor izgatott hangulatáról augusztus 8-án küldött jelentését közöljék Andrássyval. Ehhez is érkeztek hiteles tudósitások arról, hogy a czár személyesen és gyakran minden terv nélkül beleavatkozik a külpolitikába. A Schweinitztól küldött tudósítás hatása alatt azt kérdé: Ki bizhatnék meg ilyen politikában? Ennek az ingadozó politikának jellemzéséül rámutatott a miniszter arra a tényre, hogy Oroszországban 1878-ban a bécsi kabinettel szemben fenyegetésekre ragadtatták el magukat, bár kevéssel előbb báró Langenau pétervári nagykövetnek azt mondták, hogy a legnagyobb bizalommal nézik I. Ferencz József bölcs politikáját.[3]

Bismarck herczeg még azt is szükségesnek látta, hogy Schweinitz tábornok jelentését Vilmos császár elé terjeszsze. A kanczellár kivánsága szerint Radowitznak kellett ezt az ügyet előadni, még pedig óvatosan. Nem kis feladat volt az agg uralkodót meggyőzni arról, hogy Oroszország nagy hálátlansága arra kényszeríti a német

[1] Schweinitz. Szent Pétervár. 1879 aug. 8.
[2] Bismarck herczeg, 1879 aug. 11.
[3] Reuss. 1879 aug. 22.

kormányt, hogy Ausztria-Magyarországhoz és Angliához való viszonyát igen kiméletesen kezelje. Meg kellett Vilmos császárnak mondani, hogy Oroszországnak mostani rendszere, Németországot kárhoztató és parancsoló hangon nyerni meg, a nélkül, hogy tudnák, mire, csak lehangoltságot idézhet elő. Bismarck herczeg ezzel a fölvilágosítással arra törekedett, hogy tájékoztassa császárát. Tisztázni akarta előtte a helyzetet, mert más oldalról azt a véleményt olthatták beléje, hogy a német politikának *hirtelen* megváltoztatásáról van szó.[1] Vilmos császár ugyan nem zárkózhatott el a felhozott érvek elől, de ennek az ellenséges viselkedésnek egész ódiumát Gorčakovra tolta, mint a kinek sikerült volna mindenféle besugással fölizgatni II. Sándor czárt Németország ellen. Vilmos császár nagyon is elkülönítette az orosz kanczellárt a czártól, a kiről föltette, hogy csakhamar jobb belátásra fog jutni. Ezért, ha helyeselte is a Bismarcktól kezdeményezett politikát, azt követelte kanczellárjától, hogy kimélje a czár *személyes* érzelmeit. Ennek Németország iránti igaz barátságát illetőleg a kételkedés semmiféle formában a nyilvánosság elé ne kerüljön.[2]

Bismarck ezen aggodalmai között, midőn II. Sándor czár mindjobban Miljutin németellenes fanatizmusának hatása alá került,[3] érkezett a hir, hogy Andrássy nemsokára megválik állásától. A német kanczellár ezt azonnal belső kapcsolatba hozta az Oroszországban legújabban végbemenő eseményekkel. Messzelátó tekintete előtt egy Németország ellen létesítendő koaliczió réme merült föl, melyben Oroszország, Francziaország és

[1] Gróf Bismarck atyjának megbizásából Radowitzhoz. Kissingen, 1879 aug. 15.

[2] Radowitz Bismarckhoz. Berlin, 1879 aug. 17.

[3] Gróf Bismarck Herbert, atyjának megbizásából Radowitzhoz. Kissingen, 1879 aug. 12.

Ausztria-Magyarország egyesülnének. Nem látszott valószinütlennek előtte, hogy Andrássyt föl akarják áldozni egy németellenes politika érdekében.[1] Andrássytól magától kért fölvilágosítást a jövőre vonatkozólag. Arra a jövőre, mely félelmes és fenyegető lehetett. Augusztus 13-án táviratozott Bismarck Kissingenből Reuss herczegnek Bécsbe, hogy szeretne személyesen találkozni Andrássyval és reábizza a találkozás helyét és idejét. Reuss herczeg ehhez még megjegyezheti, hogy Bismarck aug. 18-án Gasteinba megy és Andrássytól függ, hogy a kanczellárt fürdőzésének végéig, szeptember közepéig itt keresi-e föl. Báró Orczy azonnal megtáviratozta Bismarck herczeg üzenetét a Terebesen tartózkodó Andrássynak.[2] Sajnos nem ismerjük azt a hatást, a mit e váratlan jelentés a külügyminiszterben keltett. Csak azt tudjuk, hogy birtokáról megüzente: a német kancellárt Gasteinban föl fogja keresni és addig is kijelenti, hogy álláspontja Bismarckéval megegyezik[3]

Augusztus 21-én tért vissza Andrássy Terebesről Bécsbe és itt azonnal több órás kihallgatáson fogadta a király. Mivel utasítása volt az uralkodótól, hogy őt Bécsbe érkezte után a Bismarck által kívánt találkozóra emlékeztesse,[4] bizonyára alapos tárgyalás alá került ez a dolog is. A kihallgatás után azt mondta a német nagykövetnek Andrássy: Bismarck természetesnek fogja találni, hogy mielőtt utódjának kérdése el nem dől, nem megy Gasteinba. Mert ha előbb menne oda, biztos lehetne

[1] Bismarck I. Vilmos császárhoz. Gastein, 1879 szept. 5.

[2] Báró Orczy távirata Andrássyhoz Terebesre. Bécs, 1879 aug. 13. Gróf Andrássy-levéltár.

[3] Reuss. Bécs, 1879 aug. 15.

[4] Orczynak Andrássyhoz intézett, aug. 13-iki táviratához az uralkodó sajátkezüleg ezt irta: «Figyelmeztessen, kérem, erre az ügyre Bécsben».

benne, hogy Bécsben azt mondanák, hogy Ausztria-Magyarország külügyminiszterét Németország jelölte ki. Ilyen képtelen híreszteléseket lehetetlenné kell tenni. Ezért nem jelölheti meg még Andrássy a napot, a melyen Gasteinba utazik.[1]

* * *

A gasteini találkozásig olyan események merültek föl, melyek hivatva voltak arra, hogy külügyminiszterünk és a német kanczellár eszmecseréjét tetté érleljék. A hivatalos és nem hivatalos Oroszország, úgyszintén a sajtó, nem hagytak föl a Németország ellen megindított hajszával. A gyűlölet mindig élesebben nyilatkozik meg. Elkeseredett hangon szól a német politikáról és augusztus 10-én így ír az «Agence Générale Russe»: «Megszabadulva a hagyományok békóitól, a kabinetek munkájában új korszak nyílik meg, főleg pedig a mienkben». És nem állt is meg a dolog a puszta szónál és harmadik személyekkel szemben való fenyegetésnél. Augusztus 15-én elhatározta II. Sándor, hogy a balkánügyi bizottság német tagjai ellen levélben jelenti be panaszát magánál barátjánál és nagybátyjánál, I. Vilmos császárnál. A szivét akarta kiönteni ebben a levélben, mondta a czár Schweinitznek, mert szomorú volna, ha szakításra kerülne a dolog. A tábornok azt felelte, hogy erre nincsen is igazi alap. Sándor így válaszolt: Épen ezért.[2] Az orosz czár azonban mégis hitte, hogy oka van a panaszra, különben nem mondhatta volna császári nagybátyjának, hogy Bismarck Oroszországot Ausztria-Magyarország javára megkárosítja. Méltó-e egy igazi államférfiúhoz — kérdezi a császárt — hogy személyes momentumoktól befolyásoltassa magát akkor, mikor két nagy állam érdekeiről van szó, olyan két államéról,

[1] Reuss. Bécs, 1879 aug. 22.
[2] Schweinitz. Carsko-Zeló, 1879 aug. 19.

melyek egymás számára vannak teremtve és melyek közül az egyik (Oroszország) a másiknak (Németországnak) 1870-ben olyan szolgálatokat tett, melyekről maga Vilmos császár kijelentette, hogy felejthetetlenek maradnak előtte? II. Sándor nem akarta hallgatással mellőzni az ezen helyzetből eredő súlyos következményeket és levelét e szavakkal fejezé be: «Oltalmazzon bennünket ettől az Isten és világosítsa meg az Ön lelkét».[1]

Vilmos császár maga is azt vélte, hogy ez a levél, melyet akkor «levélbeli arczulcsapás»-nak neveztek,[2] nagyon erős. Azért nagyon jól esett neki, hogy a kanczellár megelőző fölvilágosításai erre a fordulatra előkészítették. Sándor támadását Bismarck ellen égbekiáltó hálátlanságnak nevezte. Világos volt, hogy a czár és a német kanczellár között súlyos ellentét keletkezett.[3] A német császár azonnal írt ebben az ügyben kanczellárjának és kijelentette, hogy nagyon sajnálja, hogy a herczeget gyógyulásában ilyen kellemetlen ügygyel zavarja. Szinte mentegetődzve mondta Radowitznak, hogy ő nem tehet róla, de Bismarck herczeg tanácsára van szüksége most, jobban mint máskor.[4] Azt kivánta tehát kanczellárjától, hogy fogalmazzon meg egy feleletet a czár levelére. Ebben czáfoljon meg minden vádat, de biztosítsák arról II. Sándort, hogy Németország *hagyományos* érzülete nem változott meg.[5]

Bismarck azonban nem akart addig válaszolni, míg Andrássyval Gasteinban nem beszélt. Elhatározta, hogy

[1] II. Sándor Vilmos császárhoz. Carsko-Zeló, 1879 aug. 15/3. Nyomtatásban: Kohl: «Wegweiser durch Bismarcks Gedanken und Erinnerungen». 215. l.

[2] Bülow Ottó Radowitzhoz. Königsberg, 1879 szept. 6.

[3] Schweinitz Radowitzhoz. Pétervár, 1879 aug. 23.

[4] Radowitz Bismarckhoz. 1879 aug. 19.

[5] Vilmos császár Bismarckhoz. 1879 aug. 18.

levélben kéri a gróf mielőbbi látogatását.[1] Mielőtt azonban a két államférfiú találkozott volna Gasteinban, a hova Bismarck időközben kúrára megérkezett, a kanczellár az osztrák fürdőből elküldte megjegyzéseit császárának II. Sándor augusztus 15-iki levelére. Sajnálatos, mondja Bismarck, hogy ilyen levelet egyáltalában meg lehetett írni. Ha a német császár hasonló hangon válaszolna, ez egyenlő volna a hadüzenettel. De tudatában Isten előtt való felelősségének és ismerve a háború borzalmait, inkább azt az utat válaszsza a császár, hogy a rosszul értesült czártól a jól értesült czárhoz fellebbezzen. Nem tekintve azt, hogy ez az egyedüli helyes eljárás, az is lehetséges, hogy Sándor czár teljesen németellenes tanácsosainak hatása alatt cselekedett és hogy e veszedelmes befolyásokkal szemben saját egyéniségében nem fogja megtalálni az ellensúlyozó erőt. Ki van zárva, hogy a most távol levő Gorčakovnak ebben az ügyben valami szerepe volna.[2] Öreg korának gyengesége mellett is van olyan politikus a kanczellár, hogy ilyen levelet, mint az augusztus 15-iki, nem helyeselt volna, mely különben sem egyezik meg stílusának sajátosságaival.[3] A döntő miniszter Miljutin, a ki azelőtt és most is, a háború után, keleti Poroszország határán nagy tömeg lovasságot és tüzérséget vont össze. Az orosz hadügyminiszter ahhoz a párthoz tartozik, mely szivesebben viselt volna háborút Ausztria-Magyarország, mint Törökország ellen. Ő volt az, mondja Bismarck, a kinek sugalmazására két éve

[1] Bismarck a berlini külügyi hivatalhoz. Gastein, 1879 aug. 22

[2] Bismarck a berlini külügyi hivatalhoz. Gastein, 1879 aug. 22.

[3] E 1879 augusztus 24-én tett kijelentésével nem vág össze az, a mit Bismarck «Gedanken und Erinnerungen» czímű munkája II. kötetének 219-ik oldalán mond, hogy t. i. e levélen azonnal fölismerte Gorčakov kezét. Különösen a «Times»-ben 1879 nov. 8-án megjelent Blowitz-féle czikkből következtetett erre.

Werder tábornok útján azt kérdeztették Livádiából, vajjon semleges maradna-e Németország egy orosz-osztrák-magyar háború esetén? hogy azután az osztrák-magyar monarchia legyőzése után, szövetségben Francziaországgal és talán a meggyöngített Ausztria-Magyarországgal, megtámadhassa Németországot. Bármilyen okok vezessék is Miljutint, alkotmányos Oroszországra törekszik-e Konstantin nagyherczeg kormánya alatt, köztársasági vagy nihilista szándékok irányítják-e, az az egy bizonyos, hogy a három-császár-szövetségben terveinek akadályát látja, melyeknek megvalósítására egy világfelfordulás kedvezőbb kilátást nyujt. Bismarck herczeg nem remélte, hogy Sándor czárt ki lehessen vonni annak a környezetnek hatása alól, melyben egyetlen európai jelentőséggel biró államférfiú sem található. A czár egész környezete visszaél az uralkodó beteg idegrendszerével és azt hitetik el vele, hogy személyes biztonsága csak háborúban óvható meg, nem pedig béke idején. Azért Bismarck véleménye szerint elhibázott és hiábavaló dolog volna a jelen körülmények között arra törekedni, hogy a czárt engedékenységgel lefegyverezzék. Németország meghátrálása, így nyilatkozik, csak azt eredményezi, hogy Miljutin és barátai ezt fölhasználva a czárnak bebizonyítsák, hogy a fenyegetés a leghelyesebb eszköz engedmények kicsikarására.

A kanczellár a legnagyobb izléstelenséget II. Sándor levelében ott látta, hogy folytonosan hangsúlyozza azt a hálát, melyre Németország Oroszország irányában kötelezve van. Azért azt gondolta, hogy Vilmos császárnak, feleletében, a kölcsönös számadást végre föltétlenül rendeznie kell. Mert Bismarcknak az volt a meggyőződése, hogy a szövetség fönnállásának ötven éve alatt ennek sokkal több hasznát látta Oroszország, mint a poroszok. Mégis Oroszország követelt mindig többet. Nem sokkal a háború után ezt mondta II. Sándor Bismarcknak:

Kormányuk irántam hálára van kötelezve és ezt északi Schleswig átengedésével egyenlíthetné ki. Most a czár újra benyujtja számláját. Méltányos és igazságos dolog ez? kérdi a német kanczellár. Oroszország 1870-iki semlegessége nincs-e kiegyenlítve azzal, hogy a török háború idején Németország semlegesen viselkedett és Ausztria-Magyarország beavatkozását (?) megakadályozta? Bismarck ezen kívül még ezt a kérdést is fölveti: vajjon Németország csakugyan úgy le van-e kötelezve II. Sándornak, mint a hogy állítja? Hivatkozik Andrássyra, a ki ezt tagadja. Mert az ő nézete szerint ezt a semlegességet nem Oroszország magatartása, hanem Magyarországnak és a német osztrákoknak semlegessége teremtette meg.[1] Azt is hangsúlyozza még azután Bismarck, nem Oroszország érdeke volt-e annak megakadályozása, hogy Németország legyőzése után a győzelmes Francziaország Ausztria-Magyarországgal jelenhessék meg lengyel határain? Mindezek után Németországot nem kötelezi hálája annyira, hogy magát az orosz politikának mindörökre alárendelje és ennek kedvéért a jövőben feláldozza Ausztria-Magyarországhoz való barátságosabb viszonyát.

Ezzel az utolsó kijelentésével a német kanczellár a

[1] Erre Vilmos császár ezt jegyezte meg: Sándor czárnak szóbeli határozott kijelentése szerint Ausztria-Magyarország beavatkozása esetén a monarchiát 200 ezer emberrel támadná meg és Németország az 5. és 6. hadosztályt, mely eddig Ausztria-Magyarországgal állott szemben, a franczia csatatérre küldhetné. Csak az augusztus 14—18-iki győzelmek után lohadt el Ausztria-Magyarországban az a remény, hogy Sziléziába bevonulhatnak. Ez okból nem fogadhatja el ő, Vilmos császár, Andrássy érvelését. E munka első kötetében ki van mutatva, hogy Andrássy a július huszadiki koronatanácsban sikerre vitte a semlegességet. Az is igaz, hogy a német győzelmekig mindig volt Bécsben egy erős udvari-klerikális katonai párt, mely a németek veresége esetén Németország megtámadását tervezte. De ezekhez az elemekhez Andrássynak semmi köze sem volt, sőt a győzelmi esélyekre való tekintettel ezekkel állandóan küzdenie kellett, hogy a támadást megakadályozza.

politikai számításoknak arra a területére lépett, melylyel az orosz támadások kezdetétől fogva a szó szoros értelmében éjjel-nappal foglalkozott. Nagy alkotása számára hátvédre volt szüksége és ezt nézete szerint a velünk való szövetségben találta meg. A döntés nehezére esett neki, mert eddig nyiltan Oroszország mellett foglalt állást és mert eddig az orosz támogatásban jobban bizott, mint a mienkben. De most elestek mindazok az okok, melyek miatt Oroszországot előnyben részesítette. Ez az előnyben részesítés első sorban ugyanis és kizárólag a dinasztikus kapcsolatra támaszkodott, meg arra a személyes barátságra, mely I. Vilmos és II. Sándor között fönnállott. Mihelyt ez megingott és a megbizhatóság értékét elvesztette, többé nem volt az állandó és minden viszonyok között biztos szövetség gerincze. Ezért látta be Bismarck, hogy a német politikának sokkal közelebbi érintkezésbe kell lépnie Ausztria-Magyarországgal, mint eddig történt. Egész erélyével fogott tehát hozzá a kanczellár, hogy ezt a viszonyt megteremthesse. Azt mondta uralkodójának, hogy a monarchiával Németországnak sokkal több közös érdeke van, mint Oroszországgal. A német fajrokonság, történelmi emlékek, a német nyelv, a magyarok érdeklődése Németország iránt, ezek mind számottevő mozzanatok voltak előtte, melyek az Ausztria-Magyarországgal való szövetséget a német nép előtt is rokonszenvesebbé teszik és ez talán állandóbb is lesz, mint az orosz szövetség. Hogy a monarchiával való viszonyról hogyan gondolkozik, ezt uralkodójának csak a gróf Andrássyval történt találkozás után akarta kifejteni.

Vilmos császárnak Sándor czárhoz irandó levelét Bismarck fogalmazta meg. Fogalmazványa nem mutat engedékenységet, de a legnagyobb mértékben előzékeny. Határozottan visszautasítja a vádat, hogy a német meghatalmazottakat oroszellenes utasításokkal látták el. Azt

is ki kellett a császárnak emelnie, hogy II. Sándort hamisan informálták Bismarck szándékai felől. Mert tények bizonyítják, hogy 17 éves minisztersége alatt állandóan Oroszország érdekeit szolgálta és ez idő alatt a czár és birodalma ellen egyetlen szót se mondott, sem nem írt. Az agg uralkodó sem fog — így szól a fogalmazvány — öreg korában arra gondolni, hogy irányt változtasson és a jövőre nézve is el van határozva, hogy a czár iránt való barátságot ápolni fogja, mert ezt atyáik szent örökségének tekinti, amelyet egykor Isten számon fog tőle kérni.[1] A «szent örökség» (legs sacré) kifejezést Bismarck I. Vilmos levelében csak diplomata formulának gondolta és arra számított, hogy ezzel hatni fog a czárra. Azt akarta elérni, saját szavai szerint, hogy az orosz ajtó addig nyitva maradjon előtte, míg az osztrák-magyar biztosíték födél alá nem kerül. De még ha ez megtörténik is, igen hasznos dolognak tartotta a kanczellár, hogy az orosz uralkodóval jó viszonyban maradjanak, ameddig Németország érdekei és becsülete megengedik.[2]

* * *

Midőn Bismarck válasz-tervezete már császára kezéhez jutott, gróf Andrássy augusztus 20-án, a késő esti órákban Gasteinba érkezett. A czár levele óta napról-napra növekvő türelmetlenséggel várt reá a német kanczellár, hogy megtudja tőle, mi igaz abból a hiresztelésből, hogy titkos szövetség létesült a monarchia és Oroszország között és fönnáll-e még a régi baráti kapcsolat Németországgal. Megnyugtatására csakhamar kiérezte a találkozáskor, hogy a monarchia nem változtatott irányt és ép oly szilárdan ragaszkodik Németországhoz, mint azelőtt.

Az első üdvözlések után Bismarck azonnal közölte

[1] Tervezet Vilmos császárnak II. Sándorhoz irandó leveléhez.
[2] Bismarck Bülowhoz. Gastein, 1879 szept. 2.

Andrássyval, hogy Oroszország arra akarja kényszeríteni, hogy Németország az orosz megbizottakkal együtt Ausztria-Magyarország ellen szavazzon a függő keleti kérdésekben. Ha ennek a követelésnek nem felel meg, akkor, a kanczellár szavai szerint, pour les beaux yeux de l'Autriche, annak teszi ki magát, hogy Oroszországgal ellenséges viszonyba kerül. Az orosz birodalomnak ez a magatartása olyan kérdésekben, amelyek tulajdonképen nem nagyon érdeklik Németországot, nagyon fontossá teszik azt, *hogy egymás között megegyezésre tudjanak jutni.* Épen ilyen nyiltan mint Bismarck fejezte ki aggodalmait az osztrák-magyar miniszter is az orosz fegyverkezések és az orosz politika ingadozása fölött, mert a monarchiával szemben megbízhatatlanok, kihivó és fenyegető fellépést tanusítanak, úgy hogy Bécsben elvesztették velük szemben a bizalmat teljesen. Andrássy nagyon messze ment leleplezéseiben. Sejteni engedte, hogy Ausztria-Magyarország és Francziaország Angliának lekötötték magukat, hogy a keleti kérdésben együttesen szavaznak Oroszország ellen. Ebből a helyzetből Bismarck azt a következtetést vonta le, hogy ha ez a közös működés állandósul, könnyen létesülhet egy szövetség monarchiánk és Franciaország között. Arról is meg volt győződve a kanczellár, hogy Haymerle jelölése Andrássy helyére és Kállaynak a külügyminiszterium osztályfőnökévé való kinevezése, mind arra mutatnak, hogy Ausztria-Magyarország minden eshetőségre számítva fönn akarja tartani a lehetőségét annak, hogy Francziaország felé közeledhessék. Ezzel a tervvel hozta összefüggésbe Bismarck azt a szándékot is, mely a külügyminiszteri székbe Metternich Rikárd herczeget akarta ültetni, aki III. Napoleon udvaránál volt a monarchia nagykövete.[1]

[1] Bismarck I. Vilmos császárhoz. Gastein, 1879 aug. 31.

Az eszmecsere Andrássy és Bismarck közt teljesen kielégítő volt. Az osztrák-magyar miniszter nem tagadta, hogy a monarchiának, tekintettel Oroszország kiszámíthatatlan viselkedésére, a nyugati hatalmak rokonszenvét ápolnia kell, különösen addig, a míg Németország föltétlenül nem biztosítja, hogy az igazságtalan orosz támadásokkal szemben védelmet talál oldalán. Erre a kanczellár is kijelentette, hogy tudni akarja, mi lesz a monarchia álláspontja, ha Oroszország csak azért kezd ki Németországgal, mert nem akar vak eszköz lenni a kezében a monarchia ellen.

Ekkor Andrássy a szavába vágott és élénken, ismételten biztosította, hogy az egész monarchia, népeinek lelkes tetszése mellett és egész hadi erejével Németország oldalán fog megjelenni. Bismarck nem kételkedett e kijelentés őszinteségében, mert hiszen ez egyezett meg Ausztria-Magyarország érdekeivel is. De azt kérdezte, hogy ez lesz-e a meggyőződése a parlamenteknek is, a melyekben — mint mindenütt — nagyon ritkák az államférfiak. A kanczellár nem kételkedett abban, hogy egy orosz támadás esetén a monarchia szimpatiáját bírná Németország, de attól félt, hogy nem számíthat elég gyors katonai segítségre, hogy hajlandóság lenne itt a semlegességre és az elhatározást a hadjárat első eseményeitől tehetnék függővé. Bismarck a régi német szövetséget említette, ami olyan kölcsönös biztosító társulatféle volt, de ehhez természetesen többé visszatérni nem lehet. De hogy, mint magánember tisztába jöjjön a dologgal, megkérdezte, *nem gondolja-e Andrássy, hogy hasznos volna ilyen békeszövetség a két középeurópai hatalom között és vajjon uralkodója kapható volna-e a gondolat számára. Hogyha igen, ezt ő, Bismarck, titkos értesítés formájában Vilmos császárhoz juttatná.* És ha kezdeményezését most nem is lehetne keresztül-

vinni, idők multán, a béke fönntartása érdekében, jogtalan támadásokkal szemben meg lehet majd valósítani. Németország meg van elégedve azzal, a mije van és nem kiván egyebet, csak békés viszonyokat.

Ausztria-Magyarország hasonló helyzetben van, felelt erre Andrássy. Nemcsak I. Ferencz József mondott le mindörökre arról, hogy Németországban szerepet vigyen. Még Albrecht főherczeg is e nézeten van. És a mit Andrássy már korábbi alkalmakkor mondott Reuss herczegnek a főherczegről, azt most Bismarcknak is ismételé. A főherczeg, így szólt, a legutóbbi időben többször meglátogatta őt és ama meggyőződésének adott kifejezést, hogy a monarchia jövőjét nem az orosz szövetségben, hanem a Németországgal való legbensőbb kapcsolatban kell biztosítani. A főherczegnek e határozott kijelentése után, de még inkább a magyarok és osztrák németek hangulatára való tekintettel azt hiszi — és ezek Andrássy saját szavai, — hogy a monarchia hűségéről egy Németországgal kötendő szövetség esetén föltétlenül jól állhat. Egy ily értelemben — tehát a Németországgal való szövetség értelmében — való megállapodást szivesen fog, mondá, uralkodója előtt támogatni és reméli, hogy ez mindezek után kedvező fogadtatásra fog találni. Ausztria-Magyarország viszonya Angliához, fejtegette tovább Andrássy, a jelen pillanatban nem engedi meg egy olyan szövetség kötését, melynek éle Francziaország ellen irányulna ; és ez a britt kabinet tetszésével semmi esetre sem találkoznék. Mert Angliának mindaddig szüksége van Francziaországra, a míg nem látja, hogy mit várhat Németország jövendő politikájától. Ha azonban Francziaország egymagában támadná meg Németországot, akkor hátában Ausztria-Magyarország által födözve volna és a német hatalom elég arra, hogy Metz és Strassburg birtokát megóvja. Csak ha Oroszország segitene a fran-

cziáknak és meg akarná támadni a német birodalmat, akkor lépne közbe Ausztria-Magyarország és akár angol segítséggel, akár a nélkül haladéktalanul föllépne Francziaország és Oroszország ellen s ezért szerződéses biztosítékot is vállalna. Ezzel a szövetséggel Ausztria-Magyarország és Németország között, így fejezte be fejtegetéseit Andrássy, az európai béke is biztosítva volna és ennek biztosítása még az orosz és franczia nemzetnek is óhajtása. Francziaországban a lakosság többségének a béke iránti vágyakozása oly erős, hogy a kormány azzal nem szállhat szembe. Még Oroszországban is csak egy apró clique II. Sándor közvetlen közelében fenyegeti a békét, részint forradalmi hajlamból, részint személyes okokból. Így a békeszerető kormányok kötelessége, országaikat ez ellen megvédelmezni. Azután kijelentette még a miniszter, hogyennek a feladatnak teljesítése olyan fontos előtte, hogy ha Németország eziránt hajlandóságot mutat, még visszalépésének idejét is elhalasztaná. Ha egészségi állapota még rosszabbra fordulna is, kötelességének tartaná, hogy Európa békéjének meghozza ezt az áldozatot. Mert utódjától, a ki még nem ismeri így a viszonyokat, nem lehetne követelni, hogy olyan könnyen és gyorsan intézze el ezeket az ügyeket, a hogy a dolog természete megkivánja. Bismarck, a kinek végtelenül jól esett ez a közeledés és saját eszméinek az elfogadása, csak azt felelhette rá, hogy most még nincsen fölhatalmazása ilyen értelmű szerződés megkötésére, de azonnal kikéri Vilmos császár parancsát és ennek elhatározásáról Andrássyt express-küldöncz útján értesíti, annyit azonban máris mondhat, hogy bármilyen legyen is uralkodójának elhatározása, kényszerítő kötelességnek tekinti magára nézve, hogy Andrássy látogatását Bécsben viszonozza. Ezt elismerésül meg kell tennie azért, mert Andrássy megrongált egészségi állapota mellett is rászánta magát a fáradságos

gasteini útra. Az osztrák-magyar miniszter Bismarcknak ezt az igéretét köszönettel fogadta, úgy vélekedvén, hogy a Bécsen keresztül való hazautazás már azért sem fog nagy feltünést kelteni, mert a salzburg-berlini és a münchen-bécs-berlini útvonal különbsége alig tesz ki többet egy óránál és ezenkivül Bismarck, bár háromszor volt már Gasteinban, egyszer sem kereste föl a császárvárost.[1]

E tárgyalások menete minden kétséget kizár arra nézve, hogy *a szövetséghez az első lépést Bismarck tette meg.* Andrássy tehát 1886-ban teljes joggal mondhatta: «Bismarck maga volt arra indíttatva, hogy fölajánlja.»[2] Mióta a kanczellárnál az ő szövetségre czélzó ajánlata két ízben is süket fülre talált, a külügyminiszter a legnagyobb nyugalommal és tartózkodással várt erre a pillanatra, a mely neki igazi diadalt jelentett. Megértette volt az idők jelét, hogy az orosz politika Bismarckot a monarchiával való védelmi szerződésre fogja kényszeríteni. S ime most ott állt előtte Bismarck, kiben az orosz események megfigyelése azt a szilárd meggyőződést érlelte meg, hogy a védelmi szövetkezés Ausztria-Magyarországgal föltétlenül szükségessé vált. Ebben főleg II. Sándor 1879 aug. 15-iki levele erősítette meg. Most már nem habozott, nyiltan lépett Andrássy elé és minden ki-

[1] A mondottak Bismarcknak 62 oldalas jelentésén alapulnak, melyet 1879 aug. 31-én küldött császárjának. Ez az a jelentés, melyről Bismarck szeptember 3-án, Andrássyhoz irott levelében megemlékezik. «Aus Bismarcks Briefwechsel.» II. k. 525. l. Bismarck e levélben csak 60 oldalról beszél, tényleg 62 oldalt teleírt.

[2] Andrássy emlékirata 1886-ból. Gróf Andrássy-levéltár. «Gedanken und Erinnerungen» II. k. 238. l., mondja Bismarck, hogy Andrássy a kanczellár leirásából ezt következtette: «egy orosz-franczia szövetség ellen a természetes ellentét egy osztrák-német». Igazán nyilatkozhatott-e így Andrássy, miután a két államférfiú tárgyalás közben csak futólag említette Franczíaországot és Bismarck maga helyezte a fősúlyt Oroszország fenyegető magatartására? Lásd: Blum, «Fürst Bismarck und seine Zeit.» V. k. 238. l.

csinyes mesterkedés mellőzésével becsületesen megmondta neki, hogy mi a szándéka Németország biztosítására. Bismarck bizalmára válaszul Andrássy készséges szivességgel és diplomatikus mentegetődzés nélkül nyiltan felelt. Ha Andrássy nem hasonlóan jár vala el, Németországot, a mint a kanczellár maga bevallotta, Oroszországgal szemben arra kényszerítette volna, hogy jó arczot vágjon a csunya játékhoz. Akkor nem kerülhette volna ki, hogy Oroszországnak a Balkánon minden megkivánt szivességet megtegyen, mert eddigi tartózkodásának fő oka: az Ausztria-Magyarországgal ápolandó jó viszonyokra való tekintet nem játszott volna többé szerepet a kanczellár politikai számításában.[1]

Andrássyhoz közelálló részről mesélték, hogy a két államférfiú e konferencziák alkalmával majdnem «egymás haját tépte» és a két küzdő között «erős viaskodás» volt.[2] Bismarcknak 62 ívoldalra terjedő jelentése császárjához ezt nem sejteti. Inkább azt a benyomást teszi, hogy a tárgyalások nagy izgalmak nélkül és teljes egyetértésben folytak le. Bismarck egy szóval sem jelzi, hogy közte és Andrássy között nézeltérés volt a szövetség természete felett. És mégis egészen biztosan állítják, hogy Andrássy már Gasteinban nem akart tudni egy általános véd- és daczszövetségről, a milyenre Bismarck törekedett, hanem ezzel szemben egy élével Oroszország felé irányított alliancera vetette a fősúlyt. Vajjon Bismarck, a ki augusztus 31-i jelentésében legbehatóbban fejtegette az Ausztria-Magyarországgal való szövetség szükségességét, szándékosan nem említette volna meg a közte és Andrássy között fenforgó ellentétet? Csak azért

[1] Bismarck jelentése 1879 augusztus 31.

[2] Dóczi e kifejezéseket használja, természetesen csak képletes értelemben. Ld: Dóczi: «An der Wiege des Dreibundes» cz. czikkét a «Neue Freie Presse» 1904 október 13. számában.

nem emlékezett volna meg Andrássy követeléséről hogy császárja előtt ne kelljen beismernie — még mielőtt biztos volt annak beleegyezéséről a szövetségbe, — milyen nehezen szánja rá magát a szerződés oly formájára, a melyet kénytelen lesz neki, a császárnak ajánlani? Két bizonyosság áll itt ezen ügy felett homlokegyenest szemben egymással. Egyik részről Bismarck hallgatása; másik részről kimerítő közlemények Andrássy követeléséről, hogy nem általános, hanem Oroszország ellen irányuló szövetséget akar kötni.[1] Egyedül csak a résztvevő osztrák-magyar minisztertől nincs közvetlen adat a Gasteinban történtekről. Mi Andrássynak egyedül egy nyilatkozatát ismerjük arról, a mi Gasteinban történt. Szeptember 1-i levelében mondja, hogy ott védelmi szerződésről, a biztosítás egy neméről volt szó abban az értelemben, «hogy minden támadást a két birodalom egyikére teljes erővel és közösen kell visszaverni, valamint a casus foederis abban az esetben is adva lesz, ha a két birodalom egyikét egy harmadik hatalom támadja meg és Oroszország azzal együtt fog működni.»[2] Abból azonban, a mit Bismarck valamivel később mond egy iratában, hogy szándéka volna Bécsben Andrássyval szemben egy általános szövetség gondolatát bármely támadó féllel szemben *újból* felvenni,[3] azt lehet következtetni, hogy az osztrák-magyar miniszter Gasteinban semmit sem akart hallani róla. Sőt inkább ellenindítványnyal jött, a mely csak az Oroszország ellen irányuló szövetségre vonatkozott.[4]

[1] Dóczi i. h.

[2] Andrássy Bismarckhoz Schönbrunn 1879 szeptember 1. A levél megjelent, de hézagosan: «Aus dem Briefwechsel Bismarcks» II. köt. 522. old. Angol nyelven egész terjedelmében Busch közölte: «Bismarck, some secret pages of his history» III. köt. 257. old.

[3] Bismarck Bülow Ottóhoz, 1879 szeptember 14.

[4] Dóczi i. h.

Ha ebben a tekintetben különbségek állottak is fenn Bismarck és Andrássy között, arra nézve mégis teljes egyetértésben váltak el, hogy egy alliance alakjában erős sánczot állítanak fel az Oroszország által fenyegetett béke védelmére. Közvetlenül a miniszter hazatérte után báró Orczy így ír édes anyjának : «Gyula (Andrássy) nagyon megelégedetten tért vissza Gasteinból. Bismarckkal alaposan kibeszélte magát és úgy látszik, hogy nagyon megértették egymást.» [1] Andrássy a német követ előtt megnyugvását fejezte ki a tárgyalások után és elmondta, hogy kellemes órákat szereztek neki.[2] De akármilyen volt is a tárgyalások menete, viharos vagy békés, az az egy bizonyos, hogy a két államférfiú legközelebbi czéljai teljes tudatával vált el egymástól. Megbeszélésükről egyelőre teljes titoktartást igértek. Bismarck meg volt győződve, hogyha tervük megvalósul és később nyilvánossá lesz, Németországban föltétlenül népszerűvé válik és biztosítja a nyugalmas jövőt. Augusztus 31-iki nagy jelentésében arra kért engedélyt császárától, hogy Bécsben, a hova körülbelül két hét mulva utazik, Andrássyval megbeszélhesse, a mint mondja, annak a kölcsönös biztosítéknak alapjait, mely megokolatlan támadások és fenyegető szövetkezések ellen védelmet nyujtana. Egyidejüleg megnyugtatta a kanczellár uralkodóját abban az irányban, hogy Bécsben semmit sem fog mondani, a mire előzetesen császára engedélyét ki nem kéri. De még abban az esetben is, ha az uralkodó az ő javaslatát nem akarná elfogadni, szükségesnek tartotta Bismarck, hogy Bécsben Andrássynak szóbelileg adja elő azokat az okokat, a melyek Vilmost arra kényszerítik, hogy ne fogadja el azt a feléje nyújtott kezet, melyet Ausztria-Magyar-

[1] Báró Orczy az édes anyjához. 1879 aug. 29.
[2] Reuss Bismarckhoz. 1879 aug. 30.

ország minden támadó szándék nélkül, csupán a béke érdekében nyujtott feléjük. A jövőert aggódva várta Bismarck császárának elhatározását. De akárhogyan forduljon is a dolog, el volt tökélve, hogy minden erejéből törekedni fog megakadályozni, hogy az osztrák-magyar politika, a mint megjegyzi, ha Andrássy után más kézbe kerül is vezetése, ne jusson beljebb a franczia érdekek sodrába.[1]

* * *

Még mielőtt Bismarck augusztus 31-iki jelentése Vilmos császár kezébe jutott volna, azt táviratoztatta kanczellárjának Gasteinba, hogy semmi esetre se menjen Bécsbe, «még ha» — így szól a távirat — «Varsó (t. i. a találkozás Varsóban) szerencsésen folyik is le».[2] Vilmos császár attól tartott, hogy Oroszország Bismarck bécsi tartózkodását azonnal olybá fogja föl, mintha vele (Oroszországgal) szakítottak volna.[3] A német császár pedig épen most nem akart ilyesmit, a mi II. Sándornak kellemetlen lett volna. Hiszen saját elhatározásából ép ekkor küldte el Manteuffel bárót feleletével a Varsóban időző czár üdvözlésére.[4] I. Vilmos még mindig azt hitte, hogy Ausztria-Magyarország revanchera gondol[5] és rendületlenül ragaszkodott császári unokaöccséhez, a kivel élete végéig zavartalan barátságban akart élni. Bismarck azonban sem személyi, sem politikai okokból nem akart belenyugodni abba, hogy az Andrássynak

[1] Bismarck jelentése Vilmos császárhoz. 1879 aug. 31.

[2] «Anhang zu den Gedanken und Erinnerungen Bismarcks.» II. k. 521. l.

[3] Vilmos császár széljegyzete Bismarck 1879 aug. 24-iki jelentéséhez.

[4] Bismarck Andrássyhoz 1879 szeptember 3. Ld. «Aus Bismarcks Briefwechsel» II. köt. 526. old. A levelet legelőször Singer S. közölte a «Neue Freie Presse« 1895 márczius 31-iki számában.

[5] Bülow Bismarckhoz. Berlin, 1879 aug. 30.

megigért bécsi utat a császár eltiltotta.[1] Arra az esetre, ha a császár szándéka mellett megmarad, Bismarck már most el volt tökélve, hogy állásától való fölmentését kéri. A kúra, így táviratozta Bülow államtitkárnak, alkalmatlanná teszi őt a szellemi munkára és veszedelmes is ez már neki. Az ilyen rendeletek pedig a kedvét veszik el; a szolgálatban nem tud úgy fölépülni, mint a hogy a szolgálat érdekében kellene.[2] Még augusztus 30-ikán este bejelentette az államtitkár a császárnak Bismarck üzenetét. Erre azután megadta beleegyezését a bécsi látogatáshoz. A német fejedelem titokban azt remélte, hogy levele és Manteuffel küldetése miatt a bécsi út elveszti jelentőségét. A legnagyobb izgalommal várta tehát Manteuffel küldetésének eredményét, mert azon aggódott, hogy nagyon korán bontja föl Oroszországgal szemben azokat a kötelékeket, melyeket őseitől hagyománykép örökölt.[3] Szinte belekapaszkodott kanczellárjának kifejezésébe, a «szent örökség»-be. És most tapasztalta csak Bismarck, hogy mekkorát hibázott, mikor a II. Sándornak adandó válaszába ezt a kifejezést fölvette. Az orosz czárral szemben akarta ezt fölhasználni és íme Vilmosra hatott az ősök szent hagyományainak emlegetése. Vilmos most már azt hitte, hogy esküt szeg meg, ha ettől elpártol.[4] Eltökélte, hogy egy harmadik hatalommal szemben mindaddig nem köti le magát, a míg Oroszország ellenséges szándékkal nem lép föl. Erre Bismarck azt felelte: akkorra meg talán az a harmadik elveszti a kedvét.[5] Csak hosszú és élénk rábeszélés után sikerült

[1] «Bismarcks Briefwechsel.» 521. l. De itt Bismarck levelét nem közlik teljesen.

[2] Bismarck Bülowhoz. Gastein, 1879 aug 30. A visszalépési szándékról szóló mondat hiányzik.

[3] Bülow Bismarckhoz. 1879 aug. 30.

[4] Bismarck Bülowhoz. Gastein, 1879 szept. 3.

[5] Bismarck jegyzete Bülow táviratához. 1879 aug. 30.

Bülow államtitkárnak annyi, hogy meggyőzze a császárt az osztrák-magyar szövetség értékéről.[1]

Ezenközben Manteuffel megjelent Varsóban II. Sándor czár előtt. Mikor arról beszélt, hogy Vilmos császárnak alig fájt valami jobban, mint a fenyegető tartalmu augusztus 15-iki levél, izgatott lett a czár és kijelentette, hogy a fenyegetés soha eszébe sem jutott. Azután azt mondta, hogy nem a részletkérdéseket fájlalja, de Németország nyilvánvaló áthajlását Angliához és Ausztria-Magyarországhoz. És környezetétől támogatva sikerült Sándornak Manteuffelt oly ügyesen körülhálózni, hogy Vilmos császár parancsa ellenére nem várta meg, a míg Sándor indítványozza a két uralkodó találkozását, hanem maga állott elő ezzel az inditványnyal.[2] Örömmel és sietve egyezett bele ebbe a czár. Táviratilag köszönte meg Vilmos császár levelének nyiltságát. Minthogy közöttük nem lebeg bizalmatlanságnak legkisebb árnyéka sem s ennek folytonos távoltartására a személyes találkozás lesz a legalkalmasabb, azért császári nagybátyját szeptember harmadikára Alexandrovo határállomásra hívta meg. Ez a viszontlátás Vilmos császárral — igy szól a távirat, — boldoggá tenné és ettől reméli a régi barátság megerősítését és az országaik között levő jó viszony olyan helyreállítását, a hogyan atyáiktól örökölték.[3] A czár alig tudott türelmetlenségén uralkodni; a lehetőség határain belül minél előbb tudni akarta, hogy császári nagybátyja hogyan fogadta a meghivást. Ismételten kérdezte Manteuffelt, hogy nem kapott-e még igenlő választ.[4] Az orosz czárnak annál több oka volt erre a nyugtalanságra,

[1] Bülow Bismarckhoz. 1879 aug. 30.

[2] Bismarck Bülowhoz. 1879 szeptember 3.

[3] A levelet Manteuffel írta a czár megbizásából és aug. 30-án táviratozta meg I. Vilmosnak.

[4] Manteuffel Vilmos császárhoz. Varsó, 1879 aug. 31.

mert egyáltalában nem volt olyan bizonyos, hogy a német császár eleget tesz-e kivánságának. Eleinte ez arra számított, hogy Manteuffel küldetése után Königsbergben fogja őt (Vilmost) fölkeresni. Gróf Pückler-Muskaut már ki is küldték, hogy tegye meg ott az előkészületeket a czár fogadására. Vilmos császárnak az a kivánsága, hogy unokaöcscsét látni akarja, megszüntetett minden egyéb fontolgatást. Még az oroszellenes Auguszta császárné kisérlete is sikertelen maradt, bár minden áron vissza akarta tartani férjét az alexandrovói úttól.[1] Megkönnyebbülten lélegzett föl tehát a czár, mikor I. Vilmos beleegyezése megérkezett. Azonnal táviratozott császári nagybátyjának, hogy boldoggá teszi a császár jövetele és ünnep lesz az, ha szerdán, szeptember harmadikán fogadhatja.[2]

Bismarck herczeg nem tudta megérteni, hogyan mehet Vilmos császár az augusztus 15-iki levél után még Alexandrovóba, mielőtt a czár porosz földre jött volna látogatóba.[3] II. Sándor környezete, mely őt nem akarta Berlinbe ereszteni, annyira ijesztgette őt merényletekkel,[4] hogy a czár csak a legszélesebb körű óvóintézkedések után mert volna a német fővárosba menni. Ez a motivum Vilmos császárra is hatott és teljesen igazat adott unokaöcscsének, hogy e miatt nem akar Berlinbe jönni.[5] De egyúttal tudomására hozta Vilmos Bismarcknak, hogy a találkozáson minden politikai kérdést kerülni fog és tartózkodik minden kötelező kijelentéstől. Azért megy csak Alexandrovóba, hogy lássa, hogyan irhatta unokaöccse

[1] Bülow jelentése, 1879 szept. 27-ikéről. Redern főkamarás közlése nyomán, kinek Vilmos császár beszélte el a részleteket.

[2] II. Sándor Vilmos császárhoz. 1879 aug. 31.

[3] Bismarck a berlini külügyi hivatalhoz. 1879 aug. 31.

[4] Mittnacht: «Erinnerungen an Bismarck.» 16.

[5] Vilmos császár széljegyzete, 1879 aug. 31.

ezt a «megfoghatatlan» augusztus 15-iki levelet és hogy a kanczellár ellen fölhozott vádakat személyesen czáfolja meg.[1]

Ha Bismarck nem akadályozhatta is meg a két császár alexandrovói találkozását, annál nagyobb súlyt helyezett arra, hogy uralkodója még szeptember harmadika előtt megismerje augusztus 31-iki jelentését. Lássa be Vilmos Oroszországnak intrikus és aggressziv politikáját, melyet most Miljutin, II. Sándor rossz szelleme vezet.[2] Augusztus 31-iki, szélesen megalapozott felterjesztésében kifejtette Bismarck a császár előtt, mint törekedett két esztendő óta állandóan arra, hogy ne hozza őt (a császárt) abba a helyzetbe, a melyben választania kell Oroszország és Ausztria-Magyarország között. Hiszen nagyon jól tudta, hogy ez az elhatározás igen nehezére esett volna uralkodójának. Ezért arra törekedett, hogy a míg II. Sándor és I. Vilmos uralkodik, ezt a választást kikerüljék, bár bizonyos volt abban, hogy Németország nem számíthat az orosz trónörökös rokonszenvére. Ennek a kevéssé örvendetes kilátásnak ellenére is, mindent elkövetett a Németország és Oroszország között levő kötelékek megszilárdítására. Már 1876 augusztusában óvatosan fölvetette báró Manteuffel a czár előtt egy orosz-német véd- és daczszövetség eszméjét. De míg II. Sándor a két birodalom szerződéses lekötöttségéről hallani sem akart, meglehetős leplezetlenül követelte I. Vilmos biztosító kijelentését Ausztria-Magyarország «sakkban tartására». Egészen világosan fejezte ki szándékát a czár, mikor Livádiában Werder tábornok, német katonai megbizotthoz ezzel a kérdéssel fordult: «Mit fognak tenni Önök, ha háborúba keveredem Ausztriával?» Bismarck meg-

[1] Radowitz Bismarckhoz, szeptember elsején.
[2] Bismarck Vilmos császárhoz. 1879 szept. 6. Gastein.

haragudott Werderre, hogy ezt a kérdést Berlinbe megtáviratozta és Bülow Ottó követségi tanácsoshoz, ki akkor Baden-Badenbe I. Vilmos császár mellé előadóul volt kirendelve, a következő utasítást küldte: ő, a kanczellár, azonnal visszalépne az ügyek vezetésétől, ha Werder parancsot nem kapna, hogy efféle kérdésre hallgatással és azzal tartozik válaszolni, hogy az ügyekben nem járatos. Oroszország ezen állásfoglalását Bismarck 1876 novemberében arra használta föl, hogy Schweinitz útján Gorčakovnál tapogatózzék, vajjon keleti érdekeinek támogatása fejében hajlandó volna-e Oroszország egy olyan garancziás szerződésre, mely Elzász és Lotharingia megóvása érdekében köttetnék. De az orosz kanczellár ezt a tervet kereken elutasította.[1] Mindezen körülmények, valamint Oroszország hálátlansága Németország állásfoglalásáért a háború idején és a berlini kongresszuson, vélte Bismarck, kétségtelen jelei annak, hogy II. Sándor az igazságot készakarva nem akarja meghallani. Nem hallgat Šuvalov, Valuvjev és Saburov athéni orosz követ szavára, a kik az orosz sajtó izgató hangjának következményeire figyelmeztették. Csupán Miljutinra hallgat, ez pedig háborúra készül. Ilyen körülmények között, mondja Bismarck Vilmos császárnak, nem szabad már halogatni a jövő biztosítását. Ehhez pedig az egyetlen hathatós eszköz az Ausztria-Magyarországgal kötendő védelmi szövetség. Bismarck biztosította császárját, hogy csak meg kell kötnie ezt a szerződést és azonnal megakadályozza a háborút. De belátható időn belül meg fogja Oroszország a háborút kezdeni, mihelyt észreveszi, hogy Németország és Ausztria-Magyarország nem tudtak megegyezni.

[1] Bismarck jelentése 1879 aug. 31-ről. Bismarck Herbert Bismarck Billhez. Trient, 1879 aug. 24. Schweinitz Bülowhoz. Yalta, 1876 nov. 1.

Augusztus 31-iki jelentésében Bismarck még azon az állásponton van, hogy a szövetség monarchiánkkal minden további kötelezettség elvállalása nélkül kötendő meg. Ha ezt létre lehetne hozni és még sem létesülne, hangsúlyozta a kanczellár, ezt nem egyeztethetné meg sem hivatalával, sem lelkiismeretével, hogy Németország békéjének biztosítására az alkalmat elszalasztották. Uralkodója oroszbarát érzelmeinek megnyugtatására kifejtette Bismarck, hogy egy ilyen védelmi szövetség nem sértheti meg Oroszországot, mert ki van zárva belőle a támadás czélzata és lehetősége és ezért e védelmi szövetségnek nem is lehet oly éle, mely a czár birodalma ellen irányulna. Azután meg ehhez hasonló biztosító szövetség volt Ausztria és a hajdani Poroszország között a német szövetség formájában 50 esztendeig, a nélkül, hogy benne Oroszország fenyegető czélzatot látott volna. Támadó vagy ellenséges irányzatot ennek a védelmi szövetségnek egyáltalában nem lehet tulajdonítani. Mert ha Ausztria-Magyarország meg akarná támadni Oroszországot, ezt ép úgy, mint a német szövetség idején, csak saját felelősségére és veszélyére tehetné.[1]

Vilmos császárt Bismarck emlékiratának hangja és tartalma egyaránt mélyen meghatotta. A trónörökössel szemben ismételten kijelentette, hogy kiváló munka. De azt mondta, hogy saját magának kell látnia és meggyőződnie arról, vajjon annyira jutottak-e már a viszonyok, a hogyan a kanczellár azokat jellemzi. Jöhetnének ugyan olyan pillanatok, melyek a Bismarck által ajánlott szövetségnek megfelelnek; de az ilyen szövetségek ellenkeznek eddigi elveivel.[2] Egyuttal azt üzentette Bülow államtitkárral Bismarck herczegnek, hogy az augusztus

[1] Bismarck 1879 aug. 31-iki jelentése.
[2] Bülow Bismarckhoz. 1879 szept. 2.

31-iki jelentést mindaddig meg nem irottnak tekinti, a míg a czárral nem beszélt.[1]

Az orosz határállomáson, a hol a két császár találkozott, I. Vilmost unokaöcscse a legnagyobb szivességgel fogadta. A czár közvetlen a találkozás után kijelentette, hogy sajnálja az augusztus 15-iki levelet, melynek nem volt föladata a kanczellárt fenyegetni. Annyira elszólta magamagát, hogy ezt mondta: Be kell vallanom, hogy ostobaságot követtem el.[2] Azután így folytatta: Ugy látszik, hogy Bismarck még mindig nem tudja elfelejteni Gorčakovnak 1875-iki «ostoba» körlevelét.[3] Annak idején ő, a czár, le is igyekvék beszélni az orosz kanczellárt, de ez már öreg ember, túlélte magát, a kitől ő — a czár — majdnem soha sem kér többé tanácsot. Nem helyes, hogy a német kanczellár most ezért Oroszországra haragszik meg. Ő, Sándor czár, csak a békét akarja és azt óhajtja, hogy Németország és Oroszország a legjobb viszonyban maradjanak egymással.[4]

I. Vilmos meg volt győződve arról, hogy Sándor czár és környezete őszintén és becsületesen beszélt vele, ezzel a benyomással tért vissza székvárosába. Többé nem kételkedett abban, hogy kanczellárja túlságosan sötét színben látta a helyzetet. Még kevésbbé akarta magát most Bismarck herczeg szándékainak alárendelni, mint eddig. Meg volt győződve, hogy kielégíti kanczellárját

[1] Vilmos császár széljegyzete az aug. 31-iki jelentéshez.

[2] Bülow Ottó Bismarckhoz, Königsberg, 1879 szeptember 7. II. Sándor e nyilatkozata hiányzik I. Vilmosnak az alexandrovói találkozásra vonatkozó följegyzéseiben.

[3] Ez az a hires körlevél, melyben e szavak fordulnak elő: «La paix est maintenant assurée.»

[4] Vilmos császár feljegyzései II. Sándorral való találkozásáról 1879 szept. 4.

azzal, hogy a találkozáskor unokaöcscsének kötelező igéretet semmiben sem tett.[1]

Az agg uralkodón jól lehetett látni, hogy a czárral való beszélgetés óta megszabadult attól a nyomott hangulattól, mely az utóbbi időben kinozta. Derült és barátságos lett. Magatartásából környezete azt a benyomást vette, hogy az uralkodó teljesen az «orosz hangulat» áramába veté magát.

Császárának érzelmeit Manteuffel olyan eljárásra használta föl, a mit jobb lett volna neki meg nem tennie. Úgy látszik, hogy az orosz hizelgés áldozata lett és ez annyira a fejébe szállt, hogy egy olyan rendjel osztogatást kezdeményezett, mely Miljutinra is kiterjedt volna.[2] Ennek a híre Bismarckot rendkívül fölizgatta. Már szinte «embrionális Olmütz»-öt látott benne. Az volt a véleménye, hogy ha most Miljutin érdemrendet kapna, az majdnem olyan volna, mintha 1870 juliusában Gramont herczeget a porosz sasrenddel tüntették volna ki. Bismarck ezt az arczulütést csak olyan föltétel mellett volt hajlandó elfogadni, hogy ha a császár az osztrák szövetségbe beleegyezik és a rendjelügy alkalmas aranyhíd lesz Oroszország számára, a melyen egy erkölcstelen cézár-háború elől visszavonulhat. Ha ez nem történik meg, késznek nyilatkozott a következmények levonására. Hivatkozott gróf Brandenburg 1850-iki esetére, a ki varsói emlékei után «broken hearted» meghalt. Ennek a porosz miniszterelnöknek a példáját nem akarta ugyan követni, de azt sem akarja megengedni, hogy egy második Olmützöt is számlájára irjanak.[3]

* * *

[1] Radowitz Bismarckhoz. Berlin, 1879 szept. 5.

[2] Bülow Ottó követségi tanácsos Radowitzhoz. Königsberg, 1879 szeptember 6.

[3] Bismarck Bülow követségi tanácsoshoz. Gastein, 1879 szept. 5-én.

Bismarckot a kérdés alexandrovói megoldása nem elégíthette ki. Nem hirtelen és nem Oroszország iránti gáncsoskodásból akarta az Ausztria-Magyarországgal való szövetséget és ezáltal a csatlakozást Angliához létrehozni. Legbensőbb politikai meggyőződése volt, hogy ennek a szövetségnek Németország és az európai béke javára létre kell jönnie. Ne az ő császára akadályozza őt meg a béke e munkájában. Ezt csak Ausztria-Magyarország tehette, ha megtagadja, hogy belemegy-e ajánlatába. Innen pedig most biztatták legjobban, hogy menjen tovább a megkezdett úton. Mi alatt Vilmos császár Alexandrovóba utazott, hogy «békecsókot» váltson a czárral, Andrássy a brucki táborban, Magyarország határán, részletes jelentést tett a Bismarckkal folytatott tárgyalásokról és egy Németországgal kötendő védelmi szövetségre vonatkozó szándékukról, mely egymás kölcsönös biztosításán alapulna. «A császárt — irja Andrássy — annyira áthatva találtam egy ily megállapodás hasznos voltáról, sőt szükségességéről, hogy minden további megokolás fölöslegessé vált. Ő Felsége nemcsak hogy nem lát benne eddigi álláspontjától való eltérést, mely eddig is a három birodalom közötti béke fönntartása volt, hanem ellenkezőleg az egyedüli módját látja benne annak, hogy megszabaduljunk attól a Damoklesz-kardtól, mely állandóan felettünk lebegett és biztosítjuk a békét nemcsak kettőnk, hanem a harmadik javára is». I. Ferencz Józseffel egyetértve most már Andrássy írásban is kijelentette, hogy ennek a függő kérdésnek elintézéséig hivatalában megmarad. Aztán hozzáfűzi, hogy mihelyt Bismarck I. Vilmosnak elvi hozzájárulását ki tudja mutatni, föl van hatalmazva az egység szövegének átvételére és saját szövegezésének előterjesztésére. Nem is tud addig megnyugodni, mondja Andrássy, a míg ki nem oltja azt a fáklyát, a melyet Sándor czár félig öntudatlanul az európai

puskaporos hordó körül lobogtat és a míg az európai béke egy Miljutintól, Jominitől, vagy épen Ignatjevtől függ. A czárnak az a természete, hogy nem akar valamit, de környezetének hatása alatt mégis az ellenkező irányba indul, «európai szükséglettéé» teszi, hogy e czári gyengeségből eredhető veszélyekkel szemben a védő intézkedéseket a lehető leggyorsabban megtegyék. «Akármilyen nehezemre is esik visszalépésem elhalasztása, — így fejezi be Bismarckhoz írt levelét, — fölemelő érzés volna az nekem, uralkodóm és hazám szolgájának, ha a két birodalom békéjének biztosítékát Herczegségeddel aláírhatnám. Ausztria annak idején elkövette a hibát, hogy Németország ajánlatát, mely a kölcsönös érdekeket megvédte volna, visszautasította. De örömmel konstatálhatom, hogy a jelen alkalommal ezt a hibát nálunk elkövetni nem fogják. «Andrássy Bécsbe várta a kanczellárt és kijelentette, hogy «császárom mindig örül és most különösen örülni fog, hogy ha Herczegségedet itt látja.»[1]

Bismarck erre azonnal értesítette Andrássyt, hogy még nem kapta meg Vilmos császár elhatározását, de mihelyt megkapja, azonnal értesítést küld róla. Egyidejűleg elküldte Andrássy levelét a német császárnak, a kinek ez alkalommal újra ajánlotta ezt a védelmi szövetséget.[2] Szeptember 6-ikán ismételte kérését a kanczellár. Kifejtette a császár előtt, hogy ha ennek visszautasítása az augusztus 15-iki czári levél után nyilvánosságra kerülne és ennek orvoslására egyéb nem történnék, mint a mi eddig történt, a porosz és német nemzet polgári és katonai körei nem volnának megelégedve.[3] Indítványának támogatására azt óhajtja Bismarck, hogy Frigyes Vilmos

[1] Andrássy Bismarckhoz. Schönbrunn (Bécs mellett), 1879 szept. 1.
[2] Bismarck Vilmos császárhoz. Gastein, 1879 szept. 5.
[3] U. o.

trónörököst is avassák bele a dologba. Azt remélte, hogy a trónörökös segítsége ezt a «hadjáratot» diadalra segíti.[1] Vilmos császár ekkor a königsbergi hadgyakorlatokon volt, a hova Bülow Ottó követségi tanácsos, mint a külügyek bizalmas előadója kísérte. Az ő feladata volt ezekben a válságos napokban Bismarck ajánlata számára a német uralkodó megnyerése. Helyzete nem volt könnyű, de annál több volt rajta a felelősség. El volt tökélve, hogy akármilyen sikertelen legyen is a kísérlete, újra meg fogja kísérleni. Ebben számított a császár természetére is, a kinél az első csapásra ritkán lehetett czélhoz érni, de kitartó ismétlés által semper aliquid haeret és végre föl lehetett készülni a döntő rohamra. Mint Bismarck hű barátai és okos segítő társai ott álltak Bülow mellett Lehndorf hadsegéd és Albedyll, a katonai kabinet főnöke. Még e támogatás mellett is érezte a követségi tanácsos, hogy heves küzdelme lesz a császárral a győzelemért, mert szelleme most ritka üde és tiszta volt és ezzel nagy határozottság és nyugalom párosult.[2] De mindez, így nyilatkozott a követségi tanácsos, nem tartja őt vissza attól, hogy megtegye kötelességét és bátran küzdjön, a mihez jó volna, ha őt Radowitz is — a kit meg is kért erre — mindenkép segítené.[3]

A követségi tanácsnak igaza volt, mikor elfogódva gondolt az előterjesztésre. Bismarcktól nyert érvei csakugyan hatástalanul pattantak vissza az uralkodóról, a ki elutasító elhatározásával már tisztában volt.[4] Döntő hatással volt rá Miljutinnal való beszélgetése Alexandrovoban. Az orosz hadügyminiszternek sikerült a német fejedelem

[1] Bismarck Bülow államtitkárhoz. Gastein, 1879 szept. 6.

[2] Bülow Ottó Radowitzhoz. Königsberg, szept. 6. Ugyanaz Bülowhoz, 1879 szept. 7.

[3] Bülow Ottó Radowitzhoz. Königsberg, 1879 szept. 6.

[4] Bülow Ottó Bülow államtitkárhoz. Königsberg, 1879 szept. 7.

meggyőzése. Azt mondta neki, hogy a keleten hármas szövetségre készül Anglia, Francziaország és Ausztria-Magyarország Oroszország ellen. Ezért voltak kénytelenek arra, hogy a határra csapatokat vonjanak össze. Ez a magyarázat olyan helyesnek látszott a császár előtt, hogy Bülow követségi tanácsosnak ezt felelte: Ha így áll a dolog, csak nem fog Oroszország öngyilkosságot elkövetni, hogy még Németországgal is kikezdjen; ezt nem tudja elhinni. Sőt ellenkezőleg, — vélte a császár, — neki az a benyomása, hogy Oroszország olyan barátságos marad a német birodalomhoz, mint eddig volt, mert ezt kívánja saját érdeke is. Ez a meggyőződés él szívében és ez nem engedi, hogy a kanczellár indítványát elfogadja. Helyzete nehéz és kinos. Kétségek gyötrik, de inkább lemond és a trónt fiának adja át, semhogy meggyőződése ellen cselekedjék és perfid legyen Oroszországgal szemben. Miután a császár ezeket mondotta, határozottan és nyugodtan, az animozitás minden árnyalata és keserűség nélkül, ezt tette még hozzá: ő Bismarck herczegnek nyitva hagyta a teret, ha a jövendő bizonyos eshetőségeit meg akarja Andrássyval beszélni, tegye meg. De a mi a szövetséget illeti: ebbe már nem megy bele. Ennek az éle mindig Oroszország ellen irányulna és következményeiben kiszámíthatatlan volna. Hiszen maga Bismarck állította föl régebben a tételt, hogy Németország szövetségekkel nem kötheti meg a kezét. Ezen az állásponton van ő most is, a császár. Azt sem felejtheti el, hogy maga a kanczellár jelentette ki egy ízben, hogy Ausztria-Magyarországban nem lehet megbízni. Az egész beszélgetésből azt látta Bülow Ottó, hogy Vilmos császár maga is tudja, milyen válságosak az idők és hogy császári ura véleményének megváltoztatására a jövőben sincsen kilátás.[1]

[1] Bülow Ottó Bülow államtitkárhoz. Königsberg, 1879 szept. 7.

Szeptember hetedikén újra megkísérelte Bismarck a császár meggyőzését Gasteinból és azt czáfolta, hogy perfid volna és illoyális, ha most elszakadnának Oroszországtól. Meg akarta neki magyarázni a czár színe-változását és bebizonyítani, hogy mért áradoznak most II. Sándor és Miljutin a szeretettől. Maga Manteuffel bizonyíthatja, hogy az oroszok hiába kopogtattak Francziaországnál. Bismarck határozottan kijelentette, hogy Orlov, párisi orosz nagykövet legutolsó pétervári tartózkodása alkalmából közölte, hogy Francziaországnak békére van szüksége és egy Németország ellen intézendő *támadáshoz* gyenge, hogy ha Oroszországon kívül még egy harmadik hatalom nem kerül a szövetségbe. Olaszország kipuhatolása pedig azt eredményezte, hogy katonailag bizony csekély mértékben erős, semhogy támogatására számítani lehetne. Ezek a körülmények magyarázzák, hogy mért látja most a czár legjobbnak a német szövetséget. Természetesen csak addig, jegyzi meg gúnyosan Bismarck, a míg ez az egyetlen, a mely kapható. Ha azonban Francziaország megerősödik és Ausztria-Magyarország elidegenedik tőlünk, akkor persze azonnal megváltozik a helyzet. Rámutatott a kanczellár arra is, hogy a porosz királyi házhoz barátságosabb I. Miklós sem habozott egy pillanatig sem, hogy Olmützben Poroszországot az orosz politikának föláldozza. Ezt kell várni a jövőben II. Sándortól is. Ha pedig ez az eset beáll és Németország támasz nélkül áll Oroszországgal szemben, akkor ép úgy, mint 1854-ben, a nyugati államokhoz való csatlakozásra kényszerített Ausztria-Magyarország nem lesz már segítségére a német birodalomnak a czár ellen. Erre pedig a szlavofil Oroszországgal szemben szükség van, mert III. Napoleon bukása óta Európa békéjét állandóan fenyegeti. Úgy látszik, mintha Oroszország a szláv propaganda vezetése alatt a napoleoni cezárismus örökét vette volna át és

ezzel együtt azt a missziót is, hogy állandóan viharjósló felleget jelentsen az európai béke szemhatárán. A kanczellár fölfogása szerint Németország és e szláv forradalom kiszámíthatatlan természeti erői közt nem lehet megegyezés. És szinte elképzelhetetlennek látszik előtte, hogy II. Sándor vagy utóda ettől annyira meg tudna szabadulni, hogy a kormány által fölszított németgyülölettel daczolni tudna.

Nincsen annak értelme, — írta császárának Bismarck, — Andrássyval Bécsben tovább folytatni a tárgyalásokat, ha nem mondhatná meg neki, hogy uralkodója ép úgy kívánja ezt a védelmi szövetséget, mint I. Ferencz József. Ha bécsi tartózkodása nem akar politikai tekintetben feltünést kelteni, legfeljebb két napig maradhat ott. Ha ő az egyességkötéshez kellő felhatalmazás nélkül megy oda, akkor Andrássyt semmi sem tartaná többé vissza hivatalában. Később megindítandó tárgyalások, kevésbé ismert utódjával, Berlinből, nem folyhatnának a siker olyan biztos reményével, mint most, mikor I. Ferencz József már megadta beleegyezését és a két tárgyaló államférfi, ő és Andrássy, egyénileg a legnagyobb bizalommal vannak egymás iránt. Annyival könnyebben adhatná meg beleegyezését Vilmos császár, mert nem támadó, hanem védelmi szövetségről van szó. Felelősségének tudatában tehát Bismarck ezt indítványozza: Vilmos császár hatalmazza fel őt arra, hogy Andrássy előtt a császári jóváhagyást elvben kijelenthesse a következő tartalommal: Mind a két hatalom kölcsönösen megigéri, hogy továbbra is a béke fönntartására törekszik és névszerint az Oroszországgal való jó viszonya ápolására; de ha ennek ellenére a két birodalom közül egyiket Oroszország egyedül vagy mással társulva megtámadná, akkor kötelesek a támadás ellen együttesen védekezni.

Bismarck herczeg még a hadgyakorlatokra sem volt tekintettel és sürgette uralkodóját az elhatározásra. Annyira halaszthatatlannak látszott előtte a dolog, hogy nem akart tovább késni vele. Arra tanít a történelem, figyelmezteti császárát, hogy az elmulasztott alkalom ritkán tér vissza. Most nyílik a legkedvezőbb alkalom ilyen «biztosítás» megkötésére, mely nemcsak Németország és Oroszország között állandósítaná a békét, hanem még Francziaországgal szemben is és lehetetlenné tenne egy Németország ellen irányuló orosz-franczia-osztrák-magyar szövetséget.[1]

De akármilyen erős érveket hozott is föl Bismarck indítványa érdekében, kézzelfogható sikere nem lőn. Bülow Ottó, a kinek továbbra is az volt a föladata, hogy főnökének nézetét a császár előtt képviselje, magánkívül volt kétségbeesésében. Isten a tanuja, mondja egyik jelentésében, hogy mennyire küzködött. De ahhoz nem volt elég ereje, hogy az alexandrovoi hatásokat megingassa. Sok év óta nem volt olyan rossz kedvű az uralkodó, mint szeptember nyolczadikán, a követségi tanácsos előterjesztése után. Már egy egészen jelentéktelen jelentés is indulatba hozta és erre a kitörésre fakasztotta: ma már minden összeesküdött arra, hogy őt megölje? A jelentés előadása közben ismételten fölfortyant. Öklével az asztalra ütve mondta, hogy nem köt semmiféle szövetséget és most, mikor egy héttel ezelőtt II. Sándor kezét megszorította, ilyen perfidiát nem követ el. Ismét azt emlegette, hogy inkább lemond, de ilyet nem tesz. A trónörökös, a ki Bismarck pártján állott, de megkérdezés nélkül nem akart beleavatkozni,[2] úgy vélte, hogy nagyon nehéz lesz atyját 70 esztendős oroszbarát érzel-

[1] Bismarck Vilmos császárhoz. Gastein, 1879 szept. 7.
[2] Bülow Ottó a külügyi hivatalhoz. Königsberg, 1879 szept. 9.

meitől eltériteni és Bismarck álláspontjára hozni. Azt tanácsolta, hogy azt az engedélyt, hogy Bismarck Andrássyval tanácskozhatik, használják föl vezérfonal gyanánt a jövő szempontjából. Ha nem olyan sürgős a szövetség, a megbeszélés kölcsönös megállapodásait egyelőre írásba foglalhatnák aláírások nélkül is.[1] Erről azonban szó sem lehetett, mert Andrássy ilyen «dilatorikus» megoldásba semmiesetre se menne bele, a mint erről Bismarck azonnal tanuskodott is.[2] Most már Bülow véleménye szerint csak egyetlen czélravezető eszköz volna: a kanczellár személyes előterjesztése a császárnál.[3] Bismarck azonnal el is ment volna Stettinbe, a hova a császár utazott, ha a munka, az izgalmak és a kúra teljesen el nem gyengítették volna. Hiszen még Andrássyt is arra kellett kérnie, hogy csak szeptember 20-ika után várja Bécsben.[4] Úgy érzi, írja még aznap Radowitznak, hogy teljesen képtelen arra, hogy tovább szolgálja a császárt. Akkor talán még lehetséges volna, ha válságos politikai kérdésekben nézetei a császáréval megegyeznének. De minthogy ez nincs így, ezeket a surlódásokat és izgalmakat kimerült szervezete nem bírja el. Azt mondja, hogy még ma is érzi azokat az izgalmakat, a miket Nikolsburgban és Versaillesben állt ki. Tizenhét esztendeje már, hogy szakadatlanul ilyen küzdelmekben éli le életét, ezzel leszolgálta kötelezettségét császárával és hazájával szemben. Itt az ideje, hogy fiatalabb erők álljanak ki a küzdőtérre.[5]

Ennek a nehéz válságnak lefolyására igazán végzetes volt, hogy épen ebben az időben úgy a kanczellár, mint

[1] Bülow Ottó a külügyi hivatalhoz. Königsberg, 1879 szept. 9.
[2] U. o.
[3] Bismarck a külügyi hivatalhoz. Gastein, 1879 szept. 9.
[4] Bismarck Radowitzhoz. Gastein, 1879 szept. 9.
[5] Bülow Ottó. Stettin, 1879 szept. 12.

Bülow államtitkár betegek voltak és nem mehettek el Stettinbe. Bülow Ottó ki is jelentette, hogy a kiküzdés egész terhe ő rajta és Radowitz vállain fekszik, tehát olyan két emberén, a kik a császárral szemben nem bírtak azzal a tekintélylyel, mint a felelős miniszterek.[1] A mit Bismarck a távolból mondott. abból hiányzott élő beszédének elragadó ereje és hatása, azért nem is volt meg a kellő eredménye. A császár azt mondta egyszer: Ha bebizonyítják neki, hogy Oroszország ellenséges szándékkal van Németország ellen, akkor enged Bismarck kívánságának.[2] Mikor azután a kanczellár Hohenlohe herczeg, párisi nagykövet táviratát elébe tétette,[3] a melyben a Francziaországgal szemben való orosz puhatolódzásokról van szó, izgatottan fakadt ki a császár: hogy ő császári unokaöcscse nyilatkozataihoz tartja magát, melyek az ő szemében többet nyomnak, mint az ilyen jelentések.[4]

Bismarcknak pedig ezt írta a császár: talán egykor, a trónörökös uralkodása alatt lehet ilyen veszedelemtől félni, de most semmiesetre. Egy ilyen kétséges eshetőség miatt nem köti le kezeit. Ez ellenkeznék politikai meggyőződésével és lelkiismeretével. De hogy Bismarckot ne dezavuálja I. Ferencz Józsefnél és gróf Andrássy előtt, fölhatalmazza őt olyan tárgyalásokra, melyeken a később teendő intézkedéseket megbeszélik, egy esetleges orosz fenyegetéssel szemben. De a legnagyobb nyomatékkal ismételte újra meg újra a császár, hogy semmi esetre sem hatalmazza föl egy konventióra vagy épen szövetség megkötésére. I. Vilmos azokban az illuziókban ringatta magát, hogy nézetei megegyeznek majd kanczellárjának nézeteivel, mert máskülönben nagyon sötéten ala-

[1] Bülow Ottó a külügyi hivatalhoz. Danzig, 1879 szept. 12.
[2] Ugyanaz a külügyi hivatalhoz, 1879 szept. 11.
[3] Hohenlohe táviratai. Páris, 1879 szept. 10.
[4] Bülow Ottó Radowitzhoz. Stettin, 1879 szept. 12.

kulna a jövő. Hiszen már ez az epizód is fájdalmas neki, azért türelmetlenül várta Bismarck feleletét erre a «feltételes» meghatalmazásra. Arról volt meggyőződve, hogy ez megteremti közöttük az egyetértést. Ezekkel a szavakkal: Adja Isten! fejezte be kanczellárjának adott utasítását.[1]

A kanczellárjával való egyetértéshez a reményt Manteuffel levele erősítette. Azt írja ugyanis, hogy Bismarcknak egy hozzá írt leveléből azt olvassa ki, hogy a kanczellár az Ausztria-Magyarországgal való viszonyt nem akarja Oroszország ellen irányítani. Sőt arra törekszik, hvgy a jó viszony köztük és a czár birodalma között állandóan megmaradjon. De e mellett biztosítani akarja az osztrák-magyar monarchia barátságát. Ez a politika függetleníteni kívánja Németországot Oroszországtól és ha ott a pánszlávisztikus törekvések uralomra jutnának, Németország nem maradna támogatás nélkül.[2] Azonban úgy a császár, mint Manteuffel félreértették Bismarckot. Egyik sem érezte, hogy itt nem puszta érintkezésről van szó, hanem «biztosítékokról». Innen magyarázható a császárnak az az optimizmusa, hogy Bismarck csak azt kívánja tőle, a mire fölhatalmazta.[3] A csalódás természetesen nem maradt el. A kanczellár annyira meg volt győződve indítványa halaszthatatlanságáról, hogy nem hátrálhatott meg. A szó szoros értelmében mozgósította az egész vonalon minden erejét, hogy indítványát elfogadtassa. Gróf Stolbergnek, a kanczellár helyettesének személyesen kellett Stettinbe utaznia kihallgatásra.[4]

[1] Vilmos császár Bismarckhoz. Danzig, 1879 szept. 10.

[2] Manteuffel Vilmos császárhoz. Topper, 1879 szept. 9.

[3] Bülow Ottó Radowitzhoz. Stettin, 1879 szept. 13.

[4] Bismarck a külügyi hivatalhoz. Gastein, 1879 szept. 9. Stolberg a külügyi hivatalhoz. Wernigerode, szept. 10. és 11. Ugyanaz Bismarckhoz, szept. 13. Bismarck Stolberghez, 1879 szept. 13.

Moltkét is készenlétben tartották szükség esetére.[1] Gróf Münster londoni német nagykövetet is föl kellett mindenről világosítani, hogy lord Beaconsfieldtől meg lehessen tudni, mit várhatnak tőle, ha Németország tekintettel Ausztria-Magyarországra és Angliára, Oroszországgal öszszeütközésbe kerül.[2] Azonkívül elrendelte Bismarck, hogy a «Norddeutsche Allgemeine Zeitung» önálló czikkben és nem kommüniké formában készítse elő a közvéleményt arra, hogy Németország a körülmények hatása alatt akarata ellenére kénytelen lesz Oroszország és Ausztria-Magyarország között választani.[3] Bülow Ottó, követségi tanácsos sürgető kérésére késznek nyilatkozott a trónörökös arra, hogy személyesen tegyen kísérletet a császárnál. Tekintettel a helyzet komolyságára, nem habozott tovább. Bár lépésétől nem sok sikert remélt.[4]

A hogy a dolgok álltak, a súlyos válság minden pillanatban kitörhetett. A vége pedig vagy a kanczellár vagy Vilmos császár lemondása lehetett. Radowitz attól félt, hogy ha a császár szeptember tizediki levelét megkapja a kanczellár, a melyben a konventiónak és a szövetségnek eszméjét visszautasítja, azonnal beadja lemondását. Ezt Radowitz mindenáron meg akarta akadályozni. Akármilyen gyenge volt is a siker reménye, úgy érezte, hogy még egyszer meg kell tenni mindent, a mi emberileg lehetséges és a császár és kanczellár között kitörő meghasonlás gyógyíthatatlan veszedelmének elhárítására. Azért az volt a véleménye, hogy a császár levelét nem kell 14-ike előtt elküldeni, úgy, hogy 15-ikén vagy legkésőbb 16-ikán érjen Gasteinba. De egyidejűleg táviratilag akarta értesíttetni a kanczellárt a levél érkezéséről, hogy

[1] Bismarck Radowitzhoz. Gastein, 1879 szept. 14.
[2] U. o.
[3] Bismarck Radowitzhoz. Gastein, 1879 szept. 11.
[4] Bülow követségi tanácsos. 1879 szept. 11.

addig semmire se határozza el magát. Az ezáltal nyert időközt Radowitz arra gondolta fölhasználni, hogy Vilmos császárnál még egy kísérletet tegyen.[1]

Még e haditerv keresztülvitele előtt Bülow Ottó Radowitzhoz egy elvi kérdést intézett. Azt akarta tudni, hogy a császár érzelmeire való tekintettel szabad-e neki Bismarcknak végindítványán változtatni. A követségi tanácsos úgy vélte, hogy hasznos volna, ha szabad volna neki *átalánvéve* egy vagy több hatalmasságot, mint esetleges békebontókat említenie az uralkodó előtt, ily módon Oroszország neve nem fordulna direkt elő. Mert császári urával való érintkezése közben azt tapasztalta, hogy nem annyira Bismarck indítványa az, a mibe nem tud beletörődni, hanem abba, hogy ennek a szövetségnek éle Oroszország ellen irányul. Ha azonban az Ausztria-Magyarországgal való szövetséget a béke érdekében ajánlják neki és Oroszországot egyáltalában nem is említik, akkor talán volna kilátás a békés megoldásra.[2] Bismarcknak nagyon tetszett ez az indítvány. Azt azonban nem hitte a német kanczellár, hogy az ellenségnek ilyen általános megjelölésével czélt fog érni, még pedig különösen Anglia miatt. De azt kívánta, hogy ne említsék még az uralkodó előtt, mert ő, a kanczellár, ebben a tekintetben csalódhatik.[3]

Bülow Ottó I. Vilmosnak ezt a lelkiállapotát, melyben ilyen mereven ellentállt, nagyon jól megértette. Szeptember 14-ikén végre jelenthette, hogy ezen a napon a kedvező megoldás kilátásai tetemesen javultak. Ezt a már alig remélt eredményt az okos és óvatos követségi tanácsos valóban azzal érte el, hogy Oroszországot nem említette.

[1] Radowitz. 1879 szept. 13.
[2] Bülow Ottó két távirata Radowitzhoz. 1879 szept. 13-ikán.
[3] Bismarck Bülow Ottóhoz. 1879 szept. 14.

Az öreg, praktikus Albedyll tábornokkal egyetértve elhatározta, hogy Oroszországot egyáltalában nem is fogják többé említeni. Boldog volt, mikor Bismarck is helyeselte, hogy a támadókat csak általánosságban kell említeni. Így fölszerelve indult előterjesztésre a császárhoz, a kit nagyon jó hangulatban talált. A követségi tanácsos nagy ügyességgel hozta uralkodóját arra a meggyőződésre, hogy közte és Bismarck között tulajdonképen nincs is nagy véleményeltérés, minthogy mind a ketten a békét akarják és mindenekelőtt Oroszországgal akarnak békés viszonyban maradni. Ezt helyeselte is az agg uralkodó, de ezzel kapcsolatban élesen nyilatkozott Bismarck indítványának Oroszországra vonatkozó befejezéséről. Ezt a pillanatot használta föl a követségi tanácsos arra a kijelentésre, hogy ezt a pontot általánosabb kifejezéssel kell helyettesíteni. Ez nagyon tetszett a császárnak és úgy látta, hogy ezzel a dolognak egészen más színe lett. De bizalmatlansága még nem szűnt meg egészen. Ebben a helyzetben Bülow Ottó egy rövid összefoglalást nyújtott Bismarck tudósításairól és közbeszőtte, hogy e politika nem irányul Oroszország, hanem a németellenes pánszláv forradalmi párt ellen. Ekkor már azon a véleményen volt a császár, hogy a követségi tanácsos minden mondatát helyeselheti. De csakhamar visszaesett régi vezérlő motivumába, hogy császári unokaöcscsével szemben nem követhet el perfidiát. Mint valami mentő szalmaszálba kapaszkodott ezután a császár a követségi tanácsos egy odavetett megjegyzésébe, hogy a megállapodás tervezetét, — mert többről a császár nem akart tudni, — esetleg közölni lehetne a czárral is, annak bebizonyítására, hogy semmi rosszat sem terveznek ellene. A követségi tanácsos nem kételkedett abban, hogy ha Bismarck ezt a közvetítő indítványt elutasítja, az egész sikert kocz-

káztatja.[1] Bismarck azonban azonnal késznek nyilatkozott e kívánság teljesítésére, mert, a mint mondja, a szerződés közlését már Andrássy is szóba hozta s indítványozta Gasteinban.[2] De határozottan visszautasította azt, hogy a tervezetet már a bécsi tanácskozások előtt benyújtsa, a mint ezt a császár kívánta. Bismarck először tudni akarta, vajjon helyesli-e az uralkodó az elvet, a melyen a tervezet fölépítendő volt, és vajjon Andrássy az új fogalmazást elfogadja-e. Ilyen, esetleg hiábavaló munkához, nagyon fáradtnak érzi magát a kanczellár, de attól is tartott, hogy Vilmos kimeríthetetlen részletkérdésekkel akarja a dolgot halogatni és így akar a végleges döntés elől menekülni. Bismarck követelte, hogy Stolberget azonnal jelentsék be kihallgatásra.[3] Vilmos császár neheztelt, mikor ezt Bülow Ottó előterjesztette. Így kiáltott föl: megint egygyel több beavatott! Csak akkor nyugodott meg, mikor meghallotta, hogy gróf Stolberg, mint alkanczellár és mint a beteg Bülow államtitkár helyettese jelenik meg előtte. Aztán ezt mondta: úgy látszik elfelejtik, hogy ő is csak ember és nem hallgathat meg előterjesztéseket fontos államügyekről, ha fáradtan tér haza a hadgyakorlatokról. Ez az ügy, tette hozzá, nem is lehet nagyon sürgős és kijelentette, hogy Stolberget csak másnap, szeptember 17-ikén, Berlinben fogadja. Bülow Ottó minden további kísérletét nyersen utasította vissza. A császár nem tudta megérteni, hogy mire való egyáltalában még egy előterjesztés. Hangsúlyozta, hogy nézetét már megmondta Bismarcknak. Ennél a nézeténél meg is marad. Hiszen egyelőre csak puszta megbeszélésről van szó és csak olyan okiratról, melyeket csak a miniszterek írnak alá, nem

[1] Bülow Ottó Radowitzhoz. Stettin, szept. 14. Két jelentése ugyanerről a napról.

[2] Bismarck megjegyzése. 1879 szept. 15.

[3] Bismarck a külügyi hivatalhoz. Gastein, 1879 szept. 15.

pedig ő.[1] Még mielőtt Stolberg a császár előtt megjelent, Bismarck maga is megint megkísérelte, hogy uralkodóját engedékenységre bírja. Kifejtette, hogy félreértésen alapul, ha a császár azt hiszi, hogy egy osztrák-magyar-angol-franczia koaliczióról van szó Oroszország ellen. Ez sohasem jutott eszébe. Senki agyában, legkevésbé az osztrák-magyar miniszterében sem fogamzhatott meg a gondolat, hogy Oroszországot béke idején, kényszerítő ok nélkül megtámadjuk és ezzel Anglia számára a gesztenyét a tűzből kikaparjuk. Ausztria-Magyarország világos föladata a defenziva. Azután így folytatja Bismarck: még ha Vilmos császár el utasítja is ezt a védelmi szövetséget és Ausztria-Magyarországot az orosz megtámadja, Németországnak még akkor is, szerződéses kötelezettség nélkül is segítségére kellene sietnie, ha a vereség veszedelme fenyegetné. Mert Németország nem engedheti, hogy Oroszország és Francziaország között Németország a legyőzött és cserben hagyott Ausztria-Magyarország mellett egyedül maradjon. Németországnak tehát kölcsönösség nélkül is így kellene cselekednie, mintha ez a szerződés fönnállna.

Bismarck még tovább ment egy lépéssel és fölvetette a kérdést, hogy mi történik akkor, ha Oroszország Németországot megtámadja, mielőtt ez Ausztria-Magyarország szövetségese lett? Nem kételkedik abban, hogy a szövetség hiánya már magában is háboruhoz vezet. Nemcsak az irigység és a gyölölet, hanem az oroszok azon meggyőződése is háborura vezethet, hogy Németország legyőzése után Oroszország keleti Európa és a Kelet korlátlan ura lesz. Nagyon keservesen megbünhődnénk e szövetség elmulasztásáért. Mi biztosít arról, hogy az elmulasztottakat a legnagyobb áldozattal is pótolni lehet? Nem lehetséges-e az is, hogy Ausztria-Magyarországot

[1] Bülow Ottó Radowitzhoz. Stettin, 1879 szept. 15.

Oroszország nyeri meg, ha neki igéri Sziléziát és a császári méltóságot déli Németországban Mainzzal és Ulmmal? Ebben a században, mondja Bismarck, ilyen politikai változásokat már nemcsak terveztek, hanem keresztül is vittek, pedig talán egy évvel azelőtt valószínűtlenebbnek látszottak, mint ez a kép, a mit most ő a jövőről fest.

Még egyszer ismételte a kanczellár, hogy Németország csak a békeszerető és konzervativ Ausztria-Magyarországgal köthet szövetséget, nem pedig a hódításra vágyó és háborús szándékú szláv forradalommal. Nagyon is érti a császár ellenkezését, de őt, mint a birodalom miniszterét, a helyzetnek hetek óta éjjel-nappal átgondolt felfogása kényszeríti arra, hogy az osztrák-magyar szövetség követelése mellett megmaradjon. Nem egyeztetheti össze lelkiismeretével, hogy a jövő e biztosítékát tovább halogassa, mikor feléje kinálják. A czár állásfoglalásából csak *annyit* lát, hogy Oroszország *most* és *egy időre* jóban akar lenni Németországgal, a míg Francziaországot ellene nyeri meg és Ausztria-Magyarországot elidegeníti tőle.[1]

Berlinben most közeledett a pillanat, a melyben eldöntésre került, vajjon a császár továbbra is együtt akar-e haladni kanczellárjával, vagy elválnak egymástól. A válság mindig jobban kiélesedett. Mert gróf Stolberg is elhatározta, hogy együtt megy a kanczellárral, ha a császár az engedélyt nem adja meg. Bismarck helyettese az egész bajt a szerencsétlen alexandrovoi találkozásnak tudta be. Mert ez elfeledtette a császárral az orosz bántalmakat teljesen. E körülmények között azt hitte Stolberg, hogy csak úgy számíthat sikerre, ha arról győzik meg a császárt, hogy a szövetség egyáltalában nem irányul

[1] Bismarck Vilmos császárhoz. Gastein, 1879 szept. 15. és 16.

Oroszország ellen, hanem csak a béke megszilárdítására törekszik.[1] Bismarck beleegyezett, hogy ily értelemben tegyen előterjesztést Stolberg a császárnak, de azzal a megjegyzéssel, hogy ha sikerül Andrássyt az új fogalmazásnak megnyerni. De ha ez nem sikerül, akkor a kanczellár szeptember 7-iki ajánlatát tartja fönt, a mely véleménye szerint a valóságban épen annyi értékkel bír, mint az általánosítás. Bismarck helyeselte, hogy a bécsi tanácskozások tartalma a császárral közöltessék, valamint azt is, hogy annak idején Sándor czárt értesítsék.[2]

Szeptember 17-ikén jelent meg Stolberg a császár előtt. Azonnal észrevette, hogy az uralkodót az a kérdés foglalkoztatja, hogy Bismarck indítványában nincs kifejezetten megemlítve az az eset, mi történjék akkor, ha a két szerződő hatalom egyike támadó-háborút kezdene egy harmadik állam ellen? A halogatásnak útját vágandó, azt indítványozta az alkanczellár, hogy a szerződés megerősítése ahhoz a föltételhez köttessék, hogy erre az esetre nem terjed ki a másik szerződő állam segélynyújtásának a kötelezettsége. Egy órás előterjesztés után sikerült Stolbergnek a császári engedély általánosságban való megnyerése. A császár, a mint az alkanczellárnak határozottan kijelenté, abban a tudatban adta meg, hogy a tulajdonképeni szándék, még védelem szempontjából is, Oroszország ellen van intézve. De gróf Stolberg sem hagyta kétségben a császárt az iránt, hogy még nagyon bizonytalan, vajjon Andrássy ebbe belemegy-e, hogy Oroszországot nem jelölik meg határozottan támadó félnek és ebben az esetben el kell készülve lenniök a kanczellárnak Bécsből érkező új ajánlatára. Egyelőre azonban meg volt elégedve azzal, hogy

[1] Gróf Stolberg Bismarckhoz. 1879 szept. 14. Berlin.
[2] Bismarck Stolberghez. Gastein, 1879 szept. 16.

elérte, a mit el lehetett érni. Előkelő természetének megfelel az a kijelentése, hogy nem érte volna el czélját a császárnál, hogy ha Bülow Ottó követségi tanácsos a helyzetet neki elő nem készítette volna.[1] Most már meg lehetett táviratozni Bismarcknak Gasteinba a kedvező eredményt.[2] A kanczellár nyugodtan utazhatott Bécsbe, bár korlátozta őt az indítványához ragasztott pótlék: hogy ha a két hatalom közül az egyik támadó hadjáratot kezdene, a másik nem köteles segítségére sietni.[3] Az új tárgyalások színhelye most már Bécs lett. A császári város falai között volt lefolyandó egy óriás jelentőségű esemény!

[1] Stolberg Bismarckhoz. Berlin, 1879 szept. 17.
[2] Radowitz Bismarckhoz. Berlin, 1879 szept. 17.
[3] Így szólt a pótczikk Stolberg szeptember 17-iki fogalmazásában.

TIZEDIK FEZEZET.

BISMARCK BÉCSBEN ÉS A SZÖVETSÉG MEGKÖTÉSE.

«Bismarck — írta Andrássy szeptember 9-én a feleségének — a kivel jobban megértettük egymást mint valaha, daczára az alexandrovói csókolkodásnak, 20-án jön ide. Nem kételkedem, hogy megkötjük a kölcsönös assecuratiót és akkor mehetek azon öntudattal, hogy a monarchia javára azt elértem, a mit ember elérhet.»[1] Ezért érthető, hogy maga is feszült várakozással nézett Bismarck bécsi utazása elé. Hiszen neki nem kevésbbé volt szüksége, mint német kartársának, hogy befejezve lássa az Ausztria-Magyarország és Németország közötti egyezséget Oroszország nyugtalan, majdnem forradalmi politikájával szemben. Az osztrák-magyar miniszter meg volt győződve, hogy Oroszország kifelé keres munkát, hogy a belső nehézségektől elvonja a közfigyelmet. Panaszkodott, hogy Pétervárott a legcsekélyebb jelentőséggel sem biró eseményekből is vádakat kovácsolnak ama hatalmak ellen, a melyek nem akarnak mást, mint a berlini kongresszus végrehajtását.[2] Andrássy előtt nem volt ismeretlen, hogy az orosz kormány Türr István útján már 1879 tavaszán kérdést intézett Olaszországhoz, hogy monarchiánk meg-

[1] Gróf Andrássy a feleségéhez Schönbrunn (Bécs mellett) 1879 szeptember 9. Gróf Batthyány Lajosné tulajdona.

[2] Reuss, Bécs, 1879 szeptember 8.

támadása esetén számíthat-e segítségére.[1] Azt is tudta, hogy Oroszország Párisban Francziaország szövetségének megnyerésére iparkodik. Feltűnt neki, hogy Montenegró ismét kissé hangosabban kezdett beszélni és a san stefanói térképre mutatva nem átallotta Ausztria-Magyarországra ráfogni, hogy olyan területeket vett el tőle, melyeket ő foglalt el.[2] Ez az elbizakodott beszéd persze nem akadályozta ezt a balkáni fejedelmet, hogy nemsokára ezután megjelenjék Bécsben és a királynak kifejezze háláját azért a sok jóért, a mit iránta tanusított.[3] Nikita, Montenegró fejedelme ebben egészen orosz reczept szerint járt el. Mert a míg Oroszország Olasz- és Franczia-országot igyekezett megnyerni agressziv terveinek, II. Sándor egyidejüleg biztosíttatta I. Ferencz József császárt és királyt, hogy a külső bonyodalmak felszításának még gondolata is távol van tőle és csak a belső ügyeknek akarja magát szentelni. Ilyen körülmények között Andrássy szükségesnek tartotta, hogy Oroszország nyugtalanságot okozó intézkedéseinek minél előbb gátat vessen. Legalkalmasabb eszköznek tünt fel erre a Bismarckkal való megegyezés. Ezért Reuss herczeg előtt azt a nyilatkozatot tette, hogy sem az uralkodó, sem ő maga nem változtak meg abban a felfogásukban, a minek Gasteinban kifejezést adtak.[4]

* * *

Épen ezekben a napokban, még mielőtt a világtörténelmi jelentőségű találkozás Andrássy és Bismarck között Bécsben megtörtént volna, végbement a Lim területének megszállása is, mint a boszniai és herczegovinai

[1] Báró Orczy az édes anyjához, 1879 szeptember 20.
[2] Reuss, 1879 szeptember 8.
[3] Orczy báró az édes anyjához, 1879 szeptember 3.
[4] Reuss, Bécs, 1879 szeptember 8.

okkupáczió legvégső utójátéka. A Törökországtól oly sokáig húzva halasztott ügykormányukkal való conventio alapján jött létre.

Ha a kormány katonai megbizottjának, Raab konstantinápolyi ezredesnek nézeteit osztotta volna, akkor sohase jutottak volna el ehhez az eredményhez. Ez mindig és ismételten állította, hogy Törökország semmiféle feltétel alatt sem fogja megkötni a conventiót. Csak az volt a helytelen a dologban, mint Andrássy vélte, hogy az ezredes személyes okokból gróf Zichy Ferencz ellen vallja ezt a nézetét, a kitől irígyli e politikai akczió sikerét. A katonai meghatalmazott felfogásának megokolása végett egy orosz-török szövetség létezésére, vagy keletkezésének eshetőségére hivatkozott. A miniszter úgy vélte, hogy ha egy ilyen tényleg létesül, csak azt a czélt tűzhetné ki: hogy a conventiót és annak létrejöttét megakadályozza. De épen ez a törekvés bizonyság arra, mily szükséges volt a conventio és mily elengedhetetlen annak végrehajtása mielőtt Orosz- és Törökország abba a helyzetbe jutnak, hogy az egészet meghiusítsák.[1]

Inkább biztosra vehetjük azt, hogy a Fényes Porta Ausztria és Magyarország országgyűléseinek konfliktusaiból merített bátorságot, hogy oly sokáig ellenálljon a conventio aláírásának. Csak midőn ez békés megoldást nyert, tudta magát Törökország elhatározni, hogy a két elvesztett tartomány okkupáczióját törvényesen is elismerje. De az akkori török külügyminiszter, Karatheodory még az utolsó pillanatban is azért harczolt, hogy az okkupácziónak az 1878 július 13-iki titkos nyilatkozatban kimondott «ideiglenes» jellegét az 1879 április 21-iki conventióban is fenntartsák. Követelte, hogy a titkos nyilatkozat szövegét szóról-szóra átvegye a conventio.

[1] Andrássy felterjesztése, 1879 június 28. Kiadatlan.

Ámde Andrássy a leghatározottabban visszautasította, hogy *szerződés alakjában* elismerjék az okkupáczió ideiglenességét. Azt mondta, hogy Berlinben engedett Törökország könyörgéseinek. Ebben azonban az a felfogás vezette, hogy az ideiglenes jelleg csak a deklaráczióban kilátásba helyezett s az okkupáczió keresztülvitelére vonatkozó megegyezésre, de nem magára az okkupációra vonatkozik. Ezért most Andrássy a legtömörebb formában kijelentette, hogy inkább egészen lemond a conventióról, semhogy belenyugodjék egy olyan követelésbe, a melynek a Törökország segítsége nélkül történt okkupácziónak végrehajtása után már nincsen értelme.[1] A Fényes Porta el is ejtette követelését. Az 1878 július 13-iki deklaráczió helyébe tehát a szultán beleegyezésével az 1879 április 21-iki conventio lépett. Ebben az írásban a szultán megelégedett a puszta souverainitás jogával. A mohamedánok imádságukban említhetik a kalifa nevét és az ottomán zászló tovább is ott lenghet a minaretteken.[2] A hivatalos török vélemény ebben a feltételben szivesen látta volna a kalifa mindamaz eredeti jogának fenntartását Bosznia és Herczegovinára, a melyet nézetük szerint, a berlini szerződés és az áprilisi conventio csak ideiglenesen függesztett fel. Andrássy ellenben a souverainitásra vonatkozó elismerést csupán ideálisnak tekintette, az az olyannak, a mely csak annyiban érvényes, a mennyiben a berlini szerződés 25. §-a és az áprilisi conventio határozatai mellett is még jut hely a szultán fennhatóságának érvényesítésére. Mindaz, a mi ennélfogva Törökország uralkodójának fennhatósági jogá-

[1] Denkschrift über die bosnische Okkupation. Kiadatlan.

[2] Az 1879 április 21-iki conventio II. czikk nyomtatásban megjelent a «Staatsarchiv» 36. kötetében, a 293. oldalon.

ról a konventióban nem foglaltatik benne, természetszerűen Ausztria-Magyarországot illeti.[1]

Miután Törökország kezéből kicsúszott a két tartomány tényleges birása, megelégedhetett a padisah fennhatósági joga elismertetésének árnyékával. Annál is inkább, mert a conventio tartalmazott néhány reá nézve elég fontos eredményt. Kifejezetten megállapitották, hogy Ausztria-Magyarország csak Bosznia és Herczegovina közigazgatásáról gondoskodik,[2] melynek adójövedelmét a két tartomány javára kell fordítani.[3] A török pénzek forgalomban maradtak[4] és a muzulmánoknak ezenkívül a szabad vallásgyakorlatot is biztosították.[5] Az áprilisi conventiónak egy külön §-ában az osztrák-magyar seregnek a novi-bazari szandžakba való bevonulása módozatait is megállapitották. E szerint Priboïban, Priépoliyében és Biélopoliyében osztrák-magyar helyőrséget kellett elhelyezni.[6]

Itt méltán lehet kérdezni, miért nem fogott hozzá Andrássy ezzel összefüggésben az egész novi-bazari szandžák megszállásához és miért elégedett meg az áprilisi conventióban megadott helyőrségi joggal?[7] Politikájának támadói ezért nem is kimélték őt éles kritikájukkal. A legközelebb fekvő, a mire a monarchia fel is szólíttatott, természetesen az egész szandžak elfoglalása lett volna. Szabad volt-e azonban Andrássynak Törökország és Ausztria-Magyarország közötti viszonyokat szabályozatlanul hagyni addig, amíg sikerül neki a Fényes Porta

[1] Denkschrift über die bosnische Okkupation. Kiadatlan.

[2] I. czikk.

[3] III. czikk.

[4] IV. czikk.

[5] II. czikk.

[6] A VIII. és IX. czikk a konventióhoz tartozó függelékkel együtt.

[7] Andrássy nyilatkozata az 1879 márczius 5-iki osztrák delegáczióban.

beleegyezését a szandžak végleges okkupácziójához kicsikarni? A monarchia legsajátosabb érdeke sürgette e kérdés leggyorsabb megoldását. Míg itt rendet nem teremtettek, Oroszországnak, vagy Itáliának mindig hatalmában állott Törökország, Szerbia és Montenegró koaliczióját életre szítani seregeinknek a Balkánon maradása ellen. Ez államok ilyenfajta szövetkezése mindenekelőtt döntő befolyást gyakorolt volna az Ausztria-Magyarország és Törökország között fennforgó és még szabályozatlan viszonyokra, hogy a monarchia állását Boszniában a hatalmak megvitatásának tárgyává tegye. Mident meg kellett tenni a mi Bosznia és Herczegovina okkupáczióját minden veszélyeztetés ellen biztosítja, mert az ellenkező eljárás a nagyhatalmi tekintélyt megingatta volna. A két tartomány birtoka azonban Andrássy nézete szerint első sorban attól függött, hogy lábukat megvessék a szandžakban, a mi katonai előmű gyanánt szerepelhetett Bosznia és Herczegovina megtartásában. «Novi-Bazar — véli Andrássy — Boszniának az, a mi a Bosporus birása a Fekete-tengernek», a mivel csak jelezni akarta, hogy Ausztria-Magyarországnak nem szabad megengednie a két taroményt fenyegető nagyszláv birodalom megalakulását. Épen annyira át volt hatva attól, hogy ama tény beismerése, mikép mi képtelenek vagy határozatlanok vagyunk néhány helyőrségi pontot a Drina mentén megszállni, azzal a kijelentéssel volna egyenlő hogy: «*Boszniát se tudjuk állandóan megtartani.*»[1]

Andrássy a Fényes Portával való megegyezés halasztását jövő tavaszig nagy veszedelemnek tartotta. Ezért igyekezett vele most egezségre jutni. Mily könnyen magához ragadhatja a halogatás ideje alatt egy Ausztria-

[1] Andrássy a württembergi herezeghez, (táborszernagy) 1879 augusztus 6. Kiadatlan.

Magyarország szándékai iránt ellenséges párt az uralmat Konstantinápolyban! Ebben a pillanatban Andrássynak még erős kártyák voltak a kezében a Fényes Portával szemben: a görög kérdés, a Dunamenti erődök ügye és a még el nem intézett határkiigazítások, melyekkel Törökországot közeledésre bírhatja. Nem lehetett-e aggódni, hogy hosszabb habozás esetén, mint Boszniában is történt, az ellenszegülő elemek a telet heves ellenállás szervezésére használhatják fel!

Andrássy az előtt a választás előtt állott, hogy vagy *lemond egyelőre* a szandžak okkupácziójáról, vagy a megszállást teljes *egészében* keresztülviszi, vagy e jog fenntartásával *részleges* megszállást foganatosít. Ama felfogás mellett, melylyel Andrássy a szandžaknak jelentőségéről gondolkozott Bosznia és Herczegovina birtokára nézve, nem lehet szó ha mindjárt ideiglenes lemondásról sem. De az egész szandžaknak azonnali megszállása nagyon igénybe vette volna Ausztria-Magyarország katonai erőit. Legalább a katonaságtól nyert informáczió nem hagyott kétséget arra nézve, hogy Novi-Bazar adminisztrativ és katonai birtokba vétele hasonlíthatatlanul nehezebb lesz, mint Bosznia és Herczegovináé. A szandžak teljesen elvadult lakossága miatt és tekintettel arra, hogy az földrajzilag sem tartozik a monarchia hatalmi körébe, az okkupáczió áldozatai nagyon jelentékenyek lettek volna. Sőt lényegesen növekedtek volna ezek a kiadások, ha a fegyveres behatolás a Balkán ezen részébe Törökország beleegyezése nélkül és vele ellentétben következett volna be. Ha már katonai mérlegelések az egész szandžak megszállásáról való lemondást javasolták, akkor a velejáró politikai veszélyek még sokkal inkább azt követelték, hogy ilyenféle vállalkozással felhagyjanak. «A mi megjelenésünket Albánia határán — jegyzi meg Andrássy — Törökország e tartomány közvetlen fenyegetésének, Sza-

loniki álczázott megtámadásának tekintené. A Fényes Portát, mint a szultán mély ellenszenve is bizonyítja, nyilt vagy titkos ellenállásra indította volna a mi pozicziónk ellen és minket végre arra kényszerített volna, hogy magával Törökországgal szemben lépjünk fel ellenségesen.»[1]

De nemcsak az ozmán birodalommal való összecsapás lehetősége kényszerítette Andrássyt a szandžak okkupácziójáról való lemondásra. Aggódott, és nem ok nélkül, hogy a Törökország ellenére való fegyveres birtokbavétellel jelet adtunk volna az ő elpusztítására, holott nekünk érdekünkben volt, hogy az európai Törökország minden megtartható elemének támaszául szolgáljunk. A mi csapataink és a török csapatok első golyóváltása alkalmával, Oroszország, a mely úgy is kereste az erre való okot, azonnal abbahagyta volna a Balkán által a megszállt részének kiürítését, hogy egész hatalmával a háború színhelyén maradjon. Andrássy nem kételkedett abban, hogy akkor Oroszország, Macedonia, Keletrumélia, Szerbia és Montenegró kitűzné a zászlót a török uralom teljes lerázására. Ebben az esetben Ausztria-Magyarország kényszerítve lett volna, hogy vagy megengedje az orosz csapatoknak Konstantinápolyba való bevonulását, vagy saját csapatait rendelje oda, hogy az oroszokat megelőzze, de «erre a monarchia», mint Andrássy a württembergi herczeggel szemben megjegyzi, «nem volt eléggé előkészülve».

Ilyen körülmények között csak egy út maradt szabadon és ez az volt, melyet Andrássy is választott: biztosította Ausztria-Magyarországnak a szandžak katonai megszállására való jogot *egyetértve* Törökországgal. «Ez a módozat — hangzanak a miniszter erre vonatkozó szavai — lehetővé teszi, hogy ezt a kirohanási kaput

[1] Andrássy a württembergi herczeghez, 1879 augusztus 6. Kiadatlan.

nyitva tartsuk a Kelet felé, a nélkül, hogy szükségünk lenne arra, hogy ott béke idején is egész hatalmunkkal őrt álljunk.» Ez a viszony felmentette a monarchiát attól, hogy míg a Fényes Porta maga nem mond le a szandžakról, okos és czélszerű eljárás mellett normális időben is jelentékeny sereget kelljen ott tartania. Másrészt Ausztria-Magyarország a helyőrségi jog által előretolt állást nyert, a mely Boszniát védelmezte és egyúttal lehetőséget nyujtott, hogy esetleges támadásoknál ne kelljen az ország határánál maradnia, hanem a szomszéd állammal való leszámolás nélkül, jog és szerződésszerűen azontúl is szembeszállhasson az ellenséggel. Ezzel azután bebizonyult volna, hogy számunkra Bosznia határán «már nincsenek Pyrenaeusok». «Ugyanez a sokat vitatott, de kevéssé megértett mód — nyilatkozik Andrássy tovább — megengedi nekünk, hogy míg Oroszországnak ürügy hijján vissza kell vonulnia, mi a színtér közvetlen közelében megjelenjünk, hogy ilyen eshetőséggel szemben is megvédelmezzük érdekeinket.»[1]

De gróf Andrássy, mint a keleti válság első stádiumában, eltekintve ama változásoktól, melyeken keresztül esett, hű maradt alapelvéhez: Törökországot, a meddig csak lehetséges a monarchia érdekének megfelelően, mostani állapotában megtartani és megvédelmezni. Meg volt győződve arról, hogy már egyedül a mi csapataink jelenléte a törökéi mellett a novi-bazari szandžakban, nagyban hozzá fog járulni az ottomán birodalom biztosításához. «Ilyen módon — írja a württembergi herczegnek — a szandžak közös megszállása a mi keleti politikánk alapgondolatát legtökéletesebb kifejezésre juttatja. Ez Törökország megtartása a meddig és a mennyiben semmi

[1] Gróf Andrássy a württembergi herczeghez, 1879 augusztus 6. Kiadatlan.

jobbal nem helyettesíthető; irántunk ellenséges nagyszláv alakulások megakadályozása, ha a török uralom megbukik; a természetellenes orosz túlsúly legyőzése oly politika által, a mely a szláv-keresztény népek jogos érdekeit megvédelmezi, a nélkül, hogy a mohamedán elemnek irtó háborút üzenne; *olyan politika, a melyet csak Ausztria-Magyarország követhet,*[1] a mely keresztény, a nélkül, hogy valami különleges szláv irány lekötné, olyan politika, a mely *nem veszi fel a lehetetlen harczot nagyszláv értelemben Oroszországgal,*[2] hanem az a meggyőződés vezeti, hogy Európa humanus és politikai érdekei a mérvadó befolyást a Keleten annak a hatalomnak itélik oda, a mely igazságos lehet keresztények és mohamedánok, szlávok és nem-szlávok iránt egyaránt, de nem annak a hatalomnak, mely alakjában véve kénytelen azon népek nagy részét szláv missziójának feláldozni.»[3]

Ha Andrássy az áprilisi conventióban még meghagyta a szultán fennhatósági jogának árnyékát, ennek ellenére nem gondolt arra, hogy valaha ismét kivonuljon Boszniából és Herczegovinából. Midőn a monarchia kénytelen volt a két török tartományt megszállni, Andrássy azonnal, mint maga mondja, azt a magas czélt tűzte ki és kapcsolta vele össze, hogy ez erős támaszpontból megnyissa előttünk a Keletet politikailag és anyagilag. Európa nevében átvette a megbizást az okkupáczióra, mert az európai politika vezető motivuma volt: közbelépésünk által Szerbia és Montenegró egyesülését és ezzel a Kelet eme felének erőszakos elszlávosítását megakadályozni.[4]

Ha a novi-bazari szandžakot Szerbia és Montenegró maguk közt felosztották volna, akkor ez Ausztria-Magyar-

[1] Andrássy maga húzta alá.
[2] Andrássy maga húzta alá.
[3] Andrássy a württembergi herczeghez, 1879 augusztus 6. Kiadatlan.
[4] Gróf Andrássy a württembergi herczeghez, 1879 augusztus 6. Kiadatlan.

országnak a Kelettől való elzárását jelentette volna és megvetette volna egy szláv nagyállam képződésének alakját. «Bosznia — írja erre nézve a külügyminiszter a württembergi herczegnek — abból a poziczióból, a mely a Keleten bizonyos politikai és anyagi befolyáshoz vezetett volna, egy zsákutcza lett volna részünkre. Katonailag ellenséges érzelmű szomszédok zártak volna körül, kereskedelem-politikailag megbénultunk volna: mert minden vasuti vonal, minden országút, a melyen kereskedelmünk a tenger felé irányul, Szerbia és Montenegró jóakaratától függött volna.»[1] Sokkal világosabban, mint a delegácziókban, fejtette ki Andrássy gondolatait a württembergi herczeggel szemben, a kinek az a feladat jutott, hogy az újonnan megszállott tartományokban a külügyi vezetés politikai irányeszméit katonailag megvalósítsa. Ha az ú. n. «anti-boszniaiak» teljes bepillantást nyertek volna Andrássy végczéljaiba és hallhatták volna, hogy nyilatkozott a württembergi herczeg táborszernagy előtt, bizonyosan ajkukra fagyott volna a gúny, hogy az erős osztrák-magyar monarchia csak a két kis fejedelemségtől t. i. Szerbia és Montenegrótól való félelmében szállta meg Boszniát és Herczegovinát. Andrássy előbbre látott, mint politikai ellenfelei. Azt mondta akkor: «A jövő az e helyzetben rejlő veszedelmeket (a monarchiának Szerbia és Montenegró jóakaratától való függését) még sokkal fenyegetőbbé tette volna. Törökország teljesen elszigetelve tőlünk, aligha lett volna képes helyzetét Albániában fenntartani és e tartomány nagyobb része természetszerűen Montenegrónak jutott volna osztályrészül. «Végül — folytatja Andrássy — előre nem látott események vagy a dolgok természetes rendje a szomszédos fejedelemségeknek *egy* dinasztia alatt való egyesüléséhez vezettek volna,

[1] Andrássy a württembergi herczeghez, 1879 aug. 6. Kiadatlan.

a melynek természetesen expansiv hatást kellett volna fejlesztenie Bosznia és Dalmáczia felé.»[1]

Szeptember 8-án a württembergi herczeg táborszernagy átlépte a határt és teljes megelégedést keltve gyorsan megoldotta a reá bizott feladatot. Bölcs előrelátásának, gazdag tapasztalatának és diplomácziai tapintatának volt köszönhető, hogy sehol sem került sor a törökökkel való összeütközésre, a kik mindenütt visszavonultak, a hol csapataink megjelentek. Andrássy a herczegnek azt a felmagasztaló bizonyítványt állította ki, hogy a kormány «alapgondolatát államférfiúi módjára fogván föl annak politikai konczepczióját fényesen megvalósította.»[2] Maga a külügyminiszter is nagyon örült a szerencsés eredménynek. «Az utolsó napokban — írta erre vonatkozólag feleségének — kezdtem már félni, hogy a katonák szokás szerint bakot lőnek Novi-Bazarban és ha a legkisebb összeütközés lesz (Törökországgal) mind — lapok, miniszterek és katonák — azt fogják kiabálni, hogy én a monarchiát végveszélybe döntöttem. A hadügyminiszter — folytatja — egy éjszaka sem alszik, mint maga bevallotta a császárnak, csupa rémképeket lát. Az itteni új miniszterium egy nagy protocollumot írt össze a bemenet ellen, miután Taaffe teljesen belényugodott. Hogy nekem esett volna mind! Hála Istennek azonban már ma vagy tegnap egy nagy rész bement és hála a rossz[3] konventiónak a törökök demonstrativ barátsággal kisérnek be, miután mi kikisértük az oroszt.»[4]

* * *

[1] Andrássy a württembergi herczeghez, 1879 augusztus 6. Kiadatlan.

[2] Teuber Oszkár «Feldzeugmeister Wilhelm Herzog von Württemberg», 182. old.

[3] Itt természetesen ironikus értelemben.

[4] Andrássy feleségéhez, Schönbrunn, 1879 szeptember 9. Gróf Batthyány Lajosné tulajdona.

Épen abban az időben, midőn Andrássy a Lim vidék megszállásának gondjától megszabadult, levelet kapott Bismarcktól Gasteinből. Ebben a kanczellár közölte vele, hogy sikerült minden «ellentétes hatást» le győznie. Vilmos császár, írja itt, hajlandó egyezsége kötni, ámde csak azon az alapon, melyet ő (a néme uralkodó) és gróf Stolberg szeptember 17-én megállapították.[1] Tehát meg kellett állapitani, hogy mindkét hatalom kötelezi magát, hogy továbbra is garancziát vállal a béke fenntartásáért és az Oroszországgal való békés viszonyok ápolásáért. Csak abban az esetben, ha Németországot vagy Ausztria-Magyarországot egy vagy több hatalom támadja meg, köteles mindkét szövetséges együt küzdeni az ellenség ellen. Vilmos császár ezen az alapon adta a meghatalmazást, hogy a két szomszédállam között védelmi szerződést kössenek, «feltétlenül és akármilyen időtartamra». Erre vonatkozólag Bismarck Andrássyval szóbeli tárgyalásokat akart folytatni, mire azután ennek eredményét elfogadás végett a német császár elébe kellett terjeszteni. A kanczellár egy perczig se habozott, hogy ezt elérje, ha I. Ferencz József is elfogadja az indítványt.[2] Minden attól függött, hogy gróf Andrássy beleegyezik-e az inditványba: védelmi szerződést kötni «feltétlenül és akármilyen időtartamra» és a melyben Oroszország mint támadó fél nincsen kifejezetten megnevezve. Erre nézve a két államférfiú tanácskozásai Bécsben, a hová Bismarck szeptember 21-én érkezett, nemsokára felvilágosítást nyujthattak.

[1] Lásd e kötet 326. oldalát.

[2] Bismarck Andrássyhoz, Gastein, 1879 szeptember 20. Az eredeti a gróf Andrássy-levéltárban van; a levelet közölte legelőször S. S. (Singer S.) a «Neue Freie Presse» 1895 márczius 31-iki számában «Briefe Bismarcks an Andrássy» czím alatt. Ld. még «Aus dem Briefwechsel Bismarcks» II. kötet 528. oldal és Buschnál, «Bismarck, some secret pages of his history» III. kötet, 266. oldal.

Mint maga a kanczellár meséli, az egész úton Gasteintól Bécsig a legszivélyesebben üdvözölték őt. Linczben a lakosság hangulata annyira izgatott volt, hogy attól tartva, hogy a bécsi körök félreértik, behuzta a kocsijának függönyeit és nem mutatkozott többé. Hasonlóan szivélyes volt a fogadtatás magában Bécsben; nem mehetett szállodájának ablakához, a nélkül, hogy barátságos tüntetést ne keltett volna az épület előtt várók, vagy épen elmenők részéről.[1] A német nagykövetnek, Reuss herczegnek az volt a benyomása, hogy a kanczellárnak a bécsiek részéről való üdvözlése nem volt mesterségesen rendezett, hanem egészen spontán. Tekintettel arra, hogy az egész sajtó, a klerikális «Vaterland»-ot kivéve, csak a rokonszenv soraival üdvözölte Bismarckot, Reuss herczeg úgy vélte: «az osztrák-magyar nép» igazán ösztönszerüleg érzi, hogy Németországban kell keresnie legjobb barátját és meg is találja — olyan érzés, a melyet Oroszország bizonytalan magatartása mindinkább kifejlesztett és most abban nyilvánul, hogy Vilmos császár első tanácsadójának meg akarják mutatni, mily nagy értéket tulajdonitanak a német barátságnak.[2] Valamint a közönség, úgy az uralkodó is nagyon kegyes fogadtatással tüntette ki és Andrássy sem mulasztott el semmit, hogy a császár és király vendége előtt kellemesnek lássék. A Bismarck tiszteletére rendezett udvari ebéd után, a külügyminiszter is adott ilyet, a melyen nagyon vidám volt a hangulat. A kanczellár, a ki nem hozott frakkot kifejezetten engedelmet kért, hogy a dinér-n utczai ruhában jelenhessék meg, mi által az ünnepség bizalmasabb jelleget nyert. Báró Orczy,

[1] Bismarck «Gedanken und Erinnerungen» II. kötet, 244.—245. oldal.

[2] Reuss, Bécs, 1879 szeptember 23.

mint résztvevő azt írja: «Bismarck nagyon vidám volt, minthogy modora általában jovialis, majdnem «gemütlich».[1]

A szokásos vendégségek csak megszakították az élénk eszmecserét a két miniszter között, a kiknek ismét hosszabb tárgyalásaik voltak a királylyal. A késő esti megérkezése után következő nap — szeptember 22-én — Bismarck úgy nyilatkozott, hogy csak általános megegyezésre bír felhatalmazással. Ez ellen a király, valamint minisztere is ellenvetéseket tettek.[2] Azt mondták: sehol sem lehet annyira tartani veszélyes átalakulástól, mint Francziaországban, a mi természetesen nem maradhat koczkázatos következmények nélkül annak külpolitikájára. Most természetesen, a míg a Waddington-miniszterium vezeti az ügyeket, kezeskedhetik a nyugalomért. De a legkisebb politikai szélroham elsöpörheti ezt az Angliára békés szándékkal támaszkodó miniszteriumot. Ennek az lenne a legveszedelmesebb következése, hogy Francziaország szövetségre lépne a pánszláv Oroszországgal és Olaszországgal. A király és Andrássy rámutatott arra, hogy nem Oroszországnak, hanem csak a mostani franczia kormány okos és békeszerető visszautasításának tulajdonítható, hogy eddig nem valósult meg az orosz-franczia szövetség. Ellenben nagyon valószinű, hogy ha ezt a miniszteriumot megbuktatják a franczia köztársaság ellen irányuló monarchikus törekvések, Francziaország az orosz szövetség karjaiba mene-

[1] Báró Orczy az édes anyjához, 1879 szeptember 24.

[2] Bismarck a királylyal és gróf Andrássyval való tárgyalásairól 1879 szeptember 24-iki bécsi memorandumában összefüggő jellemzést ad, a nélkül, hogy megmondaná, mikor beszélt az uralkodóval és mikor a miniszterrel. Úgy adja elő az ügyet, mintha egyszerre történt volna a megbeszélés a királylyal és Andrássyval, a mi nem áll. Csak argumentumaik voltak meglehetősen ugyanazok.

kül, a melynek eddig hűségesen ellentállt. Az általánosság ellen a király és Andrássy még más okból is aggodalmakat támasztottak. A mint kiszivárogna valami abból, hogy Németország és Ausztria-Magyarország közt általánosságban tartott s bárminemű támadás ellen intézett védelmi szerződés létesült, nem szenved kétséget, hogy azonnal Francziaország ellen irányuló lépésnek fognák magyarázni. Hiszen eddig csak kevéssé beavatott kőrök tudnak arról és az a tény még egyáltalában nem ment át a köztudatba, hogy Oroszország a monarchia, különösen pedig Németország nyugalmát fenyegeti. Francziaország a világ szemében hagyományosan békerontónak tűnik fel, ezzel minden egyezmény, még ha védelmi természetű is, most és később antifranczia jellegű. Angliának is ez a felfogása, a mely a világbéke érdekében a Waddington miniszterium fenntartásának igen nagy értéket tulajdonít.

Azt felelték tehát fönntartás nélkül Bismarck herczegnek, hogy szivesen hajlandók ugyan magukat kötelezni az *Oroszországgal* szövetkezendő Francziaországgal szemben való segítség nyujtásra. De, tették hozzá, Ferencz József király fenn akarja magának tartani azt a szabadságot, hogy a barátságos angol kabinetnek az igazsághoz híven felelhessen, hogy t. i. Francziaország ellen irányuló megegyezésben nem részes és távol is akarja magát tartani ettől, a míg ez az ország nem köt Németország és Ausztria-Magyarország iránt ellenséges indulatú szövetséget. Mint Bismarck maga beismeri, képtelen volt ezen érvelés érdemleges tartalmát megczáfolni, már egyszerűen azért is, mert helyesnek kellett tekintenie. Loyalis is volt, hogy ezt vallotta. Ez természetesen nem akadályozhatta meg őt, hogy viszont a maga részéről nyiltan figyelmeztesse a királyt és Andrássyt, hogy ily körülmények között, minthogy csak általános alapon cselekedhetik, egyáltalában nem fog szerződésre kerülni

a sor. Erre az uralkodó és miniszter beismerte, hogy nagyon bizonytalan politikai alakulásoktól lehetne tartani, ha nem tudnának megegyezni. De mindketten szívesebben el akarták odázni az annyira kivánatos és Németország, valamint Ausztria-Magyarország népei érzésének annyira megfelelő czélt, mintsem beleegyezni abba, a mit Bismarck kívánt. Haboztak elvállalni a felelősséget azért, hogy egyrészt Francziaország jelenlegi kedvező helyzetét fenyegessék és ezt arra kényszerítsék, hogy Oroszország felhivásának eleget tegyen a szövetséget illetőleg; másrészt nem akarták lehűteni a monarchia és Anglia közt egyre növekedő intimitást. Teljes jóváhagyásnak örvendett ellenben Vilmos császár kívánsága, hogy egy kötendő szerződés csak *defensiv* természetű lehet és minden agressiv jellegnek el kell maradnia belőle. A király maga mondta, soha sem lenne kapható támadó háborúra, legkevésbbé olyan terméketlen és veszélyes háborúra, mint az Oroszország ellen indítandó hadviselés. Hiszen még a győzelem esetében sem tudná, milyen haszna lehetne belőle a monarchiának. Ha Anglia és Francziaország — jegyezte meg tovább a király — birná őt rá Oroszország megtámadására, mindenki előtt világos lenne, hogy a mi monarchiánkra esik a legnagyobb erőfeszítés és a veszedelem, mert a két másik állam elérhetetlen az orosz hatalomnak. Midőn erre Bismarck Miljutinnak az Oroszország elleni koalicziós háborút illető állításaira emlékezteté az uralkodót Ferencz József azt mondta: ezt Miljutin maga sem hiszi, ily balgának csak nem tarthat minket senki. De gróf Andrássy az orosz hadügyminiszter állítását rendkívül nagy valótlanságnak nevezte.[1]

Szeptember 24-én Bismarck és Andrássy arról tanács-

[1] Bismarck memoranduma Vilmos császárhoz Bécs, 1879 szept. 24.

kozott, hogy «lelkiismeretes meggyőződésük» szerint «hogyan lehetne intézkedni és mit lehetne tenni» az európai béke biztosítására. Miután a kanczellár már szeptember 20-iki levelében kifejtett programmját jegyzékbe foglalta, kijelentette Andrássy, hogy egészben egyetért ez indítványhoz alapul szolgáló gondolattal. De a Bismarck által ajánlott formában történő egyezség megkötése ellen aggodalmakat kell érvényesítenie; ezeken nem teheti túl magát, sőt nem is engednék (t. i. az aggodalmak) meg neki, hogy souverainjének a tett indítvány elfogadását, Bismarck felfogásában, ajánlja. Erre nézve a két államférfiú között «beható eszmecsere» fejlődött ki, a mely azonban nem volt képes Andrássyt véleményében megingatni. Most az osztrák-magyar miniszter a maga részéről indítványt terjesztett elő, a mely «a tisztán védelmi szerződés alapeszméjét más alakban» rögzítette meg, melynek elfogadására és hűséges keresztülvitelére kötelezte magát. A meglevő jegyzőkönyvben, melyben ez az indítvány meg van említve, minőségének közelebbi meghatározása hiányzik. Mindenből itélve a mit tudunk, «egy tisztán defensiv egyezség alapgondolata más formában» csak arra vonatkozhatott, hogy Andrássy az Oroszország részéről való támadás esetét világosan és határozottan kimondatni kivánta, de kölcsönös segítségről Francziaország ellen tudni sem akart. Bismarck azt felelte, hogy az Andrássy-féle indítvány érett megfontolása után el kell ismernie, hogy nincsen felhatalmazása, hogy ezen az alapon kötelező intézkedéseket tegyen. De kész a kollegája részéről proponált alapon tovább tárgyalni, hogy oly szövegezést találjon, a mely «eredeti indítványának alapgondolatait és praktikus czéljait mindkét részről elfogadható alakban valósítaná meg».

Hosszabb tárgyalások után Andrássy és Bismarck megegyeztek egy «kiegyezési tervezetben», melyet köl-

csönösen ajánlani fognak souverainjeiknek «jóváhagyás» végett.[1] Eredetileg a két államférfiú először alá akarta a tervezetet. Ettől azonban eltértek, hogy uralkodóik szentesítését ne előzzék meg.[2] A szövegezés pontosan megfelel a védelmi szerződés szavainak, melyet 1888-ban hirdettek ki. Ebben a szerződést kötők megigérik egymásnak, hogy birodalmaik egész hadi erejével támogatni fogják egymást abban az esetben, ha Oroszország megtámadná valamelyiküket és e szerint csak közösen és összhangzóan fognak békét kötni. (I. fejezet.) Ha azonban más hatalom támadná meg a szerződést kötő feleket, akkor a meg nem támadó fél köteles szövetségese ellenségétől megtagadni a segítséget, ámde szövetségese javára legalább jóakaratú semlegességet kell fogadnia. Ha a támadó Oroszországtól, akár aktiv kooperáczió, akár katonai intézkedések formájában nyer támogatást, akkor azonnal a kölcsönös segítésnek az I. czikkelyben kifejezett kötelezettsége lép életbe. (II. czikkely.)

Hogy a megkötendő szerződés békés jellegét minden félremagyarázástól menten megőrizzék, a két miniszter elhatározta, hogy titokban tartják és egy harmadik hatalommal «csak mindkét rész beleegyezésével és külön egyezség szerint» közlik. (IV. czikkely.)

Egészen Andrássy kezétől származik a «tervezet»-ben az a meghatározás, hogy a két uralkodó, úgy I. Ferencz József császár és király, valamint Vilmos császár az Alexandrovóban II. Sándortól hangsúlyozott szándékok alapján remélik, hogy Oroszország készülődései a valóságban nem fognak fenyegetőknek bizonyulni és ezen az alapon most sincs okuk a czárnál panaszt tenni. Ha azonban ez a remény minden várakozás ellenére meg-

[1] Jegyzőkönyv, 1879 szeptember 24.
[2] U. o.

hiúsulna, akkor a két szerződő fél loyalis kötelességének fogja tekinteni, hogy Sándor császárt bizalmasan értesítse, hogy az egyikök ellen tervezett támadás mindkettőre értetik.[1] A királyhoz intézett felterjesztésében Andrássy különben határozottan megmondja, hogy a tervezet ezen passzusa egészen tőle származik, Bismarck elfogadta, s mint különös czikkely helyet talált a «tervezetben».[2]

Ellenben a német kanczellár, mint Andrássy a királyt értesítette, azt az indítványt tette, hogy a szerződés tartamát öt évre állapítsák meg, esetleg csendes meghoszszabbítással további három évre.[3] A «tervezet» harmadik czikkében tehát el is fogadták az öt évi időtartamot a szerződés fennállására.[4] Továbbá elhatározták, hogy e terminus leforgása előtt egy évvel,[5] a két souverain tárgyalásba fog bocsátkozni azon kérdés felett, hogy a szerződés alapjául szolgáló körülmények fennforognak-e még, valamint dönteni fognak az egyes módozatok további fenntartása, vagy esetleges megváltoztatása felett. Ha azonban az utolsó szerződési év első hónapjának leforgása alatt e targyalások megújítására egyik részről sem érkezik felhivás, akkor a szerződés további három évre megújítottnak tekintendő.[6]

Kölcsönös megegyezésüknek ez eredményét Andrássy e szavakkal jelentette be uralkodójának: «A szövegben Oroszország mindenütt világosan meg van nevezve és ezzel minden pont Felséged kívánsága szerint fogadtatott el. Bismarck kijelentette, hogy most már

[1] A védelmi szerződés «tervezete». Gróf Andrássy-levéltár.

[2] Andrássy felterjesztésének fogalmazványa, keltezés nélkül. Kiadatlan.

[3] U. o.

[4] «Tervezet».

[5] U. o.

[6] U. o.

nincs elvi kifogása. Remélem, holnap megtörténik egyelőre a szerződés és jegyzőkönyv aláírása».[1]

Több oldalról azt regélik, hogy a tárgyalás utolsó jelenete nem folyt le nyugodtan, hanem nagyon drámai akkordban végződött. Bismarck herczeg állítólag, miután a szövetségtervezet utolsó fogalmazványát a kezébe vette hirtelen felemelkedett a díványról, a papirt majdnem összegyűrve egészen közel lépett Andrássyhoz, hogy lélekzetét csaknem hallania kellett. A gróf most szintén felugrott helyéről, hogy a «támadó»-t állva várja be. Éles tekintettel, mozdulatlanul nézett a herczeg szemébe, elhatározva. hogy helyt áll, bármi jöjjön is. «Ennyire volnánk a papiroson — mondta erre Bismarck herczeg — nem mondhatok most már Önnek egyebet, mint azt, hogy: *gondolja* meg mit tesz Ön. Utóljára ajánlom Önnek, hogy hagyjon föl az ellenállással. Fogadja el — így kiáltott állítólag a kanczellár emelt hangon, fenyegető arczczal — az én javaslatomat. Én jót ajánlok Önnek, mert *különben . . . különben* . . . el kell fogadnom az Önét.» Ez utóbbi szavakat Bismarck, a ki eddig fenyegető állásban volt, ismét a megszokott modorban mondta volna és mosolyogva tette volna még hozzá: «De átkozottul sok fáradságba fog kerülni».[2]

Három teljesen szavahihető ember némi variáczióval adja át e jelenet lefolyását, melyet közülök mindenik, saját kijelentésük szerint gróf Andrássy szájából hallott.

[1] Andrássy szerződésének fogalmazványa keltezés nélkül. Kiadatlan.

[2] Dóczi Lajos: «Andrássy und Bismarck» «Neue Freie Presse» 1906 deczember 2. Ezt a jelenetet némi változattal először Steinbach Gusztáv beszéli el 1890-ben a «Nord und Süd» 53. kötetében, 317. old. «Graf Julius Andrássy» és azután Kónyinak egy 1888-ból való feljegyzése nyomán Marczali «Zur Geschichte des österreichisch-ungarisch-deutschen Bündnisses» 1906. «Deutsche Revue», 269. oldal. Ifj. gróf Andrássy Gyula bizonyítja, hogy a jelenet lefolyását a szövegben előadottak szerint hallá atyja szájából.

De a három tanu egyike sem határozza meg az esemény napját.

De bárhogy legyen is, igen nagy jelentőséggel bír az, hogy Bismarck maga legbensőbb meggyőződése szerint egészen Andrássy mellett állott és mint látszik csak azért tett ellenvetéseket, hogy a formának eleget tegyen. Memorandumában, melyben a bécsi tárgyalások aktáit Vilmos császár elébe terjesztette, előnyt ad az osztrák-magyar indítványnak a német uralkodótól oly buzgón pártfogolt általánossági javaslat felett. A kanczellár azt mondja: A támadás, melynek Ausztria-Magyarország leginkább ki van téve, Olaszországtól várható, ha ott az irridenta az olaszok államférfiúi megfontolásának a fejére nő. A «tervezet» szerint a monarchiának ezt a küzdelmet egyedül kéne megvívnia és erre egyedül is képesnek kellene lennie. Ha azonban az általános kötelezés által Németország is kényszerítve lenne e háborúban való részvételre, akkor az a veszély keletkeznék, hogy az osztrák-magyar-olasz háború európaivá fajulhatna. A «tervezet» szerint ellenben Németország még akkor sem volna köteles közreműködni, ha Francziaország Olaszországgal szövetkezve, vagy, a mi kevésbbé valószínű, Olaszország nélkül ujjat húzna Ausztria-Magyarországgal. Bismarck folytatja előadását: Ha Törökország és a monarchia között Novi-Bazar, vagy az albánok miatt keletkeznének viszálykodások, ez sem érintené Németországot. Csak az Oroszországgal való háború, a melynek bekövetkezése Németország biztonságát is veszélyezteti, képes casus fœderist alkotni.

Bismarck herczeg teljesen magáévá tette a királytól és Andrássytól képviselt álláspontot Oroszországgal és Francziaországgal szemben. Határozottan kimondja, hogy egy Francziaország ellen is irányuló szerződés Ausztria-

Magyarországgal egy eddig nem létező közösségre fogja rábírni a franczia politikát az oroszszal.

Mindebből azt következtette Bismarck, hogy Andrássy indítványa a német érdekeknek inkább megfelel, mint ha egy általánosságban tartott szövetséget kötöttek volna. Ezért a legmelegebben ajánlja elfogadásra az osztrák-magyar «tervezet»-et. Egyedül ennek segítségével van Németország megvédve a veszélyektől, melyeket, mint hangsúlyozza, a jövő méhe rejt. Csak egészen halkan jelzi most, mi történnék, ha a souverain figyelmen kívül hagyná tanácsát és tovább is kitartana russofil nézetei mellett. Nehezen, így nyilatkozik memorandumának végén, fog bátorságot találni egy a koronának és az országnak egyaránt felelősséggel tartozó külügyminiszter arra, hogy az ő tőle (t. i. Bismarcktól) ajánlott elővigyázat nélkül szembeszálljon a jövendő fenyegető eseményeivel.[1]

A mit azonban Bismarck saját bevallása szerint a memorandumban a császár iránt való lovagias tiszteletből nem mondott ki,[2] azt tartózkodás nélkül megmondta az uralkodónál kihallgatásra jelentkező követségi tanácsosnak, Bülow Ottónak. A visszautasítás esetére megbízta ezt, hogy Vilmos császár előtt nyilatkoztassa ki, hogy ő akkor nem maradhat tovább hivatalában. Ennél az elhatározásnál — így szól az utasítás — nem csupán az a meggyőződés vezeti, hogy lehetetlen elkerülnie a surlódást, a mely elválaszthatatlan lesz az ügyek intézésétől, mihelyt ő nem lesz képes a császár vezérgondolatait a magáéivá tenni. Hiszen bizonyos, hogy a legfőbb szolgálatban soha sem kímélte egészségét és erejét. A mi őt, hangoztatja a kanczellár, első sorban ilyen lépésre

[1] Bismarck memoranduma, 1874 szeptember 24.

[2] Bismarck Bülow Ottóhoz követségi tanácsoshoz. Bécs, 1879 szeptember 24.

bírja, inkább az a meggyőződés, hogy az osztrák-magyar ajánlat visszautasítása oly végzetes politikai hiba volna, hogy a politikai felelősségben való részességet nem vállalja magára. Bismarck elhatározása keserűen komoly volt. Csak arra az esetre, ha a császár hallgat tanácsára, kellene Bülow Ottónak a hozzá intézett levelet meg nem irottnak tekintenie.[1]

* * *

A helyzet rendkívül komoly volt. Az volt a kérdés, milyen állást fog Vilmos császár Bismarck javaslatával szemben elfoglalni? Hohenlohe herczegnek, a kit a kanczellár megbizott, hogy ő is mondja meg az uralkodónak a védelmi szerződés feltétlen szükségességéről való meggyőződését, I. Vilmos azt felelte: Meg akarjuk várni, mi jön Bécsből.[2] De a szeptember 24-iki memorandum megérkezése Bécsből mégsem hozott megoldást. Az akkor Baden-Badenban időző császár ellenszenve az előtte fekvő szerződés-tervezet ellen ép oly erős maradt, mint azelőtt. Bülow Ottó ajánlatára csak a memorandumot és Bismarck előbbi jelentései közül a fontosabbakat tartotta vissza, hogy, mint nyilatkozott, még behatóbban «elmélyedhessen» bennük. Minthogy a követségi tanácsos még azon a nézeten volt, hogy a visszautasítás nem elkerülhetetlen, helyesnek vélte, hogy még ne vegye igénybe a kanczellár demissiójának ultima ratióját. Mint már előbbi alkalmakkor, úgy most is azt vélte, hogy csak Bismarck személyes beavatkozása volna képes kedvező eredményt elérni.[3] Erről azonban az időközben Berlinbe visszatért

[1] Bismarck Bülow Ottó, Bécs, 1879 szeptember 24.

[2] Hohenlohe Bismarckhoz. Strassburg, 1879 szeptember 23. A hadgyakorlatok után akkor a császár Strassburgban időzött. Hohenlohe «Denkwürdigkeiten» II. kötet 276. oldal hiányzik I. Vilmos ezen megjegyzése.

[3] Bülow Ottó Bismarckhoz. Baden-Baden, 1879 szeptember 26.

Bismarck hallani sem akart. Nem képes az utazásra — így hangzott válasza — és ezenfelül az írásban előadott okokhoz szóval se tudna semmit hozzátenni. A kanczellár a mellett maradt, hogy bizalmas lemondásának igénybevételét nem odázza el tovább; végre szüksége van bizonyosságra, mert annak hiánya véghetetlenül izgatta.[1]

De a császár is kemény küzdelmet vívott magával. Nem volt képes legyőzni az aggodalmat, hogy a tervezet elfogadása által illoyálisan jár el unokaöcscsével szemben és ezenfelül az 1873-iki[2] szerződés figyelembe nem vételével a hűtlenség vétségét követi el. Bár Bismarck épen az utolsó pontra nézve megnyugtatta a császárt, a mennyiben az 1873-iki pétervári szerződés az ugyanazon évi bécsi megegyezések által egészen megváltozott.[3] Ezenfelül Sándor czár az utolsó válságokban soha sem hivatkozott az 1873-iki pétervári szerződésre, a mivel maga is elismerte, hogy azt nem tartja többé jogérvényesnek.[4] Ámde Bismarck mondhatott, a mit akart, a császár lelkiismerete ennek ellenére sem szünt meg háborogni ama föltevés ellen, hogy aláirjon egy Oroszország ellen irányuló szerződést, miután kevéssel előbb még kezet szorított az orosz uralkodóval. Az agg császár valóban nagyon kínos helyzetben volt. Egyik oldalról az aggodalom, hogy hűtlenül jár el a régi baráttal szemben, másik oldalon mégis megint a gond, hogy visszautasítás esetén az állam legfontosabb érdekeit adja fel. Vilmos császár nagyon jól tudta, hogy mi forog koczkán. Bismarck, Stolberg, a két Bülow, Radowitz és végül Hohenlohe nyilatkozatai nem maradhattak figyelmen kivül. Most még generalissimusának, gróf Moltkénak a tanácsát akarta hallani.

[1] Bismarck Bülow Ottóhoz. Berlin, 1879 szeptember 27.
[2] Lásd a II. kötet 107. oldalát.
[3] Lásd a II. kötet 112. oldalát.
[4] Bismarck a császárhoz. Gastein, szeptember 18. és memoranduma. Bécs, 1879 szept. 24.

Már szeptember 17-én beleegyezett, hogy annak véleményét is meghallgatja.[1] Gróf Moltke egészen Bismarck részén volt. Még Stettinben biztosítani akarta őt Bülow Ottó útján teljes egyetértéséről. A tábornagy az ő sajátos fensőbbségével lépett fel az Ausztria-Magyarországgal való szövetség érdekében, a mely nélkül egy kombinált orosz-franczia támadás esetén veszélyes helyzetbe jutnának.[2] Ő is azon a nézeten volt, miszerint fontosnak tünik fel előtte, hogy Oroszországot meg kell nevezni a szerződésben, mint esetleges támadót. Őt is ugyanazok a mozzanatok vezették, mint Bismarckot; ő is arra az eredményre jutott, hogy egy csupán általános fogalmazású szövetségi okirat mellett Németország abba a helyzetbe kerülhetne, hogy Ausztria-Magyarországnak segítséget kellene nyujtania olasz támadás esetén is. Midőn gróf Stolberg kérte gróf Moltkét, hogy abban az esetben, ha a császár őt hivná, épen ezt az argumentumot használja vele szemben, meg is igérte ezt minden hosszas fontolgatás nélkül.[3] Szeptember 25-én Moltke csakugyan megtette előterjesztéseit. Nyilatkozataival szemben, hogy a védelmi szerződés szükséges, minthogy Sándor czárt, barátságának bizonyítékai ellenére is, elragadhatná a pánszláv irány, a császár csupán receptivnek mutatkozott. Csak midőn Moltke Olaszországra hivatkozott az általános szerződés esetében, adott neki I. Vilmos igazat. A tábornagy az audienczia után erősen állítá, hogy a szövetség érdekében minden szükségeset megmondott császári urának.[4]

[1] Stolberg Bismarckhoz Gasteinban; Berlin 1879 szept. 17.

[2] Bülow Ottó követségi tanácsos a berlini külügyi hivatalhoz. Stettin, 1879 szept. 16.

[3] Stolberg Bismarckhoz. Berlin, 1879 szept 17.

[4] Bülow Ottó követségi tanácsos Bismarckhoz. Baden-Baden 1879 szept. 26.

De a Moltkeval való tárgyalás se vitte egy lépéssel se tovább a fenforgó ügyet. A császár a mellett maradt, hogy Oroszországot a szerződésben nem szabad külön megnevezni. Ha belemenne — nyilatkozott szeptember 27-én nagyon éles hangsúlylyal a követségi tanácsos előtt — Sándor illoyalitás miatt párbajra hívhatná ki. Ilyen szerződések nem maradnak titokban és ha a czár értesül róla, akkor ezt a sírig nem fogja neki elfelejteni. Miért, folytatta egy idő mulva, nem nevezik meg a Németországra nézve sokkal fenyegetőbb Francziaországot? Midőn Bülow Ottó azt felelte, hogy Bismarck közleménye szerint az Andrássy-féle tervezet à prendre ou à laisser, a császár a keserűségnek egy árnyalatával felelt: Gróf Andrássy Oroszország ellen irányuló, ő, a császár pedig általános szerződést akar és azt hiszi, hogy nézete legalább egyenjogú az Andrássy-féle felfogással. Magát a tervezetet a császár Oroszország elleni koaliczziónak nevezte és mikor Bülow azt az ellenvetést tette, miszerint nagyon szemmel tartandó, hogy a kanczellár az előtt mindig a czári birodalom mellett volt, az uralkodó így nyilatkozott: Igen, Bismarck herczeg kitünő államférfiú. Ha a tervet saját lelkiismerete szerint szükségesnek tartja, ám vigye ki a trónörökössel, a ki más nézeten van, mint az apja. Ő, a császár, azonban nem megy bele, inkább lemond. De még e kijelentés előtt megjegyezte I. Vilmos a követségi tanácsossal szemben: más keretet kell találni, ha Oroszország mellett Francziaország is meg lesz nevezve, inkább lehet beszélni a dologról. Az egész újra való tárgyalásból Bülow Ottó ismét azt a benyomást nyerte, hogy a míg a császár nem tud megszabadulni egy általa elkövetendő perfidia gondolatától, nincs rá kilátás, hogy a szerződési tervezetet elfogadja.[1]

[1] Bülow Ottó Radowitzhoz. Baden-Baden, 1879 szept. 27.

Ebben a válságos pillanatban gróf Stolberg szept. 28-án sürgős kihallgatáson jelentkezett a császárnál.[1] Ez közvetlen az államminiszterek ülése után történt, a melyben Bismarck kifejtette kollegái előtt, hogy távozni fog a szolgálatból, ha a császár tovább is kitart visszautasítása mellett. Gróf Stolbergnek most az államminiszterek megbizásából engedékenységre kellett volna birnia az uralkodót.[2] Baden-Badenből azonban az a felelet érkezett, hogy a császár október 1. előtt nem fogadhatja.[3] De Stolberg azonnali személyes beavatkozása azért vált sürgősen szükségessé, hogy I. Vilmos még egyszer világosan áttekinthesse a helyzetet, mielőtt Bismarckkal közölni fogja végső elhatározását.[4] A császár maga mondta szeptember 29-én Bülow követségi tanácsosnak, miszerint reméli, hogy a gróf Stolberggel való megbeszélés végül is a megoldás lehetőségét fogja nyujtani. Mint Vilmos maga bevallotta, éjjel-nappal az Ausztria-Magyarországgal való tárgyalás szabályozása foglalkoztatta. És midőn Bülow Ottó szeptember 29-én a szeptember 24-iki bizalmas utasítás értelmében közölte vele, miszerint Bismarck a visszautasítás esetén erősen el van szánva a visszalépésre, a császár azt felelte, hogy ezt már Manteuffel is megmondta neki és épen ez az a pont, a mely oly súlyos aggályokat okoz neki.[5]

Azon a napon, a melyen Bülow Ottó értesítette Vilmos császárt a kanczellár szándékáról, ez maga nagyon kimerítő levelet írt gróf Andrássynak. Tartózkodás nélkül tudatta, hogy most Stolberg, mint az államminiszterium képviselője az utolsó kisérletet teszi Baden-Badenben.

[1] Stolberg Bülow Ottóhoz. Berlin, 1879 szept 28.
[2] Bismarck Andrássyhoz, 1879 szept. 29. Gróf Andrássy-levéltár.
[3] Bülow Ottó Stolberghez. Baden-Baden, 1879 szept. 28.
[4] Bülow Ottó Bismarckhoz. Baden-Baden, 1879 szept 29.
[5] U. o.

«Az átívelő híd — így szól a levél — a melyen az én öreg kegyelmes uram leginkább hajlandó visszavonulni az ilyen tarthatatlan helyzetekből, nem más mint a király elnökletével megtartani szokott minisztertanács. Nem adom fel a reményt, hogy Ő Felsége e czélból legközelebb Berlinbe jön és elfogadja miniszterei egyhangú szavazatát. Ha várakozásunk ellenére ez nem sikerülne, valóban követni fogom az Ön példáját és elhagyom hivatalomat.» Egy lélekzetre ezzel a kijelentéssel, Bismarck «baráti hallgatás pecsétje» alatt rábízta Andrássyra azt a titkot, hogy a közte és Andrássy között megállapított politika már gyümölcsöket hoz. Mert mint nagyon *közvetlen* forrásból, Livadiából megtudta, ott meglehetősen *sejtik* a valóságot és előrebocsátják, hogy Németország és Ausztria-Magyarország kölcsönös «*territoriális kezességi szerződést*» kötöttek. A helyett, hogy ez a feltevés Livadiában érzékenységet keltett volna, inkább azt a hatást keltette, hogy most már ismét szivesen visszaállították volna az «entente à trois»-t és készek lettek volna kölcsönös kötelezettségeket vállalni a statusquo fenntartására Törökországban, úgy hogy territoriális változások a Keleten csak a három barátságos császári udvar beleegyezésével legyenek elérhetők. Most Oroszországban, mint Bismarck ugyancsak megtudta, azt a látszatot adták a dolognak, mikép élénk elégtételt éreznek abban, hogy az előrebocsátott egyezséggel Németország és Ausztria-Magyarország között a három-császár-viszony alapja ismét helyreállt és biztositva van. «Nagyon gyöngének érzem magam — fejezi be levelét a kanczellár — és szükségem van a pihenésre, ezért e néhány sorra szorítkozom, melyeket azonban mégis szükségesnek tartottam Önnel közölni, hogy biztosítsam, hogy erősen kitartok megbeszélésünk mellett és nem adom fel az ügyet. Sajnálom, hogy a nehézségek, melyekkel találkoztam, időt rabolnak és Önt

és engem egy legalább nekem elviselhetetlen bizonytalanságban függőben tartanak. De az eredmény — így szól tovább — ha nem is pontosan, mégis véleményem szerint az általunk óhajtott lesz. Csak arra kérem Önt, hogy ne veszítse el egyhamar a türelmét. Magas kor és a térbeli távollét jogaikat követelik.»[1]

Andrássy természetesen nagyon meg volt elégedve Bismarck igéretével, hogy kitart a megállapított egyezség mellett. Ezzel szemben úgy vélte, hogy a kanczellár az orosz felfogást «alig» ismerte fel alaposan és Andrássy a szerzett tapasztalatok után nem habozott a királyt az Oroszországgal a Kelet ügyében való megállapodás megújításáról lebeszélni.[2] Már 1879 májusában azt tanácsolta az uralkodónak, hogy ne utazzék Berlinbe a II. Sándorral tervbe vett találkozás végett, hogy azt a látszatot ne keltse, mintha az egy — Ausztria-Magyarországban népszerűtlen — kisérlet volna a három-császár-entente újra élesztésére.[3] Most San Stefano után még kevésbbé akart hallani ilyen törekvésekről. Gróf Andrássy «pure et simple» tervezetének elfogadását kivánta.[4]

De ez épen nem volt Vilmos császár intencziója. Csak abban az esetben akarta a szerződést elfogadni,

[1] Bismarck herczeg gróf Andrássyhoz. Berlin, 1879 szept. 29. Gróf Andrássy-levéltár. A levelet én hoztam nyilvánosságra a «Neue Freie Presse» 1909 október 6-iki számában. Ezen levél egy részét közölte Singer S. A «Die Entstehung des deutsch-österreichischen Bündnisses» czímű dolgozatban Busch Móricz naplójegyzeteinek III. kötetében a 351. oldalon egyszerűen csak Bismarck szept. 29-iki levelét említi. E dolgozat meg nem nevezett fogalmazója, a ki bizonyosan maga Busch volt, erre nézve az akták birtokában lehetett.

[2] Andrássy sajátkezű megjegyzése Bismarck szeptember 29-iki leveléhez.

[3] Reuss Bismarckhoz. Bécs, 1879 május 20.

[4] Ugyanaz ugyanahhoz. Bécs, június 4., a miből az következik, hogy a kanczellár hozzájárult Andrássy nézetéhez.

ha Sándornak azt írhatná, miszerint Ausztria-Magyarországgal oly egyezményt szándékozik kötni, a melyben mindkét hatalom az Oroszországgal való jó viszony ápolását igéri egymásnak és ezenfelül kölcsönös segítséget bizonyos támadó tervekkel szemben. Ilyen eljárás a baráti nyiltság szükséges jelének tünt fel előtte azokra a kijelentésekre, melyeket Saburov ép most adott le Berlinben. Ez az orosz diplomata, a ki eddig követ volt Athenben és Šuvalovval együtt az Oroszország és Németország közti barátságos viszony legmelegebb szószólói közé tartozott, épen a védelmi szerződés tárgyalásainak időtartama alatt érkezett Berlinbe sajátos küldetésben. II. Sándor megbizásából Bismarck herczeghez azt a kérdést kellett intéznie, hogy annak érzelmei Oroszország iránt még mindig ugyanazok-e, mint 1877-ben, mire a kanczellár azt felelte: Ha még továbbra is Vilmos császár tanácsadója marad, akkor elhatározását ugyanabban az értelemben hajtja végre, mint a kongresszus *előtt és az alatt*, de sohase támogatna oly törekvéseket, melyek által Ausztria-Magyarország volna fenyegetve. Az orosz most azt felelte, hogy a kanczellárnak e magatartását egészen természetesnek találja, annál is inkább, mert az orosz politika a jövőben a berlini szerződés alapján mindig védelmi fog maradni. Épen ez a kijelentés erősítette meg Bismarckot abban a meggyőződésében, hogy abban Vilmos császár elé terjesztett javaslatainak helyességéről meggyőződést szerezzen. Ép oly világos volt előtte, hogy Saburov békés biztosításai csak azon a *feltevésen* alapulnak, hogy Németország *megegyezett* Ausztria-Magyarországgal és azonnal változásnak van alávetve, ha az ellenkezőt lehetne hinni. Bismarck egyáltalában nem volt biztos abban, hogy az orosz államférfiú saját jóvoltából, vagy II. Sándor felhatalmazására tett kijelentéseket az orosz politika védelmi irányáról, hiszen

Saburov visszautasította azt a felszólítást, hogy nyilatkozatait papirra tegye és aláírja. A kanczellár indíttatva érezte magát, hogy Saburov őszinteségében kételkedjék további nyilatkozatai miatt is. Három, mintegy hat óra hosszáig tartó tárgyalásban fejtette ki az orosz Németország semlegességét az Anglia elleni jövendő háborúkban, a szövetségeseket, Törökország felosztását és Konstantinápoly meghódítását, mind olyan dolgok, melyek joggal engedték Bismarckot messzemenő orosz tervekre következtetni.[1]

Vilmos császár nagy örömre hangolva, Sándornak, véleménye szerint, Saburov szájába adott békenyilatkozataitól, tudni akarta, milyen feleletet adott rájok Bismarck. Nézete szerint annak ismerete a gróf Stolberggel való megbeszélésekben nagyon fontos volna.[2] Bismarck kevésbbé örült ennek a kérdésnek. Csak azt a törekvést látta benne, hogy a döntést elodázza. De minden halogatás veszélyesnek tünt fel neki; minthogy Andrássy elhagyja Bécset és az oroszok ott előreláthatólag ép oly messzemenő követelésekkel állanak elő, mint Berlinben Saburov által. Ők, az oroszok — így kiáltott fel — bizonyosan igyekezni fognak Ausztria-Magyarországot Németországtól elhalászni, vagy legalább az ellen ingerelni. Ugy látszik, hogy Bismarck türelmének végre teljesen vége volt. Most felszólította Bülow Ottó követségi tanácsost, hogy az államminiszterium érdekében ne habozzék tovább és követeljen a császártól határozott nyilatkozatot igennel vagy nemmel. Ezenkívül rá kellene bírni az uralkodót, hogy e fontos ügyben saját elnöklete alatt minisztertanácsot tartson a legközelebbi napokban.[3]

[1] Bismarck Vilmos császárhoz. Berlin, 1879 október 1.
[2] Bülow Ottó Bismarckhoz. Baden-Baden, 1879 okt. 1.
[3] Bismarck Bülow Ottóhoz. Berlin, 1879 okt. 2.

Míg Bismarck még egyszer sürgette az ügy haladéktalan elintézését, mert a halogatás Németországra nézve csak a legnagyobb hátránynyal járhatna, Baden-Badenből Bülow Ottótól az a hír érkezett, hogy a «játék» meg volna nyerve, ha a német császár egy alkalmas levelet írhatna II. Sándorhoz.[1] Valamint Bülow Ottó, úgy gróf Stolberg is, a ki az utolsó rohamra megjelent Baden-Badenban az állhatatosan ellenkező császárnál, azt jelenté, hogy az uralkodó okvetlenül kitart császári unokaöccsével való levélbeli közlés eszméje mellett.

A kanczellár már október 2-án megbízta a német nagykövetet, hogy puhatolódzék, vajjon Andrássy beleegyezik-e a titoktartás korlátozásába, a mivel Bismarck uralkodója kívánságának akart eleget tenni. Úgy vélte, hogy a gróf ezt annál is inkább megigérhetné, mert biztosra vehető, hogy Oroszország a monarchiával való egész megegyezést «engedékenyen és békésen» fogja fogadni.[2] Bismarck azonban elejétől fogva alapjában lehetetlennek tartott bármi közleményt a szerződés megkötése előtt, minthogy ez orosz részről csak az egyezség felrobbantásához vezethetne.[3] Midőn most Reuss gróf Andrássynak, Vilmos császárnak Stolberg által papirra tett óhaját tolmácsolta, azonnal meglátszott, hogy Bismarck a helyzetet nagyon helyesen ítélte meg.

Mindenekelőtt Andrássy volt ellene, hogy Vilmos császár Sándorhoz irandó esetleges levelében «szerződés»-ről említés legyen. Ennek egyszerű megemlítése

[1] Bülow Radovitzhoz Bismarck részére, 1879 október 2. Ebbe az időbe kell Bismarck azon memorandumának: «Deutschland und Russland seit dem Berliner Kongress 1879» esnie, a melynek töredékét a «Bismarck-Jahrbuch» I. köt. 125—130. old. hozza. Bismarck ebben bécsi tartózkodásáról mint megtörténtről nyilatkozik; Bécsből pedig szept. 24-én utazott el.

[2] Bismarck Reusshoz. Berlin, 1879 október 2.

[3] Bismarck Bülow Ottóhoz, 1879 október 2.

okvetlenül azt eredményezné, hogy Péterváron a szöveg közlését fognák követelni. Ezért «ellen» — vagy, a hogy korrigálva magát mondta, — «párhuzamos indítványt» tett, a mely a következő volt: Vilmos császár a szerződés elfogadott aláírása *után* teljes egészében közölje a czárral a Németország és Ausztria-Magyarország miniszterei között megállapított és aláírt memorandumot,[1] a mely implicite megegyezést tartalmaz. Ehhez azután a német császár magától azt a magyarázatot fűzné hozzá: ez az egyezség egyúttal a két kormány hallgatag egyetértését foglalja magában, hogy a két birodalom egyike ellen irányuló támadást, mint Németország és Ausztria-Magyarország ellen irányuló akcziót kell megitélnie és Vilmos császár is ebben az értelemben fogja fel. Ez a mód Andrássy előtt egyrészt a császár czéljának látszott eleget tenni, másrészt azt a szükséget szüntette meg, hogy a szerződés létezéséről szóljon és annak szövegét ismertesse. Andrássy a szövegszerű közlés miatt veszélyes visszahatásoktól félt Francziaországban és Olaszországban és, minthogy a szerződés tartalma se fog titokban maradni, nem kívánatos vitáktól is tartott a két országgyűlésen. Ha azonban párhuzamos indítványa Vilmos császárnál nem volna keresztülvihető, az osztrák-magyar miniszter kész volt, e részben biztos lévén uralkodója beleegyezéséről, a szerződés titokban tartásából a bekövetkezett aláírás után nem csinálni conditio sine qua non-t. «Ellenben — írta Andrássy Bismarcknak és

[1] A memorandumot Marczali közölte: «Zur Geschichte des österreichisch-ungarisch-deutschen Bündnisses» («Deutsche Revue» 1906.) czimű dolgozatában. Marczali azt állítja, hogy nem ezt, hanem egy rövidebb memorandumot küldtek Pétervárra. A mennyire én tudom, nincs más memorandum, mint a melyet Marczali közölt. De ehhez csak az orosz kabinetet informáló jelenség tartozik, a melylyel nem akarják az igazságot közölni a szövetségről.

ebben találkoztak a két államtérfiú nézetei — egyet minden körülmények között kizártnak kell tekintenem, t. i. a szerződés létezéséről és tartalmáról való értesítést, mielőtt annak elfogadása Vilmos császár Ő Felsége által *bekövetkezett, vagy biztosíttatott volna.* A nélkül, hogy legkegyelmesebb uram elhatározását meg akarnám előzni, inkább lemondanék egy *szerződés megkötéséről általában,* de mindenesetre saját személyemre nézve le kellene mondanom a tárgyalásokban való további részvételről ezen az alapon.»[1]

Még mielőtt Andrássy ezen levele Berlinbe érkezett volna, Reuss annak tartalmát bejelentette ott. Andrássy levelének záradékából azt következtette a kanczellár, hogy Oroszország Ausztria-Magyarországnak elfogadható feltételeket ajánlott már. Aggódott, hogy az oroszok Bécsben «gyorsabbak lesznek», mint a német politika.[2] Az ő szemeiben a Bécsből érkező hirek nyomán a helyzet napróInapra veszedelmesebbé alakult. A császár túlzott oroszbarátsága és abbeli aggodalma, hogy II. Sándorral szemben illoyalitást követ el, már erősen a saját országuk megkárosításáig ért el. Bismarck már nem kételkedhetett abban, hogy a német és porosz érdekek feláldozása Oroszország javára nem fog titokban maradni. Németországban e magatartásból végzetesebb hatásokra következtetett, mint az annak idején Olmützben történtekből, egyszerűen azért, mert a czár akarata előtti meghajlás most önkéntes és nem mint 1850-ben, erőszakolt. Bismarck mélyen elszomorodott, hogy összes terveit szét-

[1] Andrássy Bismarckhoz. Schönbrunn, 1879 október 3. Gróf Andrássy-levéltár. A levelet angol nyelven Busch «Bismarck, some secret pages of his history» III. kötet 273—276. közölte. E helyre: «bekövetkezett, vagy biztosíttatott volna», Bismarck Busch szerint ezt a czeruzajegyzetet írta: «Nagyon fontos». 275. oldal.

[2] Bismarck Stolberghez. Berlin, 1879 október 3.

zúzva látta az «orosz Rütlin», a hogy a császárt, annak fivérét és Alexandra herczegnét nevezte.[1] Fájt neki, hogy az általa összekovácsolt ország minden szükség nélkül abba a helyzetbe került, mint a hétéves háború idején állt. Át volt hatva attól, hogy Vilmos császár oly módon veszélyezteti az ország jövőjét, a mit később a legjobb akarat se tud jóvá tenni. Minthogy Bismarck összes argumentumainak ismétlésétől nem várt többé eredményt, csak attól remélte még ezt, hogy Stolberg a császárt a választás elé állítja, hogy vagy hozzájárul ma — október 3-án — vagy holnap már *nem* lesznek miniszterei.

Ilyen módon a császár személyes politikájának, a mely a válságot már-már orvosolhatatlanná és annak következményeit már-már végzetesekké teszi, alkotmányellenes folytatását meg kell gátolni.[2] A tárgyalások minél gyorsabb befejezésére igazán szükség volt. Andrássy mielőbb döntést kívánt. Ferencz József császár és király, közölte a miniszter a német nagykövettel, nem akarja őt elengedni, a míg az «üzlet» nincs megkötve. Hivatalban maradásának azonban határai vannak. Andrássy nem is titkolta el az okokat, a melyek miatt nem vezetheti bizonyos időn túl a külügyminiszterium ügyeit. Október 6-án, mondá, báró Haymerle Bécsbe érkeznék, a hol akkor az osztrák Reichsrat is összeül és ez volna az a pillanat, a melyben végleg távozna eddigi hatásköréből. Mint lemondott miniszternek, lehetetlen volna arra a sokféle kérdésre, melyeket hozzá szoktak intézni, felelni. Ettől eltekintve is a Reichsrat összeülése idején «a közös birodalmi miniszteriumnak» teljesnek kellene lennie.

[1] Busch «Tagebuchblätter», II. kötet, 563. oldal.

[2] Bismarck Stolberghez, keltezés nélkül, de tartalma után itélve csak 1879 október 3-ról lehet.

Andrássyra nézve, a ki kész volt esetleg elbocsátása után, mint a korona meghatalmazottja minden perczben Bécsben megjelenni, hogy aláírja a szerződést, a már idézett motivumokon kívül volt még egy nagyon fontos argumentum, a mely a leggyorsabb határozatra serkentette őt. Semmitől sem félt jobban, mint az orosz részről való sakkhuzástól, a mely által az egész üzlet, mint mondá, veszélyeztetve lehet. Saburovnak Andrássy által bizalmatlansággal kisért küldetése rossz sejtelmeit nem tüntette fel alaptalanoknak. Ettől a lépéstől igazán nem volt már igen távol Sándor czár azon követelése Vilmos császárral szemben, hogy a három-császár-szövetség megújíttassék. Ha a czár, mint Andrássy előrebocsátotta, ilyen indítványt tenne, akkor Vilmos császár nagyon valószínűen nem írná alá a szerződést Ausztria-Magyarországgal, mielőtt az orosz ajánlat közelebbi módozatait megismerte. Új irányban való tárgyalásról, különösen a Keletre való vonatkozásokban, biztosította Andrássy, utódja ép oly keveset fog tudni akarni, mint ő maga. Egy újra felmelegített három-császár-szövetség — Andrássy kifejezése — ezenfelül a legnagyobb ellenszenvvel találkoznék a monarchiában. De maga a kormány is újra elveszítené a beneficziumot, a melyet a Németországgal való baráti viszony egyszerű ténye által nyert. Hogy mennyire áldás ez, — hangsúlyozta Andrássy — eléggé bizonyítják a magyarok és német-osztrákok sokféle megnyilatkozásai, a kik a német birodalommal való allianceban örömmel üdvözölték a szláv politika elleni védekezés kezességét.

Nemcsak bent, hanem künt is — így magyarázta Andrássy — nagyon rossz visszahatást keltene a három-császár-szövetség újraéledésének már pusztán a kisérlete is. A legközelebbi valószinű következménye egy angol-franczia alliance volna és Ausztria-Magyarországnak —

jegyezte meg Andrássy — ép annyi oka van, hogy ezt ne kivánja, mint Németországnak.[1]

* * *

A történelemben alig van hasonló példa egy szerződésért való olyan méretű harczhoz, mint a milyen szeptember második fele óta tartott uralkodó és miniszter között. A legfőbb államhivatalnokok egyesülve a trónörökössel,[2] rá akarták beszélni a császárt, hogy belenyugodjék első miniszterének indítványába, melyet a Németország jóléteért való gondoskodás parancsolt. Bülow államtitkár, gróf Stolberg, gróf Moltke és a miniszterium többi tagjai vállvetve küzdöttek Bismarck herczeggel az osztrák-magyar-német szerződés aláírásáért. Egyedül Manteuffel, a kinek révén a végzetes alexandrovói összejövetel létrejött, akarta a kanczellárt rábeszélni, hogy járuljon hozzá a szövetség óhajtott általános jellegéhez és nyilvánosságra hozatalához, nehogy az uralkodót lemondásra kényszerítsék. Valóban — így aposztrofálta a tábornagy a kanczellárt — ez lenne a császár dicsőséges uralkodásának vége? Igazán annak a férfiúnak egy politikai ténye, a kinek tanácsa és támogatása által a császár sikereit kivívta, okozná lemondását? Vajjon ilyen megoldás egyáltalában az állam érdekében álló-e?[3] Ha öreg császárja, a kinek oldalán Bismarck oly sok évig működött, nem tudta őt álláspontjának feladására rábírni, bizonyosan nem volt várható, hogy ez Manteuffelnek sikerülni fog, a ki nagyon mélyen evezett az orosz vizeken. A császár és a kanczellár között véleménysurlódásban nem volt képzelhető oly megoldás, a

[1] Reuss herczeg jelentései 1879 október 2-ról és 3-ról.

[2] Philippson Martin «Das Leben Kaiser Friedrich III.» II. Auflage, 353. oldal.

[3] Manteuffel Bismarckhoz. Baden-Baden, 1879 szept. 29.

minőt Manteuffel szorgalmazott. Itt, a hol oly ellentétes nézetű világok állottak egymással szemben, kiegyenlítő közbenjárás egészen ki volt zárva. Vagy a német birodalom kárára a császár oroszbarát felfogásának, vagy Németország javára Bismarck eszméjének, Ausztria-Magyarországgal való védelmi szerződésnek a pánszláv Oroszország ellen, kellett győznie. A küzdelem tragikuma Németország uralkodója és annak nagy kanczellárja között abban áll, hogy mindegyik közülök, meg lévén győződve ügye helyességéről, kész volt érte állását feláldozni: a császár a koronát, Bismarck a kanczellári méltóságot.

De még mindig kétes volt, hogy I. Vilmos alárendeli-e magát kanczellárja tanácsának. Lelkiismereti küzdelmei tovább tartottak és mindig visszatért arra, hogy illoyalitást követ el, ha megengedi, hogy Oroszország legyen a szerződésben, mint *egyedüli* békerontó megnevezve. Mondják — ezt veté ellen Bismarcknak, — hogy a belső forrongást Oroszországban az Ausztria-Magyarországgal való szerződés tartja vissza. De ehhez e nemes szándék hivatalos tudomásul vétele szükséges. De lehetséges-e Oroszországnak hivatalosan tudomására hoznia, hogy *egyetlen* ellenségnek tartják? Ebből az okból, következteti a császár, a czári birodalom nyilt megnevezésének el kell esnie a szerződésből és annak helyébe általános meghatározásnak kell lépnie, a minél azonban mellékesen meg lehet említeni, hogy e szóval: általános, a békebiztosítás nemes szándékát tartották szem előtt. Ez az, jegyezte meg I. Vilmos, a mire ő törekszik.

A német uralkodó az azonnali megerősítés ellen is tiltakozott, minthogy Németország és Ausztria-Magyarország támadója még nincs a láthatáron és egyáltalában a kötelező szerződések sürgős ok nélkül kétélű fegyverek. A császár különösen az Andrássytól kifejtett okok ellen fordult, a melyekkel az azonnali megerősítés mel-

lett kardoskodott. Nem akarta megengedni, hogy ellenkező esetben a franczia politika mostani kedvező alakulása koczkáztassék és az intimitás Ausztria-Magyarország és Anglia között elhidegüljön. Megfoghatatlan volt neki, hogyan lehet függővé tenni ily nagy politikai kombinácziókat a franczia köztársaság miniszterének szép szeméért, a ki a bukás küszöbén áll. Az angol-osztrák-magyar intimitásnak, kiált fel a császár, valóban nagyon gyenge lábakon kell állnia, ha annak erősségéről csak egy szerződés megerősítésének időpontja kezeskedik. Tekintettel Francziaország érzékenységére és az Angliához való viszony elhidegülésétől való félelemre, I. Vilmosnak úgy tünt fel, hogy Miljutin állításai az Oroszország elleni koaliczióról mégsem egészen légből kapottak. A német császár a mellett maradt, hogy nem gondolkozhatik olyan optimista módra Francziaországról, mint gróf Moltke. Ezért követelte, hogy ha már Oroszországot meg kell nevezni a szerződésben, akkor Ausztria-Magyarországnak köteleznie kell magát, hogy egy Francziaországgal való háború esetén egész hatalmát Németország rendelkezésére bocsássa.[1]

A császár még nem végezhette be egészen ezt az írást, mikor végre az összes minisztereknek Bismarck mellett való együttes állásfoglalása által, október 4-én éjjel 11 órakor a szerződés *feltételes* elismerésének elhatározására szánta el magát. Ez azonban még mindig nem jelentett annyit, hogy álláspontját megváltoztatta vagy a helyzet felfogásában megingott volna. Azt akarja most Bismarcktól tudni, minő feleletet adjon Sándornak, ha ez a memorandum közlése után azt a kérdést intézi hozzá: Mit határoztatok e memorandum kapcsán, talán kölcsönös szövetséget? És mi lesz a teendő, ha Sándor

[1] Bülow Ottó a külügyi hivatalhoz Berlin. Baden-Baden, 1879 okt. 4.

továbbá azt mondja: mielőtt ezt a megállapodást nem ismeri, nem határozhat, és ennélfogva bepillantást kér a szerződésbe? Minthogy azonban ezt jelenlegi megfogalmazásában nem lehet elébe terjeszteni, a vonakodásnak az orosz czárra a leghátrányosabb benyomást kellene tennie. Mindezen körülmények arra indították Vilmos császárt, hogy még október 4-én is, a szerződés feltételes jóváhagyása után újra visszatérjen Ausztria-Magyarország fegyveres segítségére Francziaország ellen. A császári levél e szavakkal záródott: Különben nincs partie égale és Bismarck ezt a pontot különösen kösse gróf Andrássy lelkére.[1]

I. Vilmos levele október 4-ről, melyhez mellékletül az október 2-it mellékelték és melyet gróf Goltz adott át, ismét tönkre tette Bismarck jó hangulatát, melyet a szerződéshez megadott beleegyezés miatt érzett. Most pontosan tudta, mit kell értenie «feltételes elismerés» alatt. Az első kedvező hír megérkezése után, hogy az uralkodó végre megváltoztatta gondolkodását, a kanczellár lemondott arról, hogy október 5-én hivatalosan értesítse az egybehivott államminiszteriumot visszalépéséről. Meg akart elégedni az izgató küzdelmek által megrongált egészsége miatti üdülésért kért szabadsággal. Most ellenben erős volt az elhatározása, hogy legelső kivánságát viszi keresztül. Bülow Ottót bízták meg, hogy ezt közölje a császárral. Ezt csak abban az esetben nem kellett volna felhasználnia, ha I. Vilmos távirati és írásbeli meghatalmazást ad Reuss herczegnek az aláírásra.[2] A követségi tanácsos nem jutott abba a helyzetbe, hogy főnöke parancsának eleget tegyen. Bár nem egészen simán, de

[1] Vilmos császár Bismarckhoz, 1879 október 4.

[2] Bismarck Bülow Ottóhoz. Berlin, 1879 október 5., d. u. 5 óra 40 percz.

mégis Bismarck lemondásával való újabb fenyegetőzés segítségül hívása nélkül, Bülow rábírta a császárt, hogy október 5-én este hét órakor teljhatalmat adjon Reuss herczegnek, a kit erről még ugyanazon este értesítettek. Az uralkodó nem tarthatta magát vissza, hogy a követségi tanácsossal szemben megjegyezze, miszerint a meghatalmazást csak abban a reményben állította ki, hogy Bismarck Bécsben kisérletet fog tenni, hogy a feltételt Francziaország miatt keresztülvigye. A meghatalmazás adományozása után, tette hozzá, kötelezte ugyan magát a megerősítésre, a melyre 14 napi határidőt szabott, ha azonban kivánsága nem talál meghallgatásra, ismét elérkezik a szüksége annak, hogy lemondjon. A császár arra hivatkozott, hogy Andrássyval még nem tárgyaltak Ausztria-Magyarországnak Francziaország ellen való támogatásáról, a mit a követségi tanácsos azonnal Bismarcknak szeptember 24-én Bécsből küldött értesítésével czáfolt meg. Lelkiismerete megnyugtatása miatt, felelte erre a német császár, Bismarckhoz azt a sürgős kérést kell intéznie, hogy aggodalmait legalább még egyszer *közölje* gróf Andrássyval. A követségi tanácsos felfogása szerint a császár ezzel tudomására akarta hozni, hogy ha a kanczellár lelkiismeretének ezt a concessiót megteszi, megkönnyíttetik a megerősítés, még ha az erre vonatkozó lépés Bécsben eredménytelen maradna is. Azután, úgy vélte I. Vilmos, hogy még nem kapott feleletet a kanczellártól arra nézve, mit kell tennie akkor, ha II. Sándor a memorandum közlése után a szerződés szövegének bemutatását kéri.[1]

Érthető, hogy Bismarck uralkodójának szakadatlanul felhánytorgatott skrupulusai miatt majdnem kétségbe-

[1] Bülow Ottó, követségi tanácsos Baden-Baden, 1879 október 5. és 6.

esett. Mindig újra ismételnie kellett előtte, hogy egy szerződés visszautasításáért, a mely Ausztria-Magyarországot kötelezi, hogy Németországot Francziaország és Oroszország részéről való támadás esetén segítse, sem ő, a kanczellár, sem más miniszter nem vállalhat felelősséget. Bismarcknak arra nézve is újra meg kellett nyugtatnia uralkodóját, hogy illoyalitás elkövetéséről nem lehet szó, mert elődeinek példájára Németország békéjét védelmi szerződés által akarja biztosítani, a mely azonban még csak akkor fog érvényesülni, ha II. Sándor vagy utódja nem tudják többé a békét fenntartani.[1] Bismarck továbbá igyekezett a császárt megnyugtatni a czár kérdezősködésére nézve a szerződés szövegére vonatkozólag. Előbb ki kell várni, ez volt a nézete, hogy ez egyáltalában meg fog-e történni és milyen formában. Ha a memorandumot, mint a bécsi tárgyalások eredményét, Pétervárott tudomásul hozták, akkor, mint Bismarck véli, a további határozatokról való kérdezősködés diplomácziailag nem szokásos, sértő tolakodásnak tünnék fel.[2] Mélyen meghatotta a kanczellárt, midőn Bülow Ottó Baden-Badenből közölte vele, hogy a császár a folytonos izgalmak miatt álmatlanságban és nagyfokú idegességben szenved.[3] Természetesen a kanczellárnak és Bülow államtitkárnak sem volt jobb a sorsa, a mennyiben mindketten, a kanczellár bizonysága szerint hetek óta álmatlan éjszakákat töltöttek el.[4]

Bármekkora viharokat is kellett Bismarcknak kiállania császári urával a szerződés végett, végül mégis siker koronázta kitartását. Október 7-én közölte vele

[1] Bismarck Bülow Ottóhoz Vilmos császár részére. Berlin, 1879 október 6.

[2] Bismarck széljegyzete Bülow Ottó jelentésére, 1879 október 7.

[3] Bülow Ottó gróf Stolberghez. Baden-Baden, 1879 október 6.

[4] Bismarck Bülow Ottóhoz. Berlin, október 8.

Reuss herczeg Bécsből, hogy Andrássy és ő Haymerle jelenlétében délután 2 órakor a védelmi szerződést aláírták. Gróf Andrássy az aláírást élénk felkiáltással kisérte, hogy mily nagy elégtételt érez a fölött, hogy az utolsó tollvonás, melyet még a hivatalban végez, megerősíti azt a megegyezést, a mely által a baráti összeköttetések Németország és Ausztria-Magyarország között még bensőbbekké válnak. Erre utódja, báró Haymerle megjegyezte: nem lehet elég hálás gróf Andrássynak azért, hogy ezt a hagyatékot bízta reá.[1]

De majdnem túlkorán örült. Bismarck megróbáltatásai császári urával szemben még nem értek véget. A császár egyszerre csak azért, hogy a jóváhagyást megtagadhassa, arra hivatkozott, hogy nem teljesítették követelését Ausztria-Magyarország segítségére nézve a Francziaország elleni küzdelemben. Bismarck, a ki ezen nagyon fölindult,[2] most azt írta a trónörökösnek, attól tart, hogy a válság ismét fordulópontra jutott.[3] A császár úgy látszik azt gondolta, hogy mióta a kanczellár megelégedett a neki október 6-án engedélyezett szabadsággal, minden körülmények között számíthat kanczellárja további szolgálataira.[4] Ebben a tekintetben azonban gróf Stolberg nem hagyta kétségben az uralkodót. Felszólítására Bülow Ottónak meg kellett mondania a császárnak, hogy a jóváhagyás esetleges visszavonása esetén nemcsak a kanczellár azonnali visszalépésére, hanem az egész miniszterium demissziójára van kilátás.[5] Ennek a fenyegetésnek nem volt meg a kívánt eredménye. Mint Bülow Ottó közölte október 8-án, valószínűleg a császár megbízásá-

[1] Reuss két jelentése, 1879 október 7-éről.
[2] Stolberg Bülow Ottóhoz a császár számára. Berlin, 1879 okt. 6.
[3] Bismarck a trónörököshöz Velencében. Berlin, 1879 október 7.
[4] Vilmos császár Bismarckhoz, 1879 október 6.
[5] Stolberg Bülow Ottóhoz a császár számára. Berlin, 1879 okt. 6.

ból, lényegesen meg lenne könnyítve a megerősítés, ha a szerződés oklevelével egyidejűleg egy csak később elküldendő és a császár érzelmeit is számbavevő, II. Sándornak szóló levéltervezetet is előterjesztenének.[1] Bismarck azonnal azt felelte, hogy a megerősítés megtagadása az újabb időben példátlan lenne, Ausztriával szakítást és Berlinben miniszterválságot idézne elő. A memorandum közlése Pétervárott, tette hozzá, megbeszélés szerint közösen és csak megerősítés *után* történjék meg. Ezenkívül megjegyezte a kanczellár, mikép meg van győződve arról, hogy Bécsben semmi ellenvetést sem tesznek, ha a császár a szerződés szentesítése *után* Pétervárra külön értesítést óhajt küldeni. Csak magának a szerződésnek szövege, melynek titokban tartását megigérték, ne jusson Oroszország tudomására.[2]

Ily körülmények között Bismarck és Stolberg időszerűnek tartották, hogy Moltket még egyszer sorompóba léptessék.[3] Nagy hadvezéri autoritásával meg kellett mondania a császárnak, hogy milyen kétes értéke volna egy *franczia* támadásra kibővített védelmi szerződésnek Ausztria-Magyarországgal. Október 12-én Moltke erről a tárgyról valósággal 2 órás előterjesztést tartott a császárnak.[4] Véleményes jelentése, a melyet előbb Bülownak megmutatott, Bismarck fölfogása értelmében készült.[5] Kifejtette benne, hogy az Ausztria-Magyarországgal való szövetség egy *keleti* ellenséggel szemben Németországra nézve sokkal nagyobb értékkel bír, mint egy nyugati ellen. Mert az Oroszországgal való háború közvetlenül érinti az osztrák-magyar monarchiát, ezért legmesszebb-

[1] Bülow Ottó a külügyi hivatalhoz. Baden-Baden, 1879 okt. 8.
[2] Bismarck Bülow Ottóhoz. Berlin, 1879 október 8.
[3] Radowitz Bülow Ottóhoz, 1879 október 8.
[4] Bülow Ottó a külügyi hivatalhoz. Baden-Baden, 1879 okt. 12.
[5] Ugyanaz. Baden-Baden, 1879 október 11.

menő erőmegfeszítésre kényszeríti, melynek hatása a német birodalomra mindjárt kezdetben megnyilvánul. Másképp áll a helyzet egy Francziaország elleni háborúban, a mely a monarchiát nem fenyegeti azonnal közvetlenül.[1] De a Moltke beavatkozásához fűzött várakozások nem teljesültek. A nélkül, hogy felindulást mutatott volna, a császár október 13-án vissszautasította a megerősítés jóváhagyását, mert nem terjesztettek eléje Pétervárra küldendő közlés tervezetet. Legrendkívülibbnek látszik az egész esetben az, hogy I. Vilmos legkevésbbé sem volt kétségben a szerződés időszerű aláírásának szükségessége felől. Bülow Ottónak mondta: tudja, hogy a határidő október 21-én lejár.[2] Persze annak, a ki, mint Bülow, a császárt közvetlen közelből figyelhette meg, észre kellett vennie, hogy a császár különösen Moltke fontos előterjesztésének hatása alatt magában már tisztában volt azzal, hogy nincs menekülés, idejében alá kell írnia a szerződést. Bülow Ottó, a kit a szerződésért való ezen világtörténelmi küzdelemben, mint Bismarck egyik legkitűnőbb és legügyesebb munkatársát, előkelő érdem illet meg,[3] kiválóan értett hozzá, hogy császári urát a helyes úton vezesse. Sürgetés helyett arra szorítkozott, hogy ismételten emlékeztesse a terminusra és hogy annak megtartása Németországra nézve loyalitásból és szerződéses hűségből folyó kötelesség. Külö-

[1] Moltke emlékirata, Freiburg Badenban, 1879 október 10.

[2] Bülow Ottó 1879 október 13. és 15.

[3] E dolgozat: «Zur Geschichte des deutsch-österreichischen Bündnisses» (Deutsche Revue, 1906, 122. oldal) névtelen szerzője Bülow Ottót összetéveszti Bülow államtitkárral, a ki akkor már súlyosan beteg volt és 1879 október 20-án meghalt. Mégis megérte még azt, a miben egészséges és beteg állapotban közreműködött, a meddig ereje engedte: a szövetség megkötését. Bülow Bernát az Ausztria-Magyarországgal való alliance legbuzgóbb hívei közé tartozott. Bülow Ottó 1881 óta követ volt Stuttgartban.

nösen ez az argumentum volt csalhatatlan befolyással a becsület és lovagiasság dolgaiban olyan előkelően gondolkozó fejedelemre. Igy, mint Bülow Ottó megjegyzi, a császárnak momentán lágy, jóságos és rezignált hangulata alatt a megerősítés a rettegett küzdelem nélkül következett be és némileg mint érett gyümölcs hullott az ölébe. Október 16-án a követségi tanácsos jelenthette Berlinbe, hogy az uralkodó 10 órakor délelőtt szentesítette a szövetséget Ausztria-Magyarországgal.[1]

Hatalmas, a német birodalom urával csak viharos küzdelmek közt elért, világtörténelmi esemény volt ez. A mi a régi Ausztriának nem sikerült, azt most a centralistáktól annyiszor támadott dualizmus érlelte tetté, mi által mérvadó tényezőnek, a monarchia nagyhatalmi állásában erős oszlopnak bizonyult. Előbb oly sokszor tettek lépéseket, hogy a régi Ausztria és Poroszország között szövetség létesüljön, utoljára 1854-ben, midőn a nyugati hatalmak Törökország segítségére mentek Oroszország ellen. Midőn Miklós czár a dunai fejedelemségek megszállása által egész Európát fegyverbe állította maga ellen, a nagyon osztrák gondolkodású IV. Frigyes Vilmos úgy vélte, hogy ezt a hibát fel kellene használni, hogy az osztrák császárnak a német szövetségben a vezető helyet megszerezzék. A porosz király I. Ferencz Józsefnek rendelkezésére bocsátotta egész hatalmát, hogy Poroszországgal egyesülve, dönthessen a keleti kérdésben. Az akkor még porosz ezredes, báró Manteuffel két évig tárgyalt ebben a kérdésben Bécsben. Midőn végre I. Ferencz József előtte kinyilatkoztatta, hogy nem járul hozzá királya javaslataihoz, az ezredes azt felelte, hogy hálát ad Istennek e megoldásért. Mint fejedelmének hű szolgája, annak nézeteit kellett ugyan képviselnie, de most a ki-

[1] Bülow Ottó Stolberghez, két jelentés 1879 október 16-ról.

sérlet meghiúsulása után bátran kimondhatja, hogy mint porosz mennyire örül, hogy nem jött létre olyan egyezség, mely hazáját Ausztriával szemben függő helyzetbe hozza.[1]

Először a régi Ausztria összetörése volt a königgrätzi csatatéren szükséges, aztán a németországi vezérszerepre irányuló igényeit kellett szétrombolni, hogy újra életre keljen a szövetség gondolata a monarchia és az északnémet szövetségben megtestesült Poroszország között. Bismarck már 1866-ban Nikolsburgban érezte, hogy az akkor szétrobbantott német szövetség helyett, melyben Ausztria és Poroszország inkább ellenséges, mint békés viszonyban voltak egymás mellett, előbb-utóbb kárpótlást kell nyujtania. A kanczellár oly sokáig halogatta ez eszme megvalósítását, a meddig II. Sándor személye és az Oroszországhoz való, I. Vilmos szivét közelebb érintő viszonyok elég kezességet látszottak nyujtani arra, hogy Németországot az európai elszigeteltség veszélyétől megóvja.[2] Bismarck nem is tért volna el soha a közvetítő állástól Oroszország és Ausztria-Magyarország között, a mely Vilmost is felmentette az opczió-választástól e két hatalom között és neki a három-császár-szövetségen belül döntő szerepet biztosított, ha a czár pánszláv környezete valósággal nem kényszerítette volna erre. De Ausztria-Magyarországon is mély változásra volt szükség, hogy a monarchia és Németország között baráti kötelék jöjjön létre. Mindenekelőtt az udvarnál, Ausztria társadalmában és népében kellett legyőzni a poroszellenes érzelmeket, melyek végtelenül megnehezítették a közeledést az 1866-i ellenséghez. Hiszen tudjuk, mennyire igyekezett Beust ezt az ellentétet tovább szítani és mennyire támogatták revanche-kedvét a legfőbb körökben. Szerencsének kell

[1] Manteuffel I. Vilmos császárhoz. Topper, 1879 szept. 9.
[2] Bismarck a császárhoz. Gastein, 1879 augusztus 31.

nevezni, hogy a magyarok, kiknek tekintete Poroszországgal szemben szabadabb volt, állást foglaltak ellene és Andrássy a szász államférfi bosszúpolitikáját sikerrel leverte. Csak a külügyek vezetésének az eddigi magyar miniszterelnök által történt átvételével hagytak fel teljesen a külpolitika terén azzal az iránynyal, a mely eddig legfőbb czélját Poroszország legyűrésében találta. Csak akkor, mikor már Andrássynak Deákkal egyetértésben sikerült a régi Ausztriát dualisztikus monarchiává átalakítania és a Németországhoz való bensőbb közeledés további föltételeit megteremtenie, tényleg csak akkor foghatott Bismarck is 1866 óta előtte lebegő gondolatának megvalósításához. Elvitázhatatlan érdeme Andrássynak, hogy a dualismus megalakulása után már mint magyar miniszterelnök czéltudatosan törekedett arra, a mit később mint külügyminiszter végrahajtott. Ő volt az, a ki Ausztria-Magyarországot súlyosan érzett elszigeltségéből kivezette; a monarchiának helyett vívott ki a háromcsászár-szövetségben; lassan, lépésről-lépésre fejleszté a Németországgal való barátságot, hogy aztán a háromcsászár-szövetseget kettes szövetséggé változtathassa át. A viszonyok helyes kihasználásával képes volt Andrássy Bismarckot olyan helyzetbe hozni, hogy ennek választania kellett Ausztria-Magyarország és Oroszország között, sőt még neki (Bismarcknak) kellett az initiativát is megragadnia a német-osztrák-magyar szövetség megalapítására. Andrássy államférfiui művészetének legnyomósabb ténye bizonyára abban nyilvánult, hogy Bismarckot ennek ellenállása ellenére is, oda tudta kényszeríteni, hogy a szövetséget olyan alapon kösse meg, a mely az osztrák-magyar minisztertől fölállított föltételeknek teljesen megfelelt. Andrássy működése itt a teremtő és, a mit nem szabad soha tekinteten kívül hagyni, czélját szakadatlan szem előtt tartó agy működése. Az igaz, hogy ily nagy

mű csak egy olyan államférfiúval való közösségben lehetséges, mint a milyen Bismarck volt, a kit nem kicsinyes tekintetek vezettek, hanem államának nagy érdekei töltöttek el, a mely érdekek Andrássy jogosult föltételeinek elfogadását követelték. Bismarcknak mindinkább erősbödő bizalma az osztrák-magyar külügyminiszterhez hatalmas ösztönül szolgált a kanczellárnak arra, hogy Ausztria-Magyarország sértetlen megtartását, mint politikája egyik tényezőjét vegye számításba. E törekvésében nem csekély megelégedésére és bátorítására szolgált az a tapasztalat, hogy Ausztria-Magyarország uralkodója is szakított a multtal, Beust elbocsátása és Andrássynak a bécsi Ballplatzra való bevonulása óta őszintén óhajtja a Németországgal való baráti viszony ápolását. Itt külön hangsúlyozni kell, hogy Andrássy németbarát politikáját, mint külügyminiszter, souverainjével teljes egyetértésben vezette. Ebben a tekintetben 1871 óta egy perczig sem uralkodott ellentét az uralkodó és minisztere között. Midőn 1879-ben késő őszszel a védelmi szerződés kezdeményezésére került a sor, Ferencz József felismerve ez indítvány nagy fontosságát a monarchiára nézve, teljes buzgalommal és odaadással igyekezett a békés egyetértésnek ezt a művét előmozdítani. Nem kisebb ember, mint Bismarck állította ki a királynak a bizonyítványt, hogy megtalálta nála a kellő megértést és készséget a szerződés megkötésére.[1] A közeledés sokatmondó jele volt az a látogatás, melyet I. Ferencz József a német kanczellárnál a bécsi Hôtel Imperialban tett. Az uralkodó és a miniszter erős támaszra találtak a liberális német-osztrákokban és a magyarokban, a kik nem ismerve Andrássy és Bismarck találkozásának valódi horderejét, érzéseikkel és gondolataikkal mindenáron az Ausztria-Magyar-

[1] Bismarck: «Gedanken u. Erinnerungen» II. kötet. 246. oldal.

ország és Németország közti baráti szövetség mellett állottak, mint legbiztosabb jele gyanánt a két hatalom közötti szövetség népszerűségének.

Milyen nagy jelentőséget tulajdonított a világ a gasteini és bécsi eseményeknek, a legvilágosabban kitünik mérvadó személyek nyilatkozataiból. Lord Salisbury, a ki örömmel üdvözölte az egyetértést Németország és a monarchia között, ezt mondta a német nagykövetnek: Angliának és a német birodalomnak szüksége van a Keleten erős Ausztria-Magyarországra. Oroszország a békerontó Európában, különösen mióta a pánszlávizmus rabjává lőn.[1] Olaszország királya Keudellt, a római német nagykövetet e szavakkal szólította meg: bizonyosan jó hireket hoz, mert a német-osztrák-magyar barátság megerősítése újabb kezessége az általános békének.[2] Miután úgy Bismarck, valamint Andrássy a franczia nagykövetnek, Teisserenc de Bortnak Bécsben, a legmegnyugtatóbb bizonyításokkal szolgáltak szándékaikról, Waddington kijelentette, hogy Francziaországban nem táplálnak aggodalmakat a kanczellárnak a dunamenti császárvárosban elért eredményei miatt, sőt inkább a béke kezességét látják benne.[3]

Lényegesen különböző módon itélték meg a pánszláv táborhoz nem tartozó orosz diplomaták a helyzetet. Šuvalov úgy vélte: a san stefanói béke után Oroszország elvesztette Ausztria-Magyarországot és most Németország barátságát is.[4] A bécsi orosz nagykövet aggodalommal kisérte a dolgok fejlődését és Andrássytól biztosítékot igyekezett nyerni arra nézve, hogy a bécsi megbeszélé-

[1] Gróf Münster Bismarckhoz. London, 1879 október 14.

[2] Keudell Bismarckhoz. Róma, 1879 október 4.

[3] Gróf Wesdehlen jelentése (a Páristól távollevő nagykövet Hohenlohe helyettese) Páris, október 2. és Reuss Bécs 1879 október 2.

[4] Gróf Wesdehlen Páris, 1879 október 4.

sek semmi fenyegetőt nem tartalmaznak Oroszországra nézve. Olyan arczkifejezéssel, a mely még többet árult el, mint a szavai, említette Novikov a miniszternek, mennyire sajnálatos rá nézve az a helyzet, hogy most Ausztria-Magyarországtól bizonyítékokat kell követelnie Oroszország iránti békés gondolkozásáról, mikor olyan könnyű lett volna zavartalan jó barátságban lenni! Joggal kiséri Reuss herczeg Novikov e sajnálkozó felkiáltását ezzel a megjegyzéssel: az orosz nagykövet, a ki mindig nagyon becsületes szándékkal volt eltelve, jobban tudja, mint bárki más, hol kell keresni a hibát, mely e borús helyzetet felidézte.[1]

A védelmi szerződés megerősítése után Bismarck megkönnyebbülten lélegzett föl attól a nyomástól, melyet eddig a «cauchemar des coalitions» okozott neki».[2] Bár nem szabadult meg attól a gondtól, hogy Ausztria-Magyarországban ismét érvényre juthat egy Németország iránt ellenséges politika lehetősége és ismét olyan gondolkozású férfiak jutnak hatalomra, mint Thugut, Schwarzenberg, Buol, Bach, Beust.[3] Ezért valószinűleg szivesen látta volna, ha az általa kötött szerződést nemcsak diplomácziailag nyert volna szentesítést, hanem Németország és Ausztria-Magyarország törvényhozó testületei is törvénybe iktatták volna.[4] Ez ellen azonban — noha bizonyítékunk nincs rá — úgy látszik közjogi aggályok merültek föl nálunk. De ha ez az eszme nem is talált visszhangra, Bismarck mégis megnyugodott abban a gondolatban, hogy mint mondja, legalább mostanra I. Ferencz József király és császár személyes becsületessége és hűsége őrködik a felett, hogy Németországgal szemben

[1] Reuss Bécs, 1879 október 6.

[2] Bismarck «Gedanken und Erinnerungen» II. 224. és 233.

[3] U. o. II. 255.

[4] U. o. II. 249.

ellenséges útra ne térjenek.[1] Ebben az irányban Bismarck nem is csalódott. A szövetség, a mely a kanczellár saját kijelentése szerint Németország érdekeinek és történelmi hagyományainak, valamint közérzületének megfelel,[2] Ausztria-Magyarország lakosságának szivében is mindig mélyebbre gyökerezett, mint a monarchia és a béke fenntartásának egyik alkotó eleme és Olaszországnak a kettős szövetséghez való csatlakozása által erőteljes kifejlődést nyert a hármas szövetség alakjában.

Az egész folyamat különösségeihez, melyeken a védelmi szerződésnek sokféle stádiumában át kellett esni, tartozott bizonyára az is, hogy Andrássy nem mint vezető miniszter, hanem mint már lemondott írta azt alá. Ez a történelem évkönyveiben alighanem egyedül álló eset. Mint a hogy Andrássyt «különös büszkeséggel» töltötte el, hogy «ezt a mindkét birodalomra nézve áldásos művet» Bismarckkal egyesülve hajtotta végre, úgy állását sem hagyta el a sértett fél hangulatában, hanem a «legvidámabban», mint maga is bizonykodik. Hiszen egy, 1879 október 10-ről keltezett levelét a kanczellárhoz e szavakkal írta alá: «Kormányzásom tizenharmadik, szabadságom első esztendejében».[3] De új, mostantól kezdve a nyilvános ügyek vezetésétől eltérő útjára az uralkodó meleg búcsúztatóval kisérte. A szerződés aláírása után azonnal visszavonuló külügyminiszternek azt mondta, hogy: csak «vonakodva és sajnálattal» teljesíti kivánságát az elbocsátását illetőleg, hogy kimutassa azt a nagy értéket, melyet ő (a császár és király) Andrássy egészsége megőrzésének tulajdonít. «Ön — így szól a névjegy — évek során keresztül, eseményekben gazdag és emlékezetre

[1] Bismarck «Gedanken und Erinnerungen» II. 255.

[2] U. o.

[3] Nyomtatásban megjelent a «Bismarck-Jahrbuch»-ban. I. kötet, 124. oldal.

méltó korszakban nehéz felelősség terhét bátorsággal, erővel és sikerrel viselte és teljes megelégedéssel távozhatik abból a hatáskörből, a melyben a monarchiának és házamnak a legkiválóbb szolgálatokat tette.» «Legteljesebb bizalmáról» és «leghálásabb elismeréséről» biztosítva bocsátotta el I. Ferencz József eddigi külügyminiszterét, a ki az uralkodó kormányára a nyolcz év alatt, míg a külügyek élén állott, fényt és dicsőséget halmozott. Csak természetes volt, hogy ilyen körülmények között az uralkodó nem akart lemondani a reményről, hogy Andrássy visszalépését nem kell «államférfiui működése befejezésének» tekintenie és számított arra, hogy készségesen követni fogja császárja és királya hivó szavát, «valahányszor és bármilyen téren» — mint a búcsúiratban mondja, — «ismét igénybe veheti kipróbált szolgálatait».[1]

[1] Október 8-ról keltezett névjegy, megjelent a «Wiener Zeitung» 1879 október 9-iki számában.

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

ANDRÁSSY ÉLETÉNEK UTOLSÓ ÉVEI.

Eredményekben gazdag, nyolcz éven keresztül megkedvelt működési körének elhagyása sokkal nehezebben ment Andrássynak, mint előre gondolta volna. Nem a tisztviselő üzletszerűségével töltötte be hivatalát, de hazafias kötelességet és missziót akart vele teljesíteni. Nagy megnyugtatására szolgálhatott tehát az a meleg búcsú, a mivel a külügyminiszterium tisztikara elvált tőle. Menynyire megváltoztak a viszonyok ebben a tekintetben 1871 óta! Mikor annak idején, Beust bukása után, a ballplatzi, bécsi miniszteri palotába bevonult, barátságtalan, sőt ellenséges érzülettel fogadták. Most azonban, 1879-ben, a miniszterium minden tagja mélyen meg volt hatva, egyesek sírtak is, mikor eddigi főnökük távozását látták.[1] Ha egyénileg nem szerették is úgy, mint kitüntetésekben bőkezű elődjét, bőven helyettesítette ezt az a büszke érzés, hogy az ő vezetése alatt a külügyminiszterium olyan tekintélyhez és hatalomhoz jutott, mint annakelőtte sohasem. A dicsőség fényéből, mely Andrássyt körülvette, egy-egy sugár a külügyminiszteriumra is esett. Nem kevéssé járult ez ahhoz a belső közösséghez, mely a zseniális vezér és alárendeltjei között keletkezett. Andrássy maga sem tudott meghatottság nélkül szólni a ragaszkodás e

[1] Báró Orczy az édes anyjához. 1879 október 12.

nyilatkozatairól, a melyeket tisztviselőiről az utolsó órában hallott.[1]

Azzal a fölemelő tudattal vonulhatott vissza a magánéletbe Andrássy, hogy a külpolitika útjait hosszú időre megjelölte és ezen kell tovább haladni, ha a monarchia javát és békéjét biztosítani akarják. Utódja báró Haymerle, egészen azon a véleményen volt, mint előbbi főnöke. Az Andrássytól megkezdett iránynyal teljesen azonosította magát. «Örülök», írja az új külügyminiszter a berlini nagykövetnek, «hogy hivatalomat ilyen kedvező előjelek között kezdhetem meg, a minőket belső és újra megerősödött egyetértése a két középeurópai nagyhatalomnak jelez. Értékes örökség ez nekem, melyet elődöm kezéből veszek át. A két kabinetnek ezen alapuló bensőséges és szíves érintkezését ápolni és a jövőben minden tekintetben biztosítani állandó törekvésem lesz.»[2]

Külügyminiszteri működésére emlékeztette vissza Andrássyt Bismarcknak nemsokára megérkezett levele, melyet az okt. 10-én írt búcsúzó üdvözletre igen szép válaszul küldött. A két hónap óta beteg kanczellár, ki csak «az ágy és karosszék között» élt, végre 1879 deczember 18-án Varzinból ezt írja egykori kollégájának: «Ha visszatekintek közös munkánkra, annak egyedüli jóleső emléke az Önnel való hivatalos és személyes érintkezés, tisztelt gróf. Kölcsönös fáradozásunk eredményekép megvan az az elégtételünk, hogy Aachen és Mehádia között a becsületes emberek többsége háladatos nekünk azért a szolgálatért, melyet a két nagy birodalomnak tettünk. A háborútól való félelem helyébe, — állapítja meg Bismarck megnyugvással, — a békébe vetett bizalom lépett. De si vis pacem, para bellum, nemcsak a mi

[1] Báró Orczy az édes anyjához, 1879 október 12.

[2] Haymerle gróf Széchenyi Imréhez Berlinben. Bécs, 1879 okt. 9. Cs. és k. külügyminiszterium.

jó szándékaink biztosítják a békét, hanem szövetséges haderőink is. Az Önök «Herbstzeitlose»-i Bécsben[1] ezt épen olyan jól tudják, mint a haladópártiak Berlinben, de a pártszempont nekik fontosabb, mint a haza és saját személyük még fontosabb, mint a párt.»[2]

Abban a levélben, a mit Andrássy 1880 április 21-én írt Károly, akkori román fejedelemnek, ebben is visszazendül a legutóbbi évek nagy alakulása. 1879 október közepe körül fejezte ki sajnálatát a román fejedelem Andrássynak a külügyminiszteri székből való távozása fölött, «mert benne Romániának mindig őszinte barátját látta».[3] Károly fejedelem nem felejtette el, hogy Andrássy kötött Romániával kereskedelmi szerződést. A hatalmasságok között Ausztria-Magyarország volt az első, mely ezáltal a nemzetközi érintkezésben Romániának a kereskedelmi szerződésekhez való jogát elismerte. Ennek a szolgálatnak egész értékét meg tudta Károly fejedelem becsülni.[4] Andrássy tehát nagyon örült, hogy a fejedelem most a monarchia és Románia között fönnálló jó viszonyt neki tudta be.[5] Ezt a nyilatkozatot így nyugtázta: «Azt

[1] 1882 junius 14-iki beszédében a birodalmi gyűlésben újra használja Bismarck ezt a kifejezést. E le nem fordítható szójáték Herbst osztrák képviselőre és pártjára vonatkozik.

[2] Ezt a levelet közölte S. Singer a «Neue Freie Presse» 1895 márczius 31-iki számában.

[3] Károly román fejedelem gróf Andrássyhoz. Bukarest, 1879 $\frac{\text{szept. 29.}}{\text{okt. 11.}}$ Gróf Andrássy-levéltár.

[4] «Aus dem Leben König Karls» II. köt. 451. old. A kereskedelmi szerződésre vonatkozólag ld. Baicoianu J. Konstantin: «Geschichte der rumänischen Zollpolitik». 185. l.

[5] Károly román fejedelem gróf Andrássyhoz. 1879 $\frac{\text{szept. 29.}}{\text{okt. 11.}}$ Gróf Andrássy-levéltár: «Mon pays et moi avons eu l'occasion, Mr. le comte, de nous convaincre de la bienveillante amitié et de la cordiale sympathie qui animaient Votre Excellence à notre égard. Je considière donc comme un veritable devoir de donner expression au

hiszem nem vagyok szerénytelen, ha beismerem, hogy ehhez minden erőmből hozzájárultam.» Azt teszi még hozzá, hogy nem lett volna bátorsága hozzá, hogy a magánéletbe visszavonuljon, hogyha az egykori bizalmatlanságot nem tudta volna bizalommá átalakítani.[1] Hiszen az volt a meggyőződése, hogy Ausztria-Magyarország és Románia politikáját közös czél köti össze. «Nézetem szerint, — így szól levele, — és ezt a nézetet mint magánember most már nyiltan kimondhatom, Romániának úgy nemzeti, mint európai érdeke megegyezik Ausztria-Magyarországéval, ez pedig: hatásos bástyául kell szolgálnia Európa egy részének, főleg a keletnek elszlávosításával szemben. Közös föladatuk az északi és déli szláv elemek összeömlésének megakadályozása. Ettől az iránytól való eltérés Ausztria-Magyarország számára sok veszélyt, Románia számára pedig pusztulást hozna.» Andrássy följogosítva érezte magát Károly fejedelem előtt annak a kijelentésére, hogy a király és az új külügyminiszter, báró Haymerle e fontos dologban vele egy véleményen vannak. Abban sem kételkedett Andrássy, hogy a fejedelemnek a német-osztrák-magyar szövetség megkötése két szempontból is jól esett: először, mint román fejedelemnek, másodszor, mint Hohenzollernnek. Véleménye szerint, ha Románia akarja, a kellő pillanatban harmadik lehet a szövetségben. Csak megfelelő formában kell kijelentenie a fejedelemnek, hogy egy támadás esetén természetes helyzetének megfelelően állást foglal a két birodalom mellett. «Ezzel a kijelentéssel», ezt véli Andrássy, «Románia csak azt tenné, a mit Ausztria-

nom de la Roumanie ainsi qu'en mon propre nom aux sentiments de gratitude et de reconnaissance que nous conservons à Votre Excellence». «Aus dem Leben König Karls von Rumänien» czimű munka IV. k. 249. l. ezt a levelet csak röviden érinti.

[1] L. e munka I. k. 551. l.

Magyarország és Németország már megtettek: előre megjelölné, hogy támadás esetén honnan remélhet segítséget. Ez a kijelentés, még ha egyoldalú volna is, a másik két államot is kötelezné erkölcsileg.»

Andrássy arra kérte a fejedelmet, hogy ne vezesse félre az a körülmény, hogy e barátságos érzületek mellett sem vették föl Romániát az osztrák-magyar-német szövetségbe és Bratianu miniszterelnököt Bécsben úgy, mint Berlinben bizonyos tartózkodással fogadták. «Tisztán politikai tekintetek voltak azok, mondja Andrássy a fejedelemnek, a melyek erre kényszerítettek. Abban a pillanatban, mikor a szövetség létrejötte egy orosz támadást akadályozott meg, egy harmadik államnak «preventiv» belevonása nyilt fenyegetésképen hathatott volna Oroszországra, ezt pedig sem a monarchia, sem Németország nem akarta.» Ha azonban», folytatja fejtegetéseit Andrássy, «e veszedelem lehetősége újra közeledik, akkor itt vehetjük föl az elejtett fonalat. A katonai egyezség akkor magától menne és meg vagyok győződve, hogy királyi Fönséged győzelmes seregei kegyelmes uralkodóm csapatai mellé állanának, vagy a béke biztosítására, vagy diadalmas befejezésre mindkettejük javára.»[1]

Károly román fejedelem nagyon megörült Andrássy levelének. Nagyon jól esett a levélnek ez a biztosítéka, hogy Haymerle is úgy vélekedik Romániával szemben, mint Andrássy. Kiváló szerencse ez neki, így nyilatkozott a levél vétele után, hogy Andrássy meggyőző szavaiból újra a két kormány barátságos viszonyainak helyreállítását látja és Haymerle személyében ennek a viszonynak hatalmas ápolója akadt.[2] Az új külügyminiszter, a ki

[1] A levél fogalmazványa a gróf Andrássy-levéltárban. A levél maga megjelent «Aus dem Leben König Karls von Rumänien» czímű mű a IV. k. 317—319. lapjain.

[2] Gróf Hoyos Haymerlehez. Bukarest, 1880. május 5.

elődjének leveléről tudomással bírt, ezzel tökéletesen egyetértett. Csak azt nem akarta elhinni, hogy Andrássy maga írta. Mikor azonban Dóczi ezt neki kétségbevonhatatlanul bebizonyította, nyilatkozott így: «Sohasem kételkedtem abban, hogy a gondolatmenet csak gróf Andrássyé lehet, de bevallom őszintén, nem hittem volna, hogy Andrássy ilyen pompásan ír németül.»[1]

Bár ezentúl Andrássy nem tehetett annyit a monarchia érdekében, mint miniszter korában, mégis eltökélt szándéka volt, mint a magyar delegácziók egyik tanácskozásán kijelentette, hogy tovább dolgozik a törvényhozásban.[2] Eddigi nyilvános működéséhez híven I. Ferencz József és Viktor Emánuel nemrég lefolyt bécsi találkozására hivatkozva kijelentette, hogy föltétlen híve Ausztria-Magyarország és Olaszország barátságának.[3] Ugyanazzal az odaadással és szellemének ugyanazzal az élességével küzdött keleti politikájának ellenfeleivel továbbra is. Megvívott gróf Apponyi Alberttel és Szilágyi Dezsővel, a kik a monarchiának minden bajáért, a mi délen megnyilatkozott, az okkupácziót tették felelőssé. Először is kimutatta Andrássy, hogy az ujonczozás keresztülvitele alkalmával támadt 1881-iki dalmát és herczegovinai fölkelés nem függ össze az okkupáczióval, mint azt Apponyi állítja, mert hasonló zendülés már 1869-ben is volt, aztán így szólt: «Azt hiszem, hogy gróf Apponyi rám lőtt nyilai nem találnak. De ha találnának is, ha sokkal mérgesebbek volnának is, mindig magamban érzem az ellenmér-

[1] Báró Dóczi Lajos Andrássyhoz. Bécs, 1880 május 21. Gróf Andrássy-levéltár. Itt meg kell említeni, hogy mikor Andrássy 1881-ben Romániába utazott, a határon, saját jelentése szerint fejedelmi kitüntetésekkel fogadták. Andrássy nejéhez, 1881 szept. 10. Úgy látszik, hogy a levelet Sinaiából írta. Gróf Batthyány Lajosné birtokában.

[2] A magyar delegáczió naplója. IV. gyűlés. 1880 október 11.

[3] U. o. II. ülés. 1881 nov. 8.

get, mely abban áll, hogy arra gondolok, hogy milyen kifogásoknak volnék kitéve akkor, ha nem tettük volna azt, a mit tettünk.»[1] A mikor Szilágyi megtámadta, azt felelte, hogy úgy áll vele szemben, mint Dávid Góliáttal, de mégis meg meri tenni, hogy mint Dávid, ráparittyázzék az óriásra, még pedig remélhetőleg hasonló eredménynyel.[2] Nem is fogadta közömbösen, mikor Szilágyi katonai körökre hivatkozott, a kik az okkupácziót hibának tartották, mert ellenségeink itt támadhatnak meg minket a leghatásosabban. Erre ezt felelte Andrássy: «Nem tartózkodom kimondani azt, hogy az a katona, a ki ilyen nézetben volna, a legjobban tenné, ha visszafizetné a pénzt, a mibe taníttatása került. Egyúttal azt mondom, hogy az a politikus, a ki azon nézetben van, hogy ezen országok birtoklása katonai szempontból reánk veszélyes és nem látja át, hogy már csak azért is el kellett ezen tartományokat foglalni, hogy háború esetén biztosabb alapon álljunk: az épen olyan gyenge politikus nézetem szerint, mint a mily gyenge katona a másik.»[3]

Mialatt Andrássy keleti politikájának ellenfeleivel többé-kevésbé heves küzdelmet állott ki, volt olyan pillanat, a melyben úgy látszott, hogy újra vissza kell térnie a bécsi ballplatzi palotába. 1881 október 10-én, épen két évre külügyminiszterré való kinevezése után, meghalt báró Haymerle, a ki a német és olasz barátságot ápolta és a keleti béke föntartására törekedett. Oroszországhoz is barátságosan közeledett. Báró Haymerle sokkal rövidebb ideig volt külügyminiszter, semhogy átható politikai eredményeket tudott volna fölmutatni. Nem lehet azt sem állítani, hogy új eszmékkel tünt volna

[1] A magyar delegáczió naplója. III. ülés. 1882 febr. 3.
[2] Ugyanott. IV. ülés. 1882 április 23.
[3] U. o. V. gyűlés. 1882 november 15.

ki. Andrássy zsenialitása és nagyméretű gondolkodása is hiányzott belőle, mégis Ausztria-Magyarország legtehetségesebb diplomatái közé tartozott és az volt a törekvése, hogy a monarchia tekintélyét a hatalmak tanácsában megóvja, azt a tekintélyt, a melyre elődje alatt olyan fényesen fölemelkedett.[1]

Rövid idő mulva a király újra választás előtt állott a fontos külügyminiszteri szék betöltésénél. I. Ferencz József, a ki a halálhírt egy stájerországi zergevadászaton tudta meg, azonnal értesítette a külügyminiszterium osztályfőnökét, Kállay Benőt, hogy 11-én Schönbrunnba visszatér és ott várja azonnal érkezése után.[2] A király, a ki báró Orczy Bélának, királyi személye körüli magyar miniszterének mély sajnálatát fejezte ki Haymerle elhunyta fölött, az utód kérdésének körülményeit is megbeszélte vele. Az uralkodó nagyon dicsérőleg emlékezett meg Kállayról, a kinek nyugodt és tiszta itéletét, valamint a külügyi viszonyokra vonatkozó mély ismeretét dicsérte. «Ezek a tulajdonságok», így vélte az uralkodó, «alkalmassá tennék őt a miniszterségre», «de» jegyezte meg hozzá, «még nagyon kevés karriér van mögötte, nem akarom elsietni az állás betöltését.» Rövid szünet és némi gondolkodás után hirtelen ezt a kérdést intézte az uralkodó Orczyhoz: hiszi-e, hogy Andrássy most a külügyminiszterséget ambiczionálja? Orczy, a ki egy nappal ezelőtt, október 12-én, Andrássyval Budapesten találkozott és ez alkalommal ennek nézetét megismerte, joggal felelhette: úgy látszik, hogy nem. Megmondta az uralkodónak, hogy Andrássy még Haymerle temetésére sem jő Bécsbe, kikerülendő annak a látszatát, mintha maga

[1] Arneth: «Heinrich Freiherr von Haymerle». «Deutsche Revue.» 1882.

[2] U. o. 44. l.

akarná jelölni magát. Azok az okok, hangsúlyozta Orczy, a melyek két évvel ezelőtt a visszalépésre kényszerítették, ma is fönnállnak. Ha tehát most ezek ellenére is a miniszterségre vágyna, joggal mondhatnák, hogy az előbb felhozott okok nem voltak komolyak és megbánta elhatározását. «Tehát», felelte rá a király, «azt gondolja, hogy nem ambiczionálja ezt az állást? Be kell vallanom, hogy örülök ennek, mert a sokféle és félig kész állapot között csak lejárná magát. Ha Budapestre megyek, mindenesetre beszélek vele, mert kötelességemnek tartom, hogy tanácsát kikérjem.»[1] 17-én érkezett Andrássy Bécsbe és Orczy azonnal közölte vele a király nyilatkozatát. A mint Andrássy maga kijelentette, kő esett le a szivéről, hogy az uralkodó most nem számít szolgálatára. A külügyi helyzet egyáltalában nem kecsegtető. A Taaffe-féle kisérlet sikerének vagy sikertelenségének eldőlte előtt egyáltalában nem akart semmire befolyni. Tudja, hogy a király szivesen látná, ha a csehek megbékülnének, ha azonban külügyminiszterré lenne, akkor az ő megkérdezését nem lehetne kikerülni, azért jobb szereti, ha jelenleg «extra ictum» marad.[2] 20-án fogadta a király Andrássyt. Még Orczynak sem szólt e kihallgatásról semmit.[2] Csak midőn 28-án Orczynál volt látogatóban és az ott lévő Jókai Mór tréfás hangon gratulált neki miniszterségéhez, Andrássy ideges lett. A Felség személye körüli miniszternek az volt erről a benyomása, hogy Andrássy azt szeretné, ha a körülmények tolnák őt az előtérbe. Míg ez a kényszerhelyzet be nem áll, nem engedi, hogy becsvágya befolyásolja elhatározását.[3] Valójában Andrássy csak akkor lett volna hajlandó újabban a miniszterséget elvállalni, ha

[1] Báró Orczy naplója. 1881 okt. 13.
[2] U. o. okt. 17.
[3] U. o. 1881 okt. 20.

I. Ferencz József a katonai vezető állásokban való változtatásokra határozta volna el magát. De ez nem volt valószínű. Azonkívül Andrássy azon nézeten is volt, hogy az uralkodó mégis csak zokon vette tőle, hogy az ő — a király — bizalmának teljes birtokában a miniszterségtől lemondott.

Andrássynak e tartózkodása és az uralkodónak csekély hajlandósága mellett, hogy egykori külügyminiszterét ismét állami szolgálatban alkalmazza,a gróf mindennemü kombináczión kívül kellett, hogy maradjon.[1]

Érdekes dolog, hogy mindazok között, a kik az uralkodó előtt a külügyminiszterségre alkalmasoknak látszottak — egy pillanatig Szlávy közös pénzügyminiszterre is gondolt, mint ideiglenes vezetőre —[2] épen azt nem emlegették, a kire később a választás esett: gróf Kálnokyt, az oroszországi nagykövetet. Haymerle azt mondta erről: «Utódomnak fogom egyszer ajánlani».[3] Másrészről azt mondják, hogy Andrássy ajánlotta a királynak.[4] Csak az az egy bizonyos, hogy Andrássy és Kálnoky nem nagyon rokonszenveztek egymással. Persze ez nem világlik ki abból a rendkívüli jellemző levélből, melyet a későbbi külügyminiszter egykori főnökének visszalépése alkalmából küldött. Ebben a levélben bámulatát fejezi ki Andrássy előtt a fölött, hogy minisztersége idejében oly erélyesen megoldá a monarchiára nézve oly fontos kérdést: vaj-

[1] Báró Orczy naplója, 1881 október 28.

[2] Friedjung «Graf Kálnoky»-ról írva Bettelheim «Biographisches Jahrbuch und deutscher Nekrolog»-jában III. k. 364. old. ezt mondja: a király Andrássy és Kálnoky tehetségeit mérlegelve így nyilatkozott: a magyar államférfi alkalmasabb olyan időben, mikor egy politikai eszmét ketté kell vágni, Kálnoky ellenben akkor, mikor azt óvatosan kell szétbontani.

[3] Báró Orczy naplója. 1881 márczius 13.

[4] Przibram «Erinnerungen eines alten Österreichers» II. 107. old.

jon a dualisztikus alakulás mellett a nagyhatalmi politika és egységes, erős akczió kifelé lehetséges lesz-e? A míg Kálnoky elismeri, hogy Andrássy a «birodalom mindkét felében» föl tudta ébreszteni az összetartozás érzését és az érzéket a monarchia európai hatalmi állása iránt, mégis azt hiszi és ezt a véleményét nem hallgathatja el, hogy Andrássy személyes befolyása a külügyminiszter számára ezt a helyzetet *kivívta* ugyan, de *nem biztosította* annyira, hogy e tekintély egy gyülölködő ellenzék szenvedélyes támadásai között újra el ne veszszen. Kálnoky előtt, a nagyhatalmi politika érdekében, egy szigorú egységes fővezetés eszméje lebegett. A legfőbb vezetés gondolatát, melyet mint alkotmányszerű és maradandó intézményt képzelt, egy birodalmi kanczellári állás létesítésével akarta kifelé dokumentálni. «Szükségünk van egy birodalmi kanczellárra», írja Andrássynak, emellett nem kellene bántani a dualizmust és a birodalom két felének önállóságát, sőt ezáltal ez megerősödnék, hogy a birodalmi kanczellár a birodalom érdekeit védi és ezekért felelős. La clef de voute-ja volna az egész épületnek és ennek megerősítésére szolgálna. «A jövő — így fejezi be levelét — komoly veszedelmeket rejt. Ausztria-Magyarország azonban ne féljen tőlük, ha egységes és határozott akaratában és cselekedeteiben. Ha közelednek a veszélyek, a birodalom vezetését egy kézbe kell letenni. Akkor a birodalmi kanczellár magától meglesz.»[1] Andrássy akkor állítólag úgy nyilatkozott volna Kálnoky leveléről, hogy ez a legokosabb dolog a mi az osztrák-magyar diplomáczia köréből távozása alkalmából hozzájutott.[2] De ez által nem akarta helyeselni a birodalmi kanczellári állást

[1] Kálnoky Andrássyhoz. Szentpétervár, 1879 okt. 20. Gróf Andrássy-levéltár. A levél egy részét Friedjung közölte Kálnokyról írt czikkében. 361. és 362. old.

[2] Friedjung i. h. 361. old.

olyanformán, mint az Beust idejében meg volt. Ezt Andrássy annál kevésbbé tehette volna, mert hiszen 1871-ben ő maga sem vette föl a birodalmi kanczellári czímet és Beust visszalépését azzal egyengették, hogy a meglevő körülmények között a királynak nincsen többé birodalmi kanczellárra szüksége, hanem külügyminiszterre.[1] És így ki van zárva, hogy Andrássy, a dualizmus egyik megalkotója, ha Kálnoky levelét értékesnek találta is, a birodalmi kanczellárról való nézetét helyeselte volna.

* * *

Bismarckkal Andrássy egy családi ünnep kapcsolatán jutott újabb érintkezésbe. Leánya, a szépségéről híres Ilona grófnő, gróf Batthyány Lajossal, a későbbi fiumei kormányzóval lépett házasságra. Ez az esemény Bismarcknak, a mint maga mondta, örvendetes alkalmat nyujtott arra, hogy «sok évi érintkezésük fonalát megragadva» úgy a maga, mint a herczegné nevében szíves szerencsekivánatokat küldjön. «Ezt a levelet — írja a kanczellár — egyaránt intézem Önhöz és a grófnéhoz, a kinek kegyeibe ajánlom magamat és kérem jelentse ki a mennyasszony előtti szerencsekívánataimat és abbeli meggyőződésemet, hogy férjét épen olyan szerencsésen választotta meg, mint szüleit. Ebben bizonyos vagyok, mert gróf Batthyány Lajost a mult évben itt megismertem és enyéimmel együtt jó emlékezetben tartom.»[2] Bismarck levele épen az esküvő napján, junius 23-án, érkezett meg és Andrássy állítása szerint úgy «meglepte» őt, valamint nejét és leányát, a kik a kanczellár legrajongóbb tisztelői közé tartoznak, hogy mindnyájokat «örömmel és

[1] Lásd e mű első köt. 771. old.

[2] Bismarck Andrássyhoz. Berlin, 1882 június 16. Gróf Andrássy-levéltár.

büszkeséggel» töltötte el. Mikor Andrássy megköszönte, hogy Bismarck olyan munkásságban, mely «minden ideget és minden pillanatot» leköt, alkalmat talált arra, hogy «egy távoli barátjáról» megemlékezzék, e szavakkal fejezi be levelét: «Falusi magányomban is figyelemmel és érdeklődéssel kisérem minden lépését és nemcsak remélem, hanem meg vagyok győződve, hogy azon a téren, a hol most heves küzdelmet kell kiállania, ezúttal is győzni fog, úgy, hogy nem kívánhatok egyebet, mint egészséget és türelmet.»[1]

A magánélet sem adta meg azt a nyugalmat Andrássynak, hogy magával törődhessen. Ha nem élt is már olyan mértékben a külügyek vezetésének idegromboló munkájában, mint azelőtt, visszalépése óta a delegácziók és főrendiházi tárgyalások állandóan foglalkoztatták. A főrendiházban, melynek tagja volt, Tisza miniszteriumának liberális intézkedéseiért kellett küzdenie. 1883 november 30-án a képviselőház harmadik olvasásban elfogadta a szükségbeli polgári házasságról szóló törvényjavaslatot a keresztyének és zsidók között kötendő házasságok dolgában. Az antiszemita irányzattal szemben, a mely a tiszaeszlári vérvádban[2] nyilatkozott meg, e törvényjavaslat, mely a házasságot keresztyének és zsidók között lehetővé teszi, a magyar liberalizmus erőpróbája volt egész Európa előtt. Erről a főrendiház klerikális konzervativ elemei hallani sem akartak és sikerült nekik a fiatal főurak megnyerése, a kik ezelőtt sohasem lépték át a

[1] «Bismarck Jahrbuch». IV. k. 236. Andrássy Bismarckhoz. Budapest. 1882 június 26. A «heves küzdelemre» vonatkozó részletnél Andrássy a dohány-javaslatot gondolja, a mit egyszer már elutasitottak, de most Bismarck megkisérlette keresztülvitelét.

[2] 1883-ban több zsidót vádoltak azzal, hogy rituális czélokból 1882 április elsején egy keresztyén leányt, Solymossy Esztert, megöltek. A nyiregyházi törvényszék ebben a kedélyeket fölizgató ügyben fölmentő itéletet hozott 1883 aug. 3-án.

főrendiház küszöbét; ezeket mozgósították csapataik megerősítésére. Nagyra törekvő hölgyekkel, feudális istállótulajdonosokkal és ujdonság gyanánt, fiatal arisztokrata sportfiukkal egyesült az egyház, hogy a képviselőház javaslatát minél előbb elbuktassa. A liberalizmus és klerikalizmus e harcza késztette Andrássyt egyik legfényesebb beszédére a főrendiházban. Ha nem helyeselte is, hogy közvetlenül a tiszaeszlári pör után terjesztették be ezt a javaslatot és meg van is arról győződve, hogy néhány tönkrejutott nemes kivételével nem is vesz keresztyén ember zsidó feleséget, egész multja és meggyőződése kötelességévé tette, hogy ezt a liberális javaslatot teljes erejéből támogassa. Szabad akaratból kell az államnak engedményeket adni, így szólt, nem pedig a körülmények nyomása alatt. Az ő szemében a közhangulatot a nép törvényes képviselői fejezik ki, nem pedig a tömegek és kolomposaik. A tömeg tapsolt, mikor Neró a keresztyéneket a czirkuszban a vadállatok elé vetette és ép úgy ujjongott, mikor a mindenhatóvá lett keresztyénség tanainak elleneseit a máglyára hurczolta. Andrássy határozottan tagadta, hogy e törvény a keresztyén társadalmat a zsidóságba beleolvasztaná. Ép olyan hevesen támadta gróf Apponyi György álláspontját, mely szerint ez a házassági törvény a forradalom malmára hajtaná a vizet. Divat dolga az, így felelt, hogy az emberiség minden haladását forradalomnak akarjuk bélyegezni. Forradalom csak akkor keletkezik, szól oda Apponyinak, ha a megoldásra váró kérdéseket addig halogatják, a míg elemi erővel törnek az állam kapuira. De Andrássy ékesszólása se tudta a klerikális és feudális szövetséget szétrobbantani. Hat szótöbbséggel elutasította a főrendiház a javaslatot. Első határozatának fönntartásával a képviselőház újra visszaküldte a főrendiháznak a javaslatot újabb alaposabb tárgyalásra és elfogadásra. Egyidejű-

leg Irányi azt indítványozta, utasítsák a kormányt, hogy az ülésszak után terjeszszen be javaslatot a kötelező polgári házasságról. Tisza ebből csak azt vállalta, hogy a szükségbeli polgári házasságról szóló javaslatot tárgyaltatja még egyszer a főrendiházban. 1884 január 12-én került ott tárgyalásra. Már jóval előbb el kezdte terjeszteni gróf Cziráky és gróf Apponyi György Budapesten azt a híresztelést, hogy az uralkodó szívesen látná, ha a törvényjavaslatot ismét elutasítanák. Andrássy meg volt győződve, hogy a mennyire uralkodóját ismeri, így nem nyilatkozhatott, már csak a vele járó következmények miatt sem. Báró Nopcsához, Erzsébet császárné és királyné főudvarmesteréhez intézett igen részletes levelében utalt erre és az okokat is kifejtette, mért nem helyesli a mágnások akczióját. Ha a főrendiház e vegyes házasságokról szóló törvényjavaslatot elfogadja, meglehetős biztonsággal lehet állítani, hogy egyhamar nem jut eszébe senkinek Magyarországon a kötelező polgári házasság követelése. Ellenkező esetben Magyarországon senki sem akadályozhatja meg, hogy nemsokára ilyen javaslat kerüljön a képviselőház asztalára. Andrássy előre látta, hogy a főrendek állandó ellentállásnak hatása alatt a közelgő képviselőválasztásokat e jelszavak fogják irányítani: szemita vagy antiszemita. Azt is valószínűnek tartotta, hogy a győzelem az antiszemitáknak fog kedvezni, a kiknek táborába tartozik a szélsőbal legnagyobb része. Még jelentékenyebb veszedelmet látott Andrássy az ultraklerikális vagy Apponyi-párt megerősödésében Azon is aggódott továbbá, hogy ilyen körülmények között a jelenlegi kormánypárt kisebbségbe jutna. Ha pedig ez megtörténnék, akkor a királynak választania kellene a kormányképtelen szélsőbal és az Apponyi-párt között. Ez pedig a koronának, a mint Andrássy megjegyzi, ezer okból nem volna kellemes Meglehetős biztossággal sejtette Andrássy, hogy

Tisza nehezen maradna meg a kormány élén, ha a javaslat a főrendiházban másodszor is megbukik. Erről őt maga a miniszterelnök is biztosította. Annál könnyebben határozhatná el magát Tisza erre a lépésre, mert győztesként térhetne vissza egy ellenzék élén, mely nemcsak a kötelező polgári házasságot írná zászlajára, hanem egyéb liberális követeléseket is.

Andrássy még attól is félt, hogy a főrendiház visszautasító határozata nyomán kulturharcz keletkeznék, mely sokkal súlyosabb méreteket ölthetne, mint Francziaországban. Ott a püspökök és papok rosszul fizetett állami tisztviselők. De mennyire máskép áll a dolog Magyarországon, a hol gazdag, igen gazdag egyházfejedelmek vannak, a kiknek jövedelme a 600,000 forintot is meghaladja. Nem lesz-e természetes, hogy a kormányra jutott ellenzék első feladata lesz a gazdag püspökök hatalmának megtörése? Nem kinálkozik-e erre legjobb eszközül az egyházi vagyon elvétele? A mint Francziaországban, Olaszországban és Belgiumban már meg is történt? Ez a gondolat, bizonyította Andrássy, sokkal népszerűbb lesz, mint a zsidó házasságokról szóló törvényjavaslat. Az okosabb és messzebbre látó egyházi férfiaktól ugyanezt az aggodalmat hallotta a gróf. Egészen nyiltan megmondták neki, hogy nem is akarnak még egyszer győzni a főrendiházban. Andrássy előtt ez a konfliktus lebegett és semmit sem tartott sajnálatosabbnak, mintha e törvényjavaslat miatt a papság és a kormány között eddig fennálló béke megzavarodnék, már abból az okból is, mert ehhez azonnal nemzetiségi izgatások is csatlakoznának. Annyival inkább elitélte a javaslat ellenzőit, mert tisztán látott a kulisszák mögé és ott meglátta a küzdelem tulajdonképeni kezdeményezőit.

Andrássy e fejtegetésével azt akarta elérni, hogy báró Nopcsát Budapestre hozza, hogy a liberális főurakkal

szavazzon, mert, mint magas állású udvari tisztviselő, eloszlatná azt a hiedelmet már megjelenésével is, hogy az uralkodó a törvényjavaslat bukását szívesen látná.[1]

Andrássy prófétai tekintettel látta be a jövendő fejlődését. A főrendiház 1884 január 12-én másodszor is elutasította a javaslatot 11 osztrák főúr, úgynevezett «magyar indigéna» segítségével. Tisza ugyan nem mondott le utána, de megreformálta a főrendiházat.[2] Nemsokára pedig a szükségbeli polgári házasság elejtésével a kötelező polgári házasság emelkedett törvényerőre.[3] A főrendiház reformjánál Andrássy is szerepet játszott. A mikor ez a reform 1884-ben napirendre került, Andrássy ellentétbe jutott a kormányjavaslattal, a mely a főrendiház kinevezett tagjainak korlátlan számát helyezte kilátásba. Andrássy egy bizonyos választási rendszer mellett foglalt állást, a melynek értelmében a «született» mágnások és a megyék általuk választott férfiakat voltak volna a főrendiházba küldendők. Ebben a tekintetben közel állott Szilágyi Dezsőhöz, a ki a született és kinevezett főrendek kategoriái közé a választott tagok elemét óhajtá beilleszteni.

* * *

Keleti Európában kritikussá váltak a viszonyok és ezek az események alkalmat adtak Andrássynak, hogy megint foglalkozzék a külpolitikával. Még mielőtt ez megtörtént volna, arra törekedett, hogy Reuss herczeg, német nagykövet által Bismarcknál kieszközölje Németország és Ausztria-Magyarország között a gazdasági és

[1] Andrássy báró Nopcsához. Terebes, 1884 január 5. Gróf Andrássy-levéltár.

[2] Az 1885 VIII. t.-cz. reformálta a főrendiházat.

[3] Az 1894. XXXI. t.-cz. rendelte el a kötelező polgári házasságot és életbeléptette 1895 október hó elsején.

kereskedelmi viszonyok kedvezőbb alakulását. A kanczellár azonban úgy vélte, hogy Andrássynak a vám leszállítására vonatkozó kívánsága, bár magyar szempontból érthető, a német vámpolitika álláspontján jelenleg nem teljesíthető, mert még sok más szempont is tekintetbe veendő. «Nekünk», írja Bismarck Reussnek, «nemcsak az orosz és tengerentúli versenynyel kell számolnunk, hanem a magyar és román termeléssel szemben is kell védekeznünk. Mert ez olcsóbban dolgozik, mint mi, jobb föld áll rendelkezésére és kevesebb a terhe, főleg községi terhekben». Bismarck továbbá arra is hivatkozik, hogy a vasúthálózat kiépítésével a magyar és román földek értéke a német mezőgazdaság kárára mesterségesen fölcsavartatott. Ezen kívül a közlekedési eszközök javulásával a magyar és orosz termelők a német gazdáktól egykori fogyasztóikat «elvonták». Ezt a kárt, véleménye szerint, a német vámoknak kell kiegyenlíteni, mert különben a német mezőgazdaság elveszti versenyképességét. De Bismarck mégis remélte, hogy valamiképen megértik egymást. Reuss herczegnek adott utasítását így fejezi be: «Gróf Andrássy abbeli kívánságának, hogy kereskedelmi viszonyaink rendezése annak idején sorra kerüljön, elvben nem vagyok ellene, mert ez az én véleményem is. De csak akkor leszünk abban a helyzetben, hogy erről tárgyaljunk, ha saját piaczunkat a jelen vámpolitika hatása után áttekinthetjük. A míg saját intézkedéseink eredményeit nem látjuk, ezek a tárgyalások koraiak.»[1]

De nem sokáig ért rá arra Andrássy, hogy figyelmét a vámpolitika dolgaira fordítsa. A bolgár kérdés fejlődése csakhamar teljesen lefoglalta. Bulgária első fejedelme, Battenberg Sándor, konfliktusba keveredett Orosz-

[1] Bismarck Reusshoz küldött utasitásának másolata. Berlin 1885, ápr. 29. Gróf Andrássy-levéltár.

országgal, mely az új bolgár fejedelem önállóságra való törekvését nem akarta tűrni és az orosz befolyást Bulgáriában kizárólagossá akarta tenni. Az akkori osztrák-magyar külügyminiszter, gróf Kálnoky, a czár és Bulgária között folyó küzdelemben Battenberget egyáltalában nem támogatta, nem segítette. Ebben a tekintetben az engedékenység legszélsőbb határáig elment Oroszországgal szemben. De Kálnoky készsége sem oszlatta el a bizalmatlanságot külpolitikánk iránt Szentpétervárott. Midőn 1885 szeptember 18-án a filippopoliszi államcsiny Kelet-Ruméliát Bolgárországhoz csatolta — ez volt a berlini szerződés első megszegése — és ezzel Oroszországot a Balkánon nagy kudarcz érte — még mélyebb gyökeret vert az orosz kabinetben az a hit, hogy Kálnoky kétszínű játékot űz. Bár egy független Bulgária megteremtése a monarchiának érdekében állott, mégis helytelenítette Kálnoky a filippopoliszi forradalmi eljárást, csakhogy korrekt gondolkodásmódjáról világos bizonyságot adjon Oroszországnak. 1885 november 7-én mondott beszédében a nagy bolgár mozgalom vezetőit strébereknek bélyegezte, a kiknek eljárása, ha általánossá lenne, a Balkánon a teljes anarchiát idézné elő. Andrássy, a kinek a monarchia keleti politikájáról más és messzebbre látó nézetei voltak, mint Kálnokynak, nem értett egyet ennek állásfoglalásával. Miután Oroszország támogatásával 1886 augusztusában Battenberget Bulgáriából elűzték, tiltakozását nem hitte többé szükségesnek visszatartani, melyet érthető kíméletességből a delegácziókban nem akart előterjeszteni. Elhatározta tehát, hogy egyenesen a trón lépcsőihez juttatja. «A kormány mellett nem szólhattam», írja az uralkodónak szánt emlékiratban,[1] a «kormány

[1] Ezen, Andrássy által német nyelven fogalmazott emlékirat megvan, mint fogalmazvány és 42 folio oldal terjedelmű. Kiadatlan.

ellen pedig nem akartam szólni. Ez politikai akczió látszatát keltette volna, a mi távol áll czéljaimtól. De meggyőződésem parancsolja, hogy akkor teljesítem kötelességemet, ha a jelen politikai helyzetre való tekintettel minden meggondolást félreteszek és nézeteimet, aggodalmaimat hódolattal előterjesztem.»

Andrássy határozottan meg volt győződve, hogy Ausztria-Magyarország hatalmi szféráját csak keleti Európában lehet keresni, itt kell uralkodó állást elfoglalnia, hogy a Keleten megakadályozzon olyan fejlődést, mely elsősorban a monarchia békéjét és érdekeit, másodsorban Európáét fenyegeti. «Egyedül Oroszország ellenzi monarchiánk e törekvését», írja. Aztán így nyilatkozik: se a czár, se az orosz nép nem hagyott föl azzal a gondolattal, hogy sikerülni fog a szláv elemeknek, ha nem is az orosz birodalomba való bekeblezése, de legalább ennek hatalma alá való rendelése. «Ez az eszme», így folytatja, «egészen nemzeti és orosz uralkodónak sem szándéka, sem bátorsága nem volt még arra, hogy megtagadja. Ennek a nemzeti irányzatnak kell betudni, hogy bármennyire ápoltuk is a jó egyetértést Oroszországgal a három-császár-szövetség idején, Oroszország és monarchiánk között az ellentétek majd titokban voltak érezhetők, majd pedig nyilvánosan jelentkeztek.» Andrássy meg volt győződve arról, hogy ellentétben Kálnokyval, azt a politikát kellene folytatni, mely 1875 óta a legkisebb hiba elkerülésével is következetesen közeledett a czél felé, hogy a monarchiának Keleten a vezető szerepet biztosítsa. Sajnálatosnak és aggodalmasnak mondja, hogy ha bármi okból is a már elért eredmények egy részét koczkára tesszük. «Az volt a kötelességünk», mondja az emlékirat, «hogy a mit megszereztünk, azt megtartsuk. A későbbi sikereknek, mint érett gyümölcsöknek kell az ölünkbe hullani, a mint ez

még most az elkövetett hibák után is történik.» Nézete szerint a védelmi szövetséget kizárólag Németországgal kell fenntartani és Oroszország csatlakozását vissza kell utasítani.[1] E mellett a monarchikus elv érdekében és Francziaország revanche szándékaival szemben Németországgal és Oroszországgal egyértelmüleg lehet működni. De előzőleg és határozottan ki kell jelenteni, hogy visszautasítjuk az ujonnan felmerülő keleti kérdésekben a *független elhatározás minden korlátozását.* Andrássy maga vetette föl a kérdést: lehetséges volt-e ez, vagy nem. Válasza erre következőképen hangzik: «Azoknak, a kiknek a Németországgal kötött barátságos szövetség csak Vilmos császár megalkuvása és Bismarck érzelmi nyilatkozata volt, a felelet erre kérdéses lehet. De azoknak, a kik tudják, hogyan alakultak ki a viszonyok, nem lehet kétségük eziránt.» «Hogyha lehetséges volt», mondja Andrássy emlékiratának más helyén, «Bismarckot olyan egyezségre bírni, mely Németország együttműködését nekünk biztosítja, a nélkül, hogy Németország a viszonosságot tőlünk Francziaországgal szemben megnyerte volna, akkor tízszerte könnyebb volt a szerződés aláírása után őt a szövetségben megtartani. De a helyett, hogy ezt tettük volna, valójában a három-császár-szövetséghez hasonló viszonyba léptünk, melynek nincs meg az a szükségessége, mint régen és nincsenek is meg azon előnyei sem.» A lehető legélesebben nyilatkozik Andrássy emlékiratában Haymerle és Kálnoky keleti politikájáról; erről így szól: «A berlini kongresszus Oroszországot a Balkán félszigetről kivezette, utódaim azonban visszavitték oda.» Azt sem helyeselhette, hogy Bulgáriát átengedtük az orosz hatalom czéljainak. Még kevésbbé ért-

[1] Gróf Kálnoky az Oroszországgal 1881-ben megkötött szerződést 1884-ben három évre megújitotta. Ld. Friedjung» «Graf Kálnoky»-ról írt értekezését i. h. III. köt. 363. old.

hette meg Kálnokynak azt az Andrássytól kicsikart vallomását, hogy Skierniewicze lengyel kastélyban[1] az a megállapodás jött létre, hogy t. i. minden újra felmerülő keleti kérdés előzőleg Ausztria-Magyarország és Oroszország közt tárgyalandó. «Gróf Kálnoky», mondja Andrássy, «ebben a megállapodásban nem látta kárunkat, de én ebben önrendelkezési jogunk föladását látom és szem elől tévesztését annak a czélnak, mely felé éveken keresztül következetesen haladtunk, valamint elvesztését azoknak a jelentékeny sikereknek, a miket arattunk.» Kálnokynak e politikája nagy aggodalommal töltötte el Andrássyt a jövő tekintetében. Kénytelen volt arra, hogy az új irány káros hatásait kimutassa. «Attól féltem», így szól, «és félek még mindig, hogy ez a természetellenes kooperáczió (Oroszországgal) következményeiben előbb vagy utóbb, de föltétlenül e választás elé fog állítani : vagy lemondunk természetes hatalmi körünkről, vagy megosztjuk a hatalmat a Balkán félszigeten és ennek következménye : a háború.» Andrássy úgy vélte, hogy a három-császár-szövetségnek még látszólagos felújítása is káros hatással lehet Németországgal való viszonyunkra. Abban a természetes törekvésében, hogy társainak egyikével se ütközzék össze, se Ausztria-Magyarországgal, se Oroszországgal, Németország nem maradhatott a Keleten nem-érdekelt szövetséges, hanem békebiróvá, «a mérleg nyelvévé» kellett lennie.» Nem tarthatta szem előtt csupán az osztrák érdekeket, mint azelőtt», fejtegeti Andrássy, «hanem hasonló mértékben tekintettel kellett lennie az oroszokra is. Ezen az úton politikánk önrendelkezési jogát teljesen elvesztette, mert az előbbi megállapodás szerint magát Oroszországnak tényleg alárendelte». Ennek kifejtése után

[1] Skierniewiczeben találkozott 1884 szeptember 15-én I. Ferencz József, I. Vilmos és III. Sándor. II. Sándor 1881 márczius 13/1-én nihilista merénylet áldozata lett.

Kálnoky ez idei politikája fölött ezt az itéletet mondja ki: A monarchia szükségtelenül ferde helyzetbe került és egyedül abból a helyzetből, nem pedig a balkáni államok mostani belviszonyaiból támadtak a bajok, a melyekkel Ausztria-Magyarország szemben találta magát.[1] A monarchia önrendelkezési jogáról való fölfogása alapján követelte Andrássy a magyar delegáczióban Ausztria-Magyarország határozott föllépését. Azt kivánta továbbá, hogy a monarchiának kell kezébe venni azt, hogy az 1887 augusztusában bolgár fejedelemmé választott Kóburg Ferdinánd herczeget az európai hatalmak elismerjék. Bulgária bábor védelmezésében, valamint fejedelmének gyors és önálló elismerésében látta Andrássy hivatásunkat az ott befolyásra törekvő orosz politika ellensúlyozásául. Andrássy initiativának tulajdonítható, hogy a kormánynak el kellett ismernie: hogy a balkánnépek szabadságának védelmezése a monarchia kötelessége és érdeke. Csak erélyes föllépéssel lehet, így szólt, Oroszországnak imponálni.[2]

Andrássy politikájának a legnagyobb elégtételt az 1888. év hozta meg. A legfényesebben igazolta őt az, mikor 1888 február 3-án, a monarchia és Németország között, 1879 október 7-én kötött szövetséget nyilvánosságra hozták.[3] Szemben Oroszország folytonos fegyverkezésével és a pánszlávok folytonos kijelentésével, hogy a monarchia a szövetséget támadó czélzattal kötötte Németországgal, Bismarck és Kálnoky szükségesnek látták, hogy e valótlan és czélzatos hireszteléseket a szerződés közzététele által határozottan megczáfolják. Ez a szerződés, mely már 1887 novembere óta nem volt titok

[1] Az egész fejtegetés Andrássynak 1886-iki kiadatlan emlékirata alapján áll.

[2] Andrássy beszédei a magyar delegácziók 1887 márczius 5. és november 5-iki ülésein.

[3] A hivatalos lapokban közölt szövegből a szerződés időtartama hiányzik.

az orosz czár előtt,[1] a monarchia számára a lehető legértékesebb örökségnek bizonyult, a mit csak külügyminiszter neki hagyhatott. A pánszláv támadó vágyak ellen biztos védelem lett és az egész monarchia megkönnyebbülten lélegzett föl annak tudatában, hogy az orosz háború órájában Németországot, mint hatalmas szövetséges társat, oldalán találja. Ha Bismarck ki is jelentette, hogy az 1879 okt. 7-iki szerződés közzétételét tévesen tekintik ultimátumnak, figyelmeztetésnek vagy fenyegetésnek,[2] a közvélemény jól sejtett, mikor a kanczellár által czáfolt véleményében továbbra is hinni tudott. A védelmi szerződés közzététele azokban a napokban a békét mentette meg.

A szerződés közzététele elégtételül szolgált Andrássynak mindazokért a támadásokért, melyek őt miniszteri tevékenysége alatt érték. Egyszerre elfelejtették a haragot, a mit Bosznia és Herczegovina okkupácziójával maga ellen fölidézett. A liberális alkotmánypártnak most legnépszerűbb embere lett. Suess Ede tanár, ki mindig melegen támogatta Andrássy keleti politikáját, ebből az alkalomból üdvözölte az egykori külügyminisztert nagy sikereért. Erre Andrássy így válaszolt: «A mi engemet illet, sem akkor nem volt más érzésem, sem most, csak az, hogy a kötelességemet teljesítettem.»[3]

Az osztrák németek tetszésével egybeolvadt a magyarok lelkesedése. A magyar ellenzék köreiben is nagy átalakulás történt. Nemrég történt, hogy vezérük, gróf Apponyi Albert nyiltan, az egész világ előtt beismerte, hogy jogtalanúl támadta Andrássy politikáját.[4]

[1] Bismarck beszéde 1888 február 6-án.

[2] Bismarck beszéde 1888 február 6-án.

[3] Andrássy Suess Ede tanárhoz 1888 július 8-án. Suess tanár közlése

[4] Gróf Apponyi Albert «Lebenserinnerungen eines Staatsmannes,». Wien, Heller & Cie, 1912, 51—52 old.» Szilágyi Dezső is elismerte ké-

Valóban Andrássy sohasem jelentkezett szólásra, hogy messze kiható, súlyos kijelentéseket ne tett volna. Midőn 1889 április 5-én a főrendiház bizottságában jelentkezett, hogy a véderőjavaslathoz szóljon, mely akkor nagy izgalmat keltett és még Tisza miniszteriumát is megingatta, mindenki el lehetett rákészülve, hogy az egykori külügyminiszter fontos beszédet fog mondani. Hallgatói nem is csalatkoztak. Sajátos világosságával, biztonságával és a tárgyba való elmélyedésével mellőzte a véderőjavaslat egyes paragrafusaihoz való ragaszkodást. Inkább olyan magaslatra emelkedett, a melyből a monarchia jövőjét eldöntő kérdést tárgyalta: vajjon Ausztria-Magyarország fönnállásával összeegyeztethető-e más, mint egy közös hadsereg? Határozottan szembeszállt azokkal, a kik Európa új viszonyai között az önálló magyar hadseregért küzdöttek és széles körökben azt a hitet terjesztették, hogy a magyar ifjúság csak akkor választhatná nyugodtan a katonai pályát, ha önálló magyar hadsereg keletkeznék, hogy a közös hadsereg idegen testület, a melyben szolgálni ugyan törvényszerű kötelesség, de melyet mint elfogadott rendszert felkarolni közel esik a hazaáruláshoz. «Én», így szólt «ha ez eszmét helyesnek itélhetném és azt hinném, hogy az felel meg leginkább Magyarország és a monarchia érdekének, bűnnek tartanám annak megvalósítását elhalasztani, vagy legalább szükségesnek tartanám azt, mint elérendő czélt azonnal kitűzni.» Szakértelemmel fejtegette azután Andrássy a nehézségeket és súlyos veszedelmeket, a melyek azzal járnának, hogy ha a hadsereget két, egymástól független részre szakítanák. Milyen mérhetetlen kárt okozna

sőbb, hogy tévedett és hogy a következmények nem neki, hanem Andrássynak adtak igazat. Oly egyéniség írásbeli közlése, ki előtt Szilágyi ismételten így nyilatkozott.

háborúban a két egymástól független főparancsnok! De még akkor is, ha egy közös fővezér vezényelné őket, olyan helyzetbe juthatna ez, hogy alparancsnokait nem ismerné és ezek se őt, ezzel pedig a siker egyik lényeges föltétele hiányoznék. Milyen surlódások támadnának abból, ha a közös uralkodó egy osztrákot nevezne ki fővezérnek. Kétségtelenül azt mondanák akkor, az önálló magyar hadsereg nem egyéb, mint egy drága pénzzel és sok áldozattal kiállított ágyútöltelék idegen vezérek és vezérkar kezében. Andrássy nézete szerint az önálló magyar hadsereg eszméje hasonlít «azon sötétzöld réthez, mely a tapasztalatlant ellenállhatatlanul vonzza magához s csak a ki rá lép győződhetik meg arról, hogy nem széprét, hanem vészt rejtő mocsár.» Elveti az önálló hadsereg intézményét, mert sem Ausztria, sem Magyarország a fenyegető ellenséggel szemben magukban védekezni nem tudnak. A hadseregek jelen viszonyai és fejlettsége mellett határvédelemre csak egy politikai és katonai nagyhatalom képes. «Ezt nem teheti magában», ezek a szavai, «sem Ausztria, sem Magyarország külön, hanem csak e kettő együtt. Ez képezi európai misszióját a kettős monarchiának; e nélkül sem az osztrák, sem a magyar résznek elismert létjoga alig volna.» Andrássy, a ki állandóan, még ellentétben Deákkal is, Ausztria és Magyarország jól átértett érdekében a monarchia nagyhatalmi állását védelmezte, most azt mondta, hogy nagy tévedés azt hinni, mintha az csak az uralkodók rangkérdése volna, melyben a dinasztiák hiúsága van érdekelve, de a mi a nemzetekre csak teherképen nehezedik. «A nagy nemzetközi, az európai egyensúly kérdéseiben», így nyilatkozik, «melyektől függ ma minden állam biztonsága is, a nagyhatalmak, de ezek is nem mint nagyhatalmak jogi szempontból, hanem mint *katonai* nagyhatalmak határoznak kizárólagosan.» Midőn azonban Andrássy a közös hadsereg szük-

ségességét hangsúlyozta, azt is jól tudta, hogy lélektani oka van annak, ha Magyarországon nem nézik jó szemmel és önálló magyar hadsereget óhajtanak. Nem felejtette el, hogy voltak idők, a mikor a hadsereg föladata az volt, hogy fönntartsa az abszolut rendszert és elnyomja Magyarországot. De joggal felelte erre, hogy 1867 és az általános hadkötelezettség behozatala óta a hadsereg föladata teljesen megváltozott Nem lehet többé czélja a nemzeti öntudat és szabadságra törekvés elfojtása, szembehelyezkedés a fönnálló dualizmussal, melynek egyik megalkotója épen a legfelsőbb hadúr volt «Ellenkezőleg szükséges», hangsúlyozta Andrássy, «hogy a hadseregnek minden tagja, tiszt, közkatona, a hadseregben oltalmazását lássa mindannak, a mit otthon szeretni tanult, a mi a monarchiában törvényesen létezik. A közös hadsereg nem lehet valami idegen harmadik az államban, hanem egyformán védője és tulajdona a monarchia mindkét részének». Azt a félelmet is el akarta oszlatni Andrássy, hogy a közös hadsereget Magyarország germanizálására lehet fölhasználni. Ez az aggodalom már azért is alaptalan, mert a német nyelv megtanulását csak annyiban kívánják, a mennyiben a katonai szolgálathoz feltétlenül szükséges. Aztán azt vélte, hogy a német nyelv megtanulása a magyar nemzet számára nem megalázó. «Részemről azt hiszem», mondja, «senki sem fogja állíthatni, hogy az a katona, a ki a magyar nyelven kívül még a németet is bírja, a kulturának alacsonyabb fokán állna, mint felteszem, az a német katona, a ki csak saját nyelvét ismeri.» Mindezek az okok, a miket Andrássy fölhozott, megerősítették őt abban a meggyőződésében, hogy úgy az egységes osztrák hadsereg, mely Magyarország állami önállóságát elvileg tagadta, valamint az önálló magyar hadsereg, mely a monarchia létalapját tagadja, a «történelem papirkosarába való». Ma, hangsú-

lyozta különösen, az egymással ellentétes erők az új véderő-rendszerben a közös uralkodó parancsának vannak alárendelve. «És én teljesen meg vagyok győződve», így fejezi be szélesen alapozott beszédét, «hogy — a megfelelő vezérletet föltételezve — mi is minden kérkedéstől és sovinizmustól menten, teljes nyugodtsággal fogjuk mondhatni, a mit a szövetséges Németországnak nagy kanczellárja mondott, hogy t. i. az osztrák-magyar hadsereg sem fél senkitől, csak Istentől, ettől pedig oly monarchiának, mely nem vágyódik a másé után, hanem csak azt akarja megtartani, a mije van, félnie nem kell».[1]

Csak egy Andrássy beszélhetett ilyen értelemben a nélkül, hogy megköveznék, vagy a haza szent ügye árulójának bélyegeznék. De hogyan lehetett volna ilyen nehéz váddal illetni azt az embert, a ki tudvalevőleg egész befolyását latba vetette a véderőjavaslat 14. § ának törlése érdekében, mely Magyarországot egyik legfontosabb alkotmányos jogától fosztotta volna meg.[2] Andrássy erélyes fellépésének tudható be, hogy a § nem maradt meg ere-

[1] Andrássy beszéde az osztrák-magyar hadsereg egységéről. 1889 április 5-én. Még ugyanazon évben megjelent németül is a Manz-féle kiadásban.

[2] A 14. § az ujoncz-kontingenst állapította meg és azt csatolta hozzá, hogy ez az ujoncz-kontingens 10 év leforgása után csak akkor lehet határozat tárgya, ha Ő Felsége az illető felelős kormány utján e kontingens növelését vagy csökkentését szükségesnek látja. Az eddigi véderőtörvényben az ujoncz-kontingens száma nem volt kitéve, csak a hadi létszám. Ez a szám tiz évre volt megállapítva és ennek az időnek letelte után természetesen ki kellett egésziteni, ezt a kormány csak a törvényhozás segitségével tehette. Az új javaslat szerint tiz év letelte után, ha változásokat nem kivánnak, az egyszer megállapitott kontingens érvényben marad és a kormányt fölmenti az alól, hogy új javaslatot terjesszen be. Ebben a képviselőház nagy része a parlament jogainak kisebbítését látta. L. a bevezetést Andrássy beszédéhez. «Olcsó Könyvtár.» A bevezetést ifjabb gróf Andrássy Gyula irta.

deti formájában.[1] Az uralkodónak egy kihallgatás alkalmával nyiltan megmondta, hogy ő maga áll az ellenzék élére, ha ezt a veszedelmes paragrafust meg nem változtatják. Nemes, hazafias fölszólalása olyan férfiúnak, mint Andrássy, a kinek hazaszeretetében kételkedni, a kit meggyanusítani nem lehetett, nem maradhatott hatástalanul. Érezhető mély nyomokat hagyott maga után.

* * *

A hadsereg közössége érdekében mondott beszéd volt Andrássy utolsó nagy politikai tette. Már rávetette árnyékát a közeli halál. Régebb idő óta szenvedett szervezetét emésztő betegségben. Már 1881-ben megállapították nála a veseköveket.[2] De csak 1886-ban lett annyira rosszúl, hogy bécsi orvosok tanácsát kérte ki. Az orvosi vizsgálat eredménye kedvező volt. Widerhofer tanár ép úgy, mint Ultzmann tanár egymástól függetlenül behatóan megvizsgálák és mind a ketten megegyeztek abban, hogy a vesemedencze könnyű gyulladásáról és a nedvkeringés részleges pangásáról van szó a vesékben. Ultzmann még ezen kívül a hólyag csekély gyulladását is sejtette. Azt nem vizsgálták meg, hogy vannak-e kövek, mert erre nem mutattak a jelek. De annak a lehetősége, hogy vannak, nem volt kizárva. Widerhofer[3] Karlsbadba akarta

[1] Bár az osztrák Reichsrat a véderőjavaslatot a hadvezetőség kívánságai szerint elfogadta, a magyar ellentállás következtében közös minisztertanácson a 14. § megváltoztatását elhatározták. Megállapitották, hogy a véderőjavaslat reformjai 10 évi időtartamuk lejárta előtt a két parlament elé terjesztendők.

[2] Korányi Frigyes: «Megjegyzések Andrássy Gyula gróf utolsó betegségéhez.» «Orvosi Hetilap.» 1890 94. old.

[3] Gróf Batthyány Lajosné ő nagyméltósága, az elhunyt gróf Andrássy leánya közölte velem, hogy Widerhofer még évek mulva is sajnálta, hogy nem követték tanácsát és Andrássyt nem küldték Karlsbadba.

Andrássyt küldeni, de ez ellen Ultzmann, a ki ezekben a bajokban a tulajdonképeni tekintély volt, tiltakozott. Általában Ultzmann nagyon megnyugtatóan nyilatkozott a beteg közérzéséről.[1] Valóban Andrássy tovább is űzhette kedvelt sportját, a lovaglást és általában nem kényszerült arra, hogy megszokott életmódján változtasson.[2] 1888 vége felé, mikor a gróf baja hevesebben lépett föl, Antal Géza, budapesti tanárt is belevonták a kezelésbe. Antal úgy nyilatkozott, hogy a föllépő vérzések nem a veséből, hanem a hólyagból erednek. Ennek a véleménynek alapján cystoskoppal akarta megvizsgálni a beteget. De Andrássy, a ki a sebészeti beavatkozásokat utálta, ez ellen tiltakozott.[3]

1889 januárjában állapota tetemesen rosszabb lőn, mint a megelőző évben. A nap nagy részét ágyban töltötte, ágyon kívül csak botra támaszkodva mehetett egyik szobából a másikba. Az volt az érzése, a mint mondta, hogy annyira megrokkant, hogy többé semmire se lesz használható. Január vége felé lassankint megint javult állapota. Mégis az volt a véleménye, hogy még nem jelentheti katonásan: «Jelentem alássan, berukkoltam a kórházból». De megint kedve támadt a munkához, a mi most legalább szórakoztatta. Annyira nem erősödött meg, hogy emberekkel érintkezhetett volna, sőt egyenesen kerülte őket.[4] Ebből az újra éledt munkakedvből támadt a hadsereg egysége érdekében mondott nagy beszéde. De épen ezen a napon, 1889 április 5-én, szerzett

[1] Dr. Klempa, Andrássy háziorvosa gróf Batthyány Lajosnéhez. Budapest, 1886 június 4. Gróf Batthyány Lajosné birtokában. Dr. Klempa összefoglalja Widerhofer és Ultzmann bécsi tanárok vizsgálata eredményét.

[2] Gróf Batthyány Lajosné közlése.

[3] Korányi i. h. 95. l.

[4] Andrássy báró Nopcsához, Erzsébet királyné főudvarmesteréhez. Tiszadob, 1889 január 25. Gróf Andrássy-levéltár.

tudomást betegségéről a külvilág. Engedelmet kellett ugyanis kérnie, hogy fejtegetését ülve mondhassa el. A betegség tünetei folytonosan váltakoztak. Néha nem voltak fájdalmai, máskor meg, különösen a kezeléssel kapcsolatosan, nagy fájdalmak gyötörték. 1889 júniusában annyira enyhült baja, hogy orvosai, a bécsi Ultzmann tanár és a budapesti Antal Géza, ellenezték a karlsbadi utat, mert ez csak árthatna egészségének és különben is annyira meggyógyult, hogy most már azt teheti, a mit akar.[1] Ultzman tanár ezt mondta neki: «Csakhamar meg fog győződni arról, hogy baja csak muló baj volt és minthogy a gyulladás helye meggyógyult, Gasteint ajánlom.»[2] Három nappal e híres bécsi orvos kijelentése után, a ki maga is két hétre rá meghalt, minden látható ok nélkül Andrássy betegsége még nagyobb hevességgel újult ki. Ettől az időtől kezdve állandóan vérzések voltak a hólyagban. A baj gyulladásos természetére való tekintettel a budapesti orvosok határozottan ellene voltak a gasteini hőforrásoknak. Ebben az időben gróf Khuen-Héderváry, akkori horvát bán, a Kneipp-féle vízgyógymódot ajánlotta neki Wörishofenben, azzal, hogy annak vezetője Kneipp, felsőbajorországi pap, valóságos csodamódon gyógyít.[3] Andrássy, szorgalmasan tanulmányozta Kneipp írásait és nagyon tetszettek neki. «A mit mond», írja Nopcsának, «józan észre vall. Azt gondolom», jegyzi meg fájdalmai között is humorral, «jó volna ez nálunk miniszternek.»[4] De ebből az útból nem lett semmi. A helyett, hogy Wörishofenbe ment

1 Andrássy báró Nopcsához. Budapest, 1889 június 9. Gróf Andrássy-levéltár.

2 Ugyanaz ugyanahhoz. Tiszadob, 1889 július 7. Ugyanott. Ebben a levélben közli Andrássy Ultzmann tanár szavait. Már 1889 jan. 25-én mondta neki Ultzmann: «Die Krankheit ist sehr schmerzlich, Sie werden sich aber bald überzeugen, dass sie nur vorübergehend war».

3 Andrássy Nopcsához. Tiszadob, 1889 július 7. Andrássy-levéltár.

4 U. o.

volna, a Kolozsvártól nyolcz órányi távolságra, 5400 láb magasságban fekvő Hesdátra vonult. Szenvedésében Erzsébet királyné részvéte nagyon jól esett neki. A királyné betegségének lefolyásáról értesítést kívánt. Andrássy igen hálás volt érte. «Tudod», írja barátjának, báró Nopcsának, «mily nagy fogalmam volt mindig eszéről és szívéről, de mióta költeményeiből egy néhányat olvastam, e fogalom a legnagyobb bámulatig növekedett és ha meggondolom, hogy annyi ész mellett, mely a legnagyobb férfiúnak is becsületére válnék, megfér annyi szív is, akkor röviden csak azt mondhatom, hogy egy második ily nő nem létezik a világon. Csak egy bánt engem», teszi hozzá, «és ez az, hogy csak oly kevés ember tudja, hogy ki ő. Én azt szeretném, hogy az egész világ tudja és úgy bámulja, mint ily ritka egyéniség megérdemli». Andrássy szemében a trónon ülő asszony értékét növelte, hogy nem avatkozik a politikába. «Az», a mint Nopcsához irott levelében mondja, «nem mindég hálás feladat, bár az ő eszével valószínüleg az volna neki; de hogy nagy eszét és nagy szívét, a melyek mellett a híres Mária Terézia csak egy jó gazdaasszony tehetségével bírt, annyira eldugja, mintha nem illenék azt mutatni, azt nem tudom nem sajnálni.» Andrássy örült a gondolatnak, hogy azon kevesek közé tartozik, a kiknek alkalma volt egy ilyen asszonyt ismerhetni és csodálhatni, a kinek igazi nagyságáról alattvalóinak milliói között alig egynek van fogalma.[1]

Kezdetben azt tervezte Andrássy, hogy Hesdáton, a honnan a valóban nagyon jelentékeny fejedelemasszonyra ezt a himnuszt írta, szeptember ötödikéig marad, hogy aztán terebesi jószágára menjen. Itt akarta megvárni az

[1] Andrássy báró Nopcsához. Hesdát, 1889 aug. 6. Gróf Andrássy-levéltár.

uralkodót, a ki három napra, szeptember 11-től 14-ig vendégül jelentette be magát, hogy ha Andrássy, a mint gróf Paar főhadsegéd írja, erre az időre az uralkodónak kastélyát átengedi. Andrássy azonnal felelt, hogy örömmel bocsátja rendelkezésére. «És ebben», írja Nopcsához, csak igazat mondottam, mert már régen nem láttam és azért örvendek őt nálam láthatni.» Csak egyről aggódott, hogy terebesi tartózkodása alatt az uralkodó a politikáról fog beszélni vele. Andrássy azonban föltette magában, hogy ez elől kitér és az uralkodó által kezdendő politikai tárgyalást más irányba vezeti. «Nékem, mint háziúrnak», így véli, «nem lehet más feladatom, mint az ő ottlétét lehetőleg kellemessé tenni. Ha pedig a mostani külpolitikáról kellene beszélnem, miután nincs természetemben elhallgatni, a mit gondolok, jogosan tarthatna Ő Felsége neveletlen embernek. Mondják, hogy Kálnoky is oda jön. Az furcsa volna! Akkor bajosabb lesz külpolitikáról nem beszélni, de reménylem, mégis sikerül, semmi esetre sem fog veszteni egyikünk sem, ha nem politizálunk.»[1] Ha 1887 november 5-én helyeselte is a delegáczióban Andrássy Kálnoky külpolitikáját, ez csak a fenyegető külpolitikai helyzet miatt történt. Valójában épen olyan kevéssé helyeselte Kálnoky politikáját ezután, mint annak előtte. Nem a betegség, mint az ujságok írták, akadályozta meg őt abban, hogy 1889 nyarán részt vegyen a delegáczióban, hanem az ellentét Kálnoky helytelenített politikájával. «A delegácziókban nem fogok részt venni», írja Nopcsának, «mert arról vagyok meggyőződve, hogy mi a legkedvezőbb alkalmat, a monarchiát a közel jövő veszélyei ellen biztosítani eddig elmulasz-

[1] Andrássy Nopcsához. Hesdát, 1889 aug. 6. Gróf Andrássy-levéltár. Az uralkodó a csehországi hadgyakorlatok miatt akkor nem ment Terebesre.

tottuk és ezentúl is elfogjuk mulasztani. Diplomácziai téren alig tettünk valamit, a mit pedig tettünk, az egymás után nagy ügyetlenség volt. Eljön tehát az idő, a hol mindenki sajnálni és el fogja itélni az elmulasztott időt és az ügyetlen politikát.» A delegáczióban való jelenlétével és hallgatásával, ha ezt meg is tudná tenni, Kálnoky hibáit nem akarja födözni. Aztán káros dolognak is tartja a miniszternek nyilt ülésen való megtámadását, a míg az uralkodó ennek vezetésével meg van elégedve.» Így tehát nem találok jobb módot», fejezi be Nopcsához irott levelét, «mint a delegácziókban részt nem venni. Beteg voltam és így mindenki természetesnek fogja találni, hogy ezen nagy hőségben itt (Budapesten) nem maradok. Igen örvendeni ezen elhatározáson pedig minden esetre ketten fogunk: Kálnoky és én.»[1] Az akkori külügyminiszter ilyen határozott elítélését akkor értjük meg legkönnyebben, ha meggondoljuk, hogy véleménye szerint úgy Haymerle, mint Kálnoky az ő politikáját «elfuccsolták.»[2]

Az erdélyi magas fekvésű helyet hamarább kellett elhagynia, mint szándékozta. Tiszadobi birtokára ment. Itt egy újabb orvosi vizsgálat azt a szomorú eredményt állapította meg, hogy a beteget eddig egészen helytelenül kezelték. Andrássy egy levelében elmondja, hogy az orvosoknak be kellett vallani tévedésüket, midőn hólyagköveket és vesebajt állapítottak meg. De a kezelőorvosok még ekkor sem értettek egyet. Csak az az egy dolog volt bizonyos, hogy az orvosságok mind hatástalanok voltak és a vérzések már nyolcz hete tartottak. A folytonos jeges borogatás pedig a még eddig egészséges gyomornak is

[1] Andrássy Nopcsához. Budapest, 1889 jún. 9. Gróf Andrássy-levéltár. Magyar nyelven.

[2] Gróf Aehrenthal, elhunyt külügyminiszter szóbeli közlése, a ki határozottan kijelentte, hogy Andrássy a «verpfuscht» kifejezést használta.

megártott. Andrássy annyira elgyengült, hogy már botra támaszkodva sem járhatott a szobában. A hólyag belsejének cystoskoppal, egy villamosan megvilágított készülékkel való megvizsgálásától tették függővé a diagnózis végleges megállapítását. A vérvizsgálat azt már megállapította, hogy rossz indulatú polypról nem lehet szó. Nyugodtan és határozottan várta a vizsgálat napját, a mit orvosi «műtétnek» neveztek. Mégis szerette volna, ha már túl lenne rajta, hogy tisztán lássa helyzetét. «Szenvedni sokat szenvedtem», írja ezekben a napokban barátjának, «fájdalmaim oly kiállhatatlanok néha, hogy a legnagyobb gonosztevőnek sem kivánnám; de sokkal könnyebben tűrném mindezt» és itt a külpolitikai helyzetre gondolt, «ha azt érezném, hogy reám szüksége nem lesz senkinek többé. Sajnos azonban, minden nap inkább hiszem az ellenkezőt és a gondolat igen bánt, hogy talán akkor egy tehetetlen nyomorék leszek, mikor talán épen hasznos lehetnék.»[1] Mert még leghevesebb fájdalmai között is érdekelte a politika és szünet nélkül figyelte. Örült, mikor hallotta, hogy Ferencz József és I. Vilmos gasteini találkozásánál Erzsébet királyné is jelen volt, mert jelenléte csak jótékony hatással lehetett. «Történt-e valami és mi, nem tudom,» írja egyik levelében. «Mindenesetre azonban azon benyomásom van, hogy ezen találkozás hasznosabb lesz a monarchiára, mint a skierniewiczi és a kremsieri[2] volt. És most nem sajnálom, hogy annak idejében erről fölszólítás nélkül is elmondtam nézeteimet, melyeket akkor Kálnoky nem látszott osztani.»[3]

[1] Andrássy Nopcsához. Tiszadob, 1889 aug. 11. Gróf Andrássy-levéltár.

[2] 1885 aug. 25-én III. Sándor meglátogatta Ferencz Józsefet Kremsierben.

[3] Andrássy Nopcsához. Tordaszent-László, 1889 aug. 19. Gróf Andrássy-levéltár. Itt az 1886-iki emlékiratra gondol.

Augusztus 19-én ejtették meg a vizsgálatot Dittel bécsi és Antal budapesti tanárok a villamos lámpával, a cystoskoppal. A megvilágítás eredménye csak igazolta azt, a mit sejtettek: Andrássyt másfél év óta egészen hibásan kezelték hólyagkő és vesegyulladás ellen. A cystoskop segítségével megállapították, hogy a hólyagban úgynevezett papilloma, a polyp egy faja, keletkezett és ez okozza a hólyag gyulladását és a vérzéseket. Azért azt ajánlja, hogy a dolog lefolyását négy hétig várják ki és ha a vérzések tovább tartanak, akkor operálni kell, mert ezt még akkor sem lehetne elhagyni, ha a vérzés megszűnik, de újra kiújul.

Általános meglepetésre tetemesen javult Andrássy állapota, úgy hogy az orvosok nem tudtak megállapodni, szükséges-e az operáczió. A gróf most megint egy órai sétát tehetett és a vérzések egészen minimálisak voltak. Erre a kedvező eredményre kijelentették az orvosok, hogy a vérzés néhány nap alatt meg fog szünni és a következő hetekben nem is lesz műtétre szükség. De úgy vélték, hogy megbocsáthatatlan illúzió volna az a hiedelem, hogy a vérzéseket műtét nélkül lehessen megszüntetni. Andrássy el volt tökélve, hogy akár megmondták neki állapotáról az igazat, akár nem, ha a vérzések újra jelentkeznek, maga kívánja a műtétet «Segíteni fog», így nyilatkozik csüggedten, «ha sikerül és segíteni fog még akkor is, ha nem sikerül, mert jobb lesz azon állapotnál, a melyben voltam még egy pár hét előtt.»[1]

Minthogy a vérzések csakugyan nem ismétlődtek, de a fájdalmak még sem szüntek meg, Dittel tanár két budapesti orvos segédletével a budai Duna parton fekvő[2]

[1] Andrássy Nopcsához. Budapest, 1889 szept. 27. Gróf Andrássy-levéltár.

[2] Jelenleg Margit-rakpart.

Andrássy-palotában november 9-én újra megvilágította elektromossággal a hólyagot. Két óra hosszat tartott a vizsgálat és minthogy a grófot nem lehetett narkotizálni, «minden képzeletet meghaladó» fájdalmat szenvedett. Dittel tanár ezután közölte, hogy a daganat szinte teljesen eltünt. A még föllépő fájdalmakat a daganat maradványával magyarázta. Ilyen körülmények között az orvosok hallani sem akartak a műtétről, mert ez részükről most már bűn lett volna. Azt ajánlották tehát Andrássynak, hogy keressen föl melegebb éghajlatot és sokat tartózkodjék a szabadban.[1] «Szivesen megyek», felelte, «mert télen, mikor a befagyott és hóval fedett Duna terpeszkedik előttem, úgy érzem magamat, mintha pezsgős üveg volnék, a mit jégbe hűtöttek.»[2] De arra való tekintettel, hogy hosszabb utazás káros hatású lehetne, átmeneti állomásnak Abbáziát ajánlották az orvosok. Innen, ha már nem lesz szüksége többé orvosi kezelésre, Mentoneba, vagy más hasonló hőfokú helyre mehet. Andrássy valóban elhatározta, hogy körülbelül két hét mulva Abbáziába utazik, a hol addig marad, a míg az emberek kiváncsisága el nem űzi onnan. Máskülönben San Remoba költözik, a mit régebbről ismer és remélte, hogy ott nyugodtan élhet.[3]

Azonban alig érkezett meg Voloscába, állapota azonnal rosszabbra fordult. A voloscai orvos azt hitte, hogy az utazással járó rázkódtatás okozta. Andrássy a deczember 27-én Abbaziába érkezett Billroth tanárt kérette magához. Talán nem akarta a világhirű bécsi sebész Andrássynak megmondani az igazat, de miután megvizsgálta, így nyilatkozott: az úgynevezett papillomának már

[1] Andrássy Nopcsához. Budapest, 1889 nov. 10.

[2] Korányi i. h.

[3] Andrássy Nopcsához. Budapest, 1889 nov. 10. Gróf Andrássy-levéltár.

nyoma sincs, jelenleg hólyagkatarusban szenved, a nagy fájdalmak pedig azoktól az orvosszerektől eredhetnek, a miket neki Ultzmann és Antal előírtak. «Ebből aztán», panaszkodik Andrássy, «legyen okos az ember! Mind a három (Ultzmann, Antal, Billroth) elismert auctoritás és mindenik mást mond! Az ember azt gondolja, hogy bolondok házában van! Azonban miután a két első meghalt, nem marad egyéb hátra, mint azt tenni, a mit az élő mond.»[1]

Megint javult Andrássy állapota és ismét reménykedve nézett a jövőbe. A voloscai villából, melynek szép és a fürdővendégektől nem zavart fekvése nagyon kielégítette, így ír báró Nopcsának: «Én meg vagyok győződve, hogy ha csak annyira jövök, hogy kimehessek, igen jót fog nekem tenni; eddig azonban a kertet a gyönyörű idő daczára csak az ablakból láttam.»[2] Már arra gondolt, hogy márczius végén újra visszatér szeretett hazájába, de ennek a földjére nem jutott többé életében. Miután Dittel tanár, ki február másodikán jelent meg Voloscában Andrássy betegágyánál, mikroszkopikus vizsgálat segítségével rákszerű képződmények veszedelmes terjedését állapította meg a hólyagban, a gróf állapota gyorsan rosszabbodott. Közvetlen a vizsgálat után egyik kezelőorvosa, Glaz tanár ezt írta február másodikán Korányi tanárnak Budapestre: «A gróf sokat szenved. Ópiumvegyületeket nem tűr el és ezért nagy fáradsággal küzdünk a nehéz tünetekkel.»[3] Február 17-én éjfélkor agóniába esett és 18-án reggel három órakor fájdalom nélkül, gyermekei jelenlétében, neje karjai között kiszenvedett.[4]

[1] Andrássy Nopcsához. Volosca, 1889 decz. 28. Gróf Andrássy-levéltár.

[2] Ugyanaz. Mind e leveleket, melyek a betegséget leírják, Nopcsához sajátkezűleg írta Andrássy.

[3] Korányi i. h. 95. l.

[4] A betegség lefolyásának történetét tisztelt barátomnak, dr. Hanč Alfonz ismeretes bécsi urologusnak birálata alá bocsátottam. Baráti

Mikor Andrássy halálának híre elterjedt, az egész világ annak a hatalmas benyomása alatt állott, hogy az újkor legnagyobb államférfiainak egyike hunyta le örökre szemét. Ezt mutatták a lapok nekrológjai minden országban pártkülönbség nélkül. Nemcsak Magyarország gyászolta benne Deák mellett legnagyobb fiát, hanem a monarchia is egyik legjelentékenyebb emberét siratta benne. I. Ferencz József hű, odaadó és mindig megbizható tanácsosát vesztette el. Reuss herczeg jogosan mondhatta: Ha a megboldogult már 11 éve távol is állott a hivatalos munkától, mindig szivesen látta őt az uralkodó és szeretett vele belügyekről és külügyekről beszélgetni.[1] A mint az uralkodót, úgy Erzsébet királynét is lesújtotta a gróf halála, mert hű, hódoló barátja volt neki és a

szivességből a szövegben közölt leírásom alapján, a mennyire ebből tájékozódhatott, így nyilatkozott: A vérzések súlyos baj keletkezését jelezték. Hanč nem akarja vitatni, hogy nem lett volna-e czélszerű az 1886-ban megállapított cystitist lokálisan kezelni. A mulasztást ebben a tekintetben nem lehet Ultzmannak betudni, mert a legjobb orvos sem képes arra, hogy prognozisát vagy therapiáját évekre megállapítsa. Antalt sem illetheti vád, mert nem is jutott abba a helyzetbe, hogy a diagnózist megállapítsa. Határozottan végzetes volt, hogy Andrássy 1886-ban nem engedte meg a cystoskopikus vizsgálatot, a mit Antal ajánlott. Akkor egy operativ beavatkozás sokkal ajánlatosabb lett volna, mint három évvel később, mikor a beteg szervezete már a hosszas vérzések következtében elgyengült. De arra való tekintettel, hogy a vérzéseket a különböző orvosságok nem szüntették meg, szinte érthetetlennek látszik, hogy nem nyúltak műtéthez, esetleg nem alkalmaztak sectio alta-t, (magas hólyagvágás a képződmény eltávolitására) a kellő időben. Ez, tekintettel az állandó vérzésekre, indicatio vitalis lett volna! Dr. Hanč azt gondolja, hogy az időleges gyógyulás abban leli magyarázatát, hogy a cystoskopikus vizsgálat alkalmával történt behatolás alkalmával — föltéve, ha helyes volt a diagnózis — és a lokálisan használt orvosságok hatása alatt a papillom egy részét eltávolitották. Az is nyilt kérdés marad, hogy a betegnek a szokásos narkotizáló szerekkel szemben való idiosyncrasiája mellett is nem lett volna talán lehetséges azoknak más módon való alkalmazása, hogy a borzasztó fájdalmaktól megkimélték volna.

[1] Reuss Bismarckhoz. Bécs, 1890 február 18.

királyné is őszinte jóindulattal volt iránta. Bismarck herczeg azonnal táviratozott Andrássy grófnénak és táviratában kijelentette, milyen nagyra becsülte az elhunytat. Azt mondja Andrássyról, hogy mindig «személyes és politikai barátja» volt.

A nagy veszteséghez mérten, óriási részvét mellett, az uralkodó jelenlétében folyt le az elhunyt hamvainak beszentelése a Magyar Tudományos Akadémia előcsarnokában, a hova a holttestet Voloscából[1] elhozták. Budapestről a koporsót Terebesre szállították, a hol az elhunyt gróf testét örök nyugalomra helyezték. Magyarország azonnal kifejezte tiszteletét Andrássy emlékezete iránt, a mennyiben az 1890-iki III. t.-czikkben államköltségen emlékszobor fölállítását mondta ki. Ma már örök emlékezetül ott díszlik a gróf szobra a magyar parlament előtti téren, Budapesten.

[1] A voloscai villa csarnokában, a melyben Andrássy meghalt, a következő felirat olvasható: «Julius comes Andrássy laboribus immortalibus pro patria perfectis vita ad finem vergente in hoc amœnissimo sinu cara familia amicisque circumdatus quietem repperit desideratum anno domini MDCCCLXXXX.

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

JELLEMZÉS.

Gróf Andrássy politikájára és államférfiúi működésére annyira rányomta egyéniségének bélyegét, hogy életrajza személyének jellemzése nélkül töredék maradna. Története legjobban megrögzíti azt a mondást, hogy minden cselekedet hidegen hagy, ha nem látjuk az embert is, a kitől kiindult. Andrássy már külsejéről itélve is rendkívüli jelenség volt, olyan fej, a milyennek nem egykönnyen találja mását az ember és a mely örökre a néző emlékezetébe vésődik. A ki vele találkozott, azt a benyomást nyerte, hogy nagyintelligencziájú férfival áll szemben. A természet ép oly gazdagon megáldotta testi, mint szellemi előnyökkel. Fiatalkorában a nők, mint szép férfit ünnepelték és elkényeztették. De ő valójában sohasem volt az, amit szép férfinak szoktak nevezni, mert arcza a nagy események behatása folytán, melyeknek aktiv tanúja volt, korán komoly-férfias kifejezést nyert. Sötét, szellemet szikrázó szemeivel, küzdelmektől felszántott arczával, sovány, de a mellett elegáns és hajlékony termetével mindenkire megkapó benyomást tőn.

A merészség, nagyvonalúság és határozottság, a mely Andrássy politikáját jellemzi, egyénisége mélyében gyökerezik. Bismarck biztosan elvesztette volna vele a kártyapartiet, a melyet Blomeval szemben megnyert, mikor annak a hazardjátékban való vakmerőségét kipróbálta.

Mint rettenthetetlen lovas, a ki vadon száguldó paripán érezte magát elemében, az életben sem riadt vissza a veszélytől. Minél fenyegetőbben tornyosodott fel az, annál nagyobb kedvet lelt legyőzésében, és semmi áron sem állott volna el megkezdett merész vállalkozásától. Igy egy ízben életét koczkáztatta, hogy gróf Széchenyi Istvánnak bizonyítsa, hogy az ifjú nemzedék ép oly bátor, mint a régebbi. Egy társaságban, melyben Andrássy is jelen volt, Széchenyi István a bátorság hanyatlásáról panaszkodott és ezt a kérdést intézte a jelenlévő fiatal mágnásokhoz: kinek van vajjon közülök annyi bátorsága, hogy a Dunán épülő híd egyetlen lánczán átmásszon Pestről Budára. Miután Széchenyi még elitélő hangon megjegyezte: «Ha fiatalabb volnék, azonnal megtenném, de a mostani generáczió nem szívesen kockáztatja a bőrét», Andrássy és hozzá hasonlóan társainak egész serege kijelentette, ezen, az általuk annyira tisztelt gróf részéről tapasztalt megvetés által fölindulva, hogy készek ezt a vakmerőséget elkövetni. Míg azonban barátai a viz fölött lebegő hídláncz láttára kijózanodtak és a vállalkozásról lemondottak, Andrássy a nézők ijedtséggel párosult csodálata mellett folytatta rémes útját, a mely minden pillanatban életébe kerülhetett.[1] I. Napoleonnal ellentétben, a ki azt mondta: «Mit törődöm én a gyávasággal; nem félek azt elkövetni, ha nekem hasznom van belőle,»[2] Andrássy akkor sem lett volna gyávaságra képes, ha ezzel a legnagyobb előnyöket szerezte volna meg. A gyávaság az ő szemében az erkölcsi elfajulás legmélyebb fokát jelentette. A schwechati csatatéren hősies bátorságának fényes tanujelét adta, szintén 1849-ben mint a Kossuth-féle kormány követe Konstantinápolyban. De

[1] Szőts, «Andrássy adomák». 19.
[2] Mémoires de Madame Rémusat I. 108.

bizonyítja rettenthetetlenségét egy másik eset is. Honfitársainak sorsa Törökországban akkor kétségbeejtő volt. És igy midőn egy napon egy előtte teljesen ismeretlen őrmény hozzá jött és megkérdezte tőle, hogy megakarja-e menteni Törökországba menekült honfitársait, a legnagyobb készséggel vállalkozott erre. Ebben az esetben, megjegyezte az örmény, jöjjön vele, de szemeit be kell kötnie. Andrássy habozás nélkül elfogadta ezen föltételt. Csak elővigyázatosságból tett egy revolvert a zsebébe. Így felfegyverkezve, bekötött szemekkel fölszállt a kocsira az örménnyel, a nélkül, hogy tudta volna, hova mennek. Hosszú utazás után végre megérkezve, lépcsőkön keresztül olyan szobába vezették, a hol levették szeméről a köteléket. Itt egy öreg pasával találta magát szemben, a ki felszólította őt, hogy írja fel a magyar menekültek neveit, a kiknek azután török útleveleket állítanak ki. Andrássy e bátor tettének sok honfitársa köszönhette, hogy Törökországból Angliába és Francziaországba juthattak és elkerülhették az akkori osztrák kormánynak való kiszolgáltatás veszedelmét.[1]

Bátorságával egyenlő fokon állt nyíltsága és őszintesége. Andrássy nagyon távol állt minden intrikus hajlamtól, a mi a 18. századbeli diplomaták tulajdonsága volt és a melyet elődje gróf Beust, különös ügyességgel folytatott. Alapelve, a melyet feleségéhez írott egyik levelében fejtett ki, az volt, hogy az élet minden helyzetében egyenes úton járjon.[2] A diplomaták azt is nagyon jól tudták, hogy rendkívül fejlett az igazság és jogérzete.[3]

[1] Kónyi Manó: «Visszaemlékezés Andrássy Gyula grófra», megjelent a «Nemzet» 1890 február 19—21-i számában.

[2] Andrássy a feleségéhez, 1872 augusztus 31. Gróf Batthyány Lajosné tulajdona.

[3] Lord Loftus «Diplomatic reminiscences» Second series I. kötet 359. oldal.

II. Sándor császárnak is el kellett ismernie, hogy milyen mélyen gyökerezik benne a bizalom Andrássy becsületességében és politikai loyalitásában.[1] Auguszta császárné a korlátlan csodálat kifejezésével dicsérte a grófot, mint a becsületesség legfőbb megtestesülését és a «preux chevalier» tipusát.[2] Bismarck herczeg szilárdan épített minden ígéretre, a melyet Andrássy minisztersége alatt a bécsi Ballplatzról nyert. Bizonyára csak ama megingathatatlan hűségében való meggyőződés sugalta, hogy olyan férfiú, mint a német kanczellár, nyilt országgyülési tárgyaláson «barátjá»-nak nevezte Andrássyt, a ki neki mindig megmondja az igazat és a kinek ő is mindig igazat mond.[3] De a «magyar gróf», így nevezték Andrássyt Berlinben, mindenkor kész is volt szaváért helyt állani. «Mint minden embernek, nekem is vannak hibáim, nézetem szerint sok is. De egyet még senki sem vetett szemememre, hogy ne lenne bátorságom az egyszer kimondott szavamat minden körülmények között fentartani, bármilyenek legyenek a következményei is rám, vagy másokra nézve.»[4]

Épen azért, mert adott szavát oly nagyra taksálta, roppant óvatos is volt, hogy magát az által le ne kösse. Azt mondta: «Igérni nehéz, megtartani könnyű». A politikában is vigyázott, nehogy könnyelmüen erős kijelentéseket tegyen. Így egy 1876-iki delegácziós ülésen ezt mondta, hogy az óránként változó és kiszámíthatatlan eseményekkel szemben abszolut nem tud fix programmal

[1] Báró Bechtolsheim Andrássyhoz, Gorni-Studen, 1877 okt. 1. Gróf Andrássy levéltár.

[2] «Letters and memoirs from Sir Morier» II. kötet, 283. old.

[3] Bismarck beszéde, 1878 február 19. Mint az egykori franczia követ marquis de Gabriac a maga emlékirataiban (Souvenirs diplomatiques d'Autriche et d'Allemagne 1870—72», 229. old.) említi, Schwarzenberg herczegen kívül egyetlen államférfiút sem ismert, a ki Bismarcknak annyira rokonszenves volt volna, mint Andrássy.

[4] «A magyar delegáczió naplója». 1881 november 8-iki ülés.

rendelkező minisztert elképzelni. Ezért ellensége volt minden szükségtelen jóslásnak, mert, mint mondta, volt reá elég példa, hogy «a miniszteri időjósok sokszor jelentkeztek, gyakran szép időt jeleztek, de mégis hirtelen jött a zivatar».[1]

Az ilyen becsülettel és egyenes jellemmel bizonyos ravaszság össze egyeztethető volt. A német nagykövet, a ki Andrássyról elismerte, hogy hat évre terjedő bécsi közös együttműködésük idejében, vele szemben mindig «nyilt, hűséges és igaz volt,» ugyanaz a német nagykövet mégis ezt írja Bismarck herczegnek, hogy gróf Andrássynál bátorság, önbizalom és ravaszság csodálatraméltó vegyületben egyesül.[2] Ez a ravaszság, melyet Schweinitz benne feltételez, nem volt egyéb, mint ügyesen értékesített emberismerettel párosult előrelátás és okos számítás. Andrássy azon ritka tehetséggel bírt, hogy az embereket, mintegy futtában kiismerte és tehetségeiket megbecsülte. És még ahhoz is értett, a mi nem minden emberismerőnek tulajdona, hogy az általa felismert és értékelt emberekkel ügyesen el is tudott bánni. Igy a céljainak szolgálatába vont egyéneket alkalmas eszközökként fel is tudta használni. Hiszen az is szokása volt, hogy úgy nézett az emberek szemébe, mintha belsejükben «házkutatást» akarna rendezni.[3] Ezért sohasem hallották tőle a panaszt, hogy emberismerete megcsalta őt, vagy hogy rossz tapasztalatokkal gazdagította volna.

[1] «Stenograpische Sitzungs-Protokolle der Delegation des Reichsrates», az 5. sesszió 7. ülése. 1872 október 10.

[2] Schweinitz Bismarckhoz. Bécs, 1871. november 11. Waeker-Gotter Bismarckhoz. Budapest, 1871 november 22. említi, hogy a kik Andrássyt közelebbről ismerik, azt mondják, hogy a hazugság idegen előtte és hogy ő azt bizonyosan nem mint sportot üzi.

[3] Dóczi Lajos «Andrássy im Umgang» 1907 január 6. «Neues Pester Journal» 1907 január 6. Ld. még Wyatt W. J. «Hungarian celebrities» 150. oldal.

A hatalom bírása, a mely oly könnyen elrontja az ember legnemesebb intenczióit, nem változtatott rajta semmit. Soha sem ingott meg szeretetében a valódi, igaz szabadság iránt és a szavak, melyekkel azt dicsérte, mindig gyújtó hatással voltak. «Isten mentsen meg — így szólnak hátrahagyott feljegyzései — hogy valaha sikerüljön e nemzetet megfosztani szabad szellemétől és a helyibe kizárólagosan az anyagi érdekeket helyezni szivünkbe. Ha ezt elvesztettük, beszélhetünk még magyarul a gramatika szerint, de nem vagyunk magyarok többé. A valódi, józan szabadság terjesztése és meghonosítása a föld ezen részén a mi missziónk, ha ezt megtagadjuk, nincs értelme többé izolált fajunknak Európában».[1] Úgy magyar miniszterelnöki, valamint külügyminiszteri állásában magasra emelte a liberálizmus lobogóját. Ebben a tekintetben nem ismerte az opportunizmussal való megalkuvást. Mint a hogy őt magát eltöltötte a szabad, friss levegő utáni olthatatlan vágy, a politikai szabadságban látta a legerősebb eszközt a népek erkölcseinek és nézeteinek hanyatlása ellen. «A legnagyobb hatalom is megszünik — így szól beszédeinek egyikében — biztosan haladni, midőn elhagyja a törvényesség ösvényét. Alkotmányos országban az önkény hasonlít a rossz lélekhez, a mely a halál után is ijeszt.»[2] E szabadságszeretetből nőtt ki a függetlenség érzése felfelé és lefelé egyaránt. Andrássy, a ki nem nagyravágyásának kielégítése végett csüggött a hatalmon, csak addig maradt hivatalában, míg ezzel államának szolgálatot vélt tenni, képtelen volt még a trón lépcsőinél is másképp beszélni, mint a hogy igazi meggyőződése engedte. I. Ferencz József, a kiről Andrássy azt mondja, hogy az őszinte

[1] Andrássy kiadatlan feljegyzései. Gróf Andrássy-levéltár.
[2] Lederer: «Andrássy beszédei» I. 118.

beszédet nemcsak méltányolni tudja, hanem követeli is,[1] ezért miniszterében is becsülte a férfias komolyságot, nyíltságot és lovagiasságot. A gróf is úgy vélte volna, hogy nemcsak önmagát kisebbíti, hanem az állam és az uralkodó érdekét is károsítja, ha az igazságot elhallgatja. Csak mert a királyt is az a tudat hatotta át, hogy minisztere sohase mond, vagy tanácsol neki olyasmit, a mi a monarchia jóléte ellen irányul, fejlődhetett ki köztük oly összhangzó együttműködés, mint a milyen I. Ferencz József és gróf Andrássy között valóban létezett. Hiszen maga mondta egyszer, hogy a vezető eszmék, miniszteri tevékenysége alatt, annyira egyek voltak a királyéival, hogy gyakran már maguk se tudták megkülönböztetni, hogy melyek az uralkodó es melyek a miniszter külön eszméi.[2]

Andrássy ugyanezt a függetlenséget őrizte meg lefelé. Magasra emeltetvén a közvélemény által egy perczig sem habozott, szembe helyezkedni vele, ha olyan czélokra való törekvést látott benne, melyek legjobb meggyőződése szerint az állam kárára voltak; hiszen legjobb beszédeinek egyikében mondja: «Ha nekem több ellenségem van, akkor a monarchiának van kevesebb». Ezt annál inkább lehet értékelni, mert nem vetette meg a közvéleményt. «A közbizalom — így nyilatkozott erről — nemcsak legfőbb jutalma, hanem egyúttal legerősebb útmutatója is; mert olyan kincs, melyet a legönzőbb természetek sem vethetnek meg abban a tudatban, hogyha megtennék, hasonlítanának az indiánusokhoz, a kik az üveggyöngyöket pénzért cserélik be».[3] Ennek ellenére a népszerűség nem volt reá nézve olyan kincs, a melyet fösvény módjára meg

[1] Andrássy emlékirata, 1886-ból. Gróf Andrássy-levéltár.

[2] U. o.

[3] Lederer: «Andrássy beszédei» I. 124.

kellett őriznie. Saját kijelentése szerint ez nem volt törekvéseinek végczélja. A népszerűség inkább olyan tőkét jelentett neki, a melyet mindig bátorsággal kell birnia, hogy népéért feláldozza. Ezt meg is tette, midőn 1878-ban a keleti válságban Ausztria-Magyarország közvéleményével ellenkező politikát igyekezett érvényre juttatni. Rettenthetetlen természetével legbensőbben összefügg, hogy nem törődve az izgalom magasra tornyosúló hullámaival, sőt az elkeseredett ellenségeskedéssel, egy hajszálnyira sem tért el attól az úttól, melyet keleti tervei követésében a maga számára megállapított. Bátorságát és kitartását később a népszerűség visszatérése jutalmazta, a melyet egy perczre elvesztett.

Bátran azt lehet mondani, hogy Andrássy a monarchia legnépszerűbb alakjainak egyike volt. Magasabb mértékben birta a tehetséget, mint Metternich és Schwarzenberg, hogy a tömeget maga iránt felvillanyozza. Nemcsak Budapesten, de Bécsben is mindenki ismerte őt és midőn Stephánia trónörökösné bevonulását tartotta a császárvárosba, a lakosság megéljenezte őt. Andrássy értett hozzá, hogy ne csak azokat a társaságokat nyerje meg magának, a melyekben megjelent, hanem a népet is, a mely látta benne azt a férfiút, a ki egykor a szabadságért küzdött és a hatalom teljességében sem lett hűtlen ifjúkori ideáljaihoz. Népszerűségének tényleges talaja azonban, a melyen felnőtt és nagy lett, szülőföldje: Magyarország volt. Legbensőbb, majdnem fanatikus szeretet töltötte el hazája iránt, a mely azonban nem tartotta őt vissza attól, hogy az országgal szemben ne a legszigorúbb követeléseket támassza. Gondolatkörében a legmagasabb régiókba emelte a nemzetet: mindig a nyugat-európai czivilizáczió és az igazi liberálizmus zászlaja alatt haladjon. A modern Magyarország nagy alakjaihoz: Széchenyihez, Kossuthoz, Deákhoz hasonlóan ő is közel állt a nemzet szívéhez. Benne becsülte és szerette

a valódi magyar eszményi kifejezésre juttatott typusát. Ő, a ki nagyon sokat tartott a fajra, büszke volt arra, hogy a magyar fajhoz tartozik, a melynek jó tulajdonságait csodálta, a nélkül, hogy hibáival szemben szemet hunyt volna. Nagyon magasra becsülte a lelkesedni tudást és a magyar nemzet szent tűzét. Ezért nem is itélt el semmit inkább, mint hogyha e drága kincseket az ifjúság félrevezetésére használták fel. Mindig gondja volt arra, hogy Magyarország a monarchia másik államával egyenlő helyzetben legyen, «mert — úgy vélte — ha valaki másnak a nyakába akasztja magát, nem szolgálhat támaszául; ehhez saját lábon kell járnia, még pedig lehetőleg szilárdan.»[1] Andrássy a magyar nemzethez való viszonyában mindenképen ideálista volt. Lovagias, előkelően arisztokratikus jelleme, tisztult gondolkozásmódja, szabadságszeretete, személyes kedvességének varázsa, őt a magyar nemzet szemében a nemzeti tulajdonságok legfőbb kinyomatává tették. Egynek érezte magát vele. «Nem nézhetek — így szól egyik beszédében — remény nélkül a jövőjébe, mert bizom nemzetem józanságában, bizom nemzetem erélyében és elveinek igazságában».[2] Ez a kölcsönhatás és harmónia a nemzet és nagy fia között teszi érthetővé, hogy Magyarország még akkor is, mikor már nem volt miniszter, úgy figyelt Andrássy minden kijelentésére, mint egy megváltó szóra. Ő volt hivatva Magyarország politikai gondolatkincsét új eszmékkel gazdagítani. Akármennyire hitt is Magyarország erejében és szivósságában, annak számos ellenségtől fenyegetett életét nem látta eléggé biztosítva csupán nemzeti elszigeteltségben. Ő volt az első magyar, a ki bátorságot talált, Deákkal

[1] Okolicsányi A. «Beiträge zur Characteristik des Grafen Andrássy» 1890 a «Deutsche Revue» II. kötete, 170. oldal.

[2] Lederer: «Andrássy beszédei» I. 123.

ellentétben is, e tétel proklamálására: hogy a monarchia nagyhatalmi állása nyujtja Magyarországnak az egyedüli és legjobb védelmet a magyar nemzet létele és fenmaradására. Egész tevékenysége alatt hű maradt ehhez a nézethez, a melyet Magyarországnak politikai végrendelete gyanánt hagyott. Csak a helyzet e felismerésének csattanós befejezése volt, midőn oly határozottan és erélyesen lépett föl a korona viselőjével való harmónia és a közös hadsereg megtartása, mint a monarchia nagyhatalmi állásának leghatásosabb támasza érdekében. De azért megis a magyar nemzeti jelleget és a nemzeti egyéniség teljesebb kifejezését kívánta a hadseregben biztosítani. Mielőtt Andrássy 1889-ben híres beszédét tartotta volna, a királynak bejelentette, hogy ő abban a közös hadsereget ugyan védeni fogja, de egyúttal arra is rá fog mutatni, hogy a nemzeti iránynak nagyobb tért kell engedni.

Noha Magyarország és a monarchia emelkedése és virágzása volt életének ideálja, Andrássy mégis izig-vérig reálista volt a politikában. Egy hölgy kérdésére, hogy mit keres a művészetben, azt írta emlékkönyvébe: «A mit a politikában megvetek: az ideált».[1]

Semmit se nézett le jobban, mint az elérhetetlen czélok hajhászását. Pontos számoló volt és lelkében nagyon behatóan mérlegelte az ellenség erőit. Ez a tulajdonság vissza is tartotta őt gyors, megfontolatlan elhatározásoktól. Sokáig tart, mondta egyszer, míg valamihez hozzáfogok, de ha megtörtént, akkor számomra nincs többé visszatérés. Mennyire téves tehát Andrássyt oly férfiúnak feltüntetni, a ki egész gondolkozásában és érzésében rhapsodikus és ide-oda ugró lett volna. Inkább minden cselekedet alapos megfontolás következményekép

[1] Okolicsányi: «Beiträge zur Characteristik des Grafen Andrássy» a «Deutsche Revue» 1890 II. kötet, 170. oldal.

nyilvánul nála, mint az államférfiú hivatásáról való véleményének eredménye, a kiről úgy nyilatkozott: hogy legelőbbre való kötelessége bolondságokat el nem követni. Ebben látta a diplomácziai művészet quintessencziáját. Látszólag ellenmondás van abban, hogy a férfi, a kinek fejében az eszmék valósággal egymásra torlódtak, mégis a legóvatosabb politikusok egyike volt. Andrássy az állam ellen való legnagyobb véteknek tartotta volna, hogy csak egy szót is kimondjon, melyről meg lett volna győződve, hogy teljesítetlenül marad. A mit jósolt, bekövetkezett; és a mihez hozzáfogott, megvalósult.

Jellemző ránézve működésének módszere. Bár maga nem szívesen írt,[1] mégis igen kifejlett érzékkel bírt a stilus finomságai iránt. Eszméit a legfinomabb formába kellett önteni és a gondolat minden árnyalatára a legélesebb, legpregnánsabb kifejezést kellett alkalmazni. Ennek a kivánalomnak annál nehezebben lehetett eleget tenni, mert munkatársaitól azt követelte, hogy intenczióit, melyeket eleinte csak futólagosan jelzett, ki tudják találni és azonnal papirra is vetni. Bár gyorseszű, élczes és szellemes volt, a gondolatok agyában mégis sokat vajudtak, a míg megszülettek. Andrássy ezért azokat az embereket pártfogolta, a kik bírtak azzal a tulajdonsággal, hogy csak félig jelzett eszméket gyorsan egész terjedelmükben fel tudtak fogni. Ez persze nagyon megnehezítette a vele való munkálkodást, különösen külügyminisztersége idején, mikor a viszonyok sok írásmunkát tettek szükségessé. Érthető, hogy miniszteriumában azokat a hivatalnokokat ajándékozta meg bizalmával, a kiknek, mint Dóczinak és Teschenbergnek[2] volt tehetségük, hogy gondolatait mint-

[1] Lónyay Menyhért nyilatkozata.

[2] L. D. jelzéssel (mindenesetre Dóczi Lajos) a «Fremdenblatt» 1886 február 26-iki számában Teschenbergnek február 25-én történt halála alkalmával e kitünő férfiúról nagyon melegen átérzett jellemzés jelent meg. A Teschenbergről szóló czikkben ez áll: «Teschenberg

egy röptükben elfogják és megrögzítsék. De így sem ment a dolog olyan egyszerűen.

Ezt Dóczi is tapasztalta, midőn Andrássy számára az első táviratot kellett megfogalmaznia. A miniszter, a mint mondják, «beszélgetésre» hivatta a budai vár «Stöckel»-jébe, a hol Andrássy akkor lakott. Ő maga egy Pétervárról érkezett tudósítást olvasott fel Dóczinak ottani nagykövetünktől, báró Langenautól. Erről az aktáról azután Andrássy 3/4 óra hosszat beszélt hivatalnokának, a nélkül, hogy jelezte volna, hogy milyen czélja van vele. A miniszter beszéde éles czáfolata és kritikája volt az orosz fölfogásnak, a hogy azt Langenau főnökéhez közvetítette. Midőn Dóczi az általa feszült figyelemmel hallgatott fejtegetés végén éjféltájt a nyujtott élvezetért a leghálásabb köszönetet mondva, vissza akart vonulni, a gróf csodálkozva nézett reá és úgy vélte: «Csak nem hiszi Ön, hogy én mindezt most azért mondtam, hogy Önt szórakoztassam? Azt akarom, hogy Ön le is írja mindazt, a mit én mondtam.» «Hiszen akkor stenografálnom kellett volna!» «Mit, gyorsírás!» — felelt Andrássy — «A dolog még korántsem érett meg annyira. Csak szeretném lényegében magam előtt látni, a mit beszéltem.» Miután Dóczi egész éjszaka résuméjén dolgozott, reggel elküldte a miniszternek. Délben maga jelentkezett. Ekkor Andrássy a kézirattal kezében barátságosan, de gúnyosan mosolyogva jött eléje: «Ön ezt nagyon pontosan és szépen meg-

war ein freidenkender, vorurteilsloser Staatsmann, der in vielen wichtigsten Phasen innerer und äusserer Politik mit freiem Rat und feiner Feder eingegriffen hat. Als Publizist war er wohl das elegantste, vielleicht das einzige Muster für den Stil eines Mannes, der wirken will und nicht agitieren darf, der nur Wahres schreiben soll und doch nicht sagen darf, was wahr ist, wie es eben unvermeidlich ist, venn Männer der Tat zugleich überreden sollen, ehe die Tat verkündet werden darf. Es gibt nicht drei Publizisten in Wien und vielleicht noch weniger in Deutschland, die ein Deutsch schreiben, wie es ihm nicht Kunst, sondern zweite Natur war».

véleményét. Ha a referens csak intuitive járt el, a nélkül, hogy álláspontját biztosan meg tudta volna védelmezni, csinálta. De tudja-e azt, hogyha én az Ön opusát a mi nagykövetünknek elküldöm, elkerülhetetlen a háború Oroszországgal?» Midőn az ily módon aposztrofált Dóczi kissé megütközve megjegyezte, hogy nem is gondolt utasításra, a miniszter nevetve a szavába vágott: «De én igen, és most csinálunk egyet belőle.»[1]

Már ez a kis történet is bizonyítja, hogy az eljárás a diplomácziai aktadarabok fogalmazásánál Andrássy miniszteriuma alatt originális volt. Elvéhez híven, hogy legfontosabb az aktát mindenekelőtt helyesen olvasni, Andrássy azzal kezdte meg tevékenységét, hogy egy beérkezett táviratot többször átolvasott és néhány figyelemreméltó helyet benne vörös író ónnal húzott alá. Miután ez megtörtént, hivták az illető referenst, a kinek a választ fogalmaznia kellett. Ezt a referenst azonban teljesen tájékozatlanul hagyta saját nézete felől. De e helyett leselkedő pillantással kisérte a hivatalnokot, míg az a táviratot tanulmányozta. Andrássynak mindig csendes diadal volt, a melyet nem minden jóakaratú káröröm nélkül élvezett, ha a referenst tévelyegni látta és ez csupán az akta betűszerinti értelméhez ragaszkodott, a nélkül, hogy annak tényleges tartalmát felfogta volna. Néha azt az elégtételt engedte meg magának, hogy az udvari tanácsost, a kit munkatársának választott, hamis felfogásában biztató felszólítások által bátorítsa. Minél inkább félrevezettette az magát állítólagos jóváhagyása által, annál inkább megerősödött Andrássyban a meggyőződés, hogy ő maga eltalálta, a mi helyes. Néha az is előfordult, hogy a referenssel, a ki fején találta a szeget, szándékosan ellenkezett; ily módon akarta megerősítve hallani a hivatalnok nézetével megegyező

[1] Báró Dóczi Lajos osztályfőnök közleménye.

a miniszter barátságos gúnyolódással figyelmeztette, hogy mindenesetre igaza van, a nélkül azonban, hogy bizonyos lenne felőle, miért. A lényeges pont megállapítása után és ez Andrássy gondolatmunkájának különös sajátsága volt, azonnal áttért a konkluzióra. Még mielőtt a jegyzéket egyes részeiben megfogalmazták, a végső következtetésnek már készen kellett lennie, a mely a legfontosabb volt. Minden más csak bevezetés, adalék volt tételének támogatására. Ha egyszer tudta, hogy mit kellett bebizonyítani, akkor erre való okok dúsan kinálkoztak. Tollba is mondta valamennyit a referensnek, úgy a mint agyába jöttek. És mintha megijedt volna gondolatai sajátságos gazdagságától, hirtelen megállt és azt mondta a hivatalnoknak, a ki már sok ivet megtöltött jegyzetekkel: tulajdonképen szükségtelen ilyen sok argumentumot felhozni, ez csak hosszúvá és zavarossá teszi a jegyzéket. Ha azonban a referens, a kivel épen dolgozott, nem volt képes elég gyorsan követni gondolatainak szárnyalását, akkor ideges lett, mert talán soha se volt türelmetlenebb miniszter, mint Andrássy. A ki nem tudta teljesíteni a gyors és jó munka föltételeit, azzal hamar leszámolt, soha többé nem vette igénybe munkáját. A további nehézség a miniszterrel való együttműködésben abban állott, hogy a tisztázat mindig az ő jegyzéke legyen, úgy a hogy magában kigondolta és nem a referens gondolatproduktuma. Nem ritkán történt meg, hogy a már elkészített opust, melylyel az udvari tanácsos másnap megjelent nála, alapjában szétszedte és minden részletében átalakította. Az egész jegyzéket felforgatta, egy mondat se maradt a helyén. Andrássy addig módosított rajta, míg azt találta, hogy most igazán elméjének bélyegét tükrözi vissza és markáns kifejezésmódjának képmása.[1]

[1] Egy Dóczi-féle tárcza alapján Andrássy munkálkodási módjáról

A legnagyobb aversióval viseltetett azon udvari tanácsosok iránt, a kik vele szemben nézeteik támogatására autoritásokra hivatkoztak. Egyszer Falke udvari tanácsosnak be kellett számolnia egy nemzetközi eseményről. Annak bebizonyítására, hogy tudós körökben hogyan gondolkoznak erről a kérdésről, az udvari tanácsos Bluntschli erre vonatkozó műveinek egyikét nyujtotta át.[1] Andrássy nyugodtan átfutotta az erre vonatkozó helyet, melynek átvétele után így nyilatkozott: «Kedves udvari tanácsosom, én igen nagyrabecsülöm ugyan Bluntschlit, de felette van egy még nagyobb úr és ez — a természetes ész.»[2] Semmi sem imponált neki kevésbé a *gyakorlatiatlan* tudósságnál. Ezt szokta mondani: «Egy tudós tekintete és a végczél között mindig egy könyv fekszik.»[3] Hiszen mindenkit tudósnak nevezett, a kitől udvarias módon el akarta vitatni az egészséges emberi észt.[4] Egyáltalában azon a nézeten volt — ezek a saját szavai — hogy egy font ész többet nyom, mint az összes tudományok és hogy az ifjúság nevelésénél legfontosabb a szellemi képességek kiképzése és fejlődése.[5] Andrássy minden alkalommal tiltakozott az iskolai bölcseség túlbecsülése ellen. De semmi sem volna tévesebb, mint azt következtetni mindebből, hogy az igazi tudásvágyat és valódi tudományt megvetette. Csak az ismeretek hamis felhasználása iránt érzett mély ellenszenvet, még a legnagyobb tudóssal szemben is. Ő maga szivesen és sokat olvasott, a mit a hozzá közelálló személyek bizonyítanak. A nélkül, hogy olvasottságával dicsekedett volna, mindig

[1] Valószinüleg Bluntschlinek a modern népjogról szóló műve.

[2] Wavrik egykori külügyminiszteri osztályfőnök közleménye.

[3] Ugyanaz.

[4] Dóczi «Julius Andrássy und die Kunst.» «Neues Pester Journal» 1907 márczius 24.

[5] Andrássy nyilatkozata egy fiatalabb kortársa előtt.

kellő időben tudta értékesíteni. Könyvtárának könyvei telve vannak sajátkezű jegyzeteivel. Shakespearenek és Goethenak csodálója volt. Faust első részétől el volt ragadtatva, második része igen transcendentalis volt neki. A magyar költők közül mindenekelőtt Petőfit szerette, azután Aranyt és Jókait. Nagy vonzerőt gyakorolt rá Macaulay. A regényirodalomban Bulwert részesítette előnyben, a ki legjobban megfelelt ízlésének. Hiszen a regényben az igazság ábrázolását kereste ideális felfogásban és a jellemek harczát a reális viszonyokkal.[1] A czéhbeli filozófusok nem bírták megnyerni tetszését, mindenekelőtt Schopenhauer iskolájának volt ellensége. Többször mondta: «Ezt, vagy amazt nem tanulmányozom. Ha tudnám, igen nagy fáradsába kerülne, hogy elfeledjem.» Általában az volt a nézete, hogy az emberi agyvelő csak bizonyos számú rekeszt tartalmaz, melyeknek megtöltésével óvatosnak kell lenni, «mert a gondolkodásra is kell hely.»[2] Különösen széleskörű volt történelmi tudása, a mit számos beszédei eléggé bizonyitanak. Ennél nagy segítségére volt, hogy németül francziául és angolul tökéletesen beszélt és írt. A tudomány iránti tiszteletének tanujele, hogy nem akart a Magyar Tudományos Akadémia elnöke lenni. Mikor a Magyar Tudományos Akadémia a haza körül szerzett nagy érdemeielismeréseül, egy régi szokást követve, elnökévé akarta választani, visszautasította ezt és minden rábeszélés daczára sem tért el szándékától. Nem érezte magát hivatva, hogy az első tudományos intézet élére álljon. «Ha Bismarck — felelt a küldöttségnek — nem tudott megingatni engem iránta tanusított ellenállásomban, akkor ez nektek sem fog sikerülni.»[3] Ellenben nagy kitüntetésnek vette, mikor

[1] Okolicsányi i. h. 172. old. és Dóczi i. h.

[2] Okolictányi i. h. 172. old.

[3] Gyulai Pál közleménye. Tisztelt barátomnak, Heinrich Gusztávnak, a Magyar Tudományos Akadémia főtitkárának velem közlött adatai szerint

Gyulai Pál, a híres magyar író, a ki a hadsereg egységéről szóló munkáját kiadta, honoráriumot adott át neki. «Ez az első honorárium életemben», mondta Andrássy és annyira örült neki, hogy a kapott pénzt emlékül üvegbura alatt őrizte.[1]

A zene kevésbé vonzotta őt, mint a költészet. Sajnálattal vallotta be, hogy alapjában véve nincsen zenei érzéke.[2] Csodálatos, hogy Wagner operái mégis tetszettek neki.[3] Rendkívüli módon tudott örülni a festészet és szobrászat alkotásainak és az iparművészeti eredményeknek. Neki köszönhetjük nagy festőnk, Munkácsy felfedezését. A magyar nemzeti múzeum képtárának meglátogatása alkalmával egyszer egy tájkép ragadta meg figyelmét, melyhez a műintézet sorsolás útján jutott. Andrássy, a ki akkor magyar miniszterelnök volt, azonnal felismerte, hogy e kis kép alkotója jelentékeny tehetség. Midőn hallotta, hogy a kép egy Munkácsy nevű fiatal ember munkája, magához kérette őt. Azt kérdezte tőle: «Van-e Önnek pénze, hogy kiképeztesse magát?» A rövid feleletre: «Nincs», ismét az kérdezte: «Elfogadna-e egy ösztöndíjat?» Mikor Munkácsy örömmel igent mon-

1888-ban Trefort halála után, Gyulai Pál és Szász Károly inditványára Andrássyt kinálták meg a Magyar Tudományos Akadémia elnökségével, a mit azonban Andrássy azzal a megokolással utasitott vissza, hogy e méltóságra csak olyan ember való, a ki elsősorban mint író tünt ki. 1889-ben, az Akadémia igazgató-tanácsában újra, szőnyegre került Andrássy jelölése az elnöki tisztre. De napirendre tértek fölötte, mert tudták, hogy Andrássy ellenkezni fog. Erre aztán báró Eötvös Loránd, a tudomány embere, választatott meg elnökké. Andrássy az Akadémia igazgató-tanácsának tagja volt.

[1] Gyulai Pál közleménye.

[2] Dóczi: «Julius Andrássy u. die Kunst» a «Neues Pester Journal» 1907 márczius 24.

[3] U. o. Dóczi azt mondja, hogy a «Walküre» különösen tetszett neki, Okolicsányi (172. oldal), hogy a «Mesterdalnokok» nyerte meg tetszését.

dott, Andrássy írt az akkori vallás- és közoktatásügyi miniszternek báró Eötvös Józsefnek, hogy a fiatal művésznek a rendelkezésére álló legnagyobb ösztöndíjat adományozza. Ily módon megnyitotta neki az utat a kiképzésre és fényes tehetségei kifejlesztésére. Munkácsyhoz hasonlóan, Andrássy az összes kiváló művészekkel, a kikkel az életben találkozott, mint vele egyenlőekkel bánt. Erre nézve jellemző a következő kijelentése: Valamely gróf vagy báró csodálkozott egyszer Munkácsyval való benső barátságán, mire Andrássy azt a kérdést intézte hozzá: «Kérlek szépen ismered Raphaelt?» «Magától értetődik!» «No látod és ki volt Raphael idejében külügyminiszter?» Andrássy nemcsak a képeket, szobrokat, régiségeket csodálta, hanem áldozatkész mæcenás is volt. A művészetnél még jobban elbájolta őt minden természeti szépség.

Andrássy a természet iránt való e lelkesedésének köszönhette érzékét a természetesség és egyszerűség iránt. Gyülölt minden frázist és minden dagályosságot, a mint az igazi tényállás leplezésére szolgált. Inkább igyekezett a dolgokat gyökerük mélyéig kifürkészni. Ebben éles, az eseményeket azonnal összefüggésükben meglátó intuitiv látása segítette. Nem kisebb ember, mint a zseniális báró Eötvös József emelte ki Andrássynak azt a különös sajátságát, hogy minisztertársai csodálkozására gyakran még akkor is fején találta a szeget, ha tudáskörétől egészen elvont tárgyú ügyről volt szó.[1] Erre mindenekelőtt az a tehetség képesítette, hogy a jelenségeket mintegy madártávlatból tudta felfogni, csekély mértékben törődve a részletekkel, a melyeken közepesebb emberek oly hamar megakadnak. Ő maga erre nézve így nyilatkozott: «Politikai pályámon, és ez talán hibám,

[1] Ezt Széll Kálmán is megerősíti.

mindig inkább csak a czélt tekintettem és ezt is nagyjában, mintsem a részleteket és formaságokat.»[1] A lényeg oly világosan állt előtte, hogy úgy vélte, hogy szinte kézzel nyúlhat hozzá. Mindent, a mi nem bírt döntő befolyással és őt csak zavarhatta, másokra hárította. Azt szokta akkor mondani: «Ezt egy udvari tanácsos is elvégezheti.»[2] Ezzel állt összefüggésben, hogy nem volt érzéke az adminisztráczió és az ügyrend iránt. Nyilt titok volt, hogy íróasztalán mindig a legzseniálisabb rendetlenség uralkodott[3] és e miatt gyakran sok fontos okiratot nem találtak. Ezen «lompossága» miatt Andrássy egy ízben az osztrák delegáczió bizottsági ülésében az elnöklő Dumba delegátusnak csipkedését kénytelen volt eltűrni. A miniszter távolmaradását az uralkodónál való sürgős előterjesztéseivel mentette ki. Midőn valamivel később mégis megjelent az ülésen, Dumba a jelenlevő delegátusokhoz a következő szavakat intézte: «Most közölni fogom Önökkel, hogy mit mondott gróf Andrássy a császárnak.» Nevetve kiáltotta neki a gróf: «Csak ki vele!» «A külügyminiszter — mesélte Dumba — azt közölte az uralkodóval, hogy előnyös szerződést kötött; a császárt ez annyira kielégítette, hogy abbeli vágyának adott kifejezést, miképp látni akarná az erre vonatkozó aktát. Erre Andrássy, kabátjának minden zsebét eredménytelenül átkutatva azt felelte: «Nincs nálam, de azonnal el fogom hozni.» Némi idő mulva azonban a kegyelmes úrnak vissza kellett térnie és az uralkodónak bevallani, hogy: «Felség, nem találom a szerződést.» Ez a tréfás elbeszélés természetesen általános derültséget kel-

[1] A magyar delegáczió naplója 1882. április 23. 4. ülés.

[2] Ferenczy Ida, Erzsébet császárné és királyné egykori felolvasónőjének nyilatkozata, a ki előtt Andrássy gyakran tett hasonló kijelentéseket.

[3] Reuss említi ezt egyik jelentésében.

tett, melyben maga Andrássy is osztozott.[1] Andrássy külügyminiszteriumának ügyvitele körül általában az anekdoták egész koszorúja fonódik, a melyek őt a diplomatákkal való érintkezésben is rendkívül nonchalantnak mutatják be. Midőn egyszer visszatért a vadászatról, gyorsan át kellett öltözködnie, hogy egy udvari ünnepélyen részt vegyen. Öltözködés közben bejelentették az angol nagykövetet Sir Buchanant, a ki nagyon ingerlékeny és érzékeny diplomata volt. Albion fia alig tudta elnyomni türelmetlenségét a miatt, hogy a miniszter őt, Viktória angol királynő képviselőjét megvárakoztatta. Kis idő mulva Andrássy felöltözve lépett ki dolgozószobájából a szalonba és azt mondta a már nagyon izgatott nagykövetnek: «Bocsánat, de Ön a királynőt képviseli, tehát nem illett volna, hogy Ő Felségét ingben fogadjam.» Sir Andrew Buchanan ilyen beszéd után kénytelen volt haragját lenyelni és a rossz játékhoz jó arczot vágni. Néha az is előfordult, hogy míg a miniszteri palota főlépcsőjén valamely nagyhatalom nagykövete ment fel hozzá, Andrássy mellékuton elsietett, hogy kedvencz paripáján szokott lovaglását elvégezze a Praterben. Erről az élvezetről semmi áron sem tudott lemondani, ha a nagykövet észrevette volna is, hogy menekül előle. Gyakran mondta Andrássy, hogy nagyobb elhatározás előtt lovagolni szeret. Vágtatás közben gyorsabban és élesebben gondolkozott mint az íróasztal előtt. A legnagyobb gondok súlya alatt a berlini kongresszus előtt nem feledte gróf Károlyit arra kérni, hogy két hátas lovának helyet szerezzen.[2]

Andrássy gáncsolói és ellenségei persze főbenjáró

[1] Suess Eduard professzor közleménye, ki az említett ülésen jelen volt.

[2] Andrássy Károlyihoz, Bécs 1878 június 6. Cs. és kir. külügyminiszterium.

hibának akarták bélyegezni benne a rendszeretet hiányát. Az ügyek vezetése azonban ezáltal nem szenvedett és a nagy eredményeket sem gátolta meg. Midőn Wavrik osztályfőnök egy külföldről visszatért diplomatától megkérdezte, hogyan gondolkoznak ott a külügyminiszterium nem-bürokratikus vezetéséről és nem ócsárolják-e, a kérdezett azt felelte: «Külföldön mindebből semmit sem vesznek észre, hanem csak azt látják, hogy a monarchia külpolitikája most nagyszabású.»[1] Az eredményeket, melyeket Andrássy olyan bőségesen tudott felmutatni, ellenségei szintén jóformán szerencse-csillagának javára akarták elkönyvelni, mely mindig hű maradt hozzá. Valóban egy varázsvessző hatalma volt a kezében; akármit fogott vagy érintett meg, kedvező kimenetelre vezetett. Nála valóban semmi sem vallott kudarczot. Andrássy ezt teljes joggal nem véletlennek, hanem saját erejének tulajdonította, a mely döntő befolyással bírt az eseményekre. Deák e miatt becses és pótolhatatlan férfiúnak tartotta. Midőn néhány miniszterkollégája panaszkodott Deáknak Andrássy könnyen fellobbanó temperamentumának kissé heves kitörései miatt és tőle kértek segítséget főnöküknek majdnem elviselhetetlenné vált zsarnoksága ellen, a parlamenti többség vezére a maga kissé nyers beszédmódján vigasztalta őket: «Tudjátok — mondta — hogy van az egy kis háztartásban. Ha egy tányér eltörik, akkor is veszekszik a háziasszony, de ez nem szerencsétlenség és délben semmit se vesznek észre belőle. De ha a levestálat verik szét, akkor már nagy a szerencsétlenség, mert sok tányér van, de csak *egy* levesestál. A mi levesestálunk pedig Andrássy, ahhoz senki se nyúljon hozzá.»[2] Olyan embereknek, a kik őt csupán szerencse-

[1] Wavrik volt osztályfőnök közleménye.

[2] Kónyi Manó közleménye. Lásd a «Neues Wiener Tagblatt» 1890. febr. 19. sz.

finek[1] nevezték, önérzetesen azt felelte: «Ha valakinek egyszer szerencséje volt, akkor az lehet szerencse és ha valaki egyszer szerencsétlen, ez lehet szerencsétlenség. De ha valaki mindig szerencsétlen, akkor ez az ő hibája és ha valaki mindig szerencsés, az ő érdeme.» Andrássy optimista volt. Bízott abban, hogy a jó akarat és az igazság végül mindég győz. Mivel neki mínden sikerült, a nyilvános pályán valamint a magánéletben, mindenhez bizalommal nyult. Mint egy kortársa mondja, szerencsés keze és még szerencsésebb szeme volt oly helyzetekre, melyekkel szemközt találta magát.[2] Ebben segítette az a nagy művészete, hogy az embereket akarata szerint tudta irányítani és nem vezettette magát általuk. De azért mégsem akart csalatkozhatatlannak tartatni. Csak sokszor tapasztalta, hogy mások még kevésbbé csalhatatlanok és neki mindig lett volna megbánni valója, ha mások tanácsát követi.[3]

Mint minden oly természet, a kik a szilárd elhatározás adományát bírják,[4] nagyon tudott imponálni környezetének és azokat iránta való bizalommal tölteni el. Még azokat is le tudta fegyverezni varázslatos kedvességével, a kik haragudtak rá. Meg volt az a ritka tulajdonsága, hogy mindenkivel saját módján beszéljen. Birtokán szívesen megszólította a parasztokat munkájuk közben, elbeszéltette mezőgazdasági ügyeiket, a mi őket arra a véleményre vezette, hogy a földbirtokosnak fontos

[1] Ld. erre nézve: Kállay Béni: «Gróf Andrássy emlékezete» «Akadémiai Értesítő« 1891 335. old.

[2] Báró Orczy az édes anyjához, 1877 márczius 22.

[3] Andrássy a feleségéhez. Keltezés nélkül: «Végre az döntött, hogy még mindig megbántam, ha egy harmadikra hallgattam». gróf Batthyány Lajosné tulajdona.

[4] Stolberg, 1878 február 28. meghatva emlékezik meg Andrássy e tulajdonságáról.

oktatásokat adtak, a mi aztán önérzetüket növelte.[1] Mindig nyájas hangon beszélt parasztjaival, a kiknek okosságáról, egészséges gondolkozásáról és férfibüszkeségéről sokat tartott.[2] Különböző társadalmi osztályokhoz tartozó emberekkel való érintkezésben Andrássy sohasem játszotta a leereszkedő grandseigneurt és bármilyen nyers tudott is lenni, még se jött ki ajkán soha egy szándékosan sértő szó.[3] Személyeket, a kiket sokszor napokig és hetekig váratott, mielőtt beszélt velük, és a kik ezért haragudtak rá, pár pillanat alatt meg tudta magának nyerni. Kivétel nélkül megkövetelte úgy az idegenektől, mint az ismerősöktől, hogy ne várakozzanak türelmetlenül, míg elérik, hogy bejuthassanak hozzá. Gróf Seherr Thossnak, a ki panaszt emelt nála, hogy hiába akarta őt meglátni, ezt írta: «Épen régi barátaimtól várhatom el, hogy ne csinháljanak velem komédiákat, de tőlem se várják azokat.»[4]

Andrássy nem szivesen írt, és mindig kényszernek tartotta, ha nyilvánosan kellett beszélnie. Csak kellemetlen «emoczio»-t látott benne és a mennyire lehetett, minden felszólítás elől kitért.[5] Az a határozott érzése volt, hogy nem született szónok, a mi annál figyelemreméltóbb, mert olyan országból származik, a hol csaknem mindenki szónoknak születik. Nyelve nehéz volt, hangja érdes és ércztelen. Csak fáradsággal lebbent el ajkáról a szó.

[1] Fuhrmann «Fioretti» a «Neues Pester Journal» 1906 deczember 25-iki számában.

[2] Fuhrmann J. «Aus alter besserer Zeit» Neues Pester Journal». 1905 deczember 24.

[3] (Szász Károly) «Egy képviselő naplójegyzetei». Második ülésszak, 14. oldal.

[4] Andrássy Seherr Thoss grófhoz. Bécs 1868. április 22. Megjelent a «Pester Lloyd« 1897 május 30-iki számában.

[5] Andrássy a feleségéhez. Budapest, deczember 7. (1886 ?) «Tudja, hogy nekem a szólás mindig kellemetlen emotió és ha azt mondják, hogy ne szóljak, azt mindig szivesebben teszem». Batthyány Lajosné tulajdona.

A hallgató észrevette azt a fizikai erőlködést, melylyel a nyelven uralkodni igyekezett. És mégis kevesen voltak, a kik, kortársak bizonyítása szerint, olyan hatásosan tudtak szónokolni, mint Andrássy. A különben oly nyugodt, soha affektálásba nem eső Artus, a miniszteri tanácskozások jegyzőkönyvének egyik vezetője, így felelt a hozzá intézett kérdésre: vajjon Andrássy igazán olyan kitünően beszélt-e, mint a jegyzőkönyvben olvasható: «Élvezet volt őt hallgatni.» A konferencziákban rettegett volt, mert azonnal kitalálta egy-egy miniszter gyenge oldalát, hogy nevetségessé tegye.[1] Az országgyűlésen és a delegácziókban is valósággal féltek tőle, ha szólásra jelentkezett. Herbst arra kérte, hogy ne jöjjön mindennap az ülésekre, hiszen már úgy félnek tőle, mint a pestistől és lehetetlen az ő akarata ellen bármi csekélységet törölni a budgetben.[2] A mint Andrássy egyszer legyőzte az első fizikai nehézségeket és felmelegedett, akkor magával tudott ragadni s még a legellenszegülőbb lelkeket is nézeteinek bűvkörébe vonni. A tárgy nagyságával, a melyet képviselnie kellett, nőtt benne az erő, hogy hallgatóit elragadja, a kikre át tudta vinni meggyőződése sajátos erejét. Erre a czélra nem vetette meg a tréfa, a gúny és irónia fegyvereit, melyek oly bőven állottak rendelkezésére, hogy ellenségeit tönkretegye. Beszédei a gondolatok és ötletek valóságos bőségszarúi voltak. Gróf Szécsen Antal tévedett, mikor azt hitte, hogy Andrássy a képes kifejezéseket csak azért használja, hogy eszméi homályos voltát leplezze.[3] Ellenkezőleg. A gondolatok képes ábrá-

[1] A volt osztályfőnök Wavrik közleménye.

[2] Andrássy a feleségéhez, keltezés nélkül, gróf Batthyány Lajosné tulajdona. «Herbst azt mondta nekem, hogy arra kér engem, miszerint ne menjek minden nap az ülésre, mert már úgy félnek tőlem, mint a pestistől, minthogy velem szemben nem mernek törlést elkövetni.»

[3] Az elhunyt gróf Schönborn Frigyes közleménye.

zolása csak fokozta azoknak megértését és láthatóvá tette hatásukat. Andrássy szerette a csattanós, fűszeres hasonlatokat, a melyek mindig a czéltábla közepébe találtak és ellenfelei számát kevesbítették. Azt állították, hogy a legnagyobb hatást rögtönzött beszédeivel érte el. Ha 1878 november 30-iki és 1889 április 5-iki beszédeinek hatása után mondunk itéletet, melyeket a legnagyobb gonddal dolgozott ki, ellenkező véleményen lehetnénk. Bizonyos, hogy Andrássyt, nyelvi gyöngéi daczára is, az osztrák-magyar parlamentárizmus történetében az első helyek egyike illeti meg.[1]

* * *

A politika nem absorbeálta Andrássy szívbeli tulajdonságait. Mint államférfiú is jó ember maradt, férj és apa, a ki mindenekelőtt családja körében érezte jól magát. Abban a tudatban, hogy az állami ügyek legközelebbi hozzátartozóitól távolabb tartják őt, semhogy szerette volna, úgy vélte, hogy nem jó híres ember feleségének lenni.[2] A levelekből, melyeket Katinka grófnéhoz, egy ép oly szép, szellemes és mély kedélyű nőhöz intézett, a családja iránti legmelegebb szeretet tűnik ki. Isten tartsa meg őt és a gyermekeket — írja Andrássy — neki még sokáig «minden jó és rossz tulajdonaival együtt», melyek közül a rosszak igen csekélyek, de a jók igen számosak.[3] Máskor ismét azt írja: «Isten áldja meg magokat, csókolja egyenként az én kedves kis gyermekeimet, gondoljanak néha az ő papájukra, ki magokat szívből szereti és öleli mind, gondoljanak arra, mily jó lesz a viszontlátás,

[1] Neményi «Graf Julius Andrássy» a «Gegenwart»-ban, 1878 XIV. köt.

[2] Andrássy a feleségéhez. Bécs, január 27., évszám nincs. Gróf Batthyány Lajosné tulajdona.

[3] Andrássy a feleségéhez, ugyanakkor.

ez az, a mi engem is vigasztal. Csókolja magát ezerszer.»[1] A legnagyobb szorongatás idejében is inkább családjára gondolt, mint önmagára. Így beszállott a csónakba, mely őt a tengeren váró hajóhoz viszi; boldog, hogy felesége e válságos órában nincs mellette.[2] Andrássyt örömében sírni látták, midőn fia Tivadar a boszniai hadjárat befejezése után egészségesen tért vissza a szülői házba.[3] Horowitz festő, a ki némi időt töltött Andrássy házában, midőn ez 1873-ban a kolera alatt Reichenauba költözött, nem győzi eléggé magasztalni a gróf szép családi életét.[4] E mellett szüksége volt rá, hogy birtokain kipihenje a közügyek fáradalmait. Minden szabad perczet felhasznált, hogy a városból Tőketerebesre vagy Tiszadobra, saját alkotásához, meneküljön. «Egy iskolás fiú — írja rajongással — sem örül annyira a szünidőnek, mint én.»[5] Nyugalomba vonulása után állattenyésztést és bortermelést folytatott. Különösen büszke volt saját boraira és az elismerésre, melylyel ezeknek adóztak. Bismarck herczeg minden karácsonyra egy kosár szomorodnit kapott a szőllőskei pinczékből. Andrássy szívesen idézte a kanczellár kijelentéseit: «Schweninger úgy véli, hogy az Ön Samoja (szomorodnija) kitünő orvosság, nekem kétségkívül a legkellemesebb.»[6]

Nem csökkentheti azt a magas véleményt, melylyel

[1] Andrássy a feleségéhez. Athen, 1869 november 4. Gróf Batthyány Lajosné tulajdona. Ezt a levelet akkor írta Andrássy, midőn a királyt keleti útjára elkísérte.

[2] Andrássy a feleségéhez. Ismaila, november 18. (1869) U. o. Szintén a keleti utazás idején.

[3] Fuhrmann J. «Aus alter besserer Zeit» 1905 deczember 24. a «Neues Pester Journal» karácsonyi melléklete.

[4] Horowitz festő szóbeli közleménye.

[5] Andrássy a feleségéhez. Terebes, augusztus 3., évszám nincs. Gróf Batthyány Lajosné tulajdona.

[6] Fuhrmann J. «Aus alter besserer Zeit».

Andrássyról vagyunk, ha apró emberi gyöngeségeiről is megemlékezünk. A gróf nagyon fogékony volt a simpatia kimutatására, különösen, ha az szép asszonyoktól jött, a kiknek tetszeni óhajtott. Karcsú, rendkívül hajlékony alakjának köszönhette, hogy éveihez arányítva sokáig megőrizte fiatalos külsejét. Nagy örömet okozott neki, ha ezt idegenek is észrevették, még ha az alsóbb társadalmi osztályokhoz tartoztak is. Midőn a zempléni főispánnal, Molnár Istvánnal átment a lánczhidon Pestről Budára, élénk beszélgetése közben elfelejtette megfizetni a két krajczár hídpénzt. A buzgó vámszedő azonban utána kiáltott: «Hé, fiatal ember, ez nem megy így. Jöjjön vissza és váltson egy hídjegyet.» Andrássy erre visszafordult és egy kis bankjegyet adott a hídvámszedőnek. Midőn ez váltani akart, hogy a többit visszaadja, a gróf e szavakkal utasította vissza: «Tartsa csak meg a pénzt, megérdemli, mert fiatal úrnak tartott engem», de a főispánnak azt mondta: «Látod Pista, a bók, melyet ez az ember dühében mondott nekem, sokkal jobban esik, mint a miben mások csak udvariasságból részesítenek». Büszke és hiú volt szellemességére és arra a képességére, hogy mindent könnyen megértett. Ennek daczára nem rontotta el jókedvét, ha korának karrikaturistái a gúny czéltáblájává tették. Mikor a berlini «Kladderadatsch«-ban nem találták el, elküldte a szerkesztőségnek kabinetfényképét néhány sajátkezűleg írott sorral. Minden házbelijét megbízta, hogy a reá vonatkozó karrikaturákat vegye meg. Andrássy szép nagy mappákba összegyűjtötte és a ballplatzi miniszteri palota előszobájában kifüggesztette.[1] Ellenségeivel szemben nem viselkedett hasonló érzéketlenséggel. Midőn magyar miniszterelnök volt, képes élczlapokat alapított, hogy ezek által tegye nevetségessé

[1] Fuhrmann J. «Aus alter besserer Zeit».

ellenzéki ellenfeleit.[1] Sok kiváló emberhez hasonlóan, a kik a sorstól nagyon kegyeltnek érzik magukat, ő is egyes dolgokban babonás volt vagyis inkább határozott előszeretettel viseltetett bizonyos dolgok iránt. Életében egészen különös szerepet játszott a péntek. Meg volt győződve arról, hogy minden sikerül, a mihez ezen a napon fog hozzá. Pénteken lépte át a török határt, mint a magyar kormány követe, pénteken kérte meg a feleségét, ezen a napon született első fia és azon kapott engedélyt, hogy a száműzetésből visszatérhessen szeretett hazájába. Annyira erős volt a hite ebben a neki szerencsét hozó napban, hogy leánya Ilona nászát pénteki napra tűzte ki.[2]

* * *

Bizonyára senki se haragudott volna jobban, mint Andrássy, ha vele szemben nem követték volna Cromwell elvét, a ki azt mondta arczképfestőjének: Fessen úgy le, a hogy vagyok, de ha csak egy forradást is elhagy, nem fizetek egy garast se. Andrássy nem akarta, hogy csupán hízelegjenek neki. Minden inkább volt, mint poseur és semmi sem volt neki visszatetszőbb, mint kiszámítottan a külvilág számára vágni arczot. Ezen okból nem is készitett «emlékiratokat», a melyek, véleménye szerint olyan férfiúnál, a ki maga is befolyt az eseményekbe, önkénytelenül öndicsőítéssé fajulnának.[3] Egyedül tettei legyenek emlékiratai. Az utókor itélőszéke előtt nem akart magának beszédesebb szószólókat választani. Azok közé az államférfiak közé tartozik, a kik életüket túlélő

[1] Berczik udvari tanácsos közleménye, a ki Andrássy sajtóirodájában működött.

[2] Fuhrmann J. «Aus alter besserer Zeit».

[3] Singer S. «Briefe Bismarcks an Andrássy» a «Neue Freie Presse» 1895 márczius 31-iki számában.

dolgokat teremtettek. Segítette felépíteni a modern magyar államot és a dualisztikus politika keretében biztosította a helyét a világpolitikában. De olyan hatalmi állásra is emelte Ausztria-Magyarországot, a milyet egy Kaunitz és Metternich ideje óta nem foglalt el. Szilárd mellvédet teremtett a monarchiának a Németországgal való szövetségben, melynek jótéteményét utána két nemzedék élvezte. Bismarckkal együtt megalkotta a kettős szövetséget és ezzel az alapot ennek az alliancenak a világbéke megtartására törekedő hármas szövetséggé való kialakulására. Ezért Andrássyt díszhely illeti meg a történelem pantheonjában.

NÉVMUTATÓ.

Helyreigazítás.

Andrássynak egyik keletezés nélküli levele alapján a király tervezett terebesi útjának időpontját az 1889. évre tettem, a 414-ik oldalon megjegyezve, hogy ezen út egyáltalán valóra nem vált. Most ezirányú tudakozódásomra gróf Paar Ede ő excelenciája, Ő Felségének főhadsegéde, lekötelező szivességgel tudatta velem, hogy ez a terebesi út 1887. évben csakugyan megtörtént és Ő Felsége Andrássy kastélyában szeptember hó 11—14-ig időzött. A király a hadgyakorlatok alkalmából volt ott.

